

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

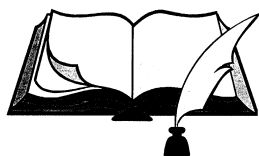
ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

ЖУМАЛИЕВ Ж.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ

(Окуу китеби)

«Имак-офсет»
Бишкек – 2015

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки

Ж 88

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Р е д к е ң е ш:

Акматалиев А.А.
Байгазиев С.О.
Жайнакова А.Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С.Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э.

Жооптуу редактор: Токтоналиев К.Т., филология илимдеринин доктору, профессор
Рецензенттер: А.Биялиев, филология илимдеринин кандидаты, профессор
Б.Усманбетов, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Жумалиев Ж.

Ж 88 **Кыргыз диалектологиясы.** Окуу китеби. – Б.: «Имак-офсет», 2015. – 440 б.

ISBN 978-9967-33-139-6

Китепте диалектология илими, кыргыз диалектилердин изилдениши, диалектилер менен говорлорунун курамы, алардын классификацияланышы, фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү, айрым учурларда диалектилик көрүнүштөрдүн пайда болуш тарыхы жөнүндө сөз болот.

Китеп жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринде окуп жаткан студенттерге ылайыкталган. Кыргыз тилинин, диалектилеринин тарыхына кызыккан илимий кызматкерлер, аспиранттар үчүн да ал баалуу маалыматтарды бере алат.

Ж 46020204400–15

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки

© КР УИА
© Ч.Айтматов атындагы Тил
жана адабият институту
© «Имак-офсет», 2015

ISBN 978-9967-33-139-6

АВТОРДОН

Кыргыз диалектологиясы боюнча жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттерине арналган алгачкы окуу китеп Э. Абдулдаев менен Ж. Мукамбаев тарабынан жазылып, 1959-жылы очерктер түрүндө жарык көргөн. Кийин бул ишти проф. Б.М. Юнусалиев колго алып, диалектилер боюнча жаңы факты-материалдарды кошуу менен өз учурундагы кайталангыс фундаменталдуу эмгекти жараткан. Бирок ал китеп жарыяланган 1971-жылдан бери изилдөөчүлөр тарабынан диалектилик жаңы фактылар табылды, диалектологиялык эмгектер жазылды, коомдук жашоо формациябыз да өзгөрдү. Мына ошолорго жараша мурда айтылган айрым көз караштарды тактоо, кошумчалаоо, айрымдарын өзгөртүү зарылчылыгы келип чыккан эле. Натыйжада, Ж. Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеологиясы» (1998), А. Биялиевдин «Кыргыз диалектологиясы» (2000), Ш. Жапаров менен Т.Сыдыкованын «Кыргыз диалектологиясы» (2003) аттуу окуу китептери жарык көрүп, окуу процессинде азыркыга чейин өз милдеттерин ийгиликтүү өтөп келатышат. Ошентсе да жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринде окуп жаткан студенттер үчүн кыргыз тилинин азыркы жана байыркы учурдагы (Кыргызстандан тышкары да) диа-

лектилер, диалектилер арасындагы орток белгилер менен өзгөчөлүктөрүнүн пайда болуш тарыхы, себептери, алардын таралган ареалы жана тилдик процесстери жөнүндө тиешелүү маалыматтардын жетишсиздиги кадимкидей эле сезилип жатат. Мындай нерсени мен 20 жылдай бою БГУда «Кыргыз диалектологиясынан» студенттерге сабак берүү практикасынан алган байкоолорумдан улам айтып жатам.

Сиздерге сунушталып жаткан азыркы эмгек да мына ушундай себептерге байланыштуу жазылды. Китептеги материалдар окуу процессине ылайыкташтырылган тартипте, т.а., диалектология илими жөнүндө маалымат, анда колдонулган терминдер, кыргыз диалектилеринин изилдениши, кыргыз тилинин жана диалектилеринин калыптануу тарыхы, диалектилердин классификацияланышы, транскрипциялык алфавит, диалектилердеги фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрү, диалектилерде жүрүп жаткан тилдик процесстер тартибинде жайгаштырылды. Ушуга чейин жарык көргөн окуу китептеринде көрсөтүлгөн диалектилик фактыларга карата автордук тактоолор, кошумчалар ар бир бөлүмдөр жана бөлүмчөлөр боюнча студенттик аудиторияга ылайыкталып киргизилди. Диалектилик көрүнүштөрдүн пайда болуш себептери чечмеленип түшүндүрүлбөй калган учурларда, фактылардын бар экендиги гана катталып, кайсы аймактарда жолугары белгиленди. Андай фактыларды каттап көрсөтүп коюунун өзү – келечекте алардын кыргыз говорлорундагы жаралыш себептерин түшүндүрүүгө жол ачарын дилгир, тири карек окурман өзү айттырбай аңдап билип алар деп ойлойм.

Кол жазманы окуп чыгып, ал боюнча авторго баалуу кеп-кеңештерин, каалоолорун ченемсиз айткан профессор: С. Ибрагимов, Р. Эгембердиев, Т. Токоев, Т. Садыков, А. Ормонбековага; доценттер: А. Карымишаква, Б. Усманбетов, Т. Үмөталиева, Г. Шакенбаева, Г. Садыралиева, З. Долуева, Ж. Артыковага; окутуучулар: К. Секимова, В. Абдиевага жана БГУнун кыргыз филологиясы факультетинин Окумуштуулар кеңешинин мүчөлөрүнө мойнумдагы бирден бир парзым катары терең ыраазычылыгымды билдирем.

Окуу китеби боюнча келечекте айтыла турган каалоолор, сын пикирлер сунуштар болсо, аларга алдын-ала ыраактымды айтып, чын ыкласымдан кабыл алам.

Дарегибиз: Бишкек, Манас проспектиси, 27. БГУ, Кыргыз тил илими кафедрасы.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

- ад.т. – кыргыз адабий тили
Албк. – Ала-Бука (аз. Аксы р.)
Анж. – Анжиян обл.
ар. – араб
арх. – архаизм
Атб. – Ат-Башы р.
Барпы – Барпы Алыкулов
б.а. – башкача айтканда
Бзк. – Базар-Коргон р.
Бтк. – Баткен
Бат.ош. – Батыш Ош говорлору
г./гов. – говор
д./диал. – диалект
Ж.-Аб. – Жалал-Абад областы
Жжл. – Жаңы – Жол р.(аз.Аксы р.)
Б.Чүй – Батыш Чүй
ж.б. – жана башка
Жнкт.р. – Жаңы-Ноокат р. (аз.Ноокат р.)
Жтл. – Тажикстандын Жерге-Тал өрөөнү
Жумг. – Жумгал р.
ир. – иран (сөзү, тили)
ичк. – ичкилик (уруулары, диалектиси)
к. – кара
каз. – казак

- к.к. – кылымдар
 КТМТ. – Кетмен –Төбө (аз.Токтогул р.)
 кырг. – кыргыз
 Лейл. – Лейлек р.
 Мис. – мисалы
 монг. – монгол
 Мргб. – Тажикстандын Мургаб өрөөнү
 Нкт. – Ноокат р.
 Нам. – Өзбекстандын Наманган обл.
 Нар. – Нарын
 обл. – область
 ойр. – ойрот, алтай тили
 ор. – орус
 орф. – орфография
 О.Чүй – Орто Чүй говору
 Ош – Г.Бакинова. Кыргыз тилинин
 Ош говорлору .-Ф.,1956.
 өзб. – өзбек
 Өзг. – Өзгөн
 Пам. – Памирлик кыргыз говору
 Пскм. – Пскемдик кыргыздардын говору
 р. – району
 салышт. – салыштыр
 Сам.// Смрк. – Өзбекстандын Самарканд областы
 Сзк. – Сузак
 таж. – тажик
 СИГТЯ – Сравнительно-историческая
 грамматика тюркских языков
 Тлс. – Талас
 түн. – түндүк диалект, говорлор
 түшт. – түштүк говорлор

түшт.б. – түштүк-батыш
түшт-ч. – түштүк- чыгыш диалектиси
Ташк. – Өзбекстандын Ташкен областы
уйг. – уйгур
ур. – уруусу
Фргн. – Өзбекстандын Фергана областы
Чңал. – Чоң –Алай өрөөнү
Чткл. – Чаткал р.
Чыг.Ош – Чыгыш Ош говорлору
Чүй – Чүй өрөөнү
Ч.Чүй – Чыгыш Чүй
Ыс.-к. – Ысык-Көл говору

Шарттуу белгилер:

// – параллелдик белги
> – дан ...-га өткөнүн көрсөтүүчү белги
< – га ... –дан өткөнүн көрсөтүүчү белги
= – туура келүүлөрдү көрсөтүүчү белги
* – байыркы форма
/ 0 / – тыбыш
(0) – фонема

К И Р И Ш Ү Ү

Диалектология илими жөнүндө жалпы маалымат

Диалектология илими жөнүндө маалымат.

Диалектологиянын предмети жана негизги милдеттери.

Диалектология илиминин мааниси.

Диалектология илиминин түрлөргө бөлүнүшү.

Диалектологиянын башка илимдер менен байланышы.

Диалектологияда колдонулуучу терминдер жөнүндө түшүнүк.

Адабияттары:

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Фрунзе: Мектеп, 1971, 5-13-б.

Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. Жогорку окуу жайларынын студенттери менен кыргыз тил мугалимдери үчүн окуу куралы. - Фрунзе: Кыргыз окуупедмамбас, 1959.

Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек, 1998.

Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. – Бишкек, 2000.

Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы.- Бишкек, 2000.

Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. Сырттан окуган студенттер үчүн методикалык китепче.- Фрунзе, 1982.

Диалектология илими жөнүндө маалымат

Диалектология деген терминдин өзү гректин *диалектос* «сүйлөшүү» жана *логос* – «илим» деген сөздөрүнөн куралып, кайсы бир тилдин диалектилери менен говорлорун изилдөөчү илимге карата айтылат. Кыргыз диалектологиясынын негизги максаты болуп кыргыз диалектилери менен говорлорун, подговорлорун изилдөө эсептелет. Аталган илимдин негизинде турган диалект деген термин азыр 4 мааниде колдонулуп келет:

1. Территориялык таралышы жагынан чектелген, же кесиптик, же социалдык белгилери боюнча жалпылыкта турган адамдар тобунда колдонулуучу өзгөчөлөнгөн тилдик вариант.

2. Тилдик белгилери боюнча бирине-бири жакын же окшошураак болгон говорлордун биримдиги.

3. Говор деген мааниде.

4. Наречие деген да мааниде. Азыркы кыргыз тил илиминдеги диалект термини көбүн эсе адамдар тобунун кайсы бир аймактардагы өзгөчөлөнгөн тилдик вариантына карата, б.а., жалпы элдик тилге мүнөздүү белгилер менен катар өзүнчө жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон аймактын тилине карата, ошондой эле алдыда көрсөтүлгөндөрдүн 2,3-маанилеринде да колдонулуп жүрөт.

Диалект – улуттук тилдин, б.а., бүтүндүн бир бөлүгү болгондуктан, алар адабий тил менен да жана өз ара да салыштырылып, бири-бирине карама- каршы коюлуп, ар түрдүү топторго бөлүштүрүлүп каралат. Диалектилер биригип келип жалпы жонунан элдик бир тилди түзүшөт. Ал тил – кыргыздын жалпы элдик улуттук тили болуп эсептелет.

Диалектологиянын предмети жана негизги милдеттери

Диалектология илиминин негизги предмети болуп кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле аларды бириктирип турган орток белгилерин, жалпылыктарын изилдөө эсептелинет. Себеп дегенде, тилдеги айырмалары бир тилди диалектилерге бөлүп турса, орток белгилери аларды жакындаштырып, бир элдик тилге баш коштуруп турат. Бирок, «айырмалоочу» жана «орток» деген сөздөрдүн бу жерде шарттуу колдонулгандыгын эске алуу зарыл, анткени кээде «айырмалоочу» белгилер орток белги (диалектилерди бириктирүүчү) түрүндө же буга тескерисинче да болуп калуусу мүмкүн. Диалектилерди мүнөздөөчү өзгөчөлүктөрү менен жалпылыктары тилдин фонетикасынан (фонологиясынан), морфологиясынан, синтаксисинен жана лексикасынан байкалат. Курстун максаты, милдети мына ошондой өзгөчөлүктөрдүн жана жалпылыктардын баарын тарыхый жактан чагылдырып көрсөтүү болуп саналат.

Диалектологиянын илимий жана практикалык мааниси

Илимий мааниси. Тилдин тарыхын, айрыкча сөздүк курамдагы тыбыштык, морфологиялык, лексикалык өзгөрүштөрдү изилдөөдө жазма эстеликтердин баасы жогору турарын эч бир илимпоз жокко чыгара албайт. Бирок дайыма эле жазма эстеликтер биз каалагандай абалда табыла бербейт, же табылган күндө да изилдөөчүнү кызыктырган формалар аларда кандайдыр бир себептерге байланыштуу белгиленбей калышы да мүмкүн. Мисалы, байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтери, же орто кылымдагы жазма эстеликтер, же болбосо 19-кылымдагы Молдо Нияздын жана Молдо Кылычтын кол жазмаларынын тили өз доорундагы жазма тилдин же диалектисинин тыбыштык, грамматикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрүн белгилүү даражада чагылдырчу баалуу булак катары кызмат өтөй алат. Булар кыргыз тилинин тарыхынын калыбына келтирүүдө башкы ролду ойноочу фактылардан. Ошентсе да андай жазма эстеликтерде белгилүү даражада жергиликтүү диалектилик нормалар толук чагылдырылбай, кандайдыр бир шарттуулукка маселен, ошол учурдагы жазма адабий тилдин нормаларын сактап жазуу зарылдыгына, же чыгарманын кайсы жанрда жазылгандыгына багындырылып кеткен учурлары көп эле байкалып жүрөт. Мындай шарттарда диалектилик фактылардын аткарган кызматы маанилүү болуп эсептелет. Анда элдик оозеки тилдин баардык жанрлары, стилдик түрлөрү өзүнүн толук формасында учурай берет жана аларга чектөө коюлбайт.

Диалектология илиминин эң башкы илимий мааниси – тарых, этнография, археология ж.б., илимдерге баалуу материалдарды берүү менен чектелбей, өзү да ошол илимдердин фактыларын жергиликтүү диалектилердин фактылары менен байланыштыра колдонуу аркылуу нечен кылымдардан бери сакталып келаткан архив сыяктанган фактылардын негизинде тилдин айрым бөлүктөрүнүн / говорлорунун / жазылбай калган тарыхын калыбына келтирүү болуп эсептелет.

Практикалык мааниси. Биринчи кезекте, диалектология илими мектептерде иштеп жаткан кыргыз тили жана адабияты боюнча сабак берүүчү мугалимдерге, дегинкиси адабий нормада сабак өтүүгө аракеттенген башка сабактын мугалимдерине да керектүү предмет. Мугалимдердин, айрыкча тил жана адабият мугалиминин негизги милдети болуп азыркы адабий тилибиздин оозеки жана жазма түрү деген эки формасын бирдей туура пайдалануу боюнча окуучуларга бекем билим берүү, окуучулардын адабий тилдин нормаларын колдонуу боюнча жөндөмүн жогорулатуу болуп саналат. Мындай орчундуу милдетти ийгиликтүү орундатуу үчүн мугалимдин өзү үлгү болорлук адабий тилде таза сүйлөшү керек. Ал үчүн мугалим биринчи кезекте кыргыз диалектологиясы менен толук тааныш болууга тийиш, анткени адабий тилдин нормаларына туура келбеген эскинин калдыгы катары эсептелген диалектилик көрүнүштөр дагы эле жер-жерлерде адабий нормалар менен катар жашап, колдонулуп келатат. Аларды тез арада жоюу үчүн диалектизмдердин окуучулардын речинде кандай формада учураарын ажырата билмейинче, мугалим өз ишинде ийгиликке (бу багытта) жетише

албайт. Айрыкча, алыскы райондордогу ошондой эле азыркы учурда ар түрдүү говорлордун өкүлдөрүнүн тынымсыз миграциясына байланыштуу окуучулардын речтериндеги диалектилик көрүнүштөрдүн өтө күчтүү экендиги, адабий тилдин орфоэпиялык нормаларын алардын толук өздөштүрө электиги байкалууда. Мына ошондой мектептерде иштеген мугалимдер жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү адабий нормадан толук ажырата алса гана, окуучулардын речиндеги диалектизмдерди тезирээк байкап, аларды адабий норманы сактап сүйлөө маданиятына ошончолук тез үйрөтөөрү шексиз.

Кыргыз диалектологиясын билүү айыл-кыштактарга баруучу мугалимдерден гана эмес, шаар мектептеринде иштөөчү мугалимдерден да катуу талап кылынат. Эгерде айрым райондогу айылдык мектептерде көбүнчө бир говордун (диалектинин) өкүлдөрү окушса, шаар мектептеринин балдарынын көпчүлүгү ар кайсы диалектилердин, говорлордун өкүлдөрүнөн куралат. Ошондуктан шаардык мектептин окуучуларынын речтеринен ар кандай диалектилердин өзгөчөлүктөрү учурай бериши мүмкүн. Демек, шаардык мектептин мугалими баардык кыргыз говорлорунун өзгөчөлүктөрү менен толук тааныш болууга тийиш, анткени андан ар бир окуучунун кебинде ар түрдүү говорго мүнөздүү өзгөчөлүк сакталгандыктан, ар бир балага өз-өзүнчө мамиле кылуу жагы талап кылынат. Окуучунун речиндеги диалектилик көрүнүштөр тилдин бардык бөлүмдөрү боюнча – лексика менен фразеологиядан, фонетика менен синтаксистен, морфологиядан да байкалышы мүмкүн. Адабий тилдин нормасына туура кел-

беген сөз, же синтаксистик конструкция окуучулардын сүйлөө речинен да, жат жазуу, изложение, дил баян сыяктуу ар түрдүү жазма иштеринен да учурашы ыктымал. Лексикалык, грамматикалык же орфографиялык мындай каталар көп учурда мектеп окуучуларынын жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнүн натыйжасы экендиги көп жылдык тажрыйбада аныкталган.

Фонетика боюнча диалектилик каталардын көпчүлүгү түрдүү позициядагы / *c* / менен / *z* / ны, сөз башындагы / *cl* / менен / *чl* / ны, сөз башындагы / *б* / менен / *n* / ны, / *д* / менен / *m* / ны, түрдүү позициядагы / *г* / менен / *к* / ны чаташтырып сүйлөөдөн байкалат. Ошондой эле / *л* / тыбышын, эринчил *ow, ow, uw, uw* дифтонгдорун кошуп сүйлөө, «*бол, кел, ал*» сыяктуу сөздөргө мүчө уланып айтылганда / *л* / тыбышын айтпай коюу, / *а* / тыбышынын ордуна / *о* / менен сүйлөө сыяктуу көптөгөн фактылардан байкалат.

Морфологиядагы айырмачылыктар көбүнчө этиш формаларына көптүк сандын – *лар* мүчөсүнүн уланышынан; жөндөмө мүчөлөрдөн, тагыраак айтканда 3-жактын таандык –*ы, -сы* мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүш формаларынан; *эле / эде, жибер/жүгөр* сыяктуу формаларды колдонушунан; ат атоочтордон, өзгөчө шилтеме жана сурама ат атоочтордон; сан атооч менен сын атооч сөздөрдөн; учур чак менен өткөн чак жасоочу мүчөлөрдөн; айрым мүчөлөрдүн өнүмдүү-өнүмсүздүгүнөн ж.б.орун алган.

Лексика боюнча түштүк диалектилердеги катар колдонулган синонимдик сөздөрдүн *баш // кэлдэ, чоң / кэттэ, бал // эсэл, бийик // эгиз, музоо // торпок, айран // катык, чака // челек, сокур // көр* ж.б. түндүк диалек-

тилерге бейтааныш синонимдик варианттардын колдонушунан; *сонун, белең, керээз, каалга, таар* сыяктуу сөздөрдүн айрым диалектилерде жоктугунан; көптөгөн төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бар-жоктугунан, синтаксисте болсо *ки, амма, лекин, йам, чунки, анти* сыяктуу байламталарды колдонуп сүйлөөдөн байкалат.

Окуучулардын оозеки жана жазма речиндеги диалектилик көрүнүштөрдү мүмкүн катары тез жоюу, аларды адабий тилдин нормаларына үйрөтүү кыргыз, орус, өзбек мектептеринде иштеп жаткан бардык мугалимдердин негизги милдеттерине кирет. Кээде окуучулар гана эмес, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү мугалимдердин өздөрү сактап сабак өткөнү, сүйлөгөндөрү учурап калып жүрөт. Бирок азыркы мезгилде бардык мугалимдер, ал гана эмес жогорку билимдүү адамдардын баары адабий норманы сактап сүйлөөгө милдеттүү.

Диалектология илиминин басма сөз менен теле, радио кызматкерлери, журналисттер, артисттер, адабиятчы, сынчы, котормочу, редактор, башка предметтин мугалимдери үчүн да практикалык мааниси чоң. Мунун себептери төмөнкүдөй: биринчиден, өзүнүн күндөлүк ишинде кыргыз адабий тилин курал туткан ар бир адам адабий тилибиздин негизги өнүгүш процесстери жана келечеги менен дайыма кабардар болуп турууга аракеттенет. Жергиликтүү диалектилик таасир автордук речте (стилдик ж.б. максаттардан башка учурларда) колдонулбоого тийиш. Андай даражага жетишүү үчүн ар бир Адам адабий норма менен диалектилик көрүнүштөрдү так ажырата алганга аракеттенүүсү керек. Экинчиден, өнөр жай, айыл чарба, илим, техника, искусствонун тармактары боюнча кыргыз адабий тилинин терминологиясы

гиясы түзүлүш процессинде турганда термин жасоонун бир булагы болгон диалектилик лексиканы билгичтик менен орундуу пайдалануу да диалектилик фактылар менен тааныш болууну талап кылат.

Диалектология илиминин эки түргө бөлүнүшү

Диалектология илими, өзүнүн алдына койгон милдеттерине жана изилдөө иштеринде колдонулуучу методдоруна ылайык тарыхый диалектология жана диалектография (Б.М.Юнусалиев) же сыпаттама диалектология деп эки түргө бөлүнөт. Эгерде тилдин кандайдыр бир мезгилдеги диалектилердин фонетикалык системасы, же грамматикалык түзүлүшү, же сөздүк курамы, же булардын баары ж.б. жөнүндө баяндама мүнөзүндөгү маалымат берилсе, андай илимий эмгек (диалектографияга) **сыпаттама диалектологияга** таандык болот. «Сыпаттама» деген сөз бу жерде «мүнөздөөчү» деген түшүнүктү берет. Сыпаттама мүнөзүндөгү эмгектерде кайсы бир диалектинин, же говордун, же айылдын, же бир адамдын тили, же тилдик бир кубулуш толук же толук эмес түрдө баяндалып жазылат. Аны менен кошо ар бир тилдик өзгөчөлүктүн территориялык же уруулук мүнөздө экендигин аныктоо үчүн алардын таралышынын чек арасы белгиленет, керектүү учурларда кошуна тилдер (диалектилер) менен болгон байланыш-мамилелери баяндалып жазылат. Ошентип, сыпаттама диалектологиянын негизги максаты – айрым бир диалектинин же говордун белгилүү учурдагы абалы жөнүндө фактыларды жыйнап, алардын синхрондук абалын сыпаттап жазуу эсептелет.

Тарыхый диалектология ар бир говордун, диалектинин пайда болуш тарыхын, өзгөрүш себептерин, калыптаныш процессин, алардын башка диалектилер жана тилдер менен болгон мамилелерин, б.а., диахрондук абалын изилдейт. Мындай динамикалуу планда изилдөө жүргүзүү үчүн тиешелүү фактылар сыпаттама методдордун негизинде жүзөгө ашырылган иштердин натыйжасынан алынат. Жазма эстеликтери сакталбай же аз сакталган тилдер үчүн, айрыкча кыргыз тили үчүн диалектилерди изилдөөнүн илимий мааниси өтө чоң. Жазма эстеликтери сакталган тилдер болсо деле, тилдин узак тарыхындагы өзгөрүштөрдүн хронологиясын аныктоого алар жеткиликтүү материалдарды бере албайт. Маселен, енисейлик жазма эстеликтер биздин доордун VI–VIII кылымдарында диалектилик койнэ, башкача айтканда, жалпы түрк элдери үчүн стандарттуу эпитафий жазма тил түрүндө жазылып калгандыктан, ал жанр боюнча гана тектеш түрк урууларынын жакындыгын жана алардын байыркы абалын көрсөтө алат, бирок ал ар бир түрк элдеринин элдик оозеки тилинин жанрларынын бардык түрүн ал толук чагылдыра албайт. Азыркы кыргыз тилин жакын тектеш тилдерден айырмалап турган тыбыштык, грамматикалык жана лексикалык белгилер негизинен ошол енисейлик доордон кийинки миң жылдан ашуун мезгилдин ичинде пайда болушу ыктымал. Мисалы, енисейлик эстеликтерде учурабаган, бирок азыркы кыргыз тилинде мүнөздүү «жаңы» созулма үндүүлөр менен эринчил дифтонгулар (эринчил бир үндүү тыбыш менен жарым үндүү тыбыштарынын кошулуп айтылышы) – узак убакытка созулган татаал тыбыштык процесстин натыйжасында пайда

болгон. Мындай фонетикалык өзгөрүштөрдүн тарыхын билүү үчүн кыргыз тилинин өзү, анын диалектилери бирден-бир ишеничтүү булак катары кызмат өтөйт да, илим үчүн ал фактылуу негизги материалдарды бере алат. Мунун бир далили. Эгерде диалектологдор тарабынан кыргыз говорлорунан эринчил дифтонгулар табылбаса, эринчил созулмалардын чыгышынын татаал процессин аныктоого азыр негиз болмок эмес. Ал эми кыргыз говорлорундагы ошол эринчил дифтонгулардын бөлүнгүс компоненти болгон чормогой чала үндүү / w/ тыбышы табылбаса жана ал тыбыштын физиологиялык касиети аныкталбаса, жалпы эле эринчил дифтонгулар менен эринчил созулмалардын пайда болуш тарыхы аныкталбай калмак. Демек, кыргыз тилинин жана анын диалектилеринен жыйналып-топтолгон материалдар кыргыз тилинин тарыхы, тарыхый диалектология үчүн байыркы түрк жазма эстеликтердей эле өтө баалуу фактылар болуп эсептелет. Болгону изилдөөчү азыркы говорлордун структуралык түзүлүшүндөгү катмарларды өз ирети менен акырындап бөлүп-ажыратып отуруп байыркы катмарга жетиши үчүн салыштырма жана ретроспективдүү жолду туура колдоно билиши керек.

Диалектологиянын башка илимдер менен байланышы

Дүйнөдөгү тилдер коом менен кошо пайда болуп, кошо өнүгүп, кошо жоголот. Демек, ар бир тилдин же анын диалектилеринин тарыхы аны колдонуучу элдин же анын бөлүгүнүн тарыхы менен тикеден-тике байла-

ныштуу. Андай байланышты изилдөө адатта, эки багытта эл тарыхынан тил тарыхына өтүү, тил тарыхынан эл тарыхына өтүү багытында жүргүзүлөт. Аларга төмөнкүлөр далилдүү мисал боло алат.

Азыркы кыргыз тили менен анын бардык диалектилеринде созулма үндүүлөр бар. Тектеш түрк тилдердин айрымдарында учуроочу «байыркы» деп аталуучу созулмалардан муну айырмалоо үчүн кыргыз тилиндегидей созулмалар тил илиминде «жаңы созулмалар» деп аталат. Мына ошол «жаңы» созулмалардын пайда болушу жана тилдик системадагы ээлеген орду боюнча кыргыз тили Орто Азиядагы түрк тилдеринен бир топ айырмаланып турат, тактап айтканда мындай «жаңы» созулмалар өзбек, каракалпак, казак тилдерине мүнөздүү эмес. Бирок ошол эле созулма үндүүлөр территориялык жактан кыргыз элинен алда канча алыс турган тува, хакас, алтайлыктардын тилинде жолугат жана алар кыргыз тилиндегидей жолдор менен, эки үндүүнүн ортосундагы айрым үнсүздөрдү түшүрүүдөн же сөз аягындагы «үндүү-үнсүз» тибиндеги тыбыштык айкаштын өзгөрүүсүнөн улам пайда болот. Ал эми кээ бир эринчил дифтонгулардын тоолуу алтайлыктардын диалектисинде сакталганын эске ала турган болсок, анда биз Ала-Тоо, Памир тоолорундагы кыргыздар менен алыскы Енисей – Алтай тоолорундагы элдердин тилиндеги тыбыштык өзгөрүштөрдүн бирдей багытта жүргөндүгүн байкайбыз. Бир нече тилдердеги мындай фонетикалык окшош процесстер өтө узак мезгилдер бою бир аймакта чогуу же ирегелеш жана тыкыз байланышта жашоонун натыйжасында гана жаралышы мүмкүн. Демек, кыргыз диалектилеринин материалда-

рына караганда кыргыздардын ата-бабалары Түштүк – Сибирдеги алтайлыктар, тува, хакастардын ата-бабалары менен узак мезгилдер бою чогуу бир аймакта жашаган кезде алардын тилинде ушундай «жаңы» созулма үндүүлөр жарала баштаган деп айтууга негиз түзүлөт. Мындай болгондо алар кайсы территорияда чогуу же ирегелеш жашаган: Ала-Тоодобу же Енисей – Алтайдабы? – деген мыйзамдуу суроо жаралат. Тарыхый фактыларга караганда, мисалы, орхондук-енисейлик жазма эстеликтерде VI–VIII кылымдарда кыргыздардын Енисей сагааларында жашагандыгы жөнүндө айтылса, кытай летопистери ал кабарларды ырастоо менен бирге, андан кийинчерээк мезгилдерде да кыргыздардын Алтай, Хангай тоолорунда (Хинган тоолору) Чыгыш Ала-Тоого чейин жашагандыгын билдирет, башкача айтканда, азыркы кыргыздардын ата-бабалары «жаңы» созулма үндүүлөр пайда боло баштаган мезгилде тува, хакас, алтайлыктардын ата-бабалары менен Енисей менен Алтай, Хангай тоолору тарабында биргелешип / же ирегелешип / жашаган болуп чыгат. Кыргыздар менен Түштүк – Сибирдеги элдердин тилиндеги окшош белгилерди созулма үндүүлөр боюнча гана эмес, тыбыштык системанын башка жактарынан (азыркы Аксы, Талас кыргыз говорлорундагы **-3-** / *атазы* менен Түштүк Сибирдеги түрк тилдериндеги мындай кубулуштун окшоштугу), морфологиялык системасындагы (*жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон* деген ондук сан атоочтордун Фуюйлук кыргыздардын тилинде тува, тоолуу алтайлыктардын, хакас тилинин диалектилерине *окшоп үчон, дөртон, бишон, алтон, читон, секизон, токузон* деп өзгөчө аталышы,

өткөн чактын –**чук** формасынын хакас жана кыргыз говорлорунда жолугушу), Орто Азиядагы түрк тилдеринде жок *сонун, белен, керээз, таар, шибеге, каалга* сыяктуу монгол сөздөрүнүн кыргыз менен Түштүк Сибирдеги түрк тилдеринде гана бар экендиги, Кыргызстан менен Тоолуу Алтайдагы көптөгөн жер-суу аталыштарынын окшоштугу, Хакасия менен Тувада кыргызга байланышкан топонимдердин бүгүнкүгө чейин сакталышынын себептери ошол элдердин тарыхынын ажырагыс байланыштуулугу аркылуу гана түшүндүрүлмөкчү.

Этнография менен байланышы. Тарыхый дисциплиналардын ичинен диалектологияга этнография жакын турат. Этнография элдердин, уруулардын жашоо-турмушун, салт-санаасын, үрп-адатын, маданиятын изилдейт. Диалектилерди изилдөөдө аймактык-уруулук этнографиялык өзгөчөлүктөргө өзгөчө көңүл бөлүнөт, анткени элдин, уруунун кийген кийими, жашаган үйлөрү, каада-салты ж.б. этнографиялык өзгөчөлүктөрү менен алардын диалектилик өзгөчөлүктөрү өз ара байланыштуу болот. Мисалы, / *э* / тыбышынын же араб-иран сөздөрүн колдонушу боюнча кыргыз диалектилерин түштүк жана түндүк диалектилер деп эки чоң топко бөлүүгө болот. Бирок бул бөлүнүштө жалаң эле тилдик айырма байкалбастан, этнографиялык айырмачылыктар да байкалат. Сырт кийимди кийүүсү боюнча кыргыз эли мурда эки этнографиялык топко бөлүнүп турган: түндүк уруулар үчүн *чапан* же *тон* жана *тебетей* кийүү мүнөздүү болсо, түштүктүн көп жерлеринде мурда *тон* (чапан маанисинде) же *постун* (тон маанисинде) айрым жерлеринде *ала тону* кийилген. Бирок азыр мындай көрүнүштөр миграцияга, жашоо-турмуштун

өзгөрүүсүнө жана диалектилердеги конвергенция процесстеринин күчөөсүнө байланыштуу уламдан-улам азаюу багытын алып баратат. Буга окшогон мисалдарды түндүк диалектинин ичиндеги говорлордон да байкоого болот: устукан тартууга келгенде «сычыл» говорлордун көбүндө койдун *башы* улуу болуп аксакалга тартылса, «зычыл» говорлордо ал кичүү жигитке берилет да көпчүлүгүндө *куймулчак / уча же жамбаш* тартылат.

Диалектилер менен этнографиялык өзгөчөлүктөрдүн ортосундагы буга окшогон байланыштыктар ар бир элдин турмушунан байкалат. Ошондуктан элдин этнографиясын изилдөөдө диалектилик өзгөчөлүк негизги белги катарында каралат да, этнографтар изилдөөгө киришүүнүн алдында диалектология илиминин негиздери менен таанышып, диалектологдор кыштактарга изилдөөгө баруудан мурда этнография илиминин негиздери менен жакшы таанышат. Жергиликтүү жамааттын тилиндеги жана материалдык турмушундагы өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу көп учурда бирдей себептер менен түшүндүрүлгөндүктөн, андай фактыларды байланыштырып байкоо жана талдоо, элдин тарыхын изилдөөдө чоң мааниге ээ болот.

Элдин тарыхы менен тилдин тарыхын байланыштырып изилдөөдө тарых илиминин маанилүү бөлүгү болгон **археологиянын** маалыматтарынын да мааниси чоң. Байыркы замандарда жашап, кийин чалдыбарга айланып калган шаарларды жана байыркы көрүстөндөрдү казуунун натыйжасында табылган археологиялык материалдар (кийим – кечек, идиш – аяк, курал – жарак, архитектуралык стиль, ар кыл жасалгалар, адам

сөөктөрүн антропологиялык изилдөөлөр ж.б.) эзелки доорлордун кайсы мезгилдеринде жана кайсы жерлерде кайсы калк же кайсы уруулар жашагандыгынан кабар берет. Археологиялык маалыматтардын негизинде элдин кайсы доорлордо, кайсы жерлерди көздөй оогондугу, кайсы элдер менен ирегелеш жашагандыгы, ушуга карай кайсы тилдер, диалектилер менен байланышкандыгы сыяктуу тилдин тарыхына байланышкан керектүү фактыларды табууга болот.

Диалектологияда колдонулуучу терминдер

Тил илиминин башка тармактары сыяктуу диалектологиянын дагы өзүнө тиешелүү терминдери бар. Андай терминдердин катарына улуттук тил, жалпы элдик тил, наречие, диалект, говорлор тобу, говор, подговор, территориалдык диалект, социалдык диалект, өткөөл говор, аралаш говор, жаргон, сленг, субстрат, суперстрат, адстрат, конвергенция, дивергенция, диалектизм (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык), диглоссия, түгөйлүү жана түгөйсүз диалектизм, изоглосса, ареал ж.б. кирет.

Улуттук тил – элдин улут болуп калыптанган мезилиндеги тили. Улуттук тилдин бир белгиси – анын нормага салынган жазма адабий тилинин түзүлүшү болуп эсептелет. Бирок жазма адабий тил менен улуттук тил дайыма бирдей боло бербейт. Кандайдыр бир мезгилдеги коомдун жана анын жарандарынын күнүмдүк зарыл талаптарын тейлөө үчүн жазма адабий тил улуттук тилге чейин эле түзүлүшү мүмкүн жана ал адатта, жалпы элдик бир тилдин, же ага жакын тектештик, же алыс

тектештик абалында турган тилдин негизинде түзүлөт. Буга Кашгарлык Махмуддун, Баласагындык Жусуптун, Молдо Нияздын, Молдо Кылычтын кол жазмалары мисал боло алат. Кыргыз элинин азыркы жазма адабий тили болсо кыргыз эли өзүнчө мамлекеттин укугуна ээ боло баштаган мезгилден тарта гана жалпы элдик кыргыз тилинин, айрыкча жалпы элдик кыргыз тилинин элементтерин күчтүү сактаган түндүк диалектинин базасында түзүлүп калыптана баштады.

Жалпы элдик тил – бир тилде сүйлөгөн элдин өкүлдөрүнө бирдей даражада түшүнүктүү жана мүнөздүү болгон тил. Жалпы элдик тил – ошол элдин күндөлүк турмушунда колдонулуп, чөйрөсү жана стили жагынан чектелбеген, жалпыга бирдей даражада түшүнүктүү болгон тилдик (фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык) фактылардан турат. Жалпы элдик тилдин лексикалык негизин диалектилер ортосундагы орток сөздөр менен орток айтылыштар түзөт.

Наречие – тилдик айрым белгилери боюнча өз ара биримдик түзүп турган эки же андан ашык диалектилердин тобу. Орус окумуштууларынын алгачкы эмгектеринде, маселен, В.В.Радловдо бу термин – каракиргизское наречие деп «тил» маанисинде, кыргыз окумуштуусу И.А.Батмановдо «наречие» // «диалект» маанилеринде колдонулуп келген. Азыркы кыргыз тилинде, диалектологиясында орус тилиндегидей «наречие» деген бөлүштүрүү жок, бирок өзбек, түрк тилдеринде бар, аларда араб тилинен алынган «лакжа», «лекче» деген термин менен аталат.

Диалект – 1.Территориялык, же кесиптик, же социалдык жалпылыгы боюнча байланышкан адамдар то-

бунун тили. 2.Жалпы биримдикте турган бир түрдүү говорлордун биримдиги. 3.Говор деген мааниде. Айрым эмгектерде муну менен катар говорлор тобу (маселен, Чыгыш Ош говорлору, Батыш Ош говорлору) деген термин колдонулган. Диалектилик өзгөчөлүктөр таралуусуна карай территориялык (аймактык) жана социалдык (топтук) диалект болуп экиге бөлүнөт. **Территориялык (аймактык) диалект** – тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү таралган аймак маанисинде колдонулат. Территориялык диалектинин өзүнө мүнөздүү болгон тыбыштык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик ырааттуу көрүнүшү болот.

Социалдык же топтук диалект. Тилдеги өзгөчөлүк аймакка, территорияга тарабастан, кандайдыр бир адамдар тобуна, же жаш курагына, же кесип өзгөчөлүгүнө байланыштуу учураса, андай өзгөчөлүктөргө карата социалдык же топтук диалект деген термин колдонулат. Мындай диалектинин өзүнө таандык грамматикалык ырааты болбойт. Ал көбүнчө өзгөчөлөнгөн сөздөрдүн тобунан же тыбыштык, кээде морфологиялык жеке мүнөздөгү өзгөчөлүктөрүнөн турат.

Говор(айтым*) – диалектилердин курамында турган тилдик өзгөчөлүктөрү бар аймактарды (бир же бир нече айыл-кыштакты, же бүтүндөй район, областтардын тилин) туюндуруучу бул термин кыргыз тил илимине орус тил илиминен алынган. Мисалы, түндүк диалектинин курамында Талас, Ысык-Көл, Чүй-Нарын, Аралаш, Түштүк-Чыгыш диалектинин ичинде Чыгыш жана Түндүк-Батыш деген говорлору бар. Өзбек тил илиминде буга карата «шева» деген аталыш колдонулат. Говорлордун жайгашкан ордуна карай *өткөөл говор* деп,

ар түрдүү говорлордун өкүлдөрүнүн бир пунктта аралаша жашаган жер *аралаш говор* деп аталат. Маселен, түндүк менен түштүк диалектилердин өзгөчөлүктөрүн сактап турган Талас, Токтогул, Тогуз-Торо аймактары өткөөл говорлор абалында турат. Бирок Талас аймагында түндүк диалектинин элементтери басымдуу жолукса, Токтогул, Тогуз-Торо аймактарында түштүк диалектинин өзгөчөлүктөрү көбүрөөк экендиги байкалат. Демек, өткөөл говорлордогу өзгөчөлүктөр да бирдей болбойт. Ал эми Наманган областындагы Желкон кыштагы аралаш говор болуп эсептелет, анткени ал кыштакта ичкилик диалектисинин да түндүк-батыш, түштүк-чыгыш говорлорунун өкүлдөрү чогуу жашап, ар кимиси өз диалектисинде сүйлөй беришет. Кийинки мезгилдердеги миграциянын күчөөсүнө байланыштуу Бишкек сыяктуу ири шаарлар да ошондой аралаш говорлордой болуп баратат. Бирок андай шаарларда адабий тилдин таасири күчтүү болгондуктан, диалектилик көрүнүштөр келечекте колдонуудан чыгып, ордун адабий нормаларга бошотуп берери шексиз.

Подговор – говордун ичиндеги тилдик айрым өзгөчөлүктөргө ээ болгон кичине аймакка карата айтылат. Мисалы, Чүй говору ич ара өзгөчөлүктөрүнө карай Батыш Чүй, Чыгыш Чүй, Талас говору Чыгыш Талас же Батыш Талас деп ж.б. говорлор да ошондой подговорлорго бөлүнүшү мүмкүн.

Адабий тил – нормага, калыпка салынган, стиль жагынан тарамдалып ажыратылган, коомдук милдеттери, колдонулуш чөйрөсү кеңейген, белгилүү бир жамаатка (бир улутка, же бир нече тектеш тилдерге) тиешелүү орток тил. Ал жазма жана оозеки формада жашап, азыркы

учурдагы диалектилерге төмөнкүдөй белгилери боюнча карама-каршы коюлат:

1. Адабий норма жазма жана оозеки формада жашаса, диалект-оозеки формада гана жашайт. Ошон үчүн ал адабий нормага караганда көбүрөөк өзгөрүүлөргө дуушар болот.

2. Адабий тилдин иштелип чыккан, мийзамдаштырылган жазма жана оозеки нормалары болсо, диалектиде андай нормалар «стихиялуу» түрдө өтөт.

3. Адабий нормалардын таралган территориясы жана колдонуу чөйрөсү диалектилик «нормалардан» кенири болот. Адабий тил аймактык жана социалдык бөлүнүшкө карабай ошол элдин баардык мүчөлөрүн тейлесе, диалект чектелген аймактагы элди гана тейлейт.

4. Адабий тилдин аткарган коомдук кызматы, колдонуу чөйрөсү абдан кенири болсо, диалектилик норма ошол диалектинин өкүлдөрүнүн күндөлүк турмушунда жана жергиликтүү элдик оозеки чыгармачылыгында, акын-жазуучулардын айрым чыгармаларында атайын стилдик каражат түрүндө гана колдонулат.

5. Адабий тилден айырмаланып, жергиликтүү говорлордун функционалдык стилдери болбойт. Мына ушундай өзгөчөлүктөргө байланыштуу адабий тилдин келечеги кең, диалектилердин келечеги жок көрүнүшкө айланат.

Изоглосса – гректин *isos*-бирдей жана *glossa*-тил деген сөздөрүнөн алынып, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн таралыш чектерин лингвистикалык карта бетинде көрсөтүүчү сызыкты(линияны) туюндурат.

Диалектизм – адабий тилдеги нормалардан тыбыштык, же морфологиялык, же лексикалык, же семантикалык, же синтаксистик жагынан айырмаланып турган

тилдик фактылар. Ошого жараша алар **фонетикалык** (*зым-сым, ным-ым, соз-чоз*) диалектизм, **морфологиялык** (*баратат-жаражатат-баратыры, барабысың – барасыңбы?*) диалектизм, **лексикалык** (*сокур-көр, дүлөй-көр*) диалектизм, **семантикалык** (түшт. челек “чака”, “бочка”, Тлс. *тыбыт* “эчкинин уяң жүнү”, “чөбөгө”) диалектизм, **синтаксистик** (түшт. *үпүп сасык* “сасык үпү”) диалектизм деген түрлөргө ажыратылат.

Ал эми аталгандардын ичинен башка диалектилерде алардын эквивалентинин бар-жоктугуна карата лексикалык диалектизмдер ич ара **түгөйлүү** жана **түгөйсүз** диалектизмдерге бөлүнөт. Түгөйлүү дегенде адабий тилде же башка диалектиде түгөйү (синоними) бар, маселен *бал//эсэл, таз//кэл* сыяктуу диалектизмдерди түшүндүрсө, түгөйсүз диалектизм болгондо башка диалектиде ошого ылайыктуу өзүнчө аталышы учура-тылбайт: түшт. *лиңче* “узун кап”, *үпчүн* “төштүн башына туташкан майлуу эт”, *тэштиш//тэшивиш* “убаракерчилиги көп, сарсанаа, кыйноо”, Тлс. *зувала* “камырдын тоголоктолуп үзүлүп коюлган өлчөмү” ж.б. Адатта түгөйсүз диалектизмдердин басымдуу бөлүгүн этнографиялык мүнөздөгү диалектизмдер, т. а., жергиликтүү каада-салт, ырым-жырым, оюн-зоокко байланыштуу өзгөчөлөнгөн аталыштар түзөт.

Кыргыз диалектилеринин изилдениши

Кыргыз диалектилеринин изилденишин: а) 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки изилдөөлөр; б) Октябрь революциясынан кийинки изилдөөлөр; в) Эгемендүүлүк алгандан кийинки изилдөөлөр деп үчкө бөлүп кароого болот.

а) 1917-жылга чейинки изилдөөлөр. Кыргыз диалектилерин изилдөө иштери Совет бийлигинин мезгилинде гана башталган. Ага чейин кыргыз диалектилери жөнүндө атайы эмгек жазылган эмес. Революцияга чейинки мезгилде кыргыздардын оозеки адабияты жана этнографиялык өзгөчөлүктөрү менен таанышуу үчүн орус илиминин өкүлү катары казактын жаш окумуштуусу Чокан Валиханов кыргыздар арасына алгачкылардан болуп келип материалдарды жазып алган. Тил боюнча адис болбосо да фактыларды ал өзүнө тааныш казак, татар жана башка түрк тилдерине салыштыра келип, кыргыздардын тили уйгур тилине жакын деген пикирин айткан. Андан кийин 1860-жылдары атактуу түрколог В.В. Радлов түрк элдеринин оозеки адабиятына арналган көп томдуу жыйнагы үчүн кыргыздар арасына келип “Манас” эпосунан үзүндү жана башка фольклордук чыгармаларды жазып алат. Ошол көп томдуу жыйнагынын V томунун киришүү бөлүмүндө кыргыздардын тилинде диалектилик айырмалардын байкабагандыгын айтат жана андан кийинки түрк тилдеринин салыштырма грамматикасына арналган эмгектеринде да ал жөнүндө сөз козгогон эмес. Анын себеби түштүк диалекти таралган аймактарга барбай, 1862-жылы текестик кыргыздарга, 1869-жылы Токмок шаарынын түштүк тарабына келгендигине, б.а., түндүк диалектинин аймагында гана болгондугунда. Ошентсе да анын 1860–1870-жылдар аралыгында жазып алган ошол тексттери түндүк диалектини мүнөздөй турган баалуу материалдар болуп эсептелет (В.Радловдун жазып алган тексттеринин тили жөнүндөгү кеңири маалыматты С.Кондучалованын эмгектеринен алууга болот).

Кыргыз тилинин түштүк диалектилерине арналган жарым бет текстти, т.а., талдоосу жок кыска гана үзүндүнү Алмаши “Истеми келети” журналына жарыялаган болучу. Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин өкүлдөрү тарабынан бир нече китеп: Молдо Кылыч. “Кысса-и Зилзала”.-Казань,1911; Э.Арабаев, Сарсекеев. “Алипбе йаки төтө окуу”.-Уфа,1911; Осмонаалы Сыдыков. “Мухтасар тарих кыргызия”.-Уфа, 1913, “Тарих кыргыз шадмания”.-Уфа,1914 жана Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Алдаш Молдо, Белек Солтоноев, Шамей Токтобаев, Ысак Шайбеков, Молдо Багыш, Абылкасым Жутакеев, Токтогазы Жусупбеков ж.б. көптөгөн жазгыч акындардын кол жазмалары казак, татар, жана чагатай жазма адабий тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинин ичкилик же түндүк диалектилеринде жазылган болучу. Алардын чыгармаларынын тилиндеги диалектилик өзгөчөлүктөрүнө ал кезде изилдөөчүлүк жагдайдан көңүл бурулган эмес.

б) 1917-жылдан кийин изилдениши. Революциядан кийинки кыргыз элин өз эне тилинде окутуу үчүн күндөлүк басма сөз түзүп, окуу китептерин чыгаруу керек болучу. Мына ошондой зарылдыктан улам 1924-жылдын 1-мартында “Алиппе”, 7-ноябринде “Эркин-Тоо” газетасы жарыкка чыгат. Бирок кыргыз элинин улуттук жазма адабий тилинин диалектилик негизи жөнүндөгү маселени илимий жактан териштирип, тактап отурууга чарк-чама келбегендиктен, алгачкы китептерди жана газеталарды чыгарууга катышкандар кайсы диалектинин өкүлү болсо, колдонуп жаткан жазма тили ошолордун тилинин өзгөчөлүгүн көрсөтүп

калды. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында маданият майданында иштеген интеллигенттердин көпчүлүгү түндүк диалектинин өкүлдөрү болгондуктан жазма адабий тилибизде жалпы элдик тилибиздин элементтерин көбүрөөк сактаган түндүк диалектинин өзгөчөлүктөрүнүн көрсөтүлүп калышы да мына ошого байланыштуу болду. Кыргыз тилинин диалектилик (говордук) өзгөчөлүктөрү жөнүндө алгачкы маалыматтар проф.К.К. Юдахин тарабынан 1920–1930-жылдары эл аралап кыргыз лексикасын жыйнагандан тарта айтыла жана жазыла баштайт. Мына ошондой маалыматтарга таянып, К.Тыныстанов 1934-жылы жазган “Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын(орфографиясынын) долбоору” деген эмгегинде кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрүнө кайрылат, т.а., байкалган диалектилик өзгөчөлүктөрдүн негизинде кыргыз тилинде Талас-Чүй, Нарын, Ысык-Көл жана түштүк диалектилери бар экендигин айтып, аларга мүнөздүү айрым белгилерди санап көрсөткөн.

Андан төрт жыл өткөндөн кийин 1938-жылы проф. И.А.Батманов “Северные диалекты киргизского языка” деген эмгек жазып, кыргыз диалектилерин Кыргызстандын түндүк жана түштүк диалектилери деп экиге бөлүү менен түндүк диалектилерди алты фонетикалык, бир морфологиялык белгилердин негизинде 7 диалектиге ажыратат. Ошондой эле түштүк наречиеге да мүнөздөмө берүүгө аракет жасаган. Диалектологиялык түшүнүктөрдүн (маселен, 1950-жылдарга чейин диалект, говор деген терминдердин маанилери, диалектилик классификациялык белгилер) биротоло такталбагандыгына жана диалектилик факты-материалдардын

жетишсиздигине байланыштуу аталган эмгекте бир катар кемчиликтер кетирилгендиги башка изилдөөчүлөр тарабынан учурунда туура көрсөтүлгөн. Мына ошондой себептерден улам И.А. Батманов бу маселеге кийин көп жолу (1945,1947,1953) кайрылып, мурда айткан айрым көз караштарын тактаган, өзгөрткөн (Чыгыш, Түндүк-Батыш, Түштүк-Батыш деп үч диалектиге бөлгөн), кыргыз тилинде диалектилер жок, говорлор гана бар дегенге чейин барган.

Проф. И.А.Батмановдон кийин бу маселеге проф. К.К.Юдахин 1940-жылы чыккан “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” кириш сөзүндө кайрылат. Анда кыргыз говорлору түндүк, түштүк деген негизги эки топко бөлүштүрүлүп, алардын тыбыштык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. 1948-жылы түштүк диалектилери изилдене электе К.К. Юдахин “Из льялякских материалов” деген макаланы жарыялап, кыргыз диалектилеринин жаңы классификациялык схемасын берген. Ал классификация боюнча кыргыз тили түштүк диалектилер жана түндүк диалектилер деген эки чоң топко бөлүштүрүлүп, түштүк диалектилерден ичкилик диалектиси өзүнчө бөлүнүп чыгарылган.

1950-жылдардан кийин гана кыргыз тилинин диалектилерин мүнөздөө боюнча экспедициялар уюштурулуп, ар кайсы аймактардан жергиликтүү факты-материалдар системалуу түрдө жыйнала баштайт. Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери менен Кыргыз мамлекеттик университетинин окутуучулары тарабынан кыргыз диалектилерин фронталдык мүнөздө изилдөө жана говорлордун курамын аныктоо максатында Кыргызстан,

Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан аймактарындагы кыргыздардан диалектилик материалдар топтолуп, алардын негизинде К.О.Бакеевдин Ноокат говору (1953), Г.Бакинованын Октябрь районундагы кыргыздардын говору (1953), Ж.Мукамбаевдин Жерге-Тал говору (1954), М.Ж.Тураджянованын Төлөйкөн говору (1954), Э.Абдулдаевдин Чаткал говору (1957), Т.К.Ахматовдун Талас говору (1959), С.Кондучалованын В.В.Радлов жыйнаган кыргыз тилинин материалдары (1964), Н.Бейшекеевдин Кыргызстандан тышкары кыргыз говорлору (1965), Ш.Жапаровдун Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү (1969), Ж.Жумалиевдин Өзбек ССРнин Анжиян областындагы түштүк кыргыз говорлорунун фонетикалык системасы (1990) аттуу диссертациялык изилдөөлөрү жазылып, говорлордун диалектилик өзгөчөлүктөрүн аныктоого багытталган көптөгөн төмөнкүдөй эмгектер жарык көрдү: Г.Бакинованын “Ысык-Көл говорунун материалдарынан” (1955), “Кыргыз тилинин Ош говорлору” (1956), Э.Абдулдаевдин “Кыргыз тилинин Чаткал говору” (1956), Г.Бакинова, С.Кондучалова, С.Сыдыковдун “Кыргыз тилинин Жалал-Абад говорлору” (1958), Т.Ахматовдун “Кыргыз тилинин Талас говору” (1959), Г.Бакинова, С.Кондучалова, С.Сыдыковдун “Кыргыз тилинин Чүй говору” (1959), Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, С.Кондучалова, С.Сыдыковдун “Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр” (1960), С.Кондучалованын “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү”, “В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык, грамма-

тикалык өзгөчөлүктөрү” (1961, 1964), Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеевдин “Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр” (1962), Н.Бейшекеевдин “Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү” (1964), Э.Абдулдаевдин “Кыргыз говорлору” (1966), Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаевдин жогорку окуу жайларынын кыргыз филология факультеттеринин студенттерине ылайыкталган “Кыргыз диалектологиясынын очерки” (1959), Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясы” (1971), Ш.Жапаров менен Т.Сыдыкованын “Кыргыз тилинин диалектологиясы”(2003) деген окуу китептери жана диалектологиялык материалдарды жыйноо боюнча: Г.Бакинованын “Диалектологиялык материалдарды жыйноо боюнча справочник” (1955), К.Дыйкановдун “Кыргыз диалектологиясына программа” (1957), Б.М.Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясы боюнча программа”(1966), Ш.Жапаровдун “Кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы”(1974) жарыяланды.

Ошентип, кыргыз тилинин диалектилик курамы жана алардын негизги өзгөчөлүктөрү аныкталгандан кийин, кыргыз диалектологиясында жаңы багыттагы изилдөөлөр башталды, атап айтканда, 1970- жылдары Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун Диалектология секторунун Г.Бакинова баштаган илимий кызматкерлер тобу К.Бекназаров, Т.Болчурова, Т.Токтоналиев, Т.Эрматов, Ж.Жумалиев “Кыргыз тилинин диалектологиялык атласын” түзүүгө киришишти. Ошол эле учурда Улуттук университеттин филология факультетинде иштеген белгилүү диалекто-

лог Ж.Мукамбаев бир нече томдон турган “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүн” түзүп, 1-томун 1972-жылы жарыкка чыгарды (Кийин ал тому бир нече ирет басмадан басылып чыкты). 1981-жылы Ш.Жапаровдун сырттан окуган студенттер үчүн методикалык колдонмосу “Кыргыз диалектологиясы” жазылды. Кыргыз говорлоруна өзбек тили менен говорлорунун тийгизген таасирин аныктоо максатында өзбектер менен болгон байланыштын күчүнө жараша бири-биринен кескин айырмаланган Бөрүлүк (өзбектерге аралашпай өзүнчө турган кыргыз кыштак) жана Иштимоят (өзбектерге көбүрөөк аралашкан кыргыз кыштак) деген Анжиян областынан эки кыштак тандалып алынып, андагы кыргыз информанттарын өзбектер менен болгон байланыштын интенсивдүүлүгүнө жараша үч социалдык топторго бөлүштүрүп караган Ж.Жумалиевдин “Анжиян кыргыздарынын тили” (1983) аттуу эмгеги жарыяланды. Ошондой эле кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдерди ачып берүүгө арналган К.Бекназаровдун “Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер”(1987) аттуу китеби жана А.Биялиевдин 2-курстар үчүн түзгөн “Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы жана методикалык көрсөтмө” (1988) жарык көрдү.

в) Эгемендүүлүк мезгилиндеги изилдөөлөр Совет бийлиги учурунда бүткөрүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында Г.Бакинованын “Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении” (1990), Ж.К.Сыдыковдун “Фонетическая структура современного литературного языка и диалектов” (1990),

Ж.Жумалиевдин “Фергана кыргыз говорлорунун лексикасы”(1991), Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясы жана фразеология” (1998) аттуу эмгектери жарыяланды. Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтундагы Диалектология сектору жоюлгандан кийин, диалектилерге болгон кызыкчылык кыйла солгундап, кыргыз диалектилерин изилдөө иштерин ага кызыккан жеке адамдар гана жүргүзүп калды. Мына ошондой иштердин катарына А.Биялиевдин “Кыргыз диалектологиясы.Окуу куралы” (2000), А.Ормонбекованын “Тогуз-Торо говору”(2001), Ж.Жумалиевдин “Диалектологиялык практика ” (2001), Ж.Жумалиев менен А.Ормонбекованын “Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия” (2003), Т.К.Сыдыкованын “Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер”(2003), С.Жумалиевдин “Манас” эпосундагы диалектизмдер”(2005), Ж.Жумалиев менен Т.Токоевдин “Диалектологиялык практика” (2014) деген эмгектери жана И.М.Жороевдин “Диалектизмдердин лексика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү/ түштүк-батыш диалектиси кээ бир жазуучулардын чыгармаларынын материалында/”(2009) деген диссертациялык изилдөөсү кирет.

Кытайлык кыргыздардын тилине арналган эмгектерди кытай окумуштуулары: Ху Чжен Хуа менен Имар Ги биргеликте “Фуую кыргыздарынын тилин алыскы чыгыштагы түрк тилдеринин бирин изилдөө, болжолдуу байкоолор” (1987), Ху И “Кытайдагы кыргыз тилинин түштүк диалектисин изилдөө” (2001) жана түрколог Э.Р.Тенишев “О языке кыргызов уезда Фууй (КНР)” (1966) аттуу эмгектерди жазышты. Ошентип, азыркы

учурда Өзбекстандын Хорезм, Бухара областтарындагы, Афганистандык жана Тарбагатайлык кыргыздардан башкаларынын тили изилденип, алардын диалектилик негизги өзгөчөлүктөрү аныкталды десе болот.

Кыргыз тилинин жана диалектилеринин калыптанышы

Жергиликтүү диалектилер элдин жер – жерлердеги бөлүктөрүн, улуттук тил бүт элди тейлегендиктен улуттук тил өнүгүүнүн жогорку формасы, диалектилер өнүгүүнүн төмөнкү формасы катары эсептелинет да улуттук тил түзүлгөндөн кийин диалектилер келечексиз көрүнүшкө айланып, өткөндүн калдыгы катары ордун бара-бара улуттук тилдин адабий ченемине бошотуп берүүгө тийиш.

Табигатта жана коомдо баардыгы өзгөргөн сыяктуу, адамзат коому, тили, диалектилери да түрдүү тарыхый шарттарга ылайык дайыма өнүгүп–өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Тилдеги, диалектилердеги өзгөрүүлөр дагы коомдун тарыхына, андагы ири бурулуштарга байланыштуу болот.

Улам алмашкан формациялардын шарттарындагы закон ченемдүүлүктөр ар кайсы коомдо ар башкача болгонуна байланыштуу тилдин жана диалектилердин өнүгүштөрү ар түрдүү даражада өтүп турган. Кээ бир доорлор дивергенция процессине байланыштуу тилдин майдаланып диалектилердин жаралышына алып барса, кээ бир доорлор диалектилердин баш кошушуна, биригүүсүнө, конвергенцияга алып келген. Уруулук түзүлүштүн алгачкы мезгилинде тукумдаш жашоо

формасы өнүккөн. Ар бир уруунун өзүнчө жашаган аймагы, жери болгон, башка уруунун өкүлдөрү менен карым-катнашы чектелип, узак мезгилдер бою бөлүнүп жашоонун натыйжасында уруулук диалектилер жаралган. Уруунун бөлүнүшү менен уруулук диалекти да бөлүнүп, натыйжада жакын тектеш диалектилер пайда болот. Диалектилердин бири-бирине алыс-жакындыгы ал уруулардын жакындык даражасына жараша аныкталган. Уруулук түзүлүштүн учурунда тектеш уруулардын биригүүлөрү (бирикмелери) келип чыгат да ошол уруулук бирикмелерге кирген диалектилердин кошулуу, б.а., биригүү процесстери жүрөт. Ошондой эле тектеш уруулар бөлүнүп, башка тилдеги уруулар менен биригип кеткен учурларда тили жана этностук курамы жагынан аралашкан жаңы бирикмелер келип чыгат. Ушундан улам тилдин аткарган милдети татаалданат: мурда тил коомдун мүчөлөрүнүн өз ара катышуу куралы катары гана колдонулса, кийин алыскы жерлер менен да катышуунун каражатына айланат. Коомдук турмуштун талабына жараша жазма тил пайда болуп, оозеки речь менен жазма тилдин ортосунда айырмачылыктар жаралат.

Элдин (уруунун) мындай коомдогу ээлеген абалына жараша жазма тил болуп эне тил, же тектеш тилдердин бирөө, же тектеш эмес тил да кызмат өтөшү мүмкүн. Мисалы, орто кылымдардагы Европа элдеринин тарыхында латын тилинин, чыгыш элдеринин тарыхында араб же фарс тилдеринин аткарган функциялары мунун жакшы далили боло алат. Чынгызхан мамлекет доорунда мамлекеттик иш жүргүзүүнүн тили болуп – байыркы уйгур адабий тили кызмат өтөсө, Орто Азия элдеринин

маданиятынын тарыхында орто кылымдарда байыркы карлук-уйгур жана фарсы, андан кийин чагатай жазма тили колдонулган.

Кыргыздардын байыркы жазма тили болгондугу Енисей, Саян, Таластагы жазуулары аркылуу далилденет. Андан кийинки кылымдарда кыргыздардын түштүк-батышты көздөй жылып, Алтай тоолорун байырлап, азыркы Монголиядагы Кыргыз – Нур (Нур-көл) боюн борбор кылып феодалдык мамлекет түзүп турган кездеги жазуулары табыла элек болсо да, араб-фарсы саякатчыларынын эмгектеринен X кылымдардагы кыргыздардын өзүнчө жазмасы бар деген тарыхый кабарларды учуратууга болот.

Кидандардын (кара кытайлардын) чабуулунун натыйжасында кыргыздардын мамлекети кулап, кыргыз уруулары Алтайдан Ала-Тоону көздөй жыла баштайт. Ала-Тоого көчүп келгенден кийин да кыштоо-жайытты бөлүштүрүүдө, алык-салык, ыгым-чыгым салууда да, административдик бөлүнүштөргө бөлгөндө да ошол эле уруулук принцип сакталган. Мындай көрүнүш өз кезегинде байыртадан (Енисей, Алтайдан) бери келаткан уруулук диалектилик өзгөчөлүктөрдүн сакталышына себепкер болгон. Маселен, элдин согуштук стратегия боюнча бөлүнүшүнө карай «оң канаттагы урууларга» эринчил созулма *oo, oo, uu, үү* үндүүлөрү, «басыз, мундуздан башка (тактаган Ж.Ж.) сол канаттагы уруулар» үчүн – эринчил *ow, ow, uw, үw* дифтонгулары мүнөздүү. Булар азыркы учурда территориялык жана уруулук мүнөзгө ээ. Бирок учурдагы кыргыз диалектилерин - байыркы уруулук түзүлүштөн калган уруулук диалектилери катары кабыл албай, ал мезгилдеги айрым бел-

гилердин издерин гана сактап калган, узак доорлордун далай ирет аралаштырылган территориялык – уруулук диалектилери деп караганыбыз туура болот.

Кыргыз диалектилериндеги өзгөчөлүктөр кыргыз элинин Саян – Алтай тоолорундагы феодалдык коомдун шартында жарала калган өзгөрүштөр гана эмес, алар Ала-Тоо, Алай-Памир аймактарында болуп өткөн кыргыздардын тарыхындагы түрдүү окуяларды чагылдырган татаал тарыхый көрүнүш. 17-кылымдын аягы 18-кылымдын башында жунгарлардын катуу чабуулунун натыйжасында кыргыздын бир катар уруулары Ала-Тоодон Фергана – Памир тарапка аргасыздан көчүшөт.

18-кылымдын ортосунда бир жагынан Кытай армиясынын, экинчи жагынан Орто-Азиялык элдердин биргелешкен соккуларынын натыйжасында Жунгария мамлекети кулап, жунгарлар кыргыз жерлеринен башка жактарга кетүүгө мажбур болушат. Мындай окуядан кийин арты Анжиян-Фергана, алды Гисар-Кулябга дейре сүрүлгөн кыргыз уруулары өздөрүнүн Талас, Чүй, Көл, Нарын сыяктуу мурунку жерлерине кайрадан көчүп келише баштайт. Натыйжада андай окуялар кыргыз урууларынын жер-жерлерден орун алышына, этностук курамына маанилүү өзгөрүштөрдү алып келип диалектилерде да изин калтырды. Андай издер азыркы диалектилик лексикадан жана ага байланыштуу тыбыштык, морфологиялык өзгөчөлүктөрдөн даана байкалат.

Эгерде кыргыз тилинин Ала-Тоо доорундагы негизги өзгөрүшү араб-иран лексикасынын массалык түрдө кабыл алынышы менен мүнөздөлсө, 18-кылым-

дын ортосунан кийин ал сөздөрдүн өздөштүрүлүш даражасына байланыштуу аймактык өзгөчөлүктөр пайда болду. Кыргыз диалектилерин негизинен эки чоң топко бөлүп турган маанилүү тилдик белгилер да ошол тарыхый окуядан кийин пайда болгон. Түндүк жана түштүк диалектилерге бирдей таралган жалпы элдик мүнөздөгү араб-иран сөздөрү түштүктөн түндүккө көчүп кете электе, 18-кылымдын ортосуна чейинки мезгилде, түштүктөгүлөр менен тыгыз байланышты үзө электе кабыл алынган. Ал эми түштүк говорлордо гана учуроочу: *жэжэндос, кэлтэк, этәш күрөк, лакчегер, асант//эсәнт, мазак, жүдә, пана, пайча//пәйчә, кәл, дәңгәсә, әкис (таарынчак)* деген фарсы; *кассам, хаммаци, әсәси, әскийә, халас, лаззат, амаки//әмәки* сыяктуу көптөгөн араб сөздөрү өзбек, уйгур, тажик тилдеринен түндүк кыргыз диалектилери түштүктөн алыстагандан кийин өздөштүрүлгөн.

Чет жерлерде, маселен, Тажикстанда, Өзбекстанда, Кытай эл республикасында көп кылымдардан бери туруктуу жашап келаткан кыргыздардын абалы мындан башкача. Аталган мамлекеттер арасындагы негизги чек аралар такталып, бөлүнгөндөн кийин ал жердеги кыргыздар башка мамлекеттин курамында, башка элдер менен бир аймакта, же жанаша саясий-экономикалык жана маданий тыгыз мамиледе жашап калышат. Натыйжада чек аранын сыртында калган кыргыз элинин кулк-мүнөзүндө, жүрүм-турумунда, үрп-адатында, маданиятында, тилинде Кыргызстандык кыргыздардан өзгөчөлөнгөн аймактык айырмачылыктары пайда болуп, диалектилик дивергенция процесси жүрө баштады.

Улут менен кошо улуттук тил калыптанат, бирок улуттардын жаралышы да бир катар географиялык, маданий-экономикалык, тарыхый шарттарга, кырдаалдарга жараша ар түрдүү даражада өтөт. Маселен, буга чейинки кыргыз диалектилеринин ортосунда өз ара жакындашуу процессине караганда бири-биринен алыстоо тенденциясы күчтүү болгон. Аны түндүк менен түштүктүн ортосунда географиялык ири тоскоолдуктардын (адам өтө алгыс Фергана тоо кыркаларынын) болушу жана саясий-тарыхый шарттардын ар башкалыгынан улам (түштүк элинин Кокон хандыгына кароосу, түндүктөгү элдин Россиянын карамагында болушу) андай процессти ого бетер күчөткөн. Кыргыз урууларынын көп кылымдар бою экиге бөлүнүп жашоонун натыйжасында бири-биринен алыстоо процесси күчөй баштаган. Эгерде ошондой процесс тынымсыз улана берсе, анын кээ бир диалектилери азыр өзүнчө бир жакын тектеш тилге айланып кетүүсү да ыктымал болучу.

1917-жылдагы революциядан кийин Россиянын карамагында турган бир катар элдердин өзүнчө мамлекеттик формага ээ болушу менен кыргыз эли да өзүнчө мамлекеттүүлүк укугун алды, саясий-экономикалык, маданий, территориялык, тилдик жалпылык жаралды, анын негизинде жалпы улуттук жаңы жазмабыз түзүлдү. Мына ушунун баары кыргыз диалектилеринде жүрө баштаган дивергенция процессин токтотуп, конвергенция процессин күчөтүүгө ыңгайлуу өбөлгөлөрдү түздү.

Тектеш тилдерди, диалектилерди тарыхый-салыштырма методдун негизинде изилдөөнүн натыйжасында акад. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин жана диалектилеринин өнүгүшүндөгү диалектилерине мүнөздүү

өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышындагы төмөнкүдөй факторлорду, көрүнүштөрдү белгилеген:

1. Азыркы кыргыз тили жана анын диалектилери узак мезгилдин ичинде калыптанды (б.а., түрк тилдеринин алтай доорунан баштап эле калыптана баштаган. Тактаган Ж.Ж.);
2. Калыптануунун негизинде ал ар түрлүү жакын тектеш жана алыс (IV–XX кк.) тектеш тилдер, тектеш эмес тилдер менен ар кайсы мезгилде ар кандай мамиледе болгон (б.а., түштүк сибирдеги түрк тилдери, тунгус-манчжур, монгол, кытай, фарсы, араб, орус тилдери менен ар кандай даражада байланышта болгон. Тактаган Ж.Ж.);
3. Кыргыз тилинин жана диалектилеринин калыптаныш процесси бир гана территорияда (маселен, Орхон-Енисейде, же Саян-Алтайда, же Ала-Тоодо) өтпөстөн, ар кандай территорияда өткөн;
4. Айрым этностук компоненттер (маселен айрым уруулар) элдин негизги кору (ядросу) менен дайыма эле тыгыз байланышта жашап келген эмес, (б.а., тарыхый, саясий жана географиялык жактан бөлүнүп калуунун натыйжасында ичкилик уруулары узак мезгилдер бою азыркы орундарында байыркы мезгилдерден бери эле эч жакка кетпей негизги массадан бөлүнүп жашап келген. Тактаган –Ж.Ж.)
5. Алдыда көрсөтүлгөн себептер, шарттар кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин калыптануусуна ар кандай даражада таасир этүүнүн натыйжасында азыркыдай диалектилик өзгөчөлүктөр пайда болгон.

Кыргыз элинин, тилинин тарыхындагы ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, жалпы элдик кыргыз тилинин калыптаныш тарыхын илимде мындан башкача көз караштагы бөлүштүрүүлөр (Б.Ө.Орузбаева, Э.Р.Тенишев, Ж.К. Сыдыков, К. Токтоналиев) да бар экенине карабастан, ишенимдүүлүгүнө, тилдик жана тарыхый фактыларга таянгандыгына карата кыргыз тилинин тарыхын академик Б.М.Юнусалиевдин көз карашындай (анча-мынча өзгөртүүлөрдү кийрүү менен) чоң доорго бөлүп кароого болот:

1. Байыркы кыргыз тили (IX / X кылымдарга чейинки аралык).
2. Орто кылымдык кыргыз тили (X-XV / XVI кылым аралыгы).
3. Жаңы кыргыз тили (XVI кылымдан – азыркыга чейин).

1. Байыркы кыргыз тили

Б.М.Юнусалиев байыркы кыргыз тилин ич ара доорлорго бөлүштүрбөй IX – X кылымдарга чейин деп эле жалпы караган. Бирок аны жазма эстеликтердин бар-жоктугуна карата, кыргыз тилинин б.э.ч. 200-жылынан IV кылымга чейинкисин *хунн доорундагы кыргыз тили* жана IV кылымдан кийинкисин *кыргыз тилинин байыркы доору* деп экиге бөлүп кароого негиз бар. Анткени, кыргыз тилинин IV кылымга чейинки мезгилине тиешелүү жазма эстеликтери жана кытай жазма булактарында белгиленген *эр, ажо* өңдүү бир эки сөздөн башка тилдик фактылары табыла элек. Ошондой болсо деле алтай, түрк-монгол тилдер тобуна жал-

пы тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөрдү эң байыркы кыргыз тилине да мүнөздүү белгилер деп тандап алсак бу жерде жаңылыштык болбойт. Маселен, 1) үндүүлөрдүн үндөшүү закону болгон, 2) грамматикалык роддун жоктугу, 3) артиклдин жоктугу, 4) агглютинативдик түзүлүштө болушу, 5) зат атоочтун алдында аныктоочтун милдетин аткарып турган сан атоочтор менен сын атоочтор өзгөрбөгөн, 6) таандык мүчөлөрдүн болушу, 7) предлогдордун ордуна жандоочтордун колдонулушу, 8) аныкталуучунун алдында аныктоочунун тургандыгы, 9) сан атоочтордон кийин зат атоочтордун жекелик санда колдонулушу ж.б.у.с. 30 белгилер байыркы кыргыз тилине да тиешелүү демекчибиз.

Алтай доорунан кийин түрк тилдүү уруулар Борбордук Азиянын талааларында, монгол уруулары Амур дарыясынын баш тарабында жашаган мезгилдерде түрк тилдери менен монгол тилдерин бөлүп турган ротацизм, ламдаизм өңдүү фонетикалык кубулуштар пайда болот. Түрк тилдеринде /з/ менен айтылган сөздөр монгол тилдеринде /р/, түрк тилдеринде /ш/ менен айтылган сөздөр монгол тилдеринде /л/ тыбыштары менен айтыла баштайт. Монгол тилдериндеги фактыларга окшоп /р/, /л/ менен айтылган кубулуштардын калдыктары түрк тилдеринин булгар тобундагы (булгар, хазар, чуваш) тилдерде гана, ошондой эле кыргыз диалектилеринде (*торо – тоз, билерик – билезик, аткар – атказ*) сакталат. Маселен: 1) /з/ менен /р/ тыбыштарынын алмашуусу:

түрк. <i>азыг</i> , кырг. <i>азуу</i> “клык”	МОНГ. <i>арага</i> “клык”
түрк. <i>боз</i> , кырг. <i>боз</i> “серый”	МОНГ. <i>бору</i> “серый”
түрк. <i>каз</i> , кырг. <i>каз</i> “копать”	МОНГ. <i>хару</i> “копать”

түрк. *өкүз*, кырг. *өгүз* “бык, вол”

монг. *үхэр* “бык, корова”

түрк. *экиз*, кырг. *эгиз* “двойня”

монг. *игирэ* “двойня”

2) /ш/ менен /л/ тыбыштарынын алмашуусу:

түрк. *таш*, кырг. *таш* “камень”

монг. *чилабан* “камень”

түрк. *табышган* “заяц” монг. *таулай* “заяц” ж.б.

Хунн доорундагы кыргыз тили (б.з.ч. 200-жылдан IV–V кк. чейин)

Бул мезгил түрк тилдеринин калыптануусундагы хунн (б.з.ч. VII кылымдан б.э. V кылымына чейинки) доорунун аягына туура келет. Илимий адабияттарда: европада *гунну*, башкалар *сюнну* деп аталып келген уруулук союздун Улуу кытай сепилинен б.э.ч. I кылымында, айрым адабияттарда IV-кылымдын 70-жылдарында башталган улуу көчү б.з. V кылымында гана Европанын борборунда аяктаган. Ошол көч Борбордук Азиядагы, Орто Азиядагы жана Түштүк – чыгыш Европадагы көптөгөн урууларды ордуна жылдырып, алардын жайгашуусуна катуу таасирин тийгизген. Б.з. III кылымында хунндар 4кө бөлүнүп кетет: 1) угро-финн элдери менен аралашып кеткен түндүк хунндар; 2) согды маданиятынын таасирине күчтүү кабылган – Орто Азиялык хунндардын *юебань* деген эли; 3) Халхе менен Чахарадагы аралашкан хунн – *сяньби* уруулары; 4) ассимиляциялануу абалында турган кытайлык хунндар, кийин алардан түндүк кытайлыктар: *түштүк хунндар* жана *табгачтар* жаралды.

Курамына көптөгөн этностор менен тилдерди камтыган хунндар ошо мезгилдеги түрк тилдеринин өнүгүшүнүн жалпы стадиясын көрсөтө албайт, анткени ал түрк тилдеринин булгар тобундагы бир бутагы катары гана каралып жүрөт (Н.К.Антонов. Лекции по тюркологии, 1976, 57 с.). Бирок урал-алтай теориясына каршы турган окумуштуулардын көз карашы боюнча, узакка созулган тарыхый байланыштардан улам, түрк тилдери менен монгол тилдеринде мал чарбачылыкка жана турмуш-тиричиликке байланыштуу жалпы лексикасы мына ушул хунн доорунда түзүлгөн. Хунн доору мезгилиндеги түрк тилдери болсо көптөгөн уруулук тилдерди бириктирген батыш хунн жана чыгыш хунн деген эки чоң бутакка ажырап кеткен. Түрк тилдеринин Чыгыш хунн аймагында калган кыргыздар болсо, *гун*, *динлиндер* менен катар *гянгундар* (кыргыздар) Орхон менен Тола сууларынын бойлорунда 7000 ли гундардан, 5000 ли Турпандан түндүк тарабында (В.В.Бартольд. Сочинения Т.2, ч.44); кытай жазма булактарындагы Сыма Цяндын “Ши-цзи” (Тарых барактары) аттуу эмгегиндеги маалыматы боюнча б.з.ч. 200-жылдары Енисей дарыясынын бойлорунда жашаган, ошо мезгилде хунндар б.з.ч. 201-жылы түндүктө Гэгунь (кыргыз) падышалыгын каратып алышкан. Демек, ушундай маалыматтарга таянсак, ошо мезгилде кыргыз эли тунгусманьчжур тобундагы тилдердин өкүлдөрү жана азыркы тува, хакас, тоолуу алтайлыктардын ата-бабалары менен бир аймакта чогуу жашап, монголдор менен да дайыма байланышта турушкан. Тилинде алтай доорунда башталган тилдик процесстер улантыла берген.

Фонетикада:

- 8 кыска жана байыркы созулма үндүүлөр болгон,
- басым 1-муунга да түшкөн,
- сөз ачык, жабык жана туюк муундан турганы менен ачык муун тиби басымдуу болгон,
- үнсүздөрдүн саны 16 болуп, **с-з, т-д, б-п** тыбыштары фонема катары ажыратылбаган,
- сөз башында жана аягында(элес-табыш тууранды сөздөрдү эсепке албаганда) үнсүз тыбыштар катар келбеген,
- сөз башы уяң **н, л, р** үнсүздөрү менен башталбай *не?* дегенден башка учурларда *нине > ине > эне* «эже, эне», *нийт > ийт > ит* түрүндө айтылган,
- уңгуларда геминаттар болбогон,
- **й** менен башталган сөздөр болгон,
- д тибиндеги (адак) тил болгон.

Морфологияда:

- жөндөмөлөрдүн саны 8ден ашык болгон, айрыкча багыт жөндөмө мүчөлөрү көп болгон,
- ошондой эле жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн өзүнчө мүчөлөрү болбогон, алардын милдетин **-ынта** аткарган,
- байламталар дээрлик болбогон алардын милдетин изафет тибиндеги конструкциялар жана жөнөкөй сүйлөмдөр аткарган,
- көптүк санды **-лар, -з, -к** мүчөлөрү жана сан атоочтор туюндурган,
- чактын үч түрү өткөн чак (**-ды, -ган, -мыш**), учур чак (**-йор, -туруп+ жак мүчө**), келер чак (**уңгу этиш+ -ар +жак мүчө, уңгу этиш + -а+ды(рур)+ жак мүчө**) болгон.

Лексикада:

Чет тилдерден кабыл алынган сөздөр дээрлик жокко эсе, болсо дагы бирин-экин тунгус-маньчжур жана кытай сөздөрү менен чектелген.

Байыркы түрк доорундагы кыргыз тили (IV–IX / X кк.)

Түрк элдеринин жазма эстеликтери пайда болгон IV кылымдан кийинки мезгилин кыргыз тилинин байыркы доору катары эсептейбиз, анткени С.Е.Малов баштаган бир топ окумуштуулар Енисей эстеликтерин кыргыз тилинин байыркы жазма эстеликтери катары көрсөтүп жүрүшөт. Енисей эстеликтери болсо, С.Е.Маловдун пикирине караганда Орхондогу жазуулардан 200-250 жыл мурда, б.а., IV-V к.к. жазылган. Азыркы учурда Енисейден табылган 160тай эстеликтери менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда 1500 жылдай убакыт өткөнүнө карабастан Енисейлик доордогу жазма кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда көптөгөн төмөнкүдөй окшоштуктар, жалпылыктар сакталган:

Фонетикадагы жалпылыктар:

Эстеликтердеги 8 (**а, е, ы, и, у, ү, о, ө**) кыска үндүү азыркы кыргыз тилинде жана диалектилеринде толугу бойдон сакталган. Алардын позициялык-комбинатордук абалдардагы өзгөчөлүктөрү негизинен окшош. Сөздүн бардык позицияларында жолуккан эстеликтердеги **а, э(е), ы, и, у, ү** үндүүлөрү азыркы кыргыз тилинде да ошондой болуп баардык позицияларда жолугат. Болгону эринчил **о, ө** үндүүлөрүнүн биринчи муундарда жолугушу боюнча гана эстеликтер азыркы кыргыз

тилинен айырмаланат. Орто кыргыз доорунда күч алган эрин күүсүнүн натыйжасында, азыркы кыргыз тилинде **о,ө** үндүүлөрү кийинки муундарга, мүчөлөргө чейин колдонулуу өзгөчөлүгүнө ээ болуп кеткен жана ошондон улам мүчөлөрдүн варианттары көбөйгөн.

Эстеликтер таш бетине чегиле баштаган мезгилдерде эле “Э”чил жана “И”чил диалектилер ажыратыла баштаган: *эл –ил, эки –ики, бес-беш-биш, йети-йити* ж.б. Ошо кезде /э/ менен айтылгандары азыркы кыргыз тилинде да сакталган.

Үндүүлөрдүн жоон-ичке болуп бөлүнүшү, үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карай ээрчишүүсү (бирок эстеликтерге караганда азыркы кыргыз тилиндеги эринге карай ээрчишүүсү орто доорунан баштап күчтүү жана туруктуурак) сакталган. Созулма үндүүлөрдүн якут, түркмөн, тува тилдеринде, татар тилинин мишар диалектисинде, өзбек жана карачай тилдеринин айрым говорлорунда сакталып калган **ат**”ысым”-**аат**”ысым” сыяктуу “байыркы” түрү жоюлуп, хакас, тува, тоолук алтайлыктардын (ойрот), шор жана аз болсо да осмон түрк, азербайжан, гагауз тилдеринде учуроочу **v + c + v > vv, v + c > vw > vv** тибиндеги кийинки “жаңы” созулмалар жарала баштаган. Эстеликтерде жолугуучу **б, г, д, й, к, л, м, н, ң, р, з, с, т, п, ч, ш** үнсүздөрдүн баары азыркы кыргыз тилинде, диалектилеринде бар жана алардын позициялык-комбинатордук өзгөрүүлөрү, каткалаң – жумшак болуп бөлүнүшү боюнча да олуттуу өзгөрүүлөр жүрбөгөндүктөн айырмачылыктары аз жолугат. Болгон айырмачылыктар үнсүз **б-бь, г-гь, д-дь, й-йь, к-кь, л-ль, н-нь, с-сь, т-ть, р-рь** тыбыштарынын каткалаң, жумшак болуп бөлүнүшүнө эстеликтерде өзүнчө там-

галар алынгандыгынан жана тыбыштардын позициялык-комбинатордук айрым өзгөрүүлөрүнөн байкалат. Маселен, азыркы кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп, орхон-енисей жазма эстеликтеринде л (1-2 гана сөздө учураса), г, д, з, н, р тыбыштары сөз башында учуратылбайт. Сөз башында й (*йаши, йылкы*), б (*бен, биң, буң*), сөз ортосу менен аягында д (*адгыр, адырылтым, адак, код*) ж.б. мүнөздүү болгон. Муундардын курулушундагы (түрлөрүндө, типтеринде) дагы өз ара жалпылык туруктуу. Маселен, эстеликтерде бир муундуу сөздөрдө жолугуучу муундун б тиби v: у (уйку), **vc** :*ат* (ат), **cv**: *де* (де, сүйлө), **cvc**: *баш* (баш), **vcc**: *алп* (алп), **cvcc**: *төрт* (төрт) азыркы кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө ошол эле бойдон сакталып келет.

Грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктарды: жөндөмө, жак, сан, чак, ыңгай, мамиле сыяктуу негизги категориялардан, ошондой эле зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч сөз түркүмдөрүнө тиешелүү уңгу сөздөрдөн, аларды жасоочу мүчөлөрүнөн байкайбыз.

Лексиканын курамындагы жалпылыктарга байыркы мезгилдерден бери башка төл сөздөрдүн жасалышына уютку катары кызмат өтөп келаткан сөздүк кор: дене бөлүктөрүнүн негизги аталыштары, тууганчылык терминдери, негизги кыймыл-аракетти туюндурган аталыштар кошулат. Ошону менен кошо алтай, хакас, тува элдери менен кыргыздын айрым урууларынын түпкү ата-бабалары качандыр бир кездерде Саян, Алтай тарапта чогуу турган байыркы мезгилде монгол тилдеринен аларга *белен, сонун, каалга* сыяктуу жалпы кабыл алуулар өткөн. Булар Сибирдеги түрк тилдери

менен кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде азыр да колдонулуп, Орто Азиядагы башка түрк тилдеринде жана кыргыз тилинин ичкилик диалектисинде учуратылбайт. Ал эми араб-иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрү бу доорго мүнөздүү эмес.

2. Орто кылымдагы кыргыз тили (X–XVI к.к.)

Кыргыз тилинин орто доору деп аталган X–XVI кк. аралыгы мезгилинде жазылган жазма эстеликтери да азырынча табыла элек, бирок тил илиминин көп сынактарынан өтүп тажрыйбаланган салыштырма методду колдонуу жана логикалык ой жорутуп фактыларга анализ жүргүзүү аркылуу байыркы кыргыз тилинде башталган маанилүү тыбыштык өзгөрүштөрдүн орто доордо да улана бергенин айтууга болот. Аталган доордо айланадагы тектеш тилдерден айырмалап, бирок Толуу Алтайлыктардын (ойроттордун) тили менен окшоштуруп турган төмөнкүдөй белгилер жаралган.

Фонетикада:

а) сегиз *а, э(е), о, ө, у, ү, ы, и* кыска жана сегиз *аа, ээ, оо, өө, уу, үү, ыы*, ии** созулма үндүүнүн пайда болушу. Кыргыз урууларынын бир бөлүгүндө мындай созулма үндүүлөр Таластан башка түндүк жана түштүктүн Аксы, Чаткал аймактарындагы говорлорунда сибирдеги түрк тилдериндегидей болуп $v+c+v > vv$ (*оглы > уулу*) тибиндеги жана $ы+т-ы > ыы$ (*байы + -ыр*), $и+т-и > ии$ (*чири + -ыр*) жол менен жаралса, экинчи бир бөлүгүндө $v + c > vw$ (*таг > tow*) тибиндеги эринчил дифтонгулары пайда болот. Мындай көрүнүштүн негедир өзбектер менен казактардан алыс турган Көл, Нарын говорлорунда эмес,

алар тарапта турган Талас, Чаткал, Аксы аймактарындагы жана ичкилик говорлорунан гана байкалганы көңүл бурарлык нерсе.

б) кыргыз тилинин байыркы доорунда жаңы башталган эринчил гармония өнүгүп отуруп, мүчөлөргө чейин жеткендиктен, көптөгөн мүчөлөрдүн эриндешкен варианттары жаралган.

в) жумшак /з/ менен каткалаң /ц/ тыбыштарын фонема катары ажыратпоо жана сөз аягындагы /з/нын каткалаңга өткөрүү. Мындай көрүнүш Кочкор-Жумгал, Нарын, Суусамыр, Таластын жогорку зонасы сыяктуу кыргыз тилинин “с” чыл говорлорунда көбүрөөк сакталган. Ысык-Көл жана ичкилик говорлорунда бул тыбыштардын ар бири өздөрүнчө фонема катары ажыратылат. Ысык-Көл жана ичкилик говорлорунан башка говорлордо жалпы кыргыздык тенденция сакталып, сөз аягындагы /з/ каткалаңга өткөрүлөт.

г) *не?* дегенден башка айрым сөздөрдүн башында уяң **н,л,р** тыбыштарынын кыргыз говорлоруна мүнөздүү эместигине байланыштуу аларды протезалоо, же түшүрүп салуу, же башка тыбышка алмаштыруу сыяктуу процесстери жүргөн жана азыр андай көрүнүштөрдүн калдыктары түндүк диалектинин Ысык-Көл, Нарын сыяктуу говорлорунда көбүрөөк байкалат: Ысык-Көл г. *ары, асмай, ике, ым, ыксырап калдым, ашпрут/ашпурт, дан* (нан), Нарын г. *Арын, Аманген, айза*, ; түнд.г. *анар, ылай, ылаажы, уруксат, ырайым* ж.б.

д) уңгу сөздөргө геминаттар мүнөздүү болбой, алар уңгу менен мүчөнүн аралыгындагы үнсүздөрдү ассимиляциялоодон улам каткалаң **тт** (*ат+ -ла=атта*), **сс** (*сөз*

+*-сыз=сөссүс/з*),**кк** (*так +га=такка*) формасында гана жолуккан,

е) сөз башында **б-м** болгону менен **/м/** тыбышы басымдуу колдонула баштаган: *мен, миң, мөңгү*,

ё) этиштин терс формасынын мүчөсүнүн **-ма** түрүнүн мүнөздүү эместиги,

ж) көмөкчү этиштин “**эле”//”эде”** варианттарынын мүнөздүүлүгү,

з) сөз башында **/ж/** тыбышынын сакталышы же түшүрүлүшү.

Морфологияда: Бу доордун башында жашаган Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ат түрк», Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» сыяктуу дүйнөгө белгилүү жазма эстеликтери ошол кездеги түрк уруулары, ошонун ичиндеги кыргыз уруулары үчүн да Караканийлер колдонгон карлук-чигил-уйгур наречиесиндеги орток жазма адабий тилдин нормасында жазылган. Ал тил ошол кездеги түрк урууларынын элдик оозеки тилдери менен жакын тектештик абалында турган орток жазма тилдин милдетин аткарып турган. Демек, анда башка түрк урууларынын элдик оозеки тилинин катышы кандай болсо, кыргыз элдик оозеки тилинин элементтери да ошондой катышта болгон деп айтууга негиз бар.

3. Жаңы кыргыз тили (XVI-кылымдан кийинки кыргыз тили)

16-кылымдан башталган жаңы кыргыз тилинин тарыхы негизинен Ала-Тоолук доорду камтып, кыргыз диалектилеринин өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө жараша 3 мезгилге бөлүнөт:

1. Могулистандык-жунгарлык мезгил (16-18кк.)

2. 18-кылымдан революцияга чейинки Кокондук-Россиялык мезгил

3. Советтик жана андан кийинки мезгил.

а) Могулистандык – жунгарлык мезгил. Борбордук Азиядагы жунгарлар (калмактар) улам чоң күчкө ээ болуп Чыгыш Түркстан, Орто Азия элдерине катуу чабуул жасап турган мезгил болгон. Жунгарлардын кысымынын натыйжасында кыргыздар Каратегин, Кысар (Памир) өрөөндөрүнө чейин, арты Анжиян, Алайга сүрүлөт. Бул мезгилде 17-18 к.к. кыргыздардын – уйгурлар, өзбек, тажик, казак элдери менен байланышы күчөп, алар аркылуу соодага, дыйканчылыка, ислам динине байланышкан көптөгөн иран-араб сөздөрүн өздөштүрөт. Түндүк жана түштүк диалектилеринде бирдей мааниде учураган араб-иран сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү мына ошол жаңы кыргыз тилинин алгачкы мезгилинде орто азиялык тилдер аркылуу кире баштаган болуу керек.

б) 18-кылымдын ортосунда жунгарлар жеңилгенден кийин кыргыз уруулары өзүнүн мурунку жерлерине кайтып келишет: Ысык-Көл, Чүй, Нарында кыргыздын оң канатына, Талас, Жалал-Абад, Ош аймактарына сол канаттагы уруулары орношушат. Ичкилик уруулары

Фергананын түндүк-батыш тарабындагы тоо этектеринде, өз ордуларында калышат. Мына ушундай жер которуудан кийин кыргыз диалектилеринин тарыхында маанилүү өзгөчөлүктөр башталат. Түндүк менен түштүк урууларынын ортосунда мурункудай тыгыз байланыш болбой, географиялык тоскоолдуктар (адам өтө алгыс улуу тоолор) кыргыз элин экиге түндүк, түштүккө бөлүп салат. Натыйжада саясий-экономикалык, маданий биримдик бузулуп, уруулар ортосунда бытырандылык күчөйт, түндүк менен түштүк ар бири өзүнчө башка маданий-экономикалык шарттарда өнүгө баштайт: түштүк кыргыздардын өзбек, уйгур, тажиктер менен маданий-экономикалык, саясий байланышы мурдакыдай улантыла берсе, түндүктөгү кыргыз урууларынын андай байланышы биротоло басаңдап, казактар, орустар менен байланышы күчөйт. Түштүк диалектилерде активдүү колдонулган, бирок түндүк диалектилерде учурабаган иран-араб лексикасы дээрлик бойдон жаңы кыргыз тилинин экинчи Кокондук мезгилинде уйгур, өзбек, тажик тилдери аркылуу кирген. Андай сөздөр менен кошо айрым тыбыштар **э, ээ, һ;** геминаттар **кк, тт, сс, шш, чч, рр, нн, лл;** грамматикалык формалар **-поз, -дор, -кеч, -стан, -хана;** префикстер **бей-, ба-, на-** аз-аздап өздөштүрүлө берип, мындай айырмачылыктар алардын тыбыштык системасына, морфологиялык түзүлүшүнө акырындап таасир эте баштаган. Бу мезгилдеги диалектилик өзгөчөлүктөрдү ошол учурда жаралган кол жазма түрүндөгү эстеликтерден да байкоого болот. Маселен, 19-кылымдын башында жашаган Шаймердендик Молдо Нияздын санат ырларынын (дигарасттарынын) тили – чагатай тили менен кыргыз тилинин ичкилик

диалектисинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырса, Нарындык Молдо Кылычтын ырларында түндүк (Нарын) диалектинин фонетикалык (“С”ычылдыкты) жана лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, Осмоналы Сыдык уулунун китептеринде татар тилинин элементтери сакталгандыгы, б.а., ошо кездеги кыргыз элинде бирдиктүү жазма адабий тилдин болбогондугу көрүнөт.

3. Жаңы кыргыз тилинин советтик жана андан кийинки 3-мезгили. Бул мезгил алдыңкы эки мезгилдерден принципалдуу түрдө айырмаланат. Революцияга чейинки кыргыз урууларынын саясий- экономикалык биримдиги болбой өз ара алыстаган абалда турса, революциядан кийин кыргыз элинин мамлекеттик(республикалык) укукка ээ болуусунун натыйжасында кыргыз урууларынын ортосунда саясий-экономикалык, маданий биримдиги күчөдү, диалектилер ортосунда биригүү, жакындашуу, консолидация процесси башталды. Мындай процесстер менен кошо чет тилдерден, айрыкча орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден тыбыштык турпаты, муун типтери боюнча өзгөчөлөнгөн, курамында **в, ф, х, ц** тыбыштары, **нн, сс, рр, лл** геминаттары, өзгөчөлөнгөн **ст-, сп-, шп-, тр-, кр-, пл-, шк-** тыбыштык айкалыштары, сингармонизмге баш ийбеген сөздөр жана **-ст** (*юрист*), **-изм** (*социализм*), өндүү мүчөлөрү, **анти-** (*антифашист*), **сюр-** (*сюрприз*) префикстери бар жаңы сөздөр кабыл алынды. Андай сөздөрдүн орун очок алышы менен кошо кыргыз тилине мурда мүнөздүү болбогон төмөнкүдөй жаңы көрүнүштөр пайда болду:

а) **ст, шт, шп, шпр, тр, пр, пл, шр, вз, взв, жр, мр** сыяктуу тыбыштык айкалыштар менен башталган сөздөр

өздөштүрүлдү: *старт, стакан, стюардесса, штраф, штанга, шпана, шпрот, трактор, тролейбус, прокат, процент, пломба, плацкарт, взвод, жрец, мрамор;*

б) **ст, нт, фт, нд** тыбыштык айкалыштар менен аяктаган чет сөздөрү ошондой формада кабыл алына баштады: *артист, юрист, дисконт, Ташкент//Ташкен, Чымкент,*

в) кыргыз диалектилеринде мурда башталган геминация процессине *тонна, масса, касса, доллар, миллион* сыяктуу жаңы фактылар кошулуу аркылуу анын тилдеги *өттө, аттиң!* жана диалектилердеги *кәллә, сәллә, мәззә, жуддә, биттә* сыяктуу позициясын бекемдеди,

г) муундун жаңы типтери жаралды, өздөштүрүлдү:

д) аялдардын аттары, фамилиялары аркылуу роддун элементтери кире баштады: *Анарбаева Асель/Аселя, Иманалиева Роза, Долуева Венера,*

е) басымдын орду айрым сөздөрдө башка муундарга жылды, т.а., басым кабыл алынып жаткан сөздөрдөгү айтылышындай болуп башка муундарга түшө баштады: *Анарбаева, Иманалиева, форма, газета, Аргентина,*

ё) кийин кабыл алынып жаткан сөздөрдүн сингармонизмге баш ийбей, оригиналдагыдай формада айтылып-жазыла баштагандыгына байланыштуу тилибизде үндөшүүгө багынбаган чет сөздөрү көбөйдү:

Улуттук адабий тил

Калмак-монголдордун казак-кыргыздарга XVI – XVIII к.к. жасаган тынымсыз чабуулдарына жана кысымдарына байланыштуу кыргыз тили негизинен оозеки түрүндө гана жашап калган эле. Ал чабуул, кысым

токтогондон кийин, б.а., калмактар талкалангандан кийин XIX кылымда кыргыз тилинде, диалектилик өзгөчөлүктөрдү сактаган айрым кол жазмалар жазылып, китептер чыга баштаган. Бирок алардагы тил, байыркы жана орто кылымдарда кыргыз эли колдонгон орток түрк жазма тилдерден өзгөчөлөнгөн XIX кылымдагы кыргыз тили болучу. Азыркы улуттук жаңы жазма адабий тилибиз болсо, кыргыз элинин Ала-Тоо дооруна мүнөздүү оозеки тилибиздин – территориялык диалектилеринин негизинде, башкача айтканда, ал бардык кыргыз диалектилеринде бирдей формада жана бирдей мааниде колдонулган төмөнкүдөй жалпы элдик белгилердин негизинде түзүлдү.

Фонетикалык белгилер:

1. 8 кыска жана 6 созулма үндүү фонема,
2. фонемалык мааниде колдонулуучу баардык диалектилер үчүн мүнөздүү болгон 18 үнсүз тыбыштар бүт дээрлик б, г,(ғ), д, ж, з, й, к,(к), л, м, н, ң, п, р, с, т, ч, ш жана орус тилинен алынган ц, ф, в тыбыштары,
3. үндүүлөрдүн жоон-ичкелигине, кең-кууштугуна, эринчил-эринчил эместигине карай эрчишүүсү,
4. үнсүздөрдүн каткалаң – жумшактыгына жараша ээрчишүүсү алардын прогрессивдүү, регрессивдүү ээрчишүү эрежелери,
5. кээ бир үнсүздөрдүн айрым позициялык-комбинатордук шарттарда түшүп калуу же кошулуп айтылуу учурлары,
6. муун түрлөрүнүн жана типтеринин бирдейлиги,
7. басымдын акыркы муунда болушу.

Морфологиялык белгилер: Негизги морфологиялык категориялар: сөз түркүмдөрү, алардын жөндөмө, жак, сан, чак, ыңгай, мамиле категориялары, сөздүн унгу-мүчөлөргө ажыратылышы, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр боюнча жалпылыктарына таянды.

Синтаксистик белгилер: Синтаксистик жагынан алганда, адабий тилдеги негизги категориялар – сөз айкашы, сүйлөмдүн курулушу, анын түрлөрү, мүчөлөргө бөлүнүш принциптери, алардын орун тартиби, өз ара байланышуу принциптери, аткарган кызматтары, берген грамматикалык маанилери, байламта категориясы ж.б. бардык диалектилерге таандык жалпылыктар алынды.

Сөздүн составы боюнча – диалектилер ортосундагы биримдикти бардык сөз түркүмдөрүнө тиешелүү унгу жана туунду сөздөрдөн, сөз жасоо системасындагы өнүмдүү унгу сөздөр менен мүчөлөрдөн, көптөгөн тууранды жана сырдык сөздөрдөн байкоого болот.

Лексиканын «сөздүк кор» деп аталчу бөлүгү бардык диалектилерде бирдей мааниде, бирдей тыбыштык формада жолугуп, азыркы кыргыз диалектилеринде алар өз ара лексикалык жалпы биримдигин бекем сактап келет. Лексикадагы айырмачылыктары болсо өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бар-жоктугуна, ошондой эле айрым сөздөрдүн активдүү же пассивдүү колдонулушуна жана семантикалык өзгөрүүлөрнө тиешелүү.

Адабий тилдин өнүгүш булактары

Адабий тилдин өнүгүшүнүн ички жана сырткы булак деген эки булагы бар.

Ички булак – адабий тил кыргыз диалектилеринин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу байыт.

Диалектилик терминдерди (пахтачылык, жибекчилик, багбанчылык, бакчачылык, тамекичилик, кызылча өстүрүү, төө бурчакты айдоо жана башка айыл чарба, өндүрүш тармактарынын өнүгүшүнө байланыштуу жаралган жаңы атоолорду, терминдерди) иргеп пайдаланат. Аларды пайдалануу төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашырылат:

1. Уңгу сөздөргө мүчөлөрдү жалгоо менен *БАСМАКАНА, ӨНӨР ЖАЙ, ӨНДҮРҮШ, ЧЫГАРМА* сыяктуу жаңы сөздөр жасалат;
2. *Борбор, мүчө, уюл, ок-жердин огу, тукум, торпок, челек* сыяктуу айрым сөздөргө жаңы маани берилет;
3. Фольклордо, адабий тилде жок диалектилик сөз тизмектерин, идиома менен фразеологизмдерди пайдаланат.

Сырткы булак болуп – башка тилдерден кабыл алуулар, негизинен лексикага байланыштуу илимий-техникалык, социалдык-экономикалык, маданий, чарбалык ж.б. тематикалык топторго байланыштуу кабыл алуулар эсептелет.

Кыргыз диалектилеринин классификацияланышы

Диалектилерди классификациялоодо эске алынчу нерселер.

1. Кыргыз диалектилерине берилген алгачкы классификациялар: К.Тыныстанов (1934), И.А. Батманов (1938), К.К. Юдахин (1940).
2. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки классификациялар:
К.К.Юдахиндин (1948), Б.М. Юнусалиевдин (1953, 1971), Ж.Мукамбаевдин (1957), Э.Абдулдаевдин (1966), Ш. Жапаровдун(1972) классификациялары.
3. Чет өлкөлөрдөгү кыргыз диалектилери.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы.- Фрунзе, 1971, 70-84.
2. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы.-Бишкек, 2001, 41-57 жана аталган авторлордун жылы көрсөтүлгөн эмгектери.

Эң алды диалектерди классификациялоонун эмне зарылчылыгы бар экендигин аныктап алалы. Көпчүлүккө белгилүү болгондой, азыркы кыргыз тили «асмандан түшө калган» даяр жаңы тил эмес, ал узак кылымдарды камтыган өзүнчө узак тарыхы бар, толгон-токой куймаларга ээ болгон өзүнчө бир чоң дайра сымал реалдуу жашап жаткан жандуу тил. Ал ар тараптан булактар, өзөн суулар кошулуп отуруп чоң дарыяга айланган сыяктуу тилдик түрдүү элементтерди өзүнө камтыган, азыркыдай 60000дей сөзү бар, тарыхы тереңге кеткен

кайталангыс бай тил. Мына ошондой «дайранын», б.а., кыргыз тилинин тарыхын аныктоо үчүн, биринчи кезекте, андагы тилдик ар бир фактынын түпкү булактарын, кошулган «куймаларынын» башатын табуу жана алардын таралыш чегин аныктоо жагы талап кылынат. Андай максатты жүзөгө ашыруу үчүн биринчи кезекте түрдүү аймактарда байкалган тилдик жалпылыктар менен кошо жергиликтүү өзгөчүлүктөрдү таап, сыпаттап жазып, алар боюнча диалектилерге же говорлорго бөлүштүрүп кароо жагы алдыга коюлат. Мындай нерселер болсо түздөн-түз кыргыз тилинин тарыхы менен байланыштуу. Диалектилерди классификациялоонун түпкү максаты да мына ушул айтылгандар менен мүнөздөлөт. Диалектилер менен говорлорду каалагандай классификациялай берүүгө болбойт. Анын да өзүнө тиешелүү талаптары болот. Андай талаптары катары акад. Б.М.Юнусалиев төмөнкүлөрдү көрсөткөн:

1. Диалект, говор, подговор деген терминдердин колдонулуш көлөмүн чектөө үчүн алардын аныктамаларын, семантикасын тактап алуу;
2. Диалектилик классификациялык белгинин тилдик, диалектилик системадагы маанисин аныктап алуу;
3. Классификациялык белгилердин диалектилик, же говордук, же подговордук мүнөздө экендигин аныктоо;
4. Классификациялык белгилердин территориялык, же этностук (уруулук), же социалдык мүнөздө экендигин ажырата билүү.

1. Диалектология илиминде тилдин ичиндеги эн чоң бөлүнүшүнө - *наречие*, анын ичиндеги бөлүнүшкө - *диалект*, диалект ичиндеги бөлүнүшкө - *говор*, говордун ичиндеги бөлүнүшкө - *подговор* деген орус тил илиминен алынган терминдер колдонулуп келатат. Кыргыз диалектологиясында да ушундай бөлүнүштөр сакталган.

Наречие – таралышы боюнча улуттук тилден кичиреек, диалектиден чоңураак аймакка таралган тилдик көрүнүштөр системасы. Акад. В.Радлов «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб.,1893,ХУ11) деген эмгегинде бу терминди кыргыздын улуттук тилине карата «кара киргизское наречие» деп алган, анткени андан чоңураагын «түрк тили» деп түшүнгөн. Ал эми акад. И.А.Батманов «наречие» терминин «Северные диалекты киргизского языка» (Фрунзе,1938) деген эмгегинде андан тарыраак мааниде, кыргыз тилинин чоңураак бир бөлүгү «кыргыз тилинин түндүк наречиеси», «кыргыз тилинин түштүк наречиеси» деп, наречиенин ичиндегилерге «диалект» терминин колдонгон. Азыркы учурдагы фактыларга караганда, кыргыз тилинде наречиелер жок, диалектилер менен говорлор, подговорлор гана бар. Ошондуктан ал кыргыз диалектологиясында колдонулбайт.

Диалект – тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнүн чоң бир аймакка тараган кубулуштары, кубулуштардын жыйындысы, ошол жыйындынын территориялык көрүнүшү.

Говор – тилдик белгилердин диалектиден кичирээк аймакка таралган өзгөчөлүгү. Говор тилдик кубулуштардын таралышына карата бир же бир нече айыл-

кыштакты же бир нече райондорду камтышы мүмкүн. Адатта алар диалектинин ичиндеги өзгөчөлөнгөн жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр системасынан турат.

Подговор – говорлордун ичинен орун алган бир же бир нече айылга же говордун бир бөлүгүнө тиешелүү жергиликтүү өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы.

2. Диалектилик өзгөчөлүктөрдүн тарыхы жана тилдеги мааниси ар түрдүү болушу мүмкүн. Мисалы /б/ тыбышынын интервокалдык абалда жумшарышы (-V-ava, баравыз) бардык говорлордо бирдей айтылат жана территориялык жагынан чектелбейт. Демек, анын диалектилик мүнөзгө ээ эместигин эске алып, аны классификациялык белги катары тандап алууга болбойт.

Ал эми /э/ тыбышы – кыргыз тилинин чоң аймагына (Жалал – Абад, Ош, Баткен, Өзбекстан менен Тажикстандык кыргыздарга) таралган жана ошол аймактагы кыргыз тилинин фонетикалык системасына терең сиңип кеткен көрүнүш болуп эсептелет. Ушундан улам анын кыргыз диалектилерин классификациялоодогу орчундуу бир фонетикалык белгиси катары тандалып алынышына толук негизи бар. Же болбосо говорлордогу ашыра «С»чылдык менен «З»чылдыктын таралыш ареалы алдыңкы фактыдан башкачараак. Маселен, /З/ менен айтыла турган көптөгөн сөздөрдү Нарын, Суусамыр, Таластын чыгыш зонасы менен Чүйдүн батыш зонасындагы жергиликтүү кыргыздар /С/ тыбышы менен айтышса, Көлдүн Түп районундагы кыргыздарында болсо ашыра /З/чылдык байкалган. Ошондой эле айрым сөздөрдүн башында /Н - / тыбышынын айтылбай калышы, ашыра «П-» чылдык, эринчил созулма үндүүлөрдүн ордуна эринчил дифтон-

гулардын колдонулушу, *атасын* – *атасыны* түрүндөгү жөндөлүштөр, *-атыры(баратыры)* формасынын, *моногоу, бадывот* формасынын ареалы да алдыңкыга салыштырмалуу чектелүү. Мына ошондуктан, кыргыз диалектилеринде өзгөчөлөнүүчү мындай кубулуштардын арасынан маанилүүлөрүнө, чоңураак аймактарга таралгандарына – *диалектилик*, андан кичирээк (диалектинин ичиндеги өзгөчөлүктөргө) аймактарга таралышына карата – *говордук*, говордун ичиндеги ареалы чектелген өзгөчөлүктөргө (маселен, адат өткөн чактын *-чук, атазы*, малды короого *солоп кой* сыяктуу ж.б. көрүнүштөргө) – *подговордук белгилер* деп алса болот.

3. Ошондой эле диалектилик классификациялык белги катары алына турган *тоо – tow, / ə /, «с» чылдык, эле, жүгөр, - лар, атасыны* ж.б өзгөчөлүктөр пайда болушу жагынан этностук (уруулук) мүнөздөбү же территориялык мүнөздөбү? Аталган фактылардын таралышына жана колдонулушуна карап, биринчи кезекте мына ошонун башын ачып алуу керек. Мисалы, *атасыны* деген жөндөлүш формасынын ичкилик урууларына гана мүнөздүү экендиги диалектологдор тарабынан мурда эле аныкталган. Демек, ошого карап, ал фактынын уруулук мүнөздө экендигин айтууга болот. Ал эми Талас менен Аксылык саруу уруусунун өкүлдөрүндө эринчил *oo, oo, уу, үү* созулмаларынын ордуна эринчил *ow, ow, uw, үw* дифтогулары колдонулса, Көлдүк сарууларда эринчил созулма үндүүлөр гана айтылат. Демек, Көлдүк саруулардагы *oo, oo, уу, үү* уруулук мүнөздөгү көрүнүш эмес, территориялык көрүнүш болуп калган.

Ошондуктан кыргыз диалектилерин классификациялоодо жалаң территориялык же этностук принциптердин бирөөнү колдонбостон, аралашкан принципти колдонгон ыңгайлуу болот.

1. Кыргыз диалектилерине берилген алгачкы классификациялар

Бу суроого киришерден мурда кыргыз тили жөнүндө жазылган алгачкы кабарларга токтолууга туура келет, анткени алар кыргыз диалектологиясына да таандык алгачкы маалыматтар болуп эсептелет. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки мезгилде кыргыз диалектилерине арналып атайы эмгек жазылган да, жарыяланган да эмес. Маселен, 1860-жылы В.В.Радлов кыргыздардын арасынан «Манас» эпосунун бөлүмдөрүн жазып алган жана 1862-жылы Текестик, 1869-жылы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы, б.а., түндүк диалектиде сүйлөгөн кыргыздарга гана келген. Мына ошондуктан ал Түрк элдеринин оозеки адабиятына арналган көп томдуу жыйнагында кыргыздардын тилинде диалектилик айырмаларды байкабагандыгын айткан. Андан соң кыргыздардын арасына келген казактын жаш окумуштуусу Ч.Валиханов тил боюнча адис болбосо да, кыргыздардын сүйлөгөн сөздөрүн казак, татар жана башка түрк тилдери менен салыштыра келип, кыргыздын тили уйгур тилине жакын экен деп жыйынтык чыгарат. Венгр окумуштуусу Алмаши да түштүктө жашаган кыргыздардын сүйлөгөн сөзүнүн кыска бөлүгүн «Истеми келетинин» бетине жарыялаган болучу. Андан түштүк диалектиге мүнөздүү айрым фак-

тылардын сакталганын байкоого болот. Булар кыргыз тили жана анын диалектилик өзгөчөлүктөрүн аныктоого жасалган алгачкы аракеттер болуп саналат.

1930-жылдардын башында кыргыз диалектилеринин ар кайсы аймактарынан алынган оозеки кептин үлгүлөрү түрүндөгү үзүл-тазыл тексттик фактылар тилчи-окумуштуулардын колуна түшө баштайт. Мына ошондой фрагментардык мүнөздөгү фактылардын негизинде кыргыз диалектилерине алгачкы классификацияны 1934-жылы **К.Тыныстанов** «Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын (орфографиясынын) долбоору» / 43 бет / деген ишинде берүүгө аракет жасаган. Анда кыргыз диалектилерин ал Чүй, Талас, Ысык – Көл, Түштүк деп төрткө бөлүп, аларга мүнөздүү деп эсептеген тилдик айрым өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөткөн болучу. Бирок белгилүү себептерге байланыштуу К.Тыныстановдун мындай бөлүштүрүүсү бир дагы эмгекте, жогорку окуу жайларына ылайыкталып жазылган китептеринде да айтылбай, эскерилбей келген.

И.А.Батмановдун классификациясы. К.Тыныстановдон кийинки бөлүштүрүүнү академик И.А.Батманов «Северные диалекты киргизского языка» / 1938 / деген эмгегинде жасаган. Аталган эмгегинде кыргыз тилин ал түндүк жана түштүк деп эки наречиеге бөлүштүрүп, Кыргызстандын түндүк аймактарын – түндүк наречиеге, түштүгүн – түштүк наречиеге киргизет. Түндүккө мүнөздүү болгон тыбыштык жана морфологиялык изоглоссалар негизинен туура көрсөтүлүп, алты фонетикалык, бир морфологиялык өзгөчөлүктөрдүн негизинде түндүк наречиени 1. Талас-Чаткал, 2. Төмөнкү Чүй, 3.

Күнгөй Ала-Тоо, 4. Ысык-Көл, 5. Нарын, 6. Ат-Башы, 7. Кочкор-Жумгал деп жети диалектиге бөлөт. Алардын диалектилик белгилери катары *тоо- tow, найса/ найза-айса/айза, байда//найда, барабыз-бараныс, кызыл/ кысыл, зай, түрдүү-түрлү/түрлүү, бара жатыр - бара жатат – баратат -барайатат* фактылары алынган. Бирок бул эмгегинде наречие, диалект, говор деген терминдердин чеги так ажыратылбагандыктан, «түндүк наречие», «түндүк диалектилер», «Талас диалектиси» деп бир эле аймакка карата ар түрдүү терминдер аралаш колдонулуп кеткен. Түштүк диалектилер боюнча топтолгон материал жокко эсе болсо да, түштүк наречиеге мүнөздөмө берүүгө аракеттенип, түштүк наречиеде созулма үндүү жок, алардын ордуна дифтонг колдонулат, кыска үндүүлөрдүн саны азайган, тогуз жөнөкөй үндүү эмес беш гана жөнөкөй (кыска) үндүү бар, – деп жыйынтык чыгарган. «Северные диалекты кыргызского языка» деген брошюрасынан кийинки эмгектеринде кыргыз диалектилерин классификациялоо маселелерине бир нече ирет кайрылып, мурдагыларын толуктап, тактап диалектилик жаңы фактыларды сунуш кылган. Мисалы, 1945-жылы жарыялаган «К генезису диалектов киргизского языка» деген макаласында да түштүк диалектилердеги кыска үндүүлөрдүн саны – контрасттуу кыска үндүүлөрдүн (жоон үндүү менен ичке үндүү) мисалы, а менен э, о менен ө, у менен ү, ы менен и фонемаларынын өз ара артикуляциялык айырмаларынын жоготуунун натыйжасында индиференттүү фонемалар пайда болуп, үндүүлөрдүн саны кыскарган, - дейт. Ошону менен бирге палаталдуу э тыбышынын фонема катарында колдонулушу; каткалаң п тыбышы-

нын сөз башында көбүрөөк колдонулушу; жумшак ж аффрикатасы менен катар сөз башында й тыбышынын параллелдүү колдонулушу; х тыбышынын мурунураак колдонулушу; кээ бир диалектилерде h спирантынын фонема иретинде учурашы; сөздүн уңгусунда жана мүчөлөрүндө үндүүлөрдүн ээрчишүү законунун бузулушу; өзбек тилине мүнөздүү бир катар сөздөрдүн колдонулушу; бирикме сүйлөмдү түзүүчү ки байламтасынын учурашы сыяктуу түштүккө мүнөздүү фактыларды санап көрсөткөн.

«Азыркы кыргыз тили» 1-бөлүк Фонетика (1953) деген китебинин Киришүү бөлүмүндө түндүк диалектиге кирген говорлордун санын мурунку 7 топтон эки топко, ал эми түштүк диалектинин фонетикалык өзгөчүлүктөрүн тогуздан алтыга чейин кыскарткан. «Кыргыз тилинин калыптаныш булактары жана жолдору» деген макаласында болсо диалектология боюнча жаңы изилдөөлөргө таянып кыргыз тилиндеги диалектилерди: 1. Чыгыш (Ысык-Көл өрөөнү, Нарын, Чүй өрөөндөрү жана Алай өрөөнү); 2. Түндүк – Батыш (Талас, Чаткал говорлору); 3. Түштүк – Батыш (Ош, Жалал-Абад областтарынын, Алай районунан башка бөлүктөрү) деп үчкө бөлүнүү сунуш кылган (Иzv. киргизского филиала АН СССР, вып. XII, 1947, 55-стр).

1959-жылы чыккан «Кыргыз элинин этногенезиси боюнча кээ бир лингвистикалык маалыматтар» деген макаласында диалектилик бөлүнүш маселесине таптакыр башка көз караш менен карап, кыргыз тилинин азыркы өнүгүш этабында диалектилер жок, говорлор гана бар деген жыйынтыкка келет да 5 белгинин негизинде жаңы классификацияны сунуш кылат.

№	Таралган аймактары	Белгилери			
1	Талас өрөөнү	tow			
2	Нарын облусу жана Чүй өрөөнү	тоо	С		атында
3	Ысык-Көл ойдуңу			эле	
4	Чаткал өрөөнү	tow			
5	Ош облусунун чыгыш тарабы, Жалал-Абад областынын Октябрь району, Ош областынын Жалал-Абад областынын калган аймактары	то то	3 эде		атыда

К.К. Юдахиндин классификациясы. 1940-жылы К.К.Юдахин «Кыргызча- орусча сөздүгүнүн» 5-бетинде кыргыз диалектилерин түндүк, түштүк деп экиге ажыратып, түштүктөн – ичкиликти бөлүп карайт. Кийинки чыккан «Лейлек говорунун материалдарынан» / 1948 / деген макаласында мурдакы бөлүштүрүүсүн толуктаган. Бөлүштүрүүнү бир гана территориялык принципке негиздебестен, уруулук принципке да негиздеп жасайт, кээ бир тыбыштардын генезиси тууралуу маселени көтөргөн.

Мындагы классификациялык белгилер биринчи даражалуу жана экинчи даражалуу болуп бөлүнгөн. Биринчи даражалуу дегенин – диалектилик, экинчи даражалуу дегенин – говордук классификациялык белги деп түшүнүү керек (Тактаган Ж.Ж.). Биринчи даражалуу белгилерге: кош эринчил чормогой / **W** / жана палаталдуу ачык /**ə**/ тыбыштары алынып, бул белгилер боюнча кыргыз диалектилери түштүк жана түндүк диалектилерге ажыратылган. Кош эринчил чормогой /**w**/ белгиси боюнча Талас аймагы түштүк диалекти-

ге кошулган. Диалектилердин түштүк тобу өз ичинен экинчи даражалуу белгилер: этиштин терс формасын түзгөн - **ба** мүчөсүнүн алдында уңгудагы / л / тыбышынын түшүшү же сакталышы, башка диалектилердеги көмөкчү *эле* этишинин ордуна *эде* формасынын айтылышы, башка диалектилердеги *жибер* формасында айтылуучу көмөкчү этиштин ордуна *жүгөр* түрүндө айтылышы боюнча түштүктөн **ичкилик диалектиси** өзүнчө бөлүнүп чыгарылган.

Түндүк диалектилер үчүн экинчи даражалуу белгилери болуп **С-З** тыбыштарынын колдонулушу алынган. Бул белги боюнча түштүк диалектилер «З» чылдар тобуна киргизилет, түндүк диалектилер өз ичинен «С» чылдар тобу (Солто, Сарбагыш, Саяк); «З» чылдар тобу (калган башка уруулар) деп экиге бөлүштүрүлгөн.

Мына ушундай белгилердин негизинде К.Юдахин кыргыз диалектилерине төмөнкүдөй таблицаны берген:

Тоо / Түндүк Кыргызстан / Талассыз/	Tow Түштүк Кыргызстан жана Талас
Кысыл (солто, сарбагыш жана саяк?)	Кызыл / барлык башка уруулар /
Болбойт Түндүк Кыргызстан (жана Талас)	Бовойт Түштүк Кыргызстан (Талассыз)
Э-л-е Ж-и-б-е-р (Ичкиликтерден башка уруу- лар)	Э-д-е Ж-ү-г-ө-р (Ичкилик бөлүмү)

2. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки классификациялар

Согуштан кийин мурунку мезгилдерге салыштырмалуу диалектилик фактыларды ар кайсы региондордон борборго окууга же ишке келген түрдүү информанттардан жана изилдөөчүлөрдүн жер-жерлерге атайын барып, системалуу түрдө топтоо иштерин жүргүзгөндүгүнүн натыйжасында, диалектилик негизги айырмачылыктардын таралган аймактары тактала баштаган болучу. Кийинки классификациялар мына ошондой шарттарда, диалектилик фактылардын таралган аймактары такталып, факты-материалдар бир топ эле жыйналып калган шарттарда жасалды.

Б.М.Юнусалиевдин классификациясы.

Б.М.Юнусалиевдин классификациясынын алгачкысы анын 1953-жылы жарык көргөн диалектологиялык программасында, кийинкиси 1971-жылы чыккан «Кыргыз диалектологиясында» берилген. 1950-жылдарга чейинки классификациялардан өзүнүн кенендиги жана фундаменталдуулугу жагынан кескин айырмаланган Б.М.Юнусалиевдин классификациясы тилдик, этностук, территориялык жана тарыхый принциптердин баарын камтыган аралаш принципке негизделип түзүлгөн. Ал кыргыз диалектилерин: түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш же ичкилик деп 3 кө бөлүп караган. **Түндүк диалектиге:** *Талас, Чүй – Нарын, Ысык-Көл, Аралаш (чек ара)* (Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо) *говорлорун*; **Түштүк – чыгыш диалектисине:** *Чыгыш говорун* Ноокат районунун Кыргыз – Ата суусунун чы-

гышынан тартып, Базар-Коргон кыштагына чейинки аралыктагы кыргыз тилин, *Түндүк-батыш говоруна* Кара-Үңкүр суусунан батышты карай кеткен тоолордо (Чаткал кошо кирет) жашаган кыргыздардын тилин, **Түштүк – батыш же ичкилик диалектисине** (ичкилик уруулары жайгашкан негизги аймактарды) кошкон. Диалектилик өзгөчөлүктөрдүн баарын классификациялык белги катарында алуунун зарылдыгы жок экенин белгилөө менен, диалектилик кепте ээлеген лексикалык же грамматикалык маанисине карай тилдик белгилерди төмөнкүдөй диалектилик жана говордук классификациялык деп ажыратып алат жана анын негизинде ар бир диалекти менен говорлорго мүнөздөмө берет.

1. Диалектилик классификациялык белгилерге:

Фонетика боюнча:

1. Палаталдуу ачык /ə/ тыбышынын фонемалык мааниде колдонулушу же колдонулбастыгы;
2. байыркы сөздөрдө абсолюттук сөз башында жумшак *гъ, г* тыбыштарынын учурашы же учурабастыгы;
3. ар бири эки фонетикалык формага ээ болбогон *эле // эде, жибер // жүгөр* этиштеринин кайсы формасы мүнөздүү экендиги.
4. сөз башында каткалаң *П* – нын мүнөздүүлүгү же мүнөздүү эместиги.

Грамматика боюнча:

1. этиш формаларына көптүк – **лар** мүчөсүнүн уланышы же уланбастыгы;

2.3 - жак мүчөсүнөн кийин айрым жөндөмөлөрдө өзгөчөлүктүн пайда болушу;

3. –**ың** мүчөсүнүн II жак сылык маанисинде колдонулушу же колдонулбастыгы;

4. **ки, йәм, лекин** байламталарынын колдонулушу же колдонулбастыгы;

5. сан атоочтордо – **тә** мүчөсүнүн колдонулушу же колдонулбастыгы.

Лексика боюнча:

1. барлык диалектилерге белгилүү жалпы элдик сөздөр менен катар диалектилик синонимдердин колдонулушу же колдонулбастыгы;
2. кээ бир монголдук сөздөрдүн колдонулушу же алардын учурабастыгы.

11. Говордук классификациялык белгилерге:

Фонетика боюнча:

1. фонемалык мааниге ээ болбосо да, үндүүлөр системасынын (эринчил созулмалардын) принципалдуу өзгөрүшүнө алып келген кош эринчил чормогой **w** тыбышынын учурашы же учурабастыгы;
2. палаталдуу ачык **ә** тыбышы менен орточо ачык **е** тыбышынын алмашуусу - *ә/е*;
3. каткалаң **с** жана **з** тыбыштарынын колдонулушу;
4. этиш сөздөрдө кээ бир мүчөлөрдүн алдында **л** тыбышынын түшүп калышы же сакталышы;
5. кээ бир кабыл алынган сөздөрдө сөз башында **п, б, м** тыбыштарынын алмашуусу;
6. сөз башында **н** тыбышынын туруктуулугу же туруксуздугу.

Грамматика боюнча:

1. көмөкчү **жат, тур, отур, жүр + - РЫ** этиштеринин учур чак маанисинде колдонулушу же колдонулбастыгы;
2. чакчыл – **галы** мүчөсүнүн колдонулушу же колдонулбастыгы.

Мындан кийин ар бир диалектиге жана анын курамына кирген говорлорду мүнөздөөчү төмөнкүдөй негизги белгилери көрсөтүлөт.

1) **Түндүк диалект.** Бул диалектиге фонетика жагынан 1) сегиз кыска үндүү жана сегиз созулма үндүү (бирок адабий тилде алты созулма үндүү. Тактаган Ж.Ж.); сөз башында эринчил жумшак **б**; көмөкчү этиштердин **эле, жибер** формалары мүнөздүү;

2) грамматикалык жагынан да адабий тилдин нормасынан тышкары эмес.

3) лексика боюнча түндүк диалектиге негизинен барлык диалектилерге белгилүү жалпы элдик сөздөр мүнөздүү. Ошону менен катар аны түштүк-батыш диалектиде кездешпеген **белен, бараан, керээз** сыяктуу монголдук кабыл алуулар айырмалап турат.

Түндүк диалектиге территория жагынан алганда Кыргызстандын түндүгү бүт кирип, анын батыш чек арасы Талас, түштүк чек арасы Кетмен-Төбө (Токтогул району. Тактаган Ж.Ж.) жана Тогуз-Торо райондору эсептелет. Түндүк диалект **говордук классификациялык белгилер боюнча** төмөнкүдөй говорлорго бөлүнөт:

а) Талас говору

Буга фонетика жагынан: 1) эринчил чормогой **w** тыбышынын (ага байланыштуу эринчил дифтогулар-

дын) колдонулушу; 2) **с** – **з** тыбыштарын чаташтыруу, мис.: *кызыл – кысыл*. Грамматикалык белги катарында көмөкчү 4 этиштин учур чак **+ -ыр -+-ыры** формалары мүнөздүү: *отур/отуру, жатыр/жатыры, жүр/жүрү, тур/туру*.

б) Чүй – Нарын говору

Фонетикалык жагынан бул 1) чормогой эринчил **w** мүнөздүү эмес; 2) **с** – **з** тыбыштарын чаташтыруу. Бул говор өз ичинен кээ бир белгилер боюнча подговорлорго бөлүнүшү мүмкүн.

Чүй өрөөнүнүн батыш тарабындагы кыргыздардын (негизинен Солто урууларынын) тилине **з** нын ордуна дайыма дээрлик **с** нын колдонулушу, мис., «биздин» ордуна «*бистин*», «заман» ордуна «*саман*», «азамат» ордуна «*асамат*»; грамматикалык жагынан 4 көмөкчү этиштин учур чак **-р -ры** формаларынын колдонулушу мүнөздүү.

Чүй өрөөнүнүн чыгыш жана Нарын тарабы **чыгыш Чүй-Нарын подговорун түзүп**, фонетикалык жагынан **с** менен **з** ны чаташтыруу, айрым учурларда сөз башында **н** тыбышынын түшүрүлүшү менен (бул подговордун кээ бир райондорунда ал тыбыш түшүрүлбөйт) мүнөздөлөт. Ошону менен катар кээ бир пункттарда учур чак түзүүчү көмөкчү этиштин **+ -р, + -ры** формаларынын колдонулушу байкалат.

в) Ысык –Көл говору

Түндүк диалектинин өзүнчө говорун түзөт да, **с** жана **з** тыбыштарын өз алдынча фонема катары ажыратуу менен катар көпчүлүк пункттарда **ашыра «з»-чылдык байкалат** (мис., «сыя» ордуна «*зыя*», «сай»

ордуна «зай» ж.б.); сөз башында (айрым сөздөрдүн башында. Тактаган Ж.Ж.) **н** тыбышынын түшүп калышы жана айрым сөздөрдүн башында эринчил **п** же **б** ордуна мурунчул **м** тыбышынын колдонулушу («пияз» ордуна «*мыяз*») мүнөздүү.

г) Аралаш (чек ара) говор

Территориялык жагынан түндүк диалект менен түштүк диалектилердин ортосунан орун алган. Ошондуктан, ал говордо сүйлөгөн кыргыздар этностук жагынан негизинен түндүк кыргыздарга байланыш болсо да, түштүк диалектилердин аздыр-көптүр таасирин сезбей койгон эмес. Ал таасир биринчи кезекте уччул ачык **э** тыбышынын айрым учурда, фонемалык мааниде болбосо да, учурашы менен мүнөздөлөт. Ошону менен катар чек ара говорлордо түштүк-чыгыш диалектиге таандык айрым грамматикалык формалар, мисалы, сылык 2-жак этиштин **-ң** (*алың*), иреттик сан атоочтук **-тэ** ж.б. формалары учурайт. Мындай таасир көбүнчө лексикадан байкалат. Бул чек ара говордо айрым учурда түштүккө мүнөздүү сөздөр менен катар түндүккө таандык лексика бирдей активдүү колдонулуу аркылуу лексикалык синонимдер пайда болгон, мисалы: *темене //жувалдыз, үкел//ини, кетте//чоң, тага//таяке, жаас//желдик* ж.б. Түндүк диалектинин чек ара говордо сүйлөгөн кыргыздар Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо өрөөндөрүндө жашайт. Айрым говорлорго таандык саналуу гана сандагы сөздөрдү, мис., Талас үчүн мүнөздүү *тапанча* «көмөч казан нан», *текмат* «кайыш кур» ж.б., Ысык-Көл үчүн мүнөздүү *конок* «жүгөрү», *бадыбот* «кесе» ж.б., Нарындын кээ бир райондору үчүн мүнөздүү *ободо* «шырдак», *чөмөлөк* «туткалуу идиш»

ж.б. сыяктуу бир нече сөздөрдү эсептебегенде, түндүк диалект лексика жагынан абдан жакындыкты көрсөтөт. Түштүк кыргыз говорлору жалаң гана тыбыштык жагынан эмес, грамматикалык жана лексикалык жагынан да өз ара принципалдуу айырмаларга ээ болгондуктан, алар эки диалектиге бөлүнөт.

11. Түштүк-чыгыш диалектиси грамматикалык жагынан Түндүк диалектиге көбүрөөк жакындашса, тыбыштык жана сөздүк жактарынан Түштүк-батыш диалектиге көбүрөөк окшошот. Бул диалект төмөнкү белгилер менен мүнөздөлөт:

Фонетика жагынан:

а) сегиз кыска үндүү жана сегиз созулма үндүүгө ээ болуу менен бирге тогузунчу кыска палаталдуу **э** фонемасы жана анын созулма варианты;

б) сөз башында каткалаң **п** тыбышы мүнөздүү;

в) көмөкчү этиштердин **эле** жана **жибер** формалары колдонулат.

Грамматика жагынан:

а) **–ың** формасынын 2-жак сылык мааниде колдонулушу;

б) жамдама сан атооч түзүүчү **–тә** мүчөсү;

в) **йәм, ки, ләкин** байламталары.

Лексика жагынан:

а) жалпы элдик сөздөр менен катар тажик жана өзбек тилдеринен кабыл алынган синонимдик параллелдердин активдүүлүгү, мис.: *чоң – кетте-кәттә, пал – асел// әсәл, баш – келде// кәллә* ж.б.

б) алтайлык доордо монгол тилдеринен кабыл алынган *белен, керээз, бараан* сыяктуу сөздөр учурайт. Түштүк-чыгыш диалектиси азырынча жыйналган фактыларга караганда өз ичинен говорлорго бөлүнөт:

1) **Чыгыш говору.** Буга территория жагынан Ош жана Жалал-Абад шаарларынын чыгыш тарабындагы райондордогу (болжол менен түштүктөгү бир чети Ноокат, түндүктөгү экинчи чети Базар-Коргон) кыргыздардын тили кирет да, төмөнкү белгилер менен айырмаланат:

а) эринчил дифтонгулардын ордуна эринчил созулмалар;

б) **с, з** тыбыштарынын чаташтырылбай колдонулушу;

в) **-ыр, -ыры** формаларынын мүнөздүү эместиги.

2) **Түндүк-батыш говору.** Территория жагынан болжол менен Кара-Үңкүр суусунан батышты карай кеткен тоолордо (Чаткал кошо кирет) жашаган кыргыздардын тили кирип, төмөнкү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат:

а) эринчил дифтонгулардын колдонулушу;

б) кээ бир сөздөрдө созулма **уу** ордуна **уй** дифтонгунун учурашы, мис.: *туура* эмес, *туйра* (этиш маанисинде);

в) **с, з** тыбыштарынын чаташтырылышы;

г) көмөкчү 4 этиштин учур чак **-ыр // -ыры** формасы (*жатыр –жатыры*).

111.Түштүк-батыш диалектиси. Ош шаарынын батыш тарабындагы жана Өзбекстан менен Тажикстанда жашаган кыргыздардын тили Түштүк-чыгыш диалектиге көп окшоштуктары болуу менен катар принципиалдуу өзгөчөлүктөргө ээ экендигине байланыштуу өз

алдынча түштүк-батыш диалектисин түзөт. Бул диалектиде сүйлөгөн кыргыз уруулары өздөрүн уруулардын «Ичкилик» аттуу союзуна киргизе турган болгондуктан, ал диалектини Ичкилик диалектиси деп да атоого болот. Түштүк-батыш (же Ичкилик) диалектиси үчүн жалпы жонунан төмөнкү өзгөчөлүктөр мүнөздүү:

Фонетикалык жагынан:

а) кыска уччул **ә** жана созулма уччул **эә** фонемалары;

б) эринчил дифтонгулар;

в) **с, з** тыбыштары фонема катарында ажыратылышы;

г) сөз башында каткалаң **п** мүнөздүү;

д) сөз башында (негизинен доош тууранды жана кабыл алынган сөздөрдө) жумшак **гь** жана **г** тыбыштарынын колдонулушу;

е) этиш сөздөрдө кээ бир мүчөлөр уланганда **л** тыбышынын түшүшү;

ж) көмөкчү этиш **эле** ордуна **эде**, көмөкчү этиш **жибер** ордуна **жүгөр** формаларынын колдонулушу.

Грамматика жагынан:

а) этиш формаларына **-лар** мүчөсүнүн жалганышы, мис.: *айтаттар* «айтышат», *айткандар* «айтышкан», *айттылар* «айтышты», *айтышаттар* «айтышат», *айтышыптырлар* «айтышыптыр», *айтышсалар* «айтышса» ж.б.

б) 3-жак таандык мүчөсүнөн кийин кээ бир жөндөмөлөрдө өзгөчөлүктүн пайда болушу, мис.: *атасыны*, *атасыга*, *атасыда*, *атасыдан*;

в) жамдама сан атоочтук - **тә** мүчөсү, мис.: *биттә, эжитә* ж.б.;

г) - **ң// - ың** мүчөсүнүн 2-жак сылык формасында колдонулушу, *барың//* ад.т.барыңыз;

д) **йәм, ләкин, ки** байламталарынын колдонулушу.

Лексика жагынан:

а) жалпы элдик сөздөр менен катар тажик, өзбек тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн өтө активдүү колдонулушу, мис.: *чоң – кәттә, пал – әсәл, баш – кәллә* ж.б. Түштүк-чыгыш диалектиге караганда бул диалектиде кээ бир жалпы элдик сөздөр архаизмге айланып, туруктуу сөз тизмектеринде гана учурайт, мис.: күндөлүк речте «жетим» маанисинде дайыма дээрлик «**сагыр**» айтылат, бирок «**Жетимдин жемини жеңе**»; «уй» маанисинде дайыма «**сыйыр**» айтылат, бирок «**Уйум тууду**» (оюндун аты);

б) алтайлык доордо монгол тилдеринен кабыл алынган *белен, керээз, бараан* сыяктуу сөздөр тааныш эмес.

Түштүк-батыш диалектисинин өкүлдөрү көп жерлерде Түштүк-чыгыш диалектисинин өкүлдөрү менен жанаша, айрым учурда аралаш жашашат. Ушундай аралаш жашаган пункттар иретинде Ноокат, Төлөйкөн, Араван, Кара-Суу, Өзгөн, Созок(Сузак), Базар-Коргон, Ала-Бука (Чаткалды кошкондо) райондорунун көп элдүү пункттарын көрсөтүүгө болот. Мындай аралаш пункттарда түштүк-чыгыш диалектиге мүнөздүү изоглоссалар менен катар түштүк-батышка мүнөздүү изоглоссалар да байкалат: мис.: бир эле сөздүн эки тыбыштык вариантта айтылышы – *төлөө – төлөw, тоо –*

тов, же Ала-Бука менен Базар-Коргон райондорундагы кээ бир пункттарда **с – з** тыбыштарын чаташтыруу менен катар этиштерде **л** тыбышынын түшүп калышы, **эде** формасынын учурашы ж.б. сыяктуу.

Ичкилик диалектиси өз ичинен говорлорго бөлүнүшү мүмкүн. Азыркы кээ бир материалдарга караганда нечен кылымдардан бери тажик эли менен тыгыз байланышта жашап келаткан памирдик кыргыздардын тилинде тажик тилинин таасири сөздүктөн да, грамматикадан да күчтүү сезилет. Ушуга байланыштуу пайда болгон жана башка өзгөчөлүктөр ал жакта жашаган кыргыздардын тилин өзүнчө говорго бөлүүгө негиз түзүшү мүмкүн.

Ж.Мукамбаевдин классификациясы «Кыргыз тилинин диалектилеринин классификациясы жөнүндө» («МГ», 24.01.1957) деген макаласында диалектилерди «ичкилик», «тышкылык» деп экиге бөлөт. Мында этностук / уруулук / жана лингвистикалык принцип жетекчиликке алынган. Ичкилик уруулары жашаган аймактардын сырткары кыргыздардын бардыгын «тышкылык» диалектисине кошкон.

1. Тышкылык диалектисине мүнөздүү белгилер:

1. *Тоо*, 2. *Атында*, 3. *–ыш: барышат*, 4. *эле*

2. Ичкилик диалектисине мүнөздүү белгилер:

1. *l ə l* тыбышы, 2. *Тов*, 3. *Атыда*, 4. *–лар: бараттар*, 5. *эде*.

Э.Абдулдаевдин классификациясы «Кыргыз говорлору» /1966/ деген эмгегинде кыргыз тилинин Түндүк жана Түштүк болуп эки диалектиге бөлүнүшү жөнүндөгү

пикирди жактоо менен, ошого ылайык классификациясын берет:

Түштүк диалектинин классификациялык белгилери

Лексикалык белгилери:

Торпок – музоо маанисинде,

Пәйтәмә // пәйтәвә // байтама – чулгоо маанисинде

Жувалдыз – темене маанисинде,

Пөстөк // постек // бостек – көлдөлөң маанисинде ж.б.

Фонетикалык белгилери:

Созулма жана кыска / э / тыбышынын болушу: *зәрил, әсәл, мәйдә*

Сөз башында / н / тыбышынын туруктуу болушу: *ничке, нарк, найза / 3 /, / с /* тыбыштарынын адабий нормага дал келиши.

Грамматикалык белгилери:

- **лар** мүчөсүнүн колдонулушу: *келдилер, бараттар, барсалар*

- **ың // - ң** формасынын колдонулушу: *келиң, алың, барың, туруң.*

- **тә** мүчөсүнүн колдонулушу: *биттә, эжитә, онтә.*

Түндүк диалектинин классификациялык белгилери

Лексикалык белгилери:

Музоо – уйдун баласы,

Таман – бут кийимдин таманы. Түштүк диалектиде *чарк* дегени ,

*Темене – түшт. жубалдыз,
Көлдөлөң – түшт. пөстөк //постек// бостөк*

Фонетикалык белгилери:

/ ə / тыбышы мүнөздүү эмес
/ Н / тыбышынын сөз башында колдонулушу туруктуу эмес
/ С – з / тыбыштарынын туруктуу эместиги.

Грамматикалык белгилери:

Түндүк диалектилерге мүнөздүү грамматикалык белгилердин дээрлик бардыгы адабий тилдин нормасына негиз болгон.

Түндүк диалекти: Талас, Чүй, Ысык – Көл, Нарын.

Түштүк диалекти: Ичкилик кыргыздарынын говору Ала-Бука(Аксы), Жаңы-Жол райондорундагы кыргыз говору,

Түштүктүн орто бөлүгүндө жайгашкан кыргыз говору.

Токтогулдуктардын тили түндүккө көбүрөөк оойт дейт.

Ш.Жапаровдун классификациясы. «Эл тарыхы менен тил тарыхынын байланышы» / «КМ», 30.03.1972/, «Кыргыз диалектологиясы» / 1976, 1982 /, «Кыргыз тилинин диалектологиясы» /2001/ деген эмгектеринде айрым морфологиялык – лексикалык классификациялык белгилерди сунуштап, кыргыз тилин: **ичкилик, ортолук** же **аралык, аркалык** деп 3 диалектиге бөлөт. Түштүктө колдонулуучу «ичкилик», аркалык» деген сөздөр негиз болгон мындай аталыштагы классификацияда гео-

графиялык, этностук, тилдик принциптердин издери, ошондой эле айрым ономастикалык, этнографиялык, фольклордук маалыматтар да эске алынган.

Аркалык диалектиси

Классификациялык фонетикалык белгилери:

1. / **Н** / ар кандай колдонулушу: түшүрүлүшү, кээде түшүрүлбөшү: *арын/Нарын*.
2. / **З, с** / тыбыштарынын ар кандай колдонулушу: «с» чылдык, «з» чылдык, аралаш.
3. Эринчил созулмалардын болушу / Талас ичкиликке жакындайт /.
4. / **Б, м, п** / тыбыштарынын сөз башындагысы: / **б** /, / **м** / басымдуу колдонулушу: *байда, быяз, билик, бул, маанай*.

Буга Ысык-Көл, Нарын, Чүй, Талас, Кытай Эл республикаларында жашаган кыргыздар кирет.

Грамматикалык белгилери:

Таандык мүчө уланган зат атоочтун жөнделүшүнүн чыгыш жөндөмөсүндө: *атыман* / ад.т. атымдан /, *бетимден* / ад.т. бетимден / д / түшүрүлөт. Мындай көрүнүш ортолук диалектисине да мүнөздүү.

Лексикалык белгилери: Араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн (ичкилик жана ортолук диалектилерге салыштырмалуу) азыраак болушу, айрым монгол тилинен оошкон сөздөрдүн арбыныраак учурашы.

Ономастикалык белгилер:

Ала топоформантынын кенири, *Жууку, Арашан, Огуз, Нура, Башат* топокомпоненттин болушу.

Ортолук диалекти / же аралык /

Фонетикалык белгилери:

- 1.Эринчил дифтонгуларынын болушу: *айтууш, ашуу, музов.*
2. Интервокалдык абалда / с / нын жумшарып / з / түрүндө айтылышы: *энези, атазы, бээзи.*

Грамматикалык белгилери:

1. *Жат, тур, жүр, отур* этиштеринин: *жатыр // жатыры, туру, жүрү.*
1. Этиштин учур чагын билдирүүчү - *быз // к: келип жүрүк//келип жүрүбүз.*
2. *Муногу, тигиногу, оногу, тетиногу* шилтеме ат атоочтордун колдонулушу.
3. Таандык мүчө уланган зат атоочтун жатыш жөндөмөдө: *акыны* (ад.т. акынды), *алаканымы* (ад.т. алаканымды) / д / түшүрүлөт.

Лексикалык белгилери:

1. *Оймотекей //төрбөлжүн* ад.т. шырдамал.
2. *Тыбыт:* 1-тыбыт,2-чөбөгө маанисинде пайдаланышы.
3. *Илеки* ад.т.элечек
4. *Кый* ад.т. кык, көң, жер семирткич.
5. *Бытыра-*майда боорсок, *тапанча-*нан жасай турган идиш, нан.

Топонимиялык белгилер:

1. *Арт, Жангак // жаңгак, сеңир, калмак* топокомпонент катышкан жер-суу аттарынын учурашы.

Кәттә сөзү катышкан топонимдердин жоктугу.

Бу диалекти камтыган аймагы Жалал-Абад, Анжиян, Наманган, Фергана облустарында жашаган ичкилик эмес кыргыздардын тили.

Ичкилик диалектиси

/Ош, Баткен, Лейлек, Ноокат, Кадамжай, Чоң-Алай, Өзбекстандын Жызак, Ташкент, Тажикстан, Ооганистан, Туркияда жашаган кыргыздардын тили кирет.

Фонетикалык белгилери:

1. *ә/,/әә/:кәл, кәэр*
2. Эринчил дифтонг: *тоw, суw, куw, жөw*
3. /З, с/ тыбыштары боюнча адабий тилге туура келиши: *кыздары, ж. б.*
4. /С/ ордуна /Ч/ колдонулушу : *чоз/ад. т.соз, чакыч «сагыз»*

Грамматикалык белгилери:

1. *атасыга, атасыны, атасыдан, атасыда*
2. *-лар* этиштерге уланып, сылыктыкты билдириши: *энем үйдө отураттар, атам базарга кеттилер.*
3. *-сың ордуна-сын* колдонулушу: *жүрөсүн, угасын, жагасын.*
4. *-лык, -чы* мүчөлөрүнүн колдонулушу: *баткендик // баткенчи, лейлекчи, алайчы, дарачы.*

Лексикалык белгилери:

1. *Сыйыр* - «уй», *кәләк* «элечек», *шырдак* «тердик», *толто* «чөбөгө».

2. Жууркан, белен, каалга, арга, керээз, бараан, жарма, максым, аруу, бачым, дээрлик, кокуй, мүлдө, обочо, ооба, тетиги, өтө, тете, чогул, чопо, чылк, чымкай, эбегейсиз сөздөрү кезикпейт. 3. Бирөгү, өрөгү, шөрөгү, шүрөгү, таман, жавлик, индин // инин, жирк, мара, баркырайт, ойлий, опто, гөргө, өссөчү, сокто, акала, умба, имба деген сөздөр жолугат.

Ономастикалык белгилери:

Чашма, эшме, чарбак, татыр, дарыя, турпак, катыран деген топонимдер жолугат.

Кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө бу маселеге Ж.Шүкүров, К.Бакеев, М.Турыджанова, К.Сартбаев, Г.Бакиновалар да кайрылышып, ага карата учурунда пикирлерин айтышкан. Бирок бүт өмүрүн кыргыз диалектилерин изилдөөгө жумшап, ал боюнча көптөгөн баалуу эмгектерди жарыялаган кыргыздын бирден-бир кайратман окумуштуусу Г.Бакинова диалектилердин экиге бөлүнүшүн туура деп эсептейт да, түштүккө карата: Чыгыш Ош говорлору, Батыш Ош говорлору деген аталыштарды колдонгон. Мындай аталыш орус диалектологиясындагы «группа говоров» дегенге окшош.

Чет өлкөлөрдөгү кыргыз диалектилери

Ар кандай тарыхый, саясий себептерден улам чет өлкөлөрдө көп кылымдардан бери туруктуу жана бөлүнүп жашап келаткан кыргыздар болуп, Кытай, Тарбагатай, Өзбекстан, Тажикстан, Афганистандык жана Түркияга кийинчереек гана көчүп барган кыргыздары эсептелинет.

Кытай кыргыздары. Кытайдагы 200000дей кыргыздын көбү Шинжан аймагында жана бир аз гана бөлүгү Фууюй уездинде турушат. Шинжан автоном областында компакттуу жашаган кыргыздардын тилин диалектилерге бөлүштүрүүдө кытай изилдөөчүлөрү «тескей», «күңгөй» диалектилери, «түндүк диалектиси», «түштүк диалектиси» деген аталыштарды колдонушат / Караңыз: Ху И. «Кытайдагы түштүк кыргыз диалектисин изилдөө»/. Бирок «күңгөй», «түндүк» деген аталыштары кыргыз тилинин түндүк диалектисине; «тескей», «түштүк» дегендери кыргыз тилинин түштүк-батыш же ичкилик диалектисине туура келет.

Кызыл-Суунун түндүк тарабында жашоочу 150 000ден ашуун кыргыз түндүк же күңгөй диалектисинде, анын түштүк тарабындагы 50 000 дей кыргыз кыргыз тилинин түштүк же тескей (ичкилик) диалектисинде сүйлөшүшөт.

Фууюй уездинде байыркы (айрым маалыматтар боюнча XIII к., башка маалыматтар боюнча XVIII к.) мезгилдерден бери жашап келаткан кыргыздардын тили болсо, азыркы кыргыз тилинин алдыда аталган диалектилеринин эч бирөөнө окшобойт. Андан байыркы кыргыз тилине, сибирдеги түрк тилдерине, айрыкча хакас тилинин сагай диалектисине мүнөздүү айрым фактылардын изин табууга болот. Ошого караганда Фууюйлук кыргыздардын тили азыркыдай диалектилик өзгөчөлүктөргө ээ боло элек мезгилдерде бөлүнүп кетүүсү мүмкүн деген жоромол ой келип чыгат.

Казакстан кыргыздары. Казакстандын Тараз, Шымкент, Алматы, Семей сыяктуу түрдүү областтарында 2–3 кылымдардан бери туруктуу жашоочу кыргыздар-

дын тили дагы кыргыздын азыркы диалектилеринин эч бирөөнө кошулбайт. Шымкент, Тараз областтарындагы кыргыздардын тилинде кыргыз тилинин Талас жана Түштүк-Чыгыш диалектисине кирүүчү говорлорунун, Алматы областындагы кыргыздардын тилинде Ысык-Көл, Чүй говорлорунун айрым фактыларынын издери гана сакталбаса, көбүнүн тилдери казакташып кеткени байкалат. Семей, Актөбөлүк кыргыздарда «кыргызбыз» деген гана улуттук аң-сезимден калган аталыш сакталып, тили бүт бойдон казакташкан (Караң. Н.Бейшекеев, Казакстандык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү).

Тарбагатай кыргыздары. Тарбагатайлык кыргыздарынын тилинин түпкү теги кайсы диалектиден чыккандыгы жана элинин саны канча адамдан турары белгисиз, алар азырынча тилдик жагдайдан атайын изилдөө объектиси болуп алына элек, бирок тележурналисттердин жакында 2013-жылы аларга барып тартып келген репортаждагы каармандардын сүйлөгөндөрүнө караганда, тили биротоло казакташкандыгы байкалды.

Ал эми Ооганистандагы, Түркиядагы кыргыздар ичкилик урууларынан болгондуктан, алардын тили дагы кыргыз тилинин ичкилик диалектисинин нормасында болушу мүмкүн.

Тажикстан кыргыздары. Изилдөөчүлөрдүн маалыматына караганда Тажикстанда 80000 дей кыргыз Жерге-Тал, Мургаб, Раң-Көл аймактарында байыркы мезгилдерден бери эле жашап келатышат. Классификациялык белгилери боюнча булардын тили ичкилик диалектисинин курамына кирет. Андай маалыматтарды Ж.Мукамбаевдин Жерге-Талдык кыргыздардын

тилине арналган диссертациясынан, Н.Бейшекеевдин мургабдык кыргыздардын тилине арналган көлөмдүү макаласынан алууга болот.

Өзбекстан кыргыздары. Өзбекстандын Анжиян, Наманган, Фергана, Сыр-Дарыя, Жизах, Самаркан, Галла-Арал, Ташкен областтарында көп кылымдардан бери жашап келаткан кыргыздардын басымдуу бөлүгүн Ичкилик диалектисинин өкүлдөрү, азыраак бөлүгүн Түштүк-чыгыш диалектисинин жана Аксы менен Талас говорунун өкүлдөрү түзүшөт. Болжол менен Өзбекстандагы кыргыздардын азыркы жалпы эсеби 2млн чамасында болушу мүмкүн. Өзбекстандык кыргыздардын тилине арналган эмгектери болуп Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеев. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр (1962), Ж.Жумалиев. Анжиян кыргыздарынын тили (1983), Фергана кыргыз говорунун лексикасы(1991) эсептелет.

Ошентип, кыргыз диалектилерине берилген классификацияларды жалпылаштырганда окумуштууларда үч түрдүү көз караш болгонун байкоого болот: 1.диалектилик материал жыйнала электе, 1930-жылдардын ичиндеги К.Тыныстановдун, И.А. Батмановдун классификацияларын классификациялоонун алгачкы аракеттери катары кабыл алышыбыз керек. 2. Ал эми Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки учурларда 30-жылдарга салыштырмалуу диалектилик материал кандайдыр бир өлчөмдө топтолуп калган мезгилдердеги бөлүштүрүүлөр мурункулардан фактыларынын ишенимдүүлүгү, толуктугу менен айырмаланат. Жыйналган диалектилик материалдарды негиз тутуу менен так ошол мезгилде бири-биринен өзгөчөлөнгөн эки көз

караш пайда болгон: биринчиси – түндүк, түштүк деген эки диалект бар деп башында И.А.Батманов (эки наречие) айткан пикирди Э.Абдулдаев (түндүк, түштүк диалектиге бөлүнөт деп) толугу бойдон колдосо, Г. Бакинова аны бир аз башкачараак пикир (Чыгыш Ош говорлор тобу, Батыш Ош говорлор тобу деп түштүктү экиге бөлүү) менен колдогон. Бирок Чыгыш Ош, Батыш Ош говорлору деп экиге бөлүшү «кыргыз тили түндүк, түштүк диалектилерге, түштүк диалектиден ичкилик бөлүнүп чыгат» – деген К.К. Юдахиндин пикирине кандайдыр бир даражада үндөшүп турат. Ж.Мукамбаев болсо «тышкылык», «ичкилик» диалекти деп экиге гана бөлгөн. Академик Б.М. Юнусалиев академик К.К.Юдахиндин оюн андан ары өнүктүрүп, ичкиликтерди (говорлор тобу катары карабай) өзүнчө диалекти катары кароонун натыйжасында, кыргыз тилин түндүк, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш (ичкилик) диалектилери деп үчкө бөлүштүргөн. Профессор Ш.Жапаров аны аркалык диалектиси, ортолук (же аралык) диалектиси жана ичкилик диалектиси деп башкача аталышта уланткан. Булардын ичинен толугураагы жана фактыларынын тактыгы менен өзгөчөлөнгөн классификация катары Б.М.Юнусалиевдин бөлүштүрүүсү изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынып келет. Ал эми кыргыз тили К.Тыныстановдун бөлүштүрүүсү боюнча Чүй, Талас, Ысык-Көл, Түштүк диалектилеринен турат; И.А.Батмановдун 1938-жылдагы бөлүштүрүүсү боюнча Түндүк наречие жети диалектиден турат, башка бир көз карашы боюнча Чыгыш,Түндүк-Батыш,Түштүк-Батыш диалектилеринен турат, дагы бир көз карашы боюнча кыргыз тилинде диалектилер жок, говорлор

гана бар,- деген көз караштары жана бөлүштүрүүлөрү кыргыз тилчилеринин арасында колдоого алынбады. Эгерде Г.Бакинова башында турган авторлор тобу (К.Бекназаров, Т.Болчурова, Т.Токтоналиев,Т.Эрматов, Ж.Жумалиев) өткөн кылымдын 70–80-жылдар аралыгында түзгөн 198 карта «Кыргыз тилинин диалектологиялык атласы» (аны француз окумуштуусу Реми Дор «басмадан чыгарам» деп Францияга кандайдыр бир жолдор менен алып кеткен) жарык көрүп калса, диалектилик, говордук изоглоссаларды топтоштуруп кароонун негизинде келечекте алардан өзгөчөлөнгөн жаңы классификация сунушталышы ыктымал.

Сөздүк:

1. I даражалуу белги – диалектилик классификациялык белги.
2. II даражалуу белги – говордук классификациялык белги.

(Тактаган Ж.Жумалиев). 2. **Дифтонг** – бир муундун ичинде **ow** түрүндө айкашып келген бир үндүү (**o,ö,y,y**) жана жарым үнсүз (**w**) тыбышы: *tow, суw*.

а) көтөрүңкү **ачык дифтонг** – *туйра*

б) **басандама дифтонг** – *tow, суw (w)* – жарым үндүү.

3. **Диалектолог** – диалектилерди изилдөөчү тилчи адис.

4. **Жаргон** – территориялык өзгөчөлүктөрдү чагылдырбай, социалдык топторду гана мүнөздөөчү тилдик каражаттар, б.а., ар кандай максаттарда башкалардан өзгөчөлөнүү, жашырындуулук үчүн адамдардын айрым социалдык топтору тарабынан колдонулуучу, маселен, ууру-кескилердин кебинде колдонулуучу *мо-*

чирь «адам өлтүрүү», *капуст* «акча», *шухер* «кароол» ж.б.у.с.сөздөр тилдик каражаттар. Жаргон ич ара дворяндар (ак сөөктөр) жаргону, кылмышкерлер жаргону, канцелярдык жаргон ж.б. болуп бөлүнүп кетет.

5. **Сленг** (англ. Slang) – адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө, же кесибине жараша, же бир таптык катмарларда гана колдонуулучу сөздөр, сөз айкаштары же айтылыштар (выражения).

Транскрипция жөнүндө жалпы маалымат

Транскрипция (лат. транскрипцио – көчүрүп жазуу деген сөзүнөн пайда болгон. Оозеки кепти же жазма эстеликтин окулушун белгилүү бир системага салып, шарттуу тамгалар аркылуу жазып көрсөтүү транскрипция деп аталат. Транскрипция – ар кыл тармактарда, көбүн эсе илимий-техникалык эмгектерде колдонулат.

1. Байыркы жазма эстеликтерди жарыялоодо. Бөтөн алфавиттеги тамганы экинчи бир алфавиттеги тамгага алмаштырылып жазылса, андай амал менен жазуу *транслитерация* деп аталат.
2. Фольклордук чыгармалардын жергиликтүү колоритин жана диалектологиялык маанисин төмөндөтпөй сактап калуу үчүн фонетикалык транскрипция менен бастырылат.
3. Лингвистикалык эмгектер (этимологиялык сөздүктөр, ар түрдүү тилдеги тексттер, тарыхый – салыштырма пландагы грамматикалар) транскрипциясыз жарыяланбайт.

4. Чет тилдер боюнча окуу китептеринде, эне ж.б. тилдин орфографиялык эрежелерине байланыштуу эмгектерде транскрипция кеңири колдонулат.
5. Ири китепканаларда ар тилдеги китептердин авторлорун, аталыштарын бир алфавитке салынган транскрипция менен тартипке келтирет. Библиографияда – транслитерация колдонулат. Мындай иштер окурмандын ишин жеңилдетет.
6. Географиялык аттар, антропонимдер, этнографиялык карталардагы аталыштар транскрипцияланат.
7. Лингвистикалык илимдердин арасынан транскрипцияны диалектология илими дайыма колдонот. Бирок анда материалдарды тез жазып алуу максатында жеңилдетилген транскрипция алынат.

Транскрипциянын түрлөрү

Транскрипциянын фонетикалык жана фонологиялык транскрипция деген түрлөрү болот.

Транскрипциялык жазууларда булардын экөөсү тең колдонулат жана алар изилдөөчүнүн алдына коюлган максатына жараша тандалып алынат. Эгер речти жазып алууда жалаң гана фонемаларды көрсөтүү зарылчылыгы болсо фонологиялык транскрипция, тыбыштык системаны көрсөтүү керек болгондо фонетикалык транскрипция колдонулат. Андай учурда улуттук алфавиттеги тамгалар алынат, тамгалар жетпей калганда башка алфавиттеги тамгаларды пайдаланса да болот.

Кыргыз диалектологиясынын транскрипциялык алфавитинин курамы

Дүйнөлүк тил илиминде латын графикасына негизделген Эл аралык фонетикалык алфавит (1908-ж. жарыяланган ЭФА – Эл аралык фонетикалык алфавит) колдонулат. КМШдагы өлкөлөрдө, ошонун ичинде кыргыз тили, диалектилери боюнча тексттерди транскрипциялоодо орус алфавитинин негизинде түзүлгөн транскрипциялык белгилер колдонулуп келатат.

Азыркы кыргыз диалектологиясында айрым учурларды эске албаганда кириллицага негизделип түзүлгөн кыргыз алфавитиндеги **е, ё, ю, я, ъ, ь** тамгаларынан башкаларынын баары өз маанисинде пайдаланылат. Йоттошкон **е, ё, ю, я** тамгалары : **е > йе** (тиер > *тийер*), **ё > йо** (коён > *қойон*), **ю > йу** (туюк > *туйуқ*), **я > йа** (таяк > *тайақ*) түрүндө бөлүнүп жазылат. Диалектилердеги өзгөчө тыбыштарды белгилөөдө алфавиттеги тамгалар жетпей калган учурларда кошумча белгилер улуттук башка алфавиттерден алынат же жаңы белгилер менен кошумчаланат. Мисалы, башка алфавиттерден **э, і, w, v, f, ғ, қ, һ** тамгалары алынган.

Өзгөчөлүү тамгалардын маанилерине мүнөздөмө:

/ **á** / нын ичкеришинин алгачкы даражасы: **á** – экинчи даражасы (Юнусалиев).

э – ачык, жарым кууш, кыска үндүү: *кэсэл* – кесел

э - сейрек учуроочу, саал эриндешкен ачык, кыска үндүү: *нэн, чэй*

і - уччул, кууш /и/ фонемасынын кыска варианты: *бір*.

Ь - Ы и^м менен **ы^н** тыбышынын ортосундагы индифферент кууш кыска үндүү тыбыш: *жэло н*.

у^у – у менен ү ортосундагы индифферент кууш кыска үндүү тыбыш: *ку^улги*.

W – эрин үндүүлөрдүн 2 – компоненти: *тов, бөw, суw, куw*.

Үнсүздөргө алынган тамгалар:

Адабий тилдеги б, в, г, д, ж, з, й, л, м, н, ң, п, р, с, т, ч, ц, ф, ш, х тамгалар өз маанисинде колдонулат. Алардан тышкары үнсүздөрдү белгилөө үчүн төмөнкүдөй тамгалар алынган:

V – эрин – эринчил, жылчыкчыл үнсүз: *тавақ*.

B – эрин – тишчил, жылчыкчыл үнсүз: *кетвейт*.

к (кь) – тилдин арт жагынан уюшулуучу каткалаң үнсүз. Көбүнесе жоон үндүүлөрдүн жанында айтылат: *қагаз, қошун, қыз, қузгун*.

K – тилдин орто жеринен уюшулчу каткалаң үнсүз. Ичке үндүүлөрдүн жанында айтылат: *китеп, келди, көрүмбөйт, күлүп отурат*.

ғ (гь) – тилдин арт жагынан уюшулуучу жумшак үнсүз: *қарға, қырғыз*.

Г – тилдин орто ченинен уюшулчу жумшак үнсүз. Ичке үндүүлөр менен жанаша келгенде айтылат: *гилем*

Ж, дж – жумшак аффриката: *жыл жаанчыл* болду.

Ж ж – ышкырыкчыл жөнөкөй жумшак үнсүз: *журнал*, (каз. *жәнә*).

X – сүрүлгүч артчыл каткалаң үнсүз; *Тохторбай, техник*.

(хь) һ – терең түпчүл сүрүлгүч спирант: *маһалла, шаһар* (Г.Бакиновада бул тыбыш – көмөкөйчүл кекиртектикчил).

f – эрин – эринчил, жылчыкчыл, каткалаң үнсүз: *файда, афтада, фурсат.*

ф – эрин - тишчил: *фабрика.*

ц – каткалаң аффриката: *цай, койцу, туруу нары, цыт, цырпык, цыны.*

л – капталчыл, уяң үнсүз: *ылай, ылайык.*

л̂ – апикалдуу, капталчыл, уяң үнсүз: *кет̂л̂н̂в̂йт, ал̂л̂н̂в̂йт.*

Шарттуу белгилер:

( ) – тыбыштын айтылбай калуусу же редукцияланылышы: **п(и)чок.**

> – бир форманын экинчи формага (... дан ... га) өтүшү: **тов > тоо.**

< – бир форманын экинчи формадан пайда болушу: **тов < тағ.**

// – лексикалык же тыбыштык параллелди туюндурат: *челек//чака, асел//эсэл, с//з, д//т.*

∞ – эки же андан ашык форманын катар (алмашылып) колдонула бериши:

* – калыбына келтирилген байыркы форма: *тоо > tow > тағ*.*

{ ... } – жалпы тексттен транскрипция менен берилген сөздөрдү ажыратуу үчүн алынган белги:

п̂ (б) же п̂ – каткалаң үнсүздөрдүн жумшарып айтылуусун белгилөө үчүн.

б̂ (п) же б̂ – жумшак үнсүздөрдүн каткалаң айтылуусун белгилөө үчүн.

/ – пауза, тыным болгон жерди белгилөө үчүн.

// – фраза чегин ажыратуу үчүн.

Текстти транскрипциялоонун үлгүлөрү: АҒ_уйуман аяк-аяк сүт_ағат. Айзасын ала _гойуп качырып сала верген. Сен барып келгиниң. Қыстар тоғонок ташысын. Көйө ичесиңби? Сүлүктүгө бир барып қойдулар. Ээ-зин сыйлазаң итине зөөк сал. Жоғуң экә / алтынды мен ағаным жоқ. Бис жолоwчулап келатырык.Ондой эле зор эмес у /путу зор. Сиздин гәптин /биздин гәптән гәрттәй-гәрттәй пичи айырмасы бар экен_ғо. Айға / бир қыл жери тырышып қаптыр.

(Бул сүйлөмдөр ар кайсы говорлордон алынды).

Ат-Башы району, Кара-Суу к. Үч сөз бар.Булардан дайыма суу ағат. Ошол үчүн Кара-Суу атап койғон. Ушул өйүс бүт эле сарбағыш. Чериктер барын эле башқа/башқа айтат.Бис айтабыс бетеге деп/ алар айтат гөдөө деп(чериктер).Бис беде дейбис/ алар жоңғучка дейт/бис мусоо дейбис/ чериктер торпоқ дейт. Бис челек дейбис/ алар чапчак дейт/бис амаз окуйлу дейбис/алар намас окуйлу дейт. Бис талқан көөлөп бер дейбис/алар умаштап//маштап берчи дейт. Қатындары қосуну тергенде марка дешет. Черик гийин гелди.Алар Кақшаал жағынан гелди.Жерди бөлүп алғанда Күнгөй тоого Сарбағыш жайласын/тескей тоого Чериктер жашасын/тетийағына моңолдор жашасын деп бөлүшкөн экен.

Бос үй/герере – ууғу болот. Отоо//жолум үй/ жылкычылар алып жүргөн/женил болғон. Кереге – ууғу (э) ле болғон. Сайма алачық/уукту түндүкө қана сайып қойот. Ары отур ичке.Ноқто деп қойобус

*(Үшкүмбаев Маамат, 72 жашта, ур.
Сарбағыш, 1958-ж. жазылған).*

Ф О Н Е Т И К А

Кыргыз диалектилеринин үндүүлөр системасы

Үндүүлөр боюнча кыргыз диалектилеринин жалтылыктары жана өзгөчөлүктөрү

Кыргыз тилин – тектеш түрк тилдеринин көбүнөн өзгөчөлөнтүп турган эң башкы принципалдуу белгиси болуп, үндүүлөрдүн кыска жана созулмага бөлүнүшү эсептелет. Орто Азиядагы түрк тилдеринен айырмаланып, кыргыз говорлорундагы кийинки созулма үндүүлөр сөз маанилерин ажыратуучу касиетке ээ:

1. **аа:** *сан – саан*
2. **ээ:** *эр – ээр*
3. **оо:** *тоқ – тооқ*
4. **өө:** *сөк – сөөк*
5. **уу:** *сур – суур*
6. **үү:** *күлүү - күүлүү*
7. **ии:** *кемир – кемиир*
8. **ыы:** *байыр – байыыр*
9. **ээ:** *нар – нээр, гээ күндөрү*

Бирок морфемалар аралыгындагы кыска и, ы үндүүлөрүнүн (кеми**+**-ыр=кемиир, байы**+**-ыр=байыыр) түрүндөгү өзгөрүүлөрү, удаа келүүсү (стечения) аркылуу пайда болгон /ии/, /ыы/ үндүүлөрүн Б.М.Юнусалиев негедир созулма деп эсептеген. Якут, түркмөн тилдеринде учуроочу байыркы созулма үндүүлөр кыргыз диалектилеринде башка диалектологдор тарабынан табылган да, белгиленген да эмес. Бирок Ж.Мукамбаевдин пикирине караганда мындай созулма үндүүлөр кыргыз ти-

линин Памир, Жерге-Тал (бөөрү “бөрү”, тээри “тери”, жоору “жору”, каары “кары”), Баткен (алты “алты”, бээш “беш”), Ысык-Көл (каар “кар”, кааз “каз”) говорлорунда сакталып калган.

Диалектилердеги үндүүлөрдүн классификациялык принциптери

Диалектилердеги үндүүлөр адабий тилдегидей белгилерге негизделип, тилге (горизонталдык абалына) карай: жоон – ичке; жаакка (вертикалдык абалына) карай: кең -кууш; эринге карай: эринчил – эринчил эмес (ачык) деп үчкө бөлүштүрүлөт.

Диалектилердеги үндүүлөрдүн курамы боюнча кыргыз говорлорунда байкалган жалпылыктары менен айырмачылыктары төмөнкүлөр: говорлордо 9 кыска **а, э, о, ө, у, ү, ы, и, ә** (кээде ачык **Э** ну кошкондо 10), 7 созулма үндүү **аа, ээ, оо, өө, уу, үү, әә** фонема болуп, бардыгы 16 үндүү фонема колдонулат. Бирок аларда 8 кыска (**а, э, о, ө, у, ү, ы, и**), 6 созулма (**аа, ээ, оо, өө, уу, үү**) үндүүлөр боюнча өз ара жалпы биримдик сакталган. Адабий тилге алынган үндүүлөрдүн курамы да ушундай. Айырмачылык уччул ачык (**ә**) *дәри, кәллә* жана анын созулма (**әә**) *шәәр, мәәлә* варианты (фонемалары) жана айрым сөздөрдүн составында түштүк говорлордун өзбектерге жакын же алар менен аралаша жашаган кээ бир пункттарында учуроочу эринчил ачык /ɔ/ тыбышы боюнча байкалат. Негизинен андай ачык /ɔ/ тыбышы өзбек адабий тилинин жана анын анжиян-фергана говорлорунун таасиринен улам пайда болгон *нән, чәй* сыяктуу бирин-экин сөздөрдөн гана белгиленген.

Кыска үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөрүүлөрү

Түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилердеги ачык жоон / а / тыбышынын артикуляциясы адабий тилдегиден айырмаланбайт, б.а, тил бир аз гана артка жыйрылуу менен, жаак кеңири ачылып, доош эркин чыгып айтылат. Ал эми /ә/ тыбышы кеңири таралган аймактардагы айрым адамдардын речинде /al/ тыбышынын айтылышы орус тилиндеги /al/дай болуп, жаактын бир аз куушураак ачылгандыгы менен айырмаланат. Диалектилер менен говорлордо анын **ы, е, о** үндүүлөрү менен алмашып айтылган учурлары орун алган:

а-ы: *ташта* // *тышта* (көбүнчө түнд. г.), *акак* (түнд.) // *акык* (түшт.), *тарп* // *тырп* (Ллк.).

а – е: *атаке* // *атеке*, *атайын* // *атейин* (Кемин),
адат // *адет* (түнд. г.),
капас // *капес* (түнд. г.),
ачакей // *ачекей* (түнд. г.).

а – о: *табылгы* (түнд. г.) // *тобулгу* (Тлс),
абдан (түнд. г.) // *овдан* (Ллк),
ал, **алар**(түнд.) // **олор** (түштүк-б.),
бирак // *бирок* (түнд. г.).

Ачык жоон / а / тыбышынын комбинатордук өзгөрүшү:

1. / а / тыбышы кыргыздын төл сөздөрүндө түпчүл, ошондой эле / ғ / менен айкашканда жоон, ачык болуп айтылат: *қан, қын, қун, тақ, ақ, қагаз, тарақ.*
2. / а / тыбышы уяң /й /, орточул / к /, / г / тыбыштары менен айкашканда орточул болуп, бир аз ичкерет: **а > а́:** *жа́й, ча́й, ка́м, а́кит, а́килейнис, а́ктип, ка́сса* ж.б.

Жоон / а / тыбышынын мындай өзгөрүүсүн Б.М.Юнусалиев ичкерүүнүн **биринчи даражасы** катары карайт.

3. /а/ тыбышынын ичкериши жалаң гана позициялык – комбинатордук шартка байланышпастан, жанаша тилдердин тийгизген тике таасири менен да түшүндүрүлөт. Мындай таасир уччул ачык (ə) тыбышы колдонулган сөздөрдү кабыл алуу аркылуу тийген. Аталган тыбышты өздөштүрүү процесси, б.а., тышкы таасир кээ бир кыргыз говорлорунда башталган 2 - пункттагыдай комбинатордук шартта жоон / а / нын ичкерүүсүн ого бетер тездетти: **а > á > ə**: *áйт – айт – əйт, майда-майда́ - мəйдə, айлана-áйлána-əйлəнə, чайна-чáйна-чəйна, байла-бáйлá-бəйлə* ж.б.

Жоон /а / нын ичкерүүсүнүн мындай **2-даражасы** түштүк говорлорго мүнөздүү көрүнүш.

Кыргыз говорлорунда уччул ачык (ə) фонемасынын пайда болушу

Жоон / а / тыбышынын орточул / й / менен айкашып ичкерүүсү байыркы тохарлар менен согдылардан, кийин ирегелеш турган өзбек, тажик тилдеринен келген уччул ачык /ə / тыбышынын өздөштүрүүсүн жеңилдетти жана ал тыбыш кийин кыргыз говорлорунда орточул / к /, / г /, уччул / д /, / т / жана башка тыбыштары менен жанаша айтылган төл сөздөрдө, башка тилдерден кирип жаткан сөздөрдө да активдүү колдонула баштады: *кəл*”таз”, *кəр* “дүлөй”, *кəттə* «чоң», *кəсəл* “оору”, *мəкə* «жүгөрү», *кəм* «аз», *кəлтə* «кыска», *гəп* «сөз», дəрт «дарт», *əсəл* «бал»,

айт «айт», *жай* «кой жай», *жашир* «жашыр», *жашил* «жашыл», *ташта* «ташта», *картишкэ, кэлиш, зэкүн, килэ, кэссэ, кэрэват* ж.б. Бирок өзбектерге жакын ири элдүү пункттардан алыс турган түштүк говорлордо ушул кезге чейин азыркы сөздөр *кетте – кэттэ, дарт – дэрт, кесе – кэсэ, кесел – кэсэл, меке – мэкэ, кен – кэн, келте – кэлтэ* сыяктуу эки формада колдонулганына караганда, / *э* / тыбышын өздөштүрүүдөн мурда аны кыргыз тилиндеги жоон / *а* / же ичке / *э* / менен алмаштырып айтуу процесси жүргөндүгү белгилүү болот. Узакка созулган тынымсыз тышкы таасирдин натыйжасында гана эң алды ичкерген (*а*) варианты, андан соң толук өздөштүрүлгөн /*э*/ үндүүсү *келде < калла < кэллэ, кесел < касал < кэсэл* түрүндө колдонула баштаган. Чөлдөгү - ортодогу – тоо арасындагы кыргыздардын тилинде /*э*/ тыбышы боюнча айырма болушунун себептери да ушулар менен түшүндүрүлөт.

*Ачык эриндешкен / *э* / тыбышы*

/*э*/ – түштүк-батыш (ичкилик) диалектисинин кээ бир пункттарында жана Өзбекстандагы кыргыз говорлорунда чанда гана учуроочу фонемалык мааниге ээ болбогон тыбыш. Айтканда тил менен жаак жоон / *а* / ны айткан абалга келет да эриндер бири-бирине бир-аз жакындашат. Тилдин түп жагынан жаактын кең ачылышы менен айтылуучу / *а* / тыбышынын бир аз эриндешкен варианты – / *а⁰* / *э* /: *ч эч < чач, ж э й < жай, н э н < нан, нэмь < наам, вэхтим < (убактым) йог* жанаша турган өзбек, тажик тилдеринин таасири астында пайда болгон кийинки көрүнүшкө жатат.

Орточо ачык жана кууш үндүүлөр

(Э) – фонемасы бардык кыргыз говорлорунда бар жана ал айрым аймактарда /и/, /ө/ тыбыштары менен төмөнкүдөй алмашып айтыла берет:

э – и: *элечек // илечек, эч ким, // ич ким, эмне? (түнд.) // имне? // мине? (түшт.), мейман (түнд.) // мийман (түшт.),*

э – ө: *кечөө // көчөө, экөө // өкөө (регрессивдүү үндөшүүнүн натыйжасы),*

эмгек (түнд.) // өмгөк «баштын эмгеги» (ичк.),

тегерек (түнд., т.-чыгыш) // төгөрөк (Батк.), чевире // чөвүрө

(О) – фонемасы бардык говорлордо бар жана ал (и, ө, у) менен алмашат:

о – у: *топурак (түнд.) // туп(у)рак, турпак(түшт.),*

томолок (ад.т.) // тумалак, жумалак (Нкт.),

өмүр (түнд.) // омур (түшт.-б.), озолон (ад.т.) // өзөлөн (Мургб.)

(Ө) – бардык говорлордо фонема. Ал (э, ү) менен алмашат:

ө – э: *өгөө (түнд.) // эгөө (айрым г.).*

ө – ү: *өкүм (ад.т.) // үкүм (Мургб.).*

Кууш кыска /и/, /ы/, /у/, /ү/ үндүүлөрү

Аталган кууш үндүүлөрдү айтканда башка үндүүлөргө салыштырмалуу жаактар бири-бирине жакындашып, кууш айтылат, тил бир аз көтөрүңкү абалда болот.

(И) – бардык говорлордо /ы/ тыбышына карама-каршы коюлуп, фонемалык касиетке ээ болгон тыбыш. Говорлордо ал /ы/, /ү / менен алмашып айтыла берет:

ы – и: *митаам // мытаам* (Чүй),
ис (түндүк) // *ыс* (Лейл.),
иман // ыман, тыйын//тийин, жыйырма//жыйырма//
жигирмэ

(Ы) – бардык говорлордо фонемалык кызматты аткарып, айрым сөздөрдө (**и, у**) менен алмашат:

ы – и: *тыйын // тийин, жыйырма* (түнд.) // *жыйырма* (түшт.).

ы – у: *акын* (түнд.) // *акун* (түшт.), *баркыт // баркут, тымт // тут, акыр // акур,*

мынча // мунча (Мург.), *сымбат // сумбат* (Мург.).

(У) – бардык говорлордо фонема. Ал (**ы, ү**) менен алмашып айтыла берет:

у – ы: *умтул // ынтыл* (Лейл.), *курдаш//кырдаш* (Жтл.), *ургаачы // ыргаачы* (Лейл.), *чулгоо // чылгоо* (Ыск.), *бучук // пычык* (Лейл.), *сулу // сүлү.*

(Ү) – бардык говорлордо фонема болгон бу тыбыш кээ бир сөздөрдүн экинчи жана андан кийинки айрым муундарда кыскарып (түшүп) айтылат: *көкүрөк – көкрөк, көңүлү – көңлү, өмүрү – өмрү.*

Созулма үндүүлөр

Түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн байыркы жана кийинки (жаңы) созулмалар деген түрлөрү бар. Байыркы созулмалар як., түркм, тува тилдеринде; татар мишар диал.; өзбектин Кара-Булак, Манкент, Икан говорлорунда; хакас, карачай тилдеринин говорлорунда сакталган. Ошондой эле орхон, уйгур эстеликтеринде, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө учурайт.

Мис.: *ат* (ысым), түркм. *аат*, як. *аат*,

ач (этиш), түркм. *аач*, як. *аас*,
таш (зат), түркм. *дааш*, як *таас*.

Айрым кыргыз говорлорунда, маселен, Жерге-Тал, Баткен менен Көл аймактарында да **бээш** «беш», **аалты** «алты», **кааз** (гусь) «каз», **каар** «кар» сыяктуу сөздөрдө байыркы созулмалар учурай тургандыгы Ж.Мукамбаев тарабынан айтылган, бирок алар фонемалык касиетке ээ эмес, анын издери гана. Кийинки (жаңы) созулмалар – кыргыз, алтай, хакас, тува, шор, якут тилдерине мүнөздүү. Аз да болсо аларды осмон түрк, азербайджан, өзбек диалектилеринен учуратууга болот.

Байыркы созулма үндүүлөр эмнеден пайда болду? деген маселеде окумуштууларда эки көз караш айтылып келет: 1. тыбыштык тизмектердин өзгөрүшү натыйжасында пайда болду (В.Радлов ж.б.) 2. Байыркы баба – түрк тилдериндеги басым иретиндеги көрүнүштүн калдыгы (Бетлинг ж.б.).

Жаңы созулмалардын пайда болушу жөнүндө окумуштууларда андай талаш жок – баары тыбыштык тизмектердин өзгөрүшү натыйжасында келип чыкты деген пикирди айтышат, башкача айтканда, сөз аягындагы үндүү менен жумшак (уяң) үнсүз катар келгенде жумшак үнсүз үндүүгө айланат, же эки кыска үндүүнүн ортосундагы /г/, /в/, /ң/, /й/ сыяктуу үнсүздөрдүн түшүп калуусунан улам төмөнкүдөй созулма үндүүлөр пайда болот.

Созулмага айланган тыбыштык тизмектердин типтери, түрлөрү

Тыбыштык тизмектердин эки түрлүү тибинен алдыда айтылгандай жаңы созулма үндүүлөр пайда болгон:

1. **Үндүү + үнсүз + үндүү:** Буга үндөштүккө туура келген 2 муундуу тыбыштык тизмектер кирет. Анын биринчиси ачык же орточо ачык (**а, о, э, ө**) үндүүлөрүнүн бири болсо, андан кийин ал үндүүгө (мурунку муундагы) үндөшкөн үндүү келет жана ал эки үндүүнүн ортосундагы үнсүз айтылбай калат.
2. **Үндүү + үнсүз:** башкача айтканда, адатта сөз аягындагы муундун башындагы **а, э, о, ө, у, ү, ы, и** үндүүлөрүнүн бирине **w, ғ, г, й** тыбыштарынын бири кошулуп айтылганда, ошол үнсүз тыбыш үндүүгө айланат.

Хронологиялык жагынан караганда, булардын ичинен биринчи типтеги тыбыштык тизмектери мурдараак пайда болгон. Эгерде 1-типтеги тыбыштык тизмектерден аралык формасыз эле түздөн-түз созулма үндүү (**V + C + V > VV**) пайда болсо, 2-типтеги тыбыштык тизмектердин айрымдары аралык форма – дифтонгуга өтүп, андан кийин созулма үндүүгө (**V + C > дифт. > созулма түрүнө**) өткөн.

Экинчи типтеги тыбыштык тизмектердин дифтонгуга айланышы – кийинчерээкте, кыргыз тилинин орто доору мезгилинде, кыргыз эли Тоолуу Алтай аймагында жашаганда башталган жана Ала-Тоодо мезгилинде

Таласта, Аксыда жана ичкилик говорлорунда улантылган процесс. Ал эми азыркы хакас, тува, ойрот жана кыргыз тилдеринде 1-типтеги созулма үндүүлөрдүн кеңири колдонулушу алар менен кыргыздардын качандыр бир убактарда бир территорияда чогуу турган мезгилинен кабар берет.

Мурунураак созулмага өткөн тыбыштык тизмектердин түрлөрү:

A. V – F – V > VV:

а) **a + f – a > aa:** *саа – сага (бээ саа), саат – сагат, таан – таган, гаалга – гагалга.*

б) **o + f + o > oo:** *соол – согол, боос – бозоз.*

B. V – H – V > VV:

а) **a + h + a > aa:** *жаақ – йаңақ*

б) **o - h + o > oo:** *сөөк-сөйөк/сүйөк – сөңөк, сөөл – сөңөл, мөөрө - мөңүрө*

в) **э + h + э > ээ:** *ээк – эйек-эңек.*

B. V – Y – V > VV:

а) **a + y + a > aa:** *жаа – жайа, таа – тайа,*

б) **o + y + o > oo:** *көө - көйө, төө - түйө, бөөн – бөйөн,*

в) **э + y + э > ээ:** *ээн – эйен, жээн – жийен,*

г) **y + f + y > уу:** *уул – угул, огул, туул – тугул, буура – бузгра, буйра.*

Г. Чакчыл -ып мүчөсүнүн жалгануусу менен да созулма үндүү жасалат:

а) *чап + ып > чапып > чавып > чаап, тап + ып > табып > тавып > таап,*

б) аягы – **/m/** менен бүткөн бир муундуу этишке - **ып** мүчөсү уланганда *там + - ып > там > тамып > таамп, эм + - ып > эмп > эмп* схемасындагы өзгөрүүлөр жүргөн.

Ошону менен бирге говорлордон биринчи типтеги тыбыштык тизмектердин созулмага өтпөгөн *согон, сугун, сугар*, түштүк говорлордон *тогот (тоот), эйер – эгер, түйө, мийеси, эге – эйе, мал эгеси* өндүү формаларын учуратууга болот.

II. Экинчи типтеги, башкача айтканда, V + C тибиндеги тыбыштык тизмектерден созулмаланышы:

V + C тибиндеги аралык форма (эринчил дифтонг) Талас, Аксы говорлорунда жана ичкилик диалектинде сакталган, калган кыргыз говорлорунда мындай процесс улантылып, эрин созулмага өткөн. Ошондой эле ичкиликтерде *тириг* (тирүү, *элиг//эллиг* (элүү) сыяктуу формалары да учуратылат. Ал эми тува, хакас, ойрот тилдеринде азыр да 2 – типтеги тыбыштык тизмектердин созулмага өтпөгөн түрү сакталган.

Мис.: **а + ғ:** хак, тува *таг*, кырг. диал. *тов, тоо* (*так* *), *бов, боо*,

о + ғ: хак, *пог*, тув. *бог*, кырг. диал. *буw, буу* (байла),

у + ғ: хак, тув. *суг*, кырг. диал. *суw, суу*,

ө + ғ: хак, тув, *көг*, кырг. диал. *күw, күй, күү*.

Ошондой эле сын атооч жасоочу – **уу, - луу** мүчөлөрү хакас, тува тилдеринде – **ыг, - лыг** вариантында сакталып калган: кырг. *ооруу*, тув. *аарыг*; кырг. *катуу, жылуу, ачуу, күштүү, аттуу*; хак. *хатыг, чылыг, ачыг, күстиг, аттыг*.

V + Ғ, Г тыбыштык тизмектери: кырг. *ий*, тув., хак. *ег*; кырг. *үй*, тув., хак. *үг*; кырг. *жый*, тув., хак. *чыг*.

Эринчил дифтонгдун пайда болушу, жанындагы тыбыштарга таасири

Уңгуда жана мүчөдөгү /Ң/, /П/ үнсүздөрүнүн X – XI кк. башталган ого бетер жумшаруусунун натыйжасында, алар эрин – эринчил чормогой /w/ га айланган. Азыр ал тыбыш кыргыз диалектилеринде өзүнчө фонема эмес, эринчил дифтонгдун ажырагыс бир элементи: *тов, бов, жайлов, төв, жетөв, күйөв, буу, суу, катуу, күу, күчүү*.

/W / тыбышынын эринчилдиги күчтүү болгондуктан жанындагы **а, и, ы** үндүүлөргө таасир этип, аларды эриндештирип жиберген. Мис.: *тов < таг, жайлов < жайлаг, кичүү < кичиг, элүү < элүу < элиг, саруу < сарыг, таруу < тарыг*.

Ал гана эмес, ачык **о, ө** эринчилдерди да кууш **у, ү** эринчилдерге айландырып ийген: *буу < бог*, туура < тогра*, күу < көг**.

Булардын өзгөрүү багыты төмөнкүдөй схема боюнча жүргөн: -үндүү+үнсүз тибиндеги тыбыштык тизмектер > кыска үндүү жана эринчил дифтонгго(аралык формага) өтүп > акырында алардан эринчил созулма үндүүлөр пайда болот.

Азыркы кыргыз говорлорунан / - ғ /, / - г / мүчөсү уланган кээ бир байыркы сөздөрдүн 2, 3, 4кө чейинки формалары колдонуларын байкоого болот: *сары – сарыг, тири – тириг – тирүү – тирүү, кичи – кичиг – кичүү – кичүү, элик – элик – элүү – элүү*. Булардын арасынан сөз аягындагы / - ғ /, / - г / тыбыштарынын каткалаң / - к /, / - к /га өткөн формасы түштүк говорлордон учуратылса, сол канатка кирген басыз, мундуздан башка

кыргыз урууларында жана ичкиликтерде эринчил – **ow** дифтонгу, оң канаттагы кыргыз урууларында эринчил – **oo** созулма түрү таралган.

Кийин кабыл алынган сөздөрдөгү созулмалар

Ойрот, тува, хакастар менен качандыр бир убактарда ирегелеш жашаган кыргыз уруулары *кашаа*, *каалга*, *саадак*, *таар* сыяктуу бир катар монгол сөздөрүн кабыл алган. Эгерде мындай сөздөрдү кабыл алган учур монгол тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн мезгили болсо, анда алар созулма үндүү формасында кыргыз говорлоруна кирген, тескерисинче, монгол тилдеринде аталган процесс баштала электе өздөштүрүлсө, андай сөздөр тилдин өзүндөгү **V + C + V** тибиндеги тыбыштык тизмектерди **V + C + V > VV** закону боюнча созулма үндүүгө айландырган.

Теңир-Тоо доорунда болсо араб, иран, орус сөздөрү мурдатан келаткан **I** – типтеги созулмалардын пайда болушуна ылайыктуу тыбыштык законго (**V+ C+ V > VV**) окшоштурулуп кабыл алынды: *саат* (сагат), *жамаат* (жамагат), *мөөр* (мехр), *баа* (баһо), *шаа р* (шахар), *маани*, *маалим*, *аалым – олим*, *наам – ном*, *доо – доу, доор – даур*, *соода – савда/савда*, *самоор* – (самовар). Кыргыз говорлорундагы башка созулма үндүүлөр да так эле ушундай жолдор менен пайда болду.

Үндүүлөрдүн (ээрчишүү) үндөштүк закону

Эки жана андан көп муундуу байыркы сөздөрдө үндүүлөр 2 түрдүү принцип боюнча үндөшөт: 1. үндүүлөрдүн жоон же ичкелигине карата (тил күүсү) *ата, эне, ырда, бирден* ж. б. Үндөшүүнүн мындай түрү түрк тилдеринин көбүнө мүнөздүү. 2. Эринчил же эринчил эместигине карата үндөшүү (эрин күүсү) *бөдөнө, тоголок, жумуру* ж. б. Үндүүлөрдүн эринге карай үндөшүүсү башка түрк тилдерине караганда кыргыз жана тоолуу алтайлыктардын тилинде күчтүү сакталган. Үндөшүүнүн мындай түрлөрү түрк лексиканын байыркы фондусуна көбүрөөк тиешелүү болуп, чет тилдерден кийин өздөштүрүлүп жаткан сөздөрдө алар анча сактала бербейт. Ал эми уңгуга мүчө уланган абалындагы үндөшүү – уңгунун аяккы муунундагы үндүүгө жараша болот: *машин[ечи]*.

Үндөштүк закону бузулган учурлар

1. Үндүүлөрдүн жоон – ичкелиги боюнча үндөшүү кабыл алынган сөздөрдө бузулат: *ганиет // ганиет, касиет, акиледи, агери, адилет*. 2. Эрин күүсү бузулган учурлары: *кәпкүр, кәлүш, кәвүш, мүнөс, жүгөн, үзөңги* ж. б.

Кээ бир мүчөлөр уңгудагы үндүүгө үндөшпөй, т.а., өзгөрүүсүз айтыла берет:

- **ке:** *атаке, эжеке, энеке,*
- **тай :** *акетай, байкетай,*
- **чек :** *иничек, келинчек,*
- **гер:** *cowдагер, дәригер,*

- хана: тооқана, кушхана,
- қор: сүтқор, чайқор, бозоқор, қанқор,
- поз: ашпоз, ойунпоз, илимпоз, бекерпоз,
- зәр: гүлзәр, өрүкзәр, пахтазар, алмазар, терекзар, пичанзәр,
- кеч: зыйанкеч, аракеч, арабакеч, жапакеч, кыйалкеч,
- стан: Қырғызыстан, Қазақстан.

Тилибизге кабыл алынған префикстер дагы өзгөрбөй айтылат:

бей- : беймаал, бейбаш, бейжай, бейкут,

на- : нааразы, натуура, наамарт.

Орус тилинен же ал аркылуу башка чет тилдерден өздөштүрүлүп жаткан сөздөрдүн көбүндө сингармонизм (тил күүсү да эрин күүсү да) бузулат.

Үнсүздөр системасы жана ага байланышкан көрүнүштөр

а) Жазма адабий тилдин үнсүздөр системасы. Азыр анда 25 үнсүз **б, в, г, ғ, д, дж, ж, з, к, қ, л, м, н, ң, й, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ** тыбыш бар.

Булардын ичинен **г, ғ, к, қ, дж, ж** тыбыштарына **г, к, ж** деген 3 тамга алынгандыктан 25 тыбыштын ордуна алфавитте 22 тамга колдонулат. Жазма адабий тилдин үнсүздөр курамы говорлордогу үнсүздөр курамынан саны жана сапаты боюнча айырмаланат. Мисалы, адабий тилдеги **/ в /, / ж /, / ф /, / ц /, / щ /** тыбыштары чет тилдерден кабыл алынған сөздөрдүн курамында гана учуроочу тыбыштар болуп алар кыргыз говорлорунун төл сөздөрүнө мүнөздүү тыбыштар эмес.

Үнсүздөр курамы говорлордо негизинен бирдей болгону менен, алар саны, сапаты жагынан бир аз айырмаланышат. Кыргыз говорлорунун үнсүздөр системасы түштүк говорлор тобу, түндүк говорлор тобу деп 2 чоң топко бөлүнөт:

А. Түштүк говорлор тобу

Түштүк – чыгыш диалектисинин *чыгыш* жана *батыш* говорлорунда – 20 үнсүз фонема тыбыш – (**б, г, ғ, д, дж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, х, ч, ш**) жана фонемалык касиетке ээ болбогон кээде гана учуроочу / **h** / *hич*, *hич нерсе* тыбышы колдонулса, Түштүк – батыш (ичкилик) говорлорунда жогорудагылардан тышкары / **ф** /, / **х** /, / **л** / тыбыштарынын *фойда, фармон, фикир, хирмон, худоо, хайыр, тохто, пухта, нухта, hич нерсе, баһар, маһалла* көбүрөөк, айрым аймактарынан (Зардалы, Кожешкен) аз болсо да / **ц** / *цай, цайыр, цайырчы, койцу*, Өзбекстандын Фергана аймагындагы кыргыздардан / **f** / *фаргона, фойда* тыбыштарын учуратууга болот.

Б. Түндүк – говорлор тобу

Азыркы учурда Ысык-Көл, Талас, Чүй, Нарын аймактарында алдыда аталгандардын / **h** / тыбышынан башкасы / **ф** /, / **х** /, / **л** / тыбыштары да орус тилинен келген сөздөрдө колдонула берет. “С” чыл говорлордо болсо / **з** / тыбышы менен / **с** / тыбышы алмаштырылып айтыла берсе да фонема катары ажыратылбайт. Талас говорунун айрым жерлеринде (Шекер айылы менен Талас районунун Үч-Эмчек айылында) кээ бир сөздөрдүн / **ц** / тыбышы менен айтылган учурлары кезигет: *цай, барцы нары, койцу*.

Говорлор ортосундагы жалпылыктар:

1. /ц/, /ф/, /л/, /л/, /х/ тыбыштарынан башка 18 тыбыштын фонема катары колдонулушу боюнча кыргыз говорлорунда өз ара жалпы биримдик сакталган.

2. Ошондой эле ал тыбыштардын артикуляциясы да говорлордо бирдей.

3. Бардык кыргыз говорлорундагы аталган үнсүздөр: каткалаң **к, қ, п, с, т, ч, ш (ц, х, ф, ф)** жана жумшак: **г, ғ, б, з, д, дж, л, м, н, ң, й, р (ж, в)** болуп экиге бөлүнөт.

4. Ошондой эле говорлордогу үнсүздөр адабий тилдегидей болуп түгөйлүү **б - п, г -к, қ -к, д - т, дж - ч, з - с** жана түгөйсүз **й, р, л, м, н, ң, ш** түрүндө учурайт.

5. Үнсүздөрдүн каткалаң – жумшак болуп айырмалануусуна байланыштуу, үнсүздөрдүн ээрчишүү закону негизинен туруктуу сакталат.

6. /н/, /й/, /л/, /р/ үнсүздөрүнүн байыркы төл сөздөрдүн башында мүнөздүү эместиги боюнча да жалпылыктын издери байкалат.

7. Төл сөздөрдүн башында үнсүздөр катар келбейт.

8. Уңгунун же негиздин аягындагы каткалаң /п/, /к/ тыбыштары таандык –ы мүчөсүнүн алдында жумшарат: *топ + -у = тобу, тарак + -ы = тарагы, тирек + -и = тиреги*. Бирок – /т/, – /ч/, – ш/, – /с/ каткалаң үнсүздөрү андай учурда жумшарбайт: *кат – ы, чач – ы, аш – а, кыс – а*.

9. Сөз аягы жумшак үнсүздөр менен аяктабайт. Эгер андай сөздөр кабыл алынса, сөз аягындагы жумшак үнсүздөр – айтылганда, каткалаңдашат: *китаб – китеп, мектаб – мектеп, завод – завод, клуб – клуп*.

10. Элес-тууранды сөздөрдү эске албаганда, сөз аягы катар үнсүздөр менен аяктабайт жана анын аяккы

үнсүзү көп учурларда айтылбай калат: *артис(m)*, *дос(m)*, *гөш(m)*, *Ташкен(m)*.

Говорлордогу үнсүздөрдүн классификацияланышы

Диалектилердеги үнсүздөр адабий тилдегидей жасалуу орду, ыгы жана үн менен шыбыштын катышы боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүштүрүлөт.

Жасалуу ордуна карай:

1. Эринчилдер: **п, б, (v), м, (f)**
2. Уччулдар: **т, д, с, з, ж, ч, н, ш, л, р, (ц)**
3. Орточул **й**
4. Жакын түпчүл **к, г, н** (артчыл)
5. Терең түпчүл **ғ, к, х**
6. Көмөкөйчүл **h**;

Жасалуу ыгына карай:

1. Жарылмалар: **п, б, м, т, д, ч, ц, н, к, қ, дж**
1. Жылчыкчылдар: **v, ф, f, с, з, ж, ш, г, х, h**
2. Капталчыл: **л**
3. Дирилдеме: **р**

Үн менен шыбыштын катышына карай:

1. Жумшак үнсүздөр: **б, в(v), г, ғ, д, дж, ж, з; уяндар: м, н, ң, л, й, р**
2. Каткалаң үнсүздөр: **с, п, к, қ, т, ч, ц, х, ф, f.**

Үнсүздөрдүн говорлордогу позициялык-комбинатодук өзгөчөлүктөрү

Эринчилдер: /п/, /ф/, /ф/, /б/, /м/

[П] – фонемасынын сөз башында колдонулушу боюнча говорлорду 3 кө бөлүп кароого болот:

1. П - > б - : Мурда мындай көрүнүш негизинен түндүк говорлорду мүнөздөсө: *пайда-байда, пахта – бакта, берсент, бикир, бадыша, бийас//бийаз*, азыркы учурда сөз башында /п/ тыбышын айтуу аларда да нормага айланып баратат: *пайда, пахта, падыша, пейил, перзент, пикир, пил, пийас//пийаз*.

2. П- – түндүк говорлорго караганда /п/ны сөз башында басымдуу колдонгон говорлор иретинде, түштүк – чыгыш диалектинин говорлору, айрыкча, түштүк - батыш диалектиси эсептелет: *пайпак, пунт, пусурман, пул, пукара, пупак, пүттү, пүчүлүк, пыштак, перме, патинке, панар, Пурунза, пышылда, парпыра*.

Бирок Тажикстандык кыргыз говорлорунда *быш-пыш, байге-пайге, бычак-пычак* (Ж.Мук., 1956, 122).

3. П- ҕ– б- ҕ–м- – тыбыштарын сөз башында алмаштырып айта берчү аралаш говорлоруна түндүк диалектинин курамындагы говорлорду эсептесе болот: *пийаз – мийаз* (Ыс.к), *маки-баки, муун-буун, манжа -банжа*.

[П] тыбышынын сөз ортосу менен сөз аягында колдонулушу боюнча говорлордо алдыдагыдай чоң айырмачылыктар байкалбайт. Маселен, *ана, чоно, кепе, арпа, кампа, чайпа, сынап, чап, тап* сыяктуу сөздөрдөгү /п/ тыбышы өзгөрүүгө дуушар болбойт. Ошондой болсо да – П - > - V– сыяктуу көрүнүштөрү Баткендик кыргыз-

дардын кептеринде байкалган: *шорво, жсавайы, жсавыз, кетвейт, качвайт* ж. б. Калган учурларда говорлордо жалпы биримдик сакталган.

/ Ф / – эрин- тишчил тыбышы. *Уф! Фуу!* сыяктуу сырдык сөздөрдү эске албаганда, кыргыз говорлоруна мурда мүнөздүү болбогон мындай тыбыш түндүк говорлордо адабий тилдин жана чет тилдердин таасири менен кийин гана өздөштүрүлө баштады. Түндүк говорлорго караганда түштүк говорлордо **/ф/** тыбышы *фэрзэнт//пэрзэнт, ифлос//иплос, фурсат//пурсат* сыяктуу бирин-экин тажик сөздөрү менен кошо мурдараак кирген.

[Б] фонемасы. **/Б/** тыбышынын сөз башында колдонулушу боюнча говорлорду түндүк, түштүк-батыш жана өткөөлговорлортобудепүчкөбөлүпкароогоболот. Түндүктөгү говорлордо **[б-]** *бычак, балта, байпак, бучук;* түштүк-батыш диалектисинде **[п-]** *п(ы)чак, палта, пайпак, пучук;* өткөөл абалындагы говорлордо **[б-//п-]** *бычак//пычак, балта//палта, байпак//пайпак, бучук//пучук* ж.б.айтылыштары мүнөздүү.

/б- / > /-v-, -в- /: интервокалдык абалдагы эрин-эринчил, жарылма **/б/** тыбышынын жылчыкчыл **/v/** *тавак, тавасың* түрүндө айтылышы бардык кыргыз говорлоруна мүнөздүү көрүнүш болсо, **р, л, й** тыбыштарынан кийин: *барвэ, тайвэйт, калвэйт, кетвейт, кирвейт, бервейт, койвойт, сойвойт* (Ж.Мук., 1956, 122) сыяктуу айтылышы Ж.Мукамбаев тарабынан Түштүк-батыш диалектинин өкүлдөрүнөн гана учуратылган.

/Б / > /м / өтүшү алдыдагы же арттагы тыбыш **/н/** болгондо төл же өздөштүрүлгөн сөз экенине карабастан **б > м** өткөрүлүп айтыла берет: *бен > мен, бундай*

>мундай, бөөн >мөөн, табан > таман, бойунга > мойунга, быкын > мыкын, буногу > муногу (бирок булар негизинен түндүк говорлорго мүнөздүү). Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *маана//баана//паана, манжа//банжа//панжа, маңги//баңги, мунт, момун* < ор.бубни ж.б. /й/, /л/, /к/ тыбыштарынын таасири менен сөз башындагы жана ичиндеги /п/, /б/ тыбыштарынын > /м/ тыбышына өткөрүлүп айтыла берген фактылары: *мээлей, мийаз, мая* < *пая, молжол, милте, маки, көкмөрү, тамеки*. Б.Чүй. *Мампулуп* (Панфилов), *момидор* (помидор) учуратылган. Ал эми *можу* < ор.вожжи, *мисте* (түнд.) < *пистә* (түшт.) сыяктуу сөздөрдөгү **б** > **м** өткөрүлүшүн мурдатан келаткан (**б->м-** : *бен* > *мен*, *биң* > *мен*) салттын уландысы деп караса болот.

/Н/, /л/, /р/, /н/ уяндарынын сөз башында айтылышы

Изилдөөчүлөрдүн пикирлерине караганда кыргыз тили, анын говорлорунун байыркы мезгили үчүн /Н-/ менен башталган сөздөр мүнөздүү болгон эмес. Кийин монгол, иран, араб тилдеринин таасиринин натыйжасында *нарын, ныкта, нокто, нур, ниет, начар, найза* сыяктуу /Н –/ менен башталган сөздөр пайда боло баштаган.

Бирок сөз башындагы /Н –/ тыбышынын сакталып же сакталбай айтылышы боюнча кыргыз говорлорун төмөнкүдөй 3 топко бөлүп кароого болот:

1. / Н – / тыбышын айрым сөздөрдүн башында түшүрүп *арын, окто, айза, ашпурут, асмай, ике, ыксырап, Урбай, Уркалый, Урманбет, Уралы, Орузбай, Усуп,*

Айманбай, Азар, Огойбай деп айтчу говорлор (Кочкор, Нарын, Ч.Чүй аймактарында булардын айрымдарынын башында гана /н/ түшүрүлөт, саналган сөздөрдүн көбү Ысык-Көл аймагынан байкалган).

2. /Н –/ сакталуу менен кошо монгол, араб тилдеринен кирген кээ бир сөздөрдүн башында түшүрүлүшү, б.а., 2 түрдүү колдонулушу *ничке-ичке, нары-ары, немине-эmine?, нече-эче?* Чүй, Талас, Токтогул говорлоруна мүнөздүү.

3. /Н–/ туруктуу сактаган говорлор болуп түштүк аймактары эсептелет.

Сөз ортосу менен сөз аягындагы /н / тыбышынын айрым учурларда гана **н > л**: *мылтык (мынтык), көйлөк (көйнөк), байлалуу (байлануу), солун (сонун)* деп /л/ тыбышына өткөнү болбосо, негизинен туруктуу сакталат. Кыргыз говорлорунда /н/ тыбышы менен башталган сөз жок болгондуктан, ал тыбыш сөз ортосу менен аягында гана жолугат. Кээ бир сөздөрдө **ң > н, м**: *оңко – омко (Лейл.), калың – калын (Батк.), жанале – жаңа(э) ле (Батк.),* өткөрүлөт. **г – ң**: *маңа, саңа.?* /- ң / тыбышынын кээ бир сөздөргө кошулуп айтылган фактылары түндүк диалектинин айрым жерлеринде жана түштүк-чыгыш диалектинин говорлорунда *жөнүндөң, эгердең, башкачаң, баргычаң, келгичең* белгиленген.

[Л] – **фонемасы** айтылганда позициялык-комбинатордук шарттарга жараша 2 вариантта: жоон үндүүлөрдүн жанында /л /, ичке үндүүлөрдүн жанында / **лы** / болуп айтылат: *алалбайт (түнд.)- альэльвэйт (Батк.).*

/л/ тыбышы *лып, лап, лытылда, лак, лапылда, лүкүлдө* сыяктуу тууранды сөздөрдүн башында гана сакталып, калган учурларда протезаланган *ылампна, ылайык, ыла-*

зым, илеп, улукман эне (көбүнчө түндүк говорлордо) түрүндө жана түштүк говорлордо протезаланбаган *лэгән, ләзим, ләнжи, ләппәй, лакшегер* формасында айтыла берет. Протезаланбаганы ичкилик диалектисинин өкүлдөрүнө көбүрөөк мүнөздүү. Адабий тилге кийин өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башындагы **/л/** тыбышы говорлордо да протезаланбай *легенда, локатор, лира, лирика, ланжи, лан* түрүндө айтылат. Муну менен кошо түндүк диалектинин айрым говорлорунда **/л/** менен **/р/** кээде алмашып айтыла берген фактылары орун алган: *сүлгү // сүргү* (чүй), *урпак // улпак*.

[Р] – фонемасы эзелки кыргыз сөздөрүнүн башында учурабай, кабыл алынган гана сөздөрдүн башында жолугуп, говорлордо ал үч түрдүү формада айтылат:

а) **/р-/** протезделген түрлөрү: *оромол, ирең, ыракмат, ырахат, ыраазы, ырас, ырайым, иренжи, уруксат, ырайис, орозо* айтылышы түндүк говорлорго көбүрөөк мүнөздүү.

б) протезделбеген: *рәң, рахмат, рахат, раазы, райим, рәнжи, рухсат, рәйис* формалары түштүк-чыгыш диалектисинин говорлорунан, негизинен, түштүк-батыш говорлорунан көбүрөөк байкалган.

в) жогорудагы формаларды аралаш колдонгон говорлор. Орус тили аркылуу кабыл алынып жаткан сөздөр бардык кыргыз говорлорунда протезаланбай *расход, расчет, район, райком, радио, революция, ракета, рамазан* түрүндө айтылат.

Айрым учурларда гана **Р // Л // З** тыбыштарынын алмашып : *иреге // илеге, кемзур // кемзел, билерик // билезик, аткар // атказ, өткөр // өткөз, жаткыр // жаткыз* өңдүү фактыларды эске албаганда сөз ортосу менен сөз

аягында /p/ тыбышынын колдонулушу адабий тилдеги-дей чектөөсүз.

Уччул /с/, /з/, /т/, /д/ тыбыштарынын айтылышы

/З/ – /С/ – тыбыштарынын айтылышы боюнча говорлордо төмөнкүдөй айырмачылыктар байкалат:

1. /С/ – чыл говорлор (саяк, солто, сарыбагыш, саруу, кушчу ж. б. уруулары жайгашкан жерлер);
2. /С/ – /З/ тыбыштарын аралаш колдонгон аймактар [Ч.чүй, Кочкор-Жумгал, Тлс.б., Аксы);
3. /С/ менен /З/ ны фонема катары ажыратып колдонгон говорлор (Ы. – көл, Тлс. – б., Т.-Чыг. говорлору);
4. /З/ ны ашыкча колдонгон, б.а. “З” чыл говорлор:
  - а) Ы. – Көл(Түп) *зыя, Зайра, Зубанбек, загызган, зай.*
  - б) Интервокалдагы **с > з**: *ээзи келсе бээзин бер, атазы, энези, балазы, ызык, Үзөкө, Азан - Үзөн* (А.-Бука, Тлс.б., Чатк.). Көрсөтүлгөндөрдөн тышкары /с/, /з/ тыбыштарынын төмөнкүдөй үнсүздөр менен алмашып айтылган учурлары орун алган:

С // ш: *шорпо-сорпо,*

С // ч: *соз – чоз* (ичк.),

С // ж: *сызгыр - сыскыр - жыскыр,*

З // д: *мүрзө // мүрдө* (Мург.), *азак // адак* (бай.ж.э.).

Алп адагы(соңу) Ормотой, тултар адагы Тайтору (Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү.-Б.,2008).

[Д] – [т] – **фонемалары**: Кээ бир монгол, араб сөздөрүндө: түндүк говорлордо – / т -/ *талаа, тобулгу//табылгы, терезе, тозок, тандыр, тукаба, тыкан,*

түштүк говорлордо / д- /: *дала, добулгу, дерезе, допу, дозок, дандыр, дукаба, дыкан*, аралаш говорлордо (Кетм.-т.) /т/ -/д/: *тозок –дозок, тукаба – дукаба, тыкан – дыкан* болуп айтылат. Булар менен кошо, кээ бир монгол, араб сөздөрү түндүк говорлордо /д/ менен *дайар, даам, данакер, душман, дарбыз, далай*, түштүк говорлордо / т / менен башталып айтылган *тайар, таам, танакер, тушман, тарвыз, талай* фактылары диалектологдордун эмгектеринде белгиленген.

Орточул /к/, /г/ жана түпчүл /к/, /г/, /х/ үнсүздөрү: орточул /к/,/ г/ үнсүздөрү ичке үндүүлөрдүн жанында, түпчүл / к/,/ г/, /х/ үнсүздөрү жоон үндүүлөр менен жанаша келгенде айтылып, булардын ар бири говорлордо сөз маанилерин ажыратуучу касиетке ээ: *сақа-сага, оку-огу, тике – тиге, чеке – чеге, тоқ – ток, қарта – қарта*.

Сөз башында /к/,/г/ тыбыштарынын жумшарбай айтылуусу говорлордун басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү көрүнүш экенине карабастан, ичкилик диалектисинде мындай позицияда /г-/,/к-/ тыбыштары менен башталып айтылары: *гарқылда, гирт – гирт, ыртылда; гадымадан жол қарап, карай көзүм боз болду; гар* (түпсүз, терең аң, жар, үңкүр), *газап* (азап), *галаты* (кызык), *галвыр, галтек* (чыгырык, катушка), *говансын* (кубансын), *гозопая, горун* (корун, жалтаң), *гылдырек* (дөңгөлөк), *гәвхәр* (каухар), *гәдәй* (кедей), *гәп* (кеп), *гилем* (килем), *гүл, гүгүрт* (күкүрт), *гөш, гуйбу* (митайым, чоогоол), *гуса* (куса), *гунажын* (кунажын) ж.б. белгиленген. Сөз ортосундагы (эки үндүүнүн ортосуна же уяң үнсүздөрдөн кийин келген абалда) каткалаң /к/,/г/ тыбыштары башка диалектилерден өзгөчөлөнүп, ичкилик диалектисин-

де жумшарбай: *қол қойуп қой, атың ким, ала қой, келе қал* каткалан айтылса, кыргыздын башка говорлорунда мындай учурлардагы /к/, /ғ/ тыбыштары адабий тилдегидей болуп жумшарып, /г/, /ф/– түрүнө өтүп кетет: *қол гойуп қой, атың гим, ала гой, келе гал*. Айрым сөздөрдүн ортосундагы -г- > -й-, -в-: *жигде – жийде, эгер – эйер тоқум, чегиртке -чевиртке, живер-жүгөр* болуп да айтыла берет.

Сөз аягындагы /к/, /ғ/ тыбыштарынын ичкилик диалектисинде байыркы формасындагыдай *тарыз, тирик, ачыз, эллик* жана аралык формасындагыдай -к-, -ғ > в: *тарув, тирүү, ачуу, элүү*, ошондой эле эринчил созулма *таруу, тирүү, ачуу, элүү* түрүндөгү айтылыштары байкалган.

/х/ тыбышы мурунку изилдөөлөрдөгү маалыматтарга караганда көбүнчө араб – иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн курамында эки түрлүү вариантта учуратылат: көпчүлүк говорлордо х - > к - өткөрүлсө: *қабар, қамыр, құмар, қырман*, Мургабдык, Жерге-Талдык кыргыздарда булар көбүнчө /х-/ менен *хабар, хамир, хумар, хирмон хэр кайда, хэр ким, хэмма* (баарысы), *хамом*(мончо), *хал*(кал), *хуп*(куп), *хәким* (аким), *халек*(даяр), *жахишы, жахишыны, жахишылар* болуп айтылат. Жерге-Тал, Пилдон, Кәлтә-Булак ж.б. кыштактарында ал тыбыш фонемалык касиетке да ээ болгон: *хам* “чийки” сын атооч, *кам* “камылга” зат атооч (Ж.Мук.,1956,122). Ал эми Өзбекстандык кыргыз говорлорунда х//к болуп, эки варианты катар колдонулат.

х - // к- : *худу шондой – гуду ошондой//қуду шундай, хуп мәйли – қуп мейли!*

-х- // -к- : *ахун – ақун, ахыры – ақыры, тохто – тоқто, Тохторбай, нохта – ногто.*

[h] тыбышы – түндүк говорлордо «**хайт – хайт**» деп жылкы айдаганда айтылчу сырдык сөздө гана жолугуп, калган учурларда дээрлик айтылбайт. Ичкилик диалектисинде жана Өзбекстандагы кыргыз говорлорунда көмөкөйчүл **/h/** тыбышы сөз башы, сөз ортосу сыяктуу позицияларда жолуга берет: *хайвон, hava салкын, хайрон, halол, hamмасы, har бир, har кыл, har түрлүк, har қандай. har жерге, havазы (үну, обону), хай келсин, хай кевесин!, heч; mahала, баhar, Парханадай шәһәргә ж. б.*

[Ш] – **жылчыкчыл, ышкырыкчыл тыбыш** айрым учурларда гана **/с-/** менен алмашып *шорпо- сорпо, шыпыр-сыпыр, шайла - сайла; ыш-ыс, ташырқа- тасырқа* (Мург.) айтылганы болбосо, калган учурлардын баарында кыргыз говорлорундагы фактылар адабий тилдеги нормадан өзгөчөлөнбөйт.

Аффрикаталар: /ч/, /дж/, /ц/

Говорлордогу **/ч/, /ж/** аффрикаталардын бирөөсү **/ч/** тыбышы – каткалаң, экинчиси **/ж/** тыбышы – жумшак фонема: *чоқ - жоқ, чал – жал* болуп, кээ бир сөздөрдө башка үнсүз тыбыштар менен алмашып айтыла берет.

Ч - ж - : *жоочун* (т. ч.г.) - чоочун, *чынжыр -жынжыр* (Чүй)

Ч - ш - : *шолту* (Жумг.) - чолпу, *чама - шама* (Чүй, Ыс.-к.)

Ч - с - : *ак сөөлмөк* (т.б.д.) – ак чөлмөк

Ч - ц - : *цай, неце, канца* (Батк. Чайырчы), *цай, барцы нары, турцу нары*(Тлс).

[Дж] – аффрикатасы сөз башы менен сөз ортосунда гана айтылып, сөз аягында келбейт жана говорлордо анын /й/, /ч/, /з/, /д/, /ш/, /с/, /г/, /н/ тыбыштары менен алмашып айтылышы байкалган.

Сөз башында /дж/нын айтылышы туруктуу келип, сөз ичиндеги /дж/ Аксы, Талас, Чүйдүн батыш тарабындагы аймактарында /й/ тыбышына өткөрүлүп айтылган учурлары жолугат: *барайатат, барайтат, келайтат. Көжө > көйө* (Тлс., Чүй). *дж > ч: чөжө, чыгач* (Бс. – к.) *дж > з, с: зампа* (т.б.д., Бс. – к.), *зыш, эзелки, сылжы* (т.б.д.).

[Й] – фонемасы түштүктүн жана т.б.д. айрым говорлорунда *йа?* (сууроолуу ат атооч), *йак, йәм, жахшы//йахшы // йақшы, жар //йар, жашаң//йашаң* сыяктуу саналуу сөздөрдүн башында учураганы болбосо, калган диалектилердин баарында сөз башында колдонулбайт.

Сөз башы менен ортосундагы /ж/ ордуна /й/ тыбышын айтуу фактылары түштүк говорлордо кыйла эле арбын жолуктурулган. Маселен: *Бийетте өзүк йоқ. Бир кылы бизден йаши йам дөкүмөтү вар. О йақта келайтат. Бизге тамарка йигирмә беш сотик. Бир йүз атымьш сом пул берди да. Йана, йылдыз, алты йыл, ушу йетте, бийетте уругу йәм йоқ, мен йаңы кегем, көп йыл болду, пейли йахшы, йем йеген, йақшы буқат кылган, ай десе айда йоқ, күн десе күндө йоқ жигит эдек, шорво йоқ, бу йерде үзүм бовойт, туурыма-тууры йазывалың дедим, кэлхоз ырайиси йардам кысын деди, хыйалында йоғ экен, тарығ йоғ* (Ош, 129).

Кээ бир сөздөрдүн ортосундагы /й/ тыбышы > /г/ тыбышына өткөрүлөт, тагыраак айтканда, байыркы түрк тилиндеги /г/, /д/ тыбыштарынын /й/, /м/ ты-

быштарына өтпөгөн формалары кезигет : *жыйырма – жығырма/жигирмә, айыл – ағыл, үйрөн – үгрөн, жийде – жигде, сүйрө- сүдрө, сүйрөлүп- сүдрөлүп.*

Кош үнсүздөр (геминаттар)

Кыргыз говорлорунда, негизинен үнсүз менен бүткөн уңгуга же негизге «ага окшош» үнсүздөн башталган мүчө уланганда **тт, сс, кк, пп** сыяктуу геминаттар пайда болот: *ат + -лар > аттар, муз + - сыз > туссуз, тилек + - га > тилекке, тап + - ба > таппа* ж.б. Мындай геминаттар жалпы кыргыздык мүнөзгө ээ болгондуктан кыргыз говорлорунда бул боюнча өз ара жалпы биримдик азыркыга чейин бекем сакталып келатат. Уңгудагы геминаттардын колдонулуш абалы мындан башкачараак. Айрым сырдык сөздөрдү *аззамат!, барракелде!, бахх!, тppp!, тыссс!, кыppp!*, ошондой эле экспрессиялык мааниде айтылчу бирин-экин *эшишек!, өллө!, тәтти* сөздөрдү эске албаганда, кыргыз тилине жана анын бардык говорлоруна уңгудагы геминат жат көрүнүш. Бирок түштүк говорлордон байкалган геминаттар негизинен, сан атоочтордо, экспрессияны талап кылган айрым сын атооч сөздөрдө жана иран, араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн курамында учурай берет:

1. **лл:** *молло, Алла, сәллә, кәллә, пиллә, эллик. Билле* иштейт;

2. **нн:** *сүннөт, жаннат, суннай(сурнай), онногон* экен да (бостон ур.), *оннон кегин молдо ап келип нике қыйдырат* (кыпчак ур.);

3. **vv:** *аввал, нәvvәт;*

4. **чч:** *пәччә, паччагар, үч чети, үч чүз;*
5. **шш:** *пашиша: эшишек, ишишик, ишише;*
6. **йй:** *тәййәр;*
7. **зз:** *мәззә, тәззә;*
8. **тт:** *оттуз, жетти миң чыгат айлыгы, каттыг. Кәттә дәггә турганда төрт күн уқтайт (Ош,105). Барыда биттә сыйыр болот (Өзб.г.);*
9. **сс:** *ыссық, сассық;*
10. **кк:** *секкиз, меккем, пөккә, тоққуз;*
11. **рр:** *әррә, дәррәу;*
12. **мм:** *Азыр түтү десем һаммасы жүгүрүп келет (Ж.-Н.р.). сураса әммәси биледи (Өзб.г.).*

Мындай геминаттардын баары өзбектер менен чогуу бир кыштакта же аларга жанаша кыштактарда жашаган кыргыздардын речтеринде көбүрөөк жолугуп, алардан алыстаган сайын азая берери байкалат.

Ассимиляция

Бир үнсүздү экинчи бир үнсүз өзүнө жасалуу орду, жасалуу ыгы, б.а., үнсүздөрдүн эринчилдиги, уччулдугу, түпчүлдүгү, мурунчулдугу, капталчылдыгы жана башка белгилери боюнча окшоштурат, Ошондой эле андай окшошуулар багытына карай алдыга же артка карай жүрүшү мүмкүн.

а) Багытына карай ассимиляциянын алга карай окшошуусу (прогрессивдүү) жана артка карай окшошуусу (регрессивдүү) деген эки түрү болот:

1. Алга карай окшошууда (же прогрессивдүү ассимиляцияда) – алдыдагы үнсүз тыбыш өзүнөн кийинки тыбышты окшоштурат: *ат+лар > аттар, кет+ды >*

кетти, мылтық > мынтық, байлануу > байлалуу ж.б.
2.Артка карай окшошууда (регрессивдүү ассимиляцияда) – арттагы үнсүз тыбыш өзүнөн мурунку тыбышты окшоштурат: *сурнай > суннай, билинбейт > билимбейт, он бир > ом бир, түрлүү > түллүү ж.б.*

б) Тыбыштардын жайгашкан ордуна жараша окшошуусу контактылуу (жанаша же тийишкен): *атты, атта, аттан* жана дистактылуу (аралык же тийишпеген) ассимиляцияга: *Лелин, сонун, некин, мынтык, ошон үчүн* бөлүнөт.

в) Окшошуунун күчүнө жараша: толук ассимиляция: *кәллә, салләт, суннәй*, толук эмес ассимиляция *билимбейт, үш сом* деген түрлөргө ажырайт.

Прогрессивдүү ассимиляция

Ассимиляциянын мындай түрү көбүнчө уңгу менен мүчөлөр ортосунда байкалат:

а) **-н + л- = лл; -т + -лар же жөндөмө мүчө = тт:**
аттар, атты, атта, аттан түрүндө айтылышы бардык кыргыз говорлоруна мүнөздүү болсо, түштүк-батыш диалектисине караштуу айрым аймактарда жана өзбекстандык кыргыз говорлорунда алардан өзгөчөлөнгөн төмөнкүдөй фактылары учурап калат:

б) **-н + -н, -л жөндөмө мүчө же -лар = : меннен, сеннен, жаманнар, қыганнар.**

в) кээде түштүк-батыш диалектинин говорлорунан прогрессивдүү ассимиляцияга баш ийбеген фактыларын да жолуктурууга болот:

-кл-: *тунуклугун айтәйин;*

-лт-: *Жүрөгүм көвөк боорум чоқ*
Сүлтөрүм жүрөт дарман жоқ,
Бир сизидей жахшыга,
Бир сүйлөшсөк арман жоқ (ЖТЛ).

Сейрек болсо да дистактылуу ассимиляцияга дуушар болгон фактылар түндүк говорлордон байкалган:

а) **мл > мн:** *мы {л}тық > мы {н}тық*

б) **лл > лн:** *байла + луу – байла – нуу, Лелин – Ленин*

в) **л > н:** *ошон үчүн* (ошол үчүн), *сонун* (ичк.солун), *Лелин* (Ленин), түшт. **некин /лекин**.

Регрессивдүү ассимиляция

Прогрессивдүү ассимиляцияга караганда регрессивдүү ассимиляциянын фактылары кыргыз говорлорунда басымдуу.

Мисалы: **рл > лл:** *кара жорго теллетип* (тердетип), *эллер*(элдер), *баллык* (бардык), *тулук* (түрдүү). **-рл-** өзгөрүүсүз калган учурлары да бар: *барлыгы* кетменде, *карлыңыз* ачканы йам билинбейт (Ош,115);

рн > нн: *суннай, кенней* (Өзб.г.);

нг > нг: *көрүнгөңгө, бүгүңкү*(түнд., түшт.-ч. д.);

нб > мб: *билимбей, жулумба, мемби?* (түнд.г.). *Парханадай шәһәргә машина тымбай катталып*(Ош,111). *Сегиз саат әм билинбейт*(ичк.);

чт > шт: *қашты, эштеке*(ә) *мес*(түнд.г.);

чж > шж: *жыгаи жүктө*(түнд.г.);

чс > шс: *чаиса*(түнд.г.);

тл > лл: *аллас, қуллуғ* (Өзб.г.);

тс > сс: *geвай*(т) *сса*(түшт.-чыг.);

зс > сс: *мус сыйақтауу, тус сал* (“с”чыл г.).

Үнсүздөрдүн түшүп калышы

Кеп агымындагы үнсүздөрдүн түшүүсү белгилүү бир тарыхый-лингвистикалык закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде ишке ашырылат жана анын кыргыз говорлорунда төмөнкүдөй түрлөрү орун алган:

Сөз башында [дж-] тыбышынын түшүрүлүшү: **ыр** < *жыр*, **ыраак** < *жыраак*, **ый** < *йыр*, **тақыр ылык** болот (Ош,120), **ылы**(Лейл.) < *жылыый – жылыый жаз болот*, **үзү** < *жүзү жарык*, **өрмөлө** < *жөрмөлө*;

Сөз башында [Н -] тыбышынын түшүрүлүшү Көл , Нарын аймактарынан байкалган: **амыз** < *намыз*, **ойон** < *нойон*, **айза** < *найза*, **арын** < *Нарын*, **окто** < *нокто*, **ике** < *нике*, **эче** < *нече*, **ым** < *ным*, **ықсырап** < *нықсырап ж.б.*;

Сөз башында [М -] тыбышынын түшүрүлүшү : Чүй. **им** < *мин*, Лейл. **инди** < *минди*;

Сөз башында [Б -] тыбышынын түшүрүлүшү: **өкүр** < т.б.д. *бөкүр* (уй);

Сөз башында [Ш -] тыбышынын түшүрүлүшү түштүк-батыш диалектисинен белгиленген: **иши** < *ишиши*, **ишик** < *ишиик*, **ише** < *ишише*, **ишек** < *ишишек кой*;

Сөз башында [К -] тыбышынын түшүрүлүшү: **окус** < *қоқус*, **өмөлдүрүк** < *көмөлдүрүк*, **адуула** < *қадуула* (Лейл.).

Сөз ичиндеги /-л-/ тыбышы төмөнкүдөй сөздөрдө түшүрүлөт: (**-л-**): **апкел** (алыпкел), **анар** (алып бар), **аган** (алган), **жахишыны аган** (алган) **қарывайт**, **азгыла** (алгыла), **кегиле** (келгиле), **боводу** (болбоду), **Амадан асак** (алсак) **жақшы болот эле дейт** (Ош, 120), **бовосо** (болбосо), **авайле** (албай эле) **кой**, **Элге ырдап жүрөм боло авай** (албай), **Элесинди көрө авай** (албай), **уурулук**

қына (кылба), *ошого кечиле* (келчү эле), *айыг эм босо* (болсо) *керек* (Анж.), *агыча* (алгыча), *қаптыр* (калыптыр); сөз ортосу менен аягындагы /л/ *апке* (алып кел) түшүп айтылат.

(-р -): *тескери* (терскери), *тескей* (терскей), *аачы* (аарчы), *ээчи* (ээрчи), *туган* (турган), *тувайы* (турбайбы). *Товлада* (тоолордо) *һә* (ар) *несе бо* (бар), *айыг эм босо* (болсо) *керек* (Ош,122).

(-к-, -г-): *чуңур* (чүңкүр); *дөңөч* (дөңгөч), *тара* (тарка), *элек* (элгек), *тарақ* (таргак)

(-т-): *алытыр* (алыптыр), *келипир* (келиптир)

Сөз аягындагы **(-т):** *бақ* (бакыт), *төр* (төрт) *миң, сурай* (сурайт) *бекен?* *өлтүрүп қойо* (койот) *беде?* (ур. бостон) *артис* (артист), *Ташкен* (Ташкент).

Сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен муун типтери

Кыргыздык нукура төл сөздөрдө муундун төмөнкүдөй 6 тиби жолугат:

1. **v:** – *a - та, ээ, уу;*
2. **cv:** – *ба – ла, же, де, тоо;*
3. **vc:** – *ар – чы, ат, эт, от, ит, өт;*
4. **cvc:** – *тоок, тал, кол, көл;*
5. **cvcc:** – *жалт, салт, калп, тарт;*
6. **vcc:** – *арт, алп, өрт.*

Эскертүү: **v** –(вокал) үндүү, **c** –(консонант) үнсүз дегенди туюндурат.

Чет тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн натыйжасында муундун дагы төмөнкүдөй жаңы 6 тиби пайда болгон:

1. **ccv:** – *бра,пла-нета, про-токол;*
2. **ccvc:** – *стаж, план,;*
3. **cvccc:** – *пункт, текст;*
4. **ccvcc:** – *фронт, штамп;*
5. **cccv:** – *стро – пила;*
6. **ccvcv:** – *штраф, строй, спорт, шприц,*

Муун типтерине байланышкан тыбыштык өзгөрүүлөр

Башка тилдердей эле кыргыз тилинде, анын диалектилеринде да аларга мүнөздүү болгон муун типтерине байланышкан көрүнүштөр, атап айтканда, муундун же тыбыштын түшүп калышы, тыбыштын кошулуп айтылышы, муундун же тыбыштын орун алмашып айтылышы сыяктуу тыбыштык өзгөрүүлөр тынымсыз жүрүп турган. Мындай кубулуштар тил илиминде апокопа, протеза, эпентеза, эпитеза, метатеза деген терминдер менен аталат.

Апокопа – сөз аягындагы үнсүз же үндүү тыбыштардын түшүп калуусу:

а) сөз аягында катар келген каткалаң же жумшак тыбыштардын акыркысы, көбүнчө **/т/, /д/** түшүрүлөт: *дос(т), машинис(т), самаркан(д), қоқон(д), бах(т), текс(т), сыйез(д), уйез(д)*. Анткени, кыргыздын төл сөздөрү мурда **-ст, -нд, -зд** тыбыштык айкалыштар менен аяктаган эмес.

б) кабыл алынган айрым сөздөрдүн аягындагы **/а/** үндүүсү айтылбай калат: *кезит//газет(а), мүнөт//минут(а), секунд(а), квартир(а), пыласкарт(а)*. Аталган сөздөрдүн аягындагы **/а/** үндүү тыбышынын

түшүрүлүшү – кыргыз тилиндеги басымдын акыркы муундагы үндүүгө түшүрүү зарылчылыгынан улам пайда болгон.

Протеза – сөз башына тыбыштардын кошулуп айтылуусу. Протеза кубулушу диалектилерде эки учурда байкалат: 1. Эгер кабыл алынып жаткан сөз /р/, /л/, /н/ тыбыштары менен башталса, алардын алдына үндүү кошулуп: *ылаажсы, ылай, илеген, ылакап, орус, ыракмат, ырас болду, ыраазы, ырыскы, ырыскы, ырайис, ынак, анар* түрүндө айтылган; 2. Кабыл алынган сөздөр **шт, шк, сп, ст, ск, сч, пл, зв, зн** сыяктуу тыбыштык айкалыштар менен башталганда алардын алдына да үндүү кошулуп айтылган: *ыштырап, ыштат, ышкап, үшкөл, ыспыравке, испираль, ыстакан, үстөл, ыстарчын, ыскалат, ысчот, избено, ызнак*. Бирок адабий тилдин жана чет тилдердин тийгизген таасирлеринин натыйжасында азыркы кыргыз говорлорунда протезаланбай айтылган формалары басымдуулук кыла баштады.

Эпентеза – сөз ичине үндүү /ы/, /и/, /у/, /ү/, /е/ тыбыштарынын кошулуп айтылуусу. Үндүү тыбыштардын сөз ичине кошулуп айтылуусу төмөнкүдөй учурларда: биринчи муундагы **тр, кл, пл, кр** тыбыштык айкалыштардын ортосунда *т(ы)рактир, к(у)луп, п(ы)лан, к(е)ревет*; сөздүн аяккы муунундагы **кр, мр, сл** тыбыштык айкалыштардын арасында *тик(и)р//бик(и)р < ар.фикр, зик(и)р < ар.зикр, өм(ү)р < ар.умр, ас(и)л < ар.асл*; сөз ортосундагы **нс, зс** тыбыштык айкалыштардын арасында *т(ы)ран(ы)спорт, Кыргыз(ы)стан* байкалат. Эпентезалык мындай көрүнүш сөз ичиндеги **кл, пр, тр** тыбыштык айкалыштарында *(ы)ск(ы)лат, (ы)сп(ы)рапке, (ы)ст(ы)рахование* өңдүү протезалануу кубу-

лушу менен чогуу жүрөт. Протеза кубулушуна окшоп, говорлордогу эпентезалык көрүнүштөрдүн позициясы дагы азайып баратат.

Эпитеза – кабыл алынган сөздөрдүн аягына үндүү тыбыштын кошулуп айтылуусу. **Нк, -нд, -ск, -кт** тыбыштык айкалыштар менен бүткөн сөздөр жөнделгөндө жана **/ж /** тыбышы менен бүткөн сөздөрдүн аягына **/ы/, /и/** тыбыштарынын кошулуп айтылганда эпитезалык көрүнүш пайда болот: *танк(ы)га, Томск(и)ге, Минск(и)ге, акт(ы)га, нефт(и)ге; тааж(ы) <ир.тож, баж(ы) < ир.бож, ылаж(ы) < ар.лож, ыстаж(ы) <ор.стаж.*

Метатеза – сөз ичиндеги тыбыштын же муундун орун алмашуусу. Кыргыз говорлорунда метатезанын төмөнкүдөй төрт түрү белгиленген:

1) үнсүздөрдүн жөнөкөй алмашуусу,

2) үнсүздөрдүн ассимиляциялык өзгөрүшү менен алмашуусу,

3) үндүүнүн сөз ичинде алмашуусу,

4) муун алмашуусу.

1. Үнсүздөрдүн жөнөкөй алмашуусу:

а) сөздөгү муундардын жанаша тыбыштары гана орун алмашат:

к-ч: *мыкчы-мыкчы, қарақчы-қарачқы, оқчун-очқун*

к-с: *бөксө-бөскө, бөксөр-бөскөр, алақсы-аласқы;*

к-п: *сайакер-сайақнер;*

п-р: *топ(у)рақ-турпақ;*

р-т: *жырттық-жыт(ы)рық;*

к-ш: *текшер-тешкер, ықшы(ыкшып күлүү)-ышқы;*

п-ш: *кешир-кештир;*

п-р: *чүп(ү)рөк-чүрпөк, сун(у)ра-сурпа;*

п-к: *чепкен-чекпен, көкпөрү-көпкөрү;*

к,г-м: *чақмарақта-чамқарақта;*

б) экинчи муундун башындагы тыбыш экинчи муундун аягына сыйлыгышат:

й-р: *дайар-тэрэй;*

м-н: *күмөн-күнөм;*

р-ж: *шыралжын-шилэржин;*

л-н: *қыйнал-қыйлан, айланайын-айналайын;*

в) биринчи муундун аягындагы **л/л** ортодогу ачык муундун аягына жылат: *бултузуй-бутулзуй;*

г) экинчи муундун башындагы тыбыш үчүнчү муундун башындагы тыбыш менен орун алмашат: *тегирмен-темирген.*

2. Үнсүздөрдүн ассимиляциялык өзгөрүшү менен алмашуусу:

п - (> м) к: *чепкен// кээ бир г.чекмен;*

к - (б > п): көкбөрү//кээ бир г.көпкөрү;

л-н (н): жылгын// кээ бир г.жыңгыл.

3. Үндүүнүн сөз ичиндеги үнсүз - үндүү тартибиндеги айкалыштын үндүү-үнсүз тартиби боюнча орун алмашуусу:

сутун - устун, шықаала//Ллк.г.ышқаала,

ад.т. **мин//кээ бир г.им,**

убақыт-убақты.

4. Муундардын орун алмашуусу: **кыргый-қыйгыр.**

Тыбыштардын комбинаторлук өзгөрүштөрү

Кыргыз диалектилериндеги сөздүн тыбыштык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жалгыз гана муун типтерине байланышпастан, комбинатордук абалына, башкача айтканда, алардын ээлеген позициялык шартына, жанында жайгашкан тыбыштарга жана фонетикалык түрдүү закон ченемдүүлүктөргө жараша өзгөрүүгө дуушар болот. Мындай нерселер тарыхтын ар кандай мезгилдериндеги шарттарында түрдүүчө багытта, түрдүүчө нукта өтүп турган. Маселен, **д > й, г > й, б > м, с > з, к > г** ж.б. көрүнүштөрдүн азыркы кыргыз диалектилеринде бирдей болбой, түрдүүчө даражада чагылдырылышы мына ошондой тарыхый өзгөрүүлөрдүн натыйжасы. Мындай көрүнүштөрдүн издерин үндүүлөрдөн да, үнсүз тыбыштардын өзгөрүүлөрүнөн да байкоого болот.

1. Үндүү тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрү:

а > о: *саг > соу > соо;*

а > у: *бабалары > бувалары (Ош,107);*

а > э: *жай > жэй;*

о > у: *огу > угу > ууру;*

е > ө: *нечөө > нөчөө;*

е > ү: *чиркей > чүркөй(Алай г.);*

и > ү: *тириг(ичк.) > тирүү (Тлс,Аксы) > тирүү// түрүү, бирөө > бүрөө;*

ы > у: *затыг(Алай) > катуу(Тлс.) > катуу(түнд.г.),*

ы > и: *жыгырма//жигирма > жийирма > жыырма;*

э > и: *эгин > ийин // иин.*

2. Үнсүздөрдүн комбинатордук өзгөрүүлөрү:

Ғ > w: *баг > bow;*

Ғ > й: *жыгырма > жыйырма > жыырма;*

г > й: *эг > ий; жигде > жийде;*

д > й: *сүдрө > сүйрө;*

Г Ғ > v: *сагызган > савызган, чегиртке > чевиртке;*

п > б > v: *тап > табы, табам > тавам, сап > сабы, жапайы > жавайы(ичк.);*

п > м: *қытын > қымын;*

п > б > м: *пыйаз > быйаз > мыйаз;*

б > м: *бөөн > мөөн, буун > муун;*

д,г - л: *элдер > эллер, атлас > аллас;*

д - н: *келгендер > келгеннер;*

з > с: *сөз > сөс, туз > тус;*

л > д: *терлик > тердик;*

ж > й: *атасы жоғ > атасы йоғ, о йақта, бир йүз алтымыш сом пул берет, көп йыл болду, айла йоқ, шорво йоқ, тарығ йоғ, бу йерде (Ош,120);*

к > г: *жогору (ичк.) > жогору, келин > гелин. Келбегенде > гелбегенде, қуулары > гуулары, көчкөндө > гөчкөндө, қап > гап гылып кийет, көйнөк > гөйнөк;*

к > г: *ала кел (ичк.) > ала гел;*

х > қ: *пахта > пақта, хат > қат.*

Тыбыштык төптөштүктөр

Диалектилерде позициялык шартка да, муун тибине да байланыштырууга болбогон бир катар тыбыштык төптөштүктөр бар жана алар жакын, алыс тектеш тилдердин кыргыз диалектилерине ар түрдүү доорлордо тийгизген таасирлеринин издери болуп саналат. Андай

төптөштүктөрдү үндүүлөрдөн да үнсүз тыбыштардан да учуратууга болот.

Үндүүлөр боюнча төптөштүктөр:

а // о: ал – ол, алар – олар, аны-ону, табылгы – тобулгу;
а // ә: асел//әсэл, салтанат//сәнтәләт;
а // е: адат//адет;
о // у: шол // шул, топурақ//тупрақ;
а // ы: ташта//тышта, чақыр//чықыр;
э // и: эч ким – ич ким;
э // ө: тегерек// төгөрөктөп жүрөт;
о // ө: озолон//өзөлөн, омур//өмүр;
ы // и: мытаам // митаам, тым эле//тим эле, ыс//ис;
ы // у: тыт//тут, ынтыл//умтул, чулгоо//чылгоо,
мындай-мундай, быйақта-буйақта;
у // ү: сүлү// сулу.

Үнсүз тыбыштардын төптөштүгү:

б // п: бут//пут, путтарына, бөк//пөк, байпақ//пәйпәк,
бышық //пышық;
б // г: жибер//жүгөр, жубарымбек//жүгөрмбек;
к // ғ: қарқылда//ғарқылда, қаз//ғаз, тоғуз//тоқуз;
к // г: кирилде//гирилде, сегиз//секиз;
р // л: сүргү//сүлгү, кепкир//кепкил;
й // д: сүйрө//сүдүрө;
ч // з: сыз//чыз, соз//чоз көв эле чозуп кеттестен,
тоқтоттум сөздү сап кылып (Ош, 112);
с // з: сос//соз, қыс//қыз, сай//зай;
с // ш: сорпо//шорпо, шайлоо//сайлоо, шайла//сайла,
шытыр//сытыр;

с // ч: сағыз//чағыз;

с//т: семтейген гөр эде (Ош,116);

ч // ж: чөжө//жөжө, чыгач//жыгач;

ч // ш: чай//шай, чама//шама, чыбаиш//шыбаиш;

ж // з: жыш//зыш, жампа//зампа;

ж//ш: жуушаң//шуушаң;

к // ч: кемирчек//чемирчек;

д // т: төш//дөш, талаа//дала, дайар//тайар;

ң//м: чөңөр//чөмөр;

д//л: эде//эле, беле//беде?;

ң//н: тавасың//тапасын (Лейл.)

Тескей эмес маңдайсын,

Теңтушум босом кандайсын (Ферг.обл., А.-Арык к.). Тон қыласын пахтаны, ороносун, қолдоносун, ойлобойсун, хорлобойсун, жем қыласын (Ош, 113).

МОРФОЛОГИЯ

Тилдин фонетика, лексика сыяктуу бөлүмдөрүнө караганда морфология өтө жай өнүгөрүнө байланыштуу азыркы кыргыз диалектилеринин ортосунда морфологиялык жалпылыктар күчтүү сакталган. Сөз түркүмдөрү, алардын категориялары, сөз жасоочу (лексика-семантик мүчө*) жана сөз өзгөртүүчү (морфологик мүчө*) мүчөлөр боюнча кыргыз говорлорунда жалпы биримдик бекем сакталып турат. Ошону менен катар бир катар айырмачылыктары да орун алган жана алар тилдин морфологиялык негизги категорияларына олуттуу таасир тийгизе албай турган кээ бир бөлүктөрүнө гана тиешелүү көрүнүштөр болуп эсептелет.

Кыргыз тилине мүнөздүү морфологиялык белгилери жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептеринде такай көрсөтүлүп келаткандыктан, бул курста алар тууралуу жалпы гана маалыматтарды берүү менен чектелип, диалектилик өзгөчөлүктөрүнө кененирээк токтолууга туура келет.

Категориялар боюнча жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр

Диалектилерде адабий тилдегидей жөндөмө, көптүк, жак, чак, ыңгай, мамиле өңдүү категориялары бар жана алар боюнча байкалган ар бириндеги өзгөчөлүктөргө караганда жалпылыктары басымдуу.

Жөндөмө категориясы

Кыргыз тилинин бардык говорлорунда атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш алты жөндөмө бар жана

ал жөндөмөлөрдүн маанилери, мүчөлөрү, жөндөлүш типтери боюнча ич ара жалпы биримдик сакталган. Маселен, 1,2-жактын таандык **-м, -быз, -ң, -ңыз/-ыңыз** мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн (үнсүз же үндүү менен бүткөндө да) жөндөлүшү бардык говорлордо адабий тилдеги жөндөлүштөн айырмаланбайт. Ал эми 3-жактын таандык **-ы, -сы** мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү ичкилик диалектисинде жана ага чек аралаш жайгашкан түштүк-чыгыш диалектисинин кээ бир пункттарында төмөнкүдөй формаларда жөндөлөт:

Жөндөмөлөр, алардын мүчөлөрү	Сөз үнсүз менен бүткөндө	Сөз үндүү менен бүткөндө
Атооч	<i>Қол-у</i>	<i>Бала-сы</i>
Илик (-нун// -ну(н), -нын// -ны(н)) ж.б.	<i>Қолу-нун/ қол-у-ну(н)</i>	<i>Бала-сы-нын// бала-сы-ны(н)</i>
Барыш (-га, -ге, -гө, -го) ж.б.	<i>Қол-у-га</i>	<i>Бала-сы-га</i>
Табыш (-ны, -ни, -ну, -нү) ж.б.	<i>Қол-у-ну</i>	<i>Бала-сы-ны.</i> <i>Жерге-тал. кырг.</i> <i>бээрини// бээрин,</i> <i>айагыны// аяагын</i> <i>(Ж. Мук., 1956, 125-127)</i>
Жатыш (-да, -де, -дө, -до) ж.б.	<i>Қол-у-да</i>	<i>Бала-сы-да</i> <i>Жерге-Талдык кыргыздарда ичиде // ичинде, бойудал// бойунда, сувунда</i>
Чыгыш (-дан, -ден, -дөн, -дон) ж.б.	<i>Қол-у-дан</i>	<i>Бала-сы-дан</i>

Жөндөмөлөрдөгү өзгөрүүлөрдүн тарыхы

Акад. Б.М.Юнусалиевдин түшүндүрмөсүнө караганда 3-жак мүчөсүнөн кийин жөндөмө мүчөлөрүнүн толук түрү бир мезгилде төмөнкүдөй болгон:

Атооч –у-, -сы;

Илик –у – н – ун, -сы – н – ын;

Барыш –у – н –га, -сы –н –га;

Табыш –у –н, -сы –н;

Жатыш –у –н –да, -сы –н –да;

Чыгыш –у –н –дан, -сы –н –дан.

Барыш жөндөмөнүн толук түрү (**-у-н-га, -сы-н-га**) али да болсо айрым жакын тектеш (мис., алтай) тилдерде кыскарган түрү менен кошо сакталып келатат: *кол-ун-га / колуна, бала-сы-н-га / баласына*. Кыргыз диалектилеринде, мисалы, Ат-Башылык чериктердин речинен да алдыдагыдай кыскарган *жсылына* формасы менен катар толук *жсылынга* формасын учуратууга болот. Ичкилик диалектисинде –га мүчөсүнүн алдында –н түшүп калса, башка кыргыз диалектилеринде –н сакталып, –га мүчөсүнүн башындагы –г тыбышы түшүп калган, - деп түшүндүрүү менен бирге Юнусалиев (КД, 167) 1,2 - жак мүчөлөрүнөн кийин да ал диалектинин айрым өкүлдөрүнүн речтеринде –га мүчөсүнүн сакталып *кызымга, боюнга* түрүндө айтылышын мисалга келтирген.

Башка кыргыз диалектилеринде табыш, жатыш жөндөмөлөрүндө өзгөрүш болбой, ичкиликтерде гана огуз жана карлук тобундагы тилдерге окшоп, –у-н-, –сы-н мүчөлөрүнөн кийин үндүү тыбыш кошулат: –у-н-

-ү, -сы-н-ы (*кол-у-н-у, бала-сы-н-ы*), жатыш жөндөмөнүн –*дан* мүчөсүнүн алдындагы –*н* тыбышы түшүрүлгөн.

Чыгыш жөндөмөдөгү өзгөрүштөр ар түрдүү: Ичкиликтерде –*дан* мүчөсүнүн алдындагы –*н* тыбышы *кол-у-н-дан* *кол-у-дан* түрүндө өзгөрүүсүнөн улам түшүп калса, башка говорлордо ассимиляциянын натыйжасында –*дан* мүчөсүнүн башындагы –*д* тыбышы *кол-у-нан* формасында –*н* тыбышына өткөн. Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө бирде пайда болуп, бирде түшүп калуучу –*н* тыбышы, Б.М.Юнусалиевдин пикирине караганда, тарыхый жагынан табыш жөндөмөнүн мүчөсү.

Говорлордогу жөндөмөлдө ассимиляцияга байланыштуу өзгөрүүлөр

/М/,/н/,/ң/ тыбыштары менен бүткөн сөздөргө илик, табыш,чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү уланганда ичкилик говорлорунун көбүндө ал мүчөлөрдүн башындагы үнсүз тыбыш прогрессивдүү ассимиляцияга дуушар болуусунан улам **/н-/** тыбышына өткөрүлөт да илик жөндөмөдө –**дын//нын:** *қоңшуңнун-коңшундун, Анжияннын-Анжияндын*; табыш жөндөмөдө –**ды//нү:** *көзүңнү-көзүңдү, өзүмнү – өзүмдү*; чыгыш жөндөмөдө –**дан//нан:** *өңүмнөн – өңүмдөн, жеңеңнен – жеңенден, мойнуңнан – мойнуңдан* деген түгөйлөрү пайда болгон. Башка говорлордо мындай учурларда диссимиляциялык көрүнүштөр мүнөздүү.

Кээ бир жөндөмө мүчөлөрүнүн кыскаруусу

Түштүк говорлордун айрым өкүлдөрүнүн речтеринен, айрыкча ичкилик уруулары жайгашкан аймактарда илик менен чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүрүлүп же алардын айрым тыбыштарынын гана айтылбай калган фактылары учуратылган. Маселен, илик жөндөмөсүнүн *-нын* мүчөсүнүн ичкилик говорлорундагы түшүрүлүп айтылган фактылары *Биз Алай (Алайдын) чегарасыгаче бардык* (Смрк.обл.,Ллк.,Сзк.), же табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнө окшоп калган **-ны >ны(н)** түрүндөгү формасы айтылат: *Мэйизди йәм үч қыл түрү вар. Илгери маалда қызды көчүргөндө қызды башыны қуचाқтап ырдачу эде* (Фргн.обл.). *Ашты* (аштын) *даамы қандай дедиң* (Нкт.р.).

Чыгыш жөндөмөнүн **-дан** мүчөсү да *аз, көп, ашык, кәм* деген сөздөрдүн алдында түшүрүлүп да, сакталып да айтыла берет: *Зааминде төрт жүз (жүздөң) ашык қожолуқ бар* (Смрк.обл.). *Ақсыгаче үч күн гөп жол жүрүп парчу элек* (Чатк.).

Көптүк (сан) категориясы

Кыргыз диалектилеринде көптүк(сан) категория адабий тилдегидей эле морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык жолдор аркылуу жасалат. Булардын арасынан эң эле кенири колдонулган амалы – морфологиялык амал. Морфологиялык жолу дегенде унгу же негиз сөздөргө ар кандай мүчөлөрдү жалгоо менен көптүк санды туюндуруу жолу эсептелет. Мына ошондой мүчөлөрдүн катарына **-лар, -ыш/-ш, -к, -быз** деген мүчөлөр кирет:

-лар - көптүк санды жасоочу мындай негизги мүчөнүн диалектилерде төмөнкүдөй варианттары бар: **-лэр, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дэр, -дор, -дөр; -тар, -тэр, -тор, -төр; -нар, -нэр, -нер**. Аталгандар менен кошо түштүк говорлордо **-лэр, -дэр, -тэр** жана аз болсо да өзбектерге чек аралаш ичкилик говорлорунда **-нэр, -нер** деген түгөйлөрү жолуктурулат. Бардык кыргыз говорлорунда бул мүчө *бул, конок// мейман, бай* сыяктуу көптөгөн атооч сөздөргө, ошондой эле **-ган** мүчөлүү *барган, иштеген* өндүү атоочтуктарга уланат жана ал жагынан говорлор ортосунда жалпы биримдик сакталып турат. Ал эми ичкилик говорлорунда **-лар** мүчөсү түндүк, түштүк-чыгыш диалектинин говорлорунан өзгөчөлөнүп, этиштер сөздөргө да уланып айтыла берет. Атап айтканда, өткөн чактын айкын, жалпы, капыскы, адат өткөн чактарын жасоочу **-ды** (*олор оқудулар, чай ичиштилер*), **-ган** (*олор оқугандар*), **-ыптыр** (*олор оқуптурлар*), **-чу** (*олорго жер берчүлөр, мал сатчулар*); учур чактын **-ып + жардамчы этиш + -лар** (*олор оқуп жүрөттөр*); келер чактын учур-келер чак **-й + т + -лар** (*олор оқуйттар, айықтыраттар*), арсар келер чак **-ар + -лар** (*олор оқурлар*); буйрук ыңгайдын **-сын + -лар** (*олор оқусундар*); шарттуу ыңгайдын **-са + -лар** (*олор оқусалар, қарасалар, издетселер*), этиштин терс **-ба + -сын + -лар** (*олор оқубасындар*), этиштин терс **-ба + -ды + -лар** (*оқубадылар*) жана **керек** (*Шо уруулар қыргызга эне уруудан барып қол берсе керектер* Ллк.), **эди** (*жанарақта кеткен эдилер* Памр.), **экен** (*Сақ ва саламат жатышат экендер. Күйөw балдар қошчукендер*) деген түрлөрүнө уланып айтыла берет. Булар менен катар **-лар** мүчөсү ичкилик говорлорунда кээде көптүк

маанини эмес, сылыктыкты, урматтоону билдирүү үчүн жекелик мааниде да колдонулат: *Атам чай ичсиндер* («Атам үйгө кирип чай ичсин» деген мааниде), *Биздикине мейман келдилер* (келди).

-лар мүчөсүндөгү мындай көрүнүш Чүйдүн чыгыш тарабында жашоочу кыргыздардын речтеринен да байкалган, б.а., 2-жактын мүчөсү *силер* формасында колдонулганда көптүк маанини туюндурбай, сылык «сиз» деген жекелик маанини гана туюндурат: *Силер барасыңарбы?* (Сиз барасызбы? деген мааниде). Ошону менен бирге башка говорлордогудай болуп, көптүк маанини да туюндурат.

Говорлордо **-лар** мүчөсүнүн 2-жак көптүк мааниде колдонулушу боюнча төмөнкүдөй варианттары орун алган: *жөнөйтөр* (Ош, 116), *барасыңар – барасыңдар, барарсыңар – барарсыңдар, бардыңар – бардыңдар, барыпсыңар – барыпсыңдар, барчусуңар – барчуңар* (Чүй, Талас бат.). Талас говорунун батышында **-лар** мүчөсү сылыктык маанисиндеги кыскарган **-ың** мүчөсүнө улаанып, түштүк говорлордогудай *алыңдар* (алыңыздар), *отуруңдар* (отуруңуздар) болуп айтыла берет. Ал эми аталган сөздөргө сылык **-ыңыз** формасынын кыскартылбай толук айтылышы түндүк диалектинин бардык говорлоруна бирдей таралган.

1-жактагы көптүк санды туюндуруучу **-быз, –к мүчөлөрү**

Кыргыз адабий тилинде жана говорлорунда **-ды, -са, -алы//айлы** мүчөлөрүнөн кийин **-к** келген *келдик, келсек, алалык//алайлы* түрүндөгү формалардан башка

учурлардын баарында этиштин чак формалары биринчи көптүк жакта **-быз** мүчөсү аркылуу төмөндөгүдөй болуп уюшулат: келер чак формалары: *биз келебиз//келевис, биз келербиз*; өткөн чак формалары: *биз келгенбиз, биз келиппиз, биз келиптирбиз, биз келгендирбиз, биз келчүбүз*; учур чак формалары: *келе жатабыз//жатавыс, келатабыз//келатавыс*. Ал эми шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсүнөн кийин: *келсек, барсақ*; ниет ыңгайдын **-алы//айлы** мүчөсүнөн кийин: *баралы//барайлы//баралық//барайык* түрүндөгү формалар колдонулат. Булардын арасындагы *барайлы//барайық* формалары -Талас, Аксы, Чаткал говорлоруна, *барайлы* -Чүйдүн айрым жерлерине, *баралы//баралық* - калган говорлордун баарына таралып, адабий тилге да булардын акыркы формасы алынган.

Адат өткөн чактын **-чу** мүчөсүнө 1-жактагы көптүк маанини берүү үчүн баардык говорлордо **-быз** мүчөсүнүн уланышы мүнөздүү болсо, Талас менен Ысык-Көл говорлорунун айрым жерлеринде **-быз** мүчөсүнүн ордуна - **к** мүчөсү жалганып, - **чук** түрүндө айтылган фактылары изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген: *Мен кичине кезде абамдар болуп, жылыга жайлоого барчук. Бала кезде биз сыртта эле ойноп жүрчук. Көп балдар болуп, чогулуп барып, карагайдан сагыз алчук. Үйгө мейман келсе, созулуп төрдө отурчук. Тоодон мандалақ қазып жечүк. Ал увакта көп күрөшчүк* (Ыс.-к.). *Кичи Таластын сууунан ит балық кармачүк* (Тлс, Бейшеке к.).

Жат, тур, отур, жүр көмөкчү этиштерине - **а + -быз** мүчөлөрүнүн уланышынан *жатабыз, турабыз, отурабыз, жүрөбүз* сыяктуу жөнөкөй учур чакты жа-

соо адабий тилге жана кыргыз говорлорунун басымдуу бөлүгүнө тиешелүү көрүнүш болсо, Аксы, Чаткал, Талас говорлорунда, Казакстандык Пскем жактагы жана Чүйдүн Жайыл районундагы кыргыздардын речтеринде алардан өзгөчөлөнүп, - **быз** менен катар – **к** мүчөсү колдонулат: *Эй, чырақтарым, бис жолочулап баратырык, ону шээргэ сатайык та, пул кылайык* (Пскм). *Бис жолочулап келатырык*(Чткл.). *Биз пурогул кылып калып атырык.Өзүбүз көрүп отурук* (Ала-Б.). *Ойноп отурук* (Тлс.). Буга окшогон көрүнүш, тактап айтканда, учур чак формаларын жасоого негиз болгон жогоруда аталган төрт көмөкчү этишке **-быс** же **- к** мүчөлөрүн улап айтуу фактылары тектеш алтай (ойрот), тува, казак тилдеринде бар экендиги байкалган.

Ошентип, 1-жактын көптүк санын туюндуруучу - **к** мүчөсүнүн таралган аймактары болуп, Талас, Аксы, Чаткал, Казакстандын Пскем жана Чүйдүн Жайыл аймактары эсептелет. Буларда - **к** мүчөсүнүн колдонулуш чөйрөсү башка говорлорго караганда абдан кеңейип отуруп, өткөн чактын - **ды**, шарттуу ыңгайдын - **са**, ниет ыңгайдын - **алы** мүчөлөрүнө чейин уланган жана андай көрүнүш көмөкчү **жат, тур, отур, жүр** этиштеринин эсебинен жүргөн. Талас говорунун жана Көлдүн айрым жерлеринде - **к** мүчөсү андан да кеңейип, адат өткөн чакты жасоочу - **чу** мүчөсүнө уланып *барчук* түрүндө айтыла баштаган, бирок доминант абалдагы *жүрчүбүз* түрүндөгү адабий норманын тийгизген тынымсыз таасиринин натыйжасында ал форма колдонуудан акырындап чыга баштады десе да болот.

Сөз түркүмдөрү боюнча өзгөчөлүктөр

Зат атоочтогу өзгөчөлүктөр

Зат атоочтук сөздөр, алардын унгу жана мүчөлөрү, зат атооч сөздөрдөн атооч же этиш жасоо, этиштерден зат атооч жасоо амалдары, мүчөлөрү боюнча кыргыз говорлору ортосунда сакталган жалпы биримдик күчтүү болгондуктан, кыргыз диалектилеринин өкүлдөрү өз ара бири-бирин жеңил түшүнүшөт. Ошентсе да айрым мүчөлөрдүн өнүмдүүлүк даражасында, семантикасында жана активдүүлүгүндө азын-оолак төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар экендиги байкалат:

1. Өнүмдүүлүгү боюнча өзгөчөлөнгөн мүчөлөр.

Айрым **-й, -к, -ч, -гак, -жан, -кей, -ылдырык** сыяктуу мүчөлөрдүн унгуларга уланып сөз жасоо жыштыгы говорлордо бирдей эмес.

– **ылдырык** мүчөсүнүн жардамы менен түндүк говорлордо *сагалдырык, көмөлдүрүк, қаиқалдырык* (гүлдүн аты) сөздөрү жасалса, ичкилик говорлорунда ал мүчө активдешип кеткендиктен ат жабдыктарына байланышкан сөздөрдө көп жолугат: *суулдурук* // ад.т. суулук, *ооздуруқ* // ад.т. ооздук, *чымылдырық* // ад.т. чымылдык, *жэгэлдирик* // ад.т. желдик, *қапқалдырық* «чөнтөктүн капкагы», *чимелдирик* « чымчыктын бир түрү».

- **МӨНӨК** мүчөсү ичкилик говорлорунда –*өкчөмөнөк//* башка г. *өкчөмөк, өкчөмөй, сасымөнөк//* башка г. *сасымай, жедирмөнөк//* башка г. *жедирмек, жедирмей, козумөнөк//* башка г. бу сөздүн эквиваленти учуратылбаган.

Кээ бир *аке, үке, эже* сыяктуу уңгу сөздөргө жалынуу маанисин берүүдө түндүк говорлордо башка мүчө, түштүк говорлордо башка мүчө уланып айтылат Маселен, урматтоо, кадырлоо маанисин берүүчү - **й** мүчөсү түндүк говорлордо бир гана *ага* сөзүнө (агай) формасында жалганса, ичкилик говорлорунда ал активдешип *эне, эже, жеңе* сөздөрүнө уланып, *эней, эжей, жеңей* түрүндө айтыла берет. - **жан** түштүк говорлордо эркелетүү, жалынуу маанисинде *акежан//* түнд. г. *акетай, үкэжэн* ад. т. *үкетай, эжежан //* түнд. г. *эжеке* колдонулары белгиленген (Б.М.Юн., КД, 183); -**к** мүчөсү түштүк говорлордо *ташыр, басыр* деген этиш сөздөргө уланып, *ташырык,* Памирде *басырык* «боо» түрүндө колдонулса, түндүк говорлордо жана адабий тилде булар *ташырма* формасында айтылат.

-**ымсак** мүчөсү ичкилик говорлорунда *алымсақка* (ад. т. аларга) *алтов аз, беримсекке* (ад. т. берерге) *бешөw көп* (макал, Ж.-Тал). Кээ бир мүчөлөрдөгү тыбыштар кыскарып, айтылбай да калат жана андай көрүнүштүн таралышы говорлордо ар башка. Алсак, - **гак** мүчөсүндөгү /г/ тыбышы ичкилик говорлорунда кыскарбай - *элек, таргақ* түрүндө, калган говорлордо - *элек, тарақ;* -**гыч** мүчөсүндөгү /г/ тыбышы түндүк жана түштүк-чыгыш говорлорунда кыскарбай - *төөнөгүч, көөлөгүч* формасында, ичкилик говорлорунда – *төөнөч, көөлөч* болуп айтылат; -**ыл//и** мүчөсү тажиктер менен аралаша турган ичкилик говорлорунда гана *чалы- кем-*

пир//ад.т. чал-кемпир, *эли-журт*//ад.т. эл-журт, *сабзипийаз*//ад.т. сабиз-пияз жолугат.

- **ма** мүчөсү түндүк говорлордо - *қолмо-қол, сөзмө-сөз*, түштүк говорлордо *тоумо-тоу* //ад.т.тоодон тоо (ашып), *тоқоймо-тоқой*//ад.т.токойдон-токой (ара-лап), *базарма-базар*//ад.т. базардан-базар (кыдырып), *қаватма-қават*//ад.т. кабат-кабат.

2. Семантикасы өзгөчөлөнгөн мүчөлөр

- **чы**. Кыргыз адабий тилинде жана анын бардык говорлорунда бул мүчө уланган сөз кесип боюнча алектенген адамдарды *малчы, койчу, шыбакчы, айдоочу* туюндурса, ичкилик говорлорунда жер-суу аттарына жалганып, кайсы жерлик адам экенин билдирет, б.а., ал адабий тилдеги –**лык** мүчөсүнүн маанисине туура келет: *Сарқолчу, Жергеталчы қыргыздар бизди айтат ки, әнжәнчи қыргыздар деп* (Ферг. обл.). *Товчу эл әдек* (Анж. обл.).

3. Таралышы боюнча өзгөчөлөнгөн мүчөлөр

-**гинә//кинә**. Кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринин говорлорунда, адабий тилде жок мындай мүчө ичкилик говорлорунда кээ бир зат атоочторго жалганып, эркелетүү маанисин туюндурат:

*Бетимнен қызыл нур кетип,
Белгинәмнен күч кетип...* (Ферг. обл.)
*Дәриә/восо/нетейин,
Көзгинәңнән кетейин* (Ферг. обл.) ж.б.
*Қымыз ичсең беткинәң
Қызыл болот ичкилик* (Ферг. обл.)
*Байгинәң экен талдайым,
Сөзгинәң ширин палдайым* (Ч. Алай р.)

Сын атоочтор боюнча өзгөчөлүктөр

Уңгу сын атоочтор, сын атоочтун салыштырма, күчөтмө даражалары, туунду сын атоочторду жасоочу мүчөлөр, алардын семантикалык, грамматикалык маанилеринде, тыбыштык курамында кыргыз говорлорунда негизинен жалпы биримдик сакталган. Ошону менен бирге аларда жалпы элдик (*таттуу, чоң, кичине, оору*) формалар менен кошо диалектилик (*ширин, кәттә, пәкәнә, кәсәл*) формалардын катар колдонулушу, кээ бир сын атооч сөздөрдүн активдүүрөөк же пассивдүүрөөк (*эң, абдан// абыдан (Кочк.)//абадан(Тлс.), өтө, чылк, чымкый*) болушу, башка тилдерден кабыл алынган (*сонун, жуда//жудә, жа//жә, рәсә, секин, саз, асант, Лейлекте эйни «абдан», бирәм «эң эле, абдан»*) сын атоочтор боюнча айырмачылыктар байкалат.

Жалпы элдик формалар менен кошо диалектилик формалардын негизин морфологиялык белгилер, б.а., мааниси жагынан өтө жакын же бирдей формаларды жасоочу ар кандай мүчөлөр түзөт:

а) **-на//ад.т.** –накай(-на+-кай). Түштүк диалектилерде **-на** мүчөсү менен жасалган эркелетүү маанисинде көбүрөөк учуроочу *жақшына, татына, азына* (Мург.) сын атоочтору менен кошо ошол эле говорлордо, сыпатты андан бир аз күчөтүү үчүн **-накай** (*жақшынакай, татынакай, кичинекей*) мүчөсү катар колдонулат. Ал эми ого бетер кичирейтип эркелетүү маанисин берүү зарылдыгы болгондо түндүк жана түштүк говорлордун көбүндө, аталгандардан тышкары *кичикий* формасы,

өзбектерге аралаш кыргыз говорлорунда *кичкинэ* формасы айтылары байкалган.

б) **-ак//-аак//-каак//-кы//агач//аган.** Адамдардын, жан-жаныбарлардын өзгөчө сапаттарын туюндуруучу мындай мүчөлөрдүн колдонулушу боюнча говорлор арасында айырмачылыктар бир топ.

Салышт:

Түндүк говорлордо	Түштүк говорлордо
-нак//-наак//- ган: <i>қачанақ//қачанаақ; сүзөнөк//сүзөнөөк, қаванақ//қаванаақ теуенек, теуеген, сүзөгөн, қачаған//қачааған.</i>	-қаак//-қы//ағач//аған <i>қачаққ//қачаақ, қачқақ, қачқы</i> (Мургаб), <i>қанағач</i> -ак//-аак, -как//-кээк,-ғақ,-ық//-қы,-ған,-мал: <i>қанақ, қанаақ, қачаақ, теуек, теңкээк, сүзөөк, урушғақ, қачқы/қачық, теуеген, қачааған</i> -гөнч/-гөч,-геч: <i>сүзөгөнч, сүзөгөч,</i>
-чак//-чаак: <i>урушчақ, тырышчак //тырышчаақ, жарышчақ//жарышчаақ, унутчаақ, болушчаақ, тийишчек, уйалчақ// уялчаақ, чувалчақ//чувалчаақ, тийишчээк,</i>	-қак//-қаак: <i>урушқақ, урушқаақ</i> (ичк.) <i>тырышқақ, тырышқаақ</i> (Ферг. обл.) <i>жарышқақ, жарышқаақ</i> (Ферг. обл.) <i>унутқақ, болушқақ, тийишкек тийишкээк</i> (Ферг. обл.) -чаң: <i>уйалчаң</i> (Нам. обл.) <i>чувалчаң</i> (Нам., Анж., Ферг)
-гүү: <i>жүрүштүү, жүрүшү жақшы, сүзөнөөк</i>	мал: <i>жүрмөл ат, жүрмөл жорго</i> (Жтл, Алай р.) <i>сүзөмөл.</i>
-аса: <i>аласа, бересе</i>	-сақ: <i>алымсақ, беримсек</i> (ичк.г.)

-ҒЫЛТ: <i>бозғылт, кызғылт</i>	-ҒЫЧ: <i>бозғыч, кызғыч</i> (ичк.г.)
-ҒЫЛТЫМ: <i>қызғылтым</i>	-ЫМТАЛ: (ичк.г.) <i>көгүлтүм, ағылтым, қызымтал</i> Қызымтал деген сөз ичкиликтерде түстү билдирсе, Талас г. “кызуу, мас болойун деп калган адам” маанисин туюндурат.
-ЛУУ: <i>шамалдуу, амалдуу// амалкөй, ышқылуу, ылай</i> (ылайлуу), <i>амалдуу, оорулуу, қарыз (қарыздуу), маанилүү, пулдуу//ақчалуу</i>	-КӨЙ: <i>шамалкөй</i> (ичк.г.), -ҚА: <i>ылайқа, дәр: амәлдәр, кәсәлдәр, қарыздар, мәәнидәр</i> (Ферг. обл.), <i>ышқыдар</i> болду көңүлүм. <i>Падьшиа айыптар</i> қылат (ЖТЛ). <i>пулдар</i>
-ЧАН/-ЧАЛ: <i>оорукчан//оорукчал</i>	-МАН//МӘН: <i>кәсәлмән, дәртмән</i>
-МӨКСӨН: <i>көрмөксөн, билмексен</i>	-МҮШ: <i>көрмөүш</i> (ЖТЛ.)
-МӨР: <i>сөзмөр</i>	-ӨМӨЛ: <i>сөзөмөл, көзөмөл</i> «көзгө атар» (Ферг.обл.).

Булардан тышкары түштүк, айрыкча ичкилик говорлорунда түндүк говорлорго мүнөздүү болбогон же семантикасы башкача: *бечен* кызыл (чымкый кызыл), *чандан//ченден* кызыл (чылк, чымкый кызыл), *тоқ* кызыл (чымкый кызыл), *шал* кызыл (чымкый, өтө кызыл), *чым/тым* сары (чымкый сары), *бирәм* (эң эле, абыдан), *эгиз* (бийик, төр), *үшкү/даки* (куу, амалкөй), *тайқар* (амалкөй), *кэйвәни* (сезгич, байкагыч), *дүмбүл* (тентек, акылсыз), *тотос* (тентек), *шылтық* (жыртақ), *мыктай* (сонун, жакшы), *чиркеш* (өжөр, көк), *сәди/соз* (момун, жоош) *сапал* (бош, тың эмес)//*нымшырғақ, питинә* (чыр, чатак адам), *нытаван* (мажирөө), *әкис* (кежир, кыйык), *безери* (өжөр, көк), *гуйбу* (митайым, чоогоол), *гүң* (дудук, дүлөй, керен), *сатаң* (көйрөн, жел өпкө), *әсер* (көөдөк), *четин* (сылаңкороз, сыпаа), *дөөдәнәс* (дөөперез), *гыржық*

(таарынчак), *дайыз* (шүмшүк, митайым), *дәңгәсә* (жалкоо), *қавлы* (элпек, жеткилең), *навақ* (чоркок, тың эмес), *түлөч* (шалакы), *мөшкө*//*мөм* (момун, жоош), *оозар*(сүйлөөк), *гөлақы* (селсаяк), *гәйрик* (чолок), *туй-туке* (туйтуңдаган адам), *буудайча* (өңү кызыл тоголок), *бекәфән* (жакыр), *шақый* (алжыган адам), *бесалақы* (буту-колу узун), *бечен қызыл*//*чым*//*чандан*//*ченден кызыл*//*тоқ қызыл*// *шал қызыл* (өтө, чылк, чымкый), *бөөш* (көйрөң, мактанчаак), *күлгүн*//*пушту*, *қырмызы*, *балғыр* (ак жуумал, сары) ж.б. көптөгөн сөздөр колдонулат.

Сан атоочтор боюнча өзгөчөлүктөр

Сан атоочтордун эсептик, иреттик, чамалама, жам-дама, бөлчөк, топ сан деген семантикалык түрлөрү, алардын тыбыштык турпаты жана **-ынчы**, **-оо**, **-ча**, **-чалык**, **-дай**, **-лап**, **-лар**, **-ларда** мүчөлөрү менен, ошондой эле **үчтөн бир**, **төрт-бештен** тибинде жасалган сан атоочтор боюнча говорлордо байкалган жалпылыктар менен кошо бир катар айырмачылыктары да орун алган. Айырмачылыктары кээ бир сан атоочтордун байыркы (*элиг/эллик*) же өнүгүүнүн ортоңку (*алтов*) түспөлүндөй айтылышында, сан атоочтордогу айрым тыбыштардын түшүрүлүп (*төр сом*) айтылуусунда жана кошуна тилдерден кабыл алынган кээ бир грамматикалык (**-тә:биттә**, **-әләси:үчәләси**) формалардан, Фуюй кыргыздарындагы *үжон* (отуз), *дүртон/дөртон* (кырк), *бишон* (элүү), *алтон*(алтымыш), *житон* (жетимиш), *секисон*(сексен), *токузон*(токсон) сыяктуу ондук сандардан байкалат.

Байыркы формалардын сакталышына байланышкан өзгөчөлүктөр

Говорлордогу байыркы көрүнүштөр тыбыштык жана грамматикалык формалары боюнча айырмаланышат. Тыбыштык формалары жагынан айырмалангандарына адабий тилде -эсептик сан + - **oo** (*алтоо*), - **өө** (*үчөө*); түштүк-батыш, Талас, Аксы, Чаткал говорлорунда -**ow** (*алтов*), -**өw** (*үчөw*) жана грамматикалык формалары жагынан айырмалангандарына түштүк-батыш говорлорунда учуроочу *он бир жүз//бир миң бир жүз* жана Фуюйлук кыргыздардагы ондук сандардын «бирдик сан + он» (*дөрт + он*) тибинде жасалган аталыш формалары кирет.

Тыбыштардын түшүрүлүүсүнө байланыштуу өзгөчөлүктөр

Өзбектерге чектеш же алар менен бир кыштакта аралаш турган кыргыз говорлорунда *төрт*, *кырк* деген сан атоочтордун аягындагы /т/, /к/ тыбыштарынын жана *бир+та* айкалышындагы /р/ тыбышынын *биттә* түрүндө түшүрүп айтылуу фактылары байкалган. Мындай көрүнүш өзбектерден алыс жайгашкан кыргыз говорлоруна мүнөздүү эмес.

Кабыл алууларга байланыштуу өзгөчөлүктөр

Сан атоочтордогу кабыл алынган формалар негизинен түштүк говорлорго мүнөздүү болгону менен алардын таралышын бирдей даражада деп айтууга болбойт,

б.а., кээ бир *бир кэм он* (тогуз), *үч кэм оттуз* (жыйырма жети) сыяктуу формалар түштүк-чыгыш диалектинин говорлоруна караганда түштүк-батыш диалектинин говорлорунда көбүрөөк жана жышыраак колдонулат. Мындай көрүнүштү өзбектерге жакын же алар менен бир кыштакта аралаш жашаган кыргыздардын речтеринен **-у(-ү,-ы)** байламтасы түрүндөгү формалардан да (стилдик боёкчосу бар каражат иретинде колдонулганда) байкоого болот: *жетимиши-у алты // жетимиши алты, бир жүз-ү он//бир жүз он* ж.б.

Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде, ошондой эле өзбекстандык кыргыз говорлорунда сан атоочтор **-тэ, -эрги// -ээрги, -лэси** мүчөлөрүнүн жардамы менен да уюшулат; мис.: *Сууга түшсө биттэ, суудан чыкса миңтэ* (Аттын куйругу). *Биттэ кэм он. биргэттэ отуз жетитэ, бу биргэттэ қырқтэ адам. Биттэ* (<бир+та), *экитэ, үчтэ, төрттэ, бештэ, алтытэ, жетитэ, секкизтэ, онтэ, ом биртэ, он екитэ, қырқтэ, жүзтэ, миңтэ* жана *канча?, нече?* сөздөрүнө уланып айтылган бул мүчө кыргыз тилиндеги «бирөө» же «бир» өндүү жамдама сан маанилерин туюндурат. Өздөштүрүлгөн мындай **-тэ** формасы менен катар созулма үндүүгө айлануудагы аралык форма *жетөүү тең үйлүү –жайлуу* түрүндө да айтылган фактысы анжияндык кыпчактардан белгиленген (Ош,122).

-эрги//ээрги мүчөсү негизинен, ичкилик говорлорунда «бир», «бирөө» маанилерин берүүчү **-эргиси, -гээр, -эр, -ээр, -эн, -ээн** өндүү бир канча тыбыштык варианттарда колдонулат: *Бирэргиси кызыл, бирэргиси көк йәм болот* (ЖТЛ). *Бирэргилери май куйуп, бирэргилери май куйвай жейттер* (ЖТЛ). *Бирээрри аны айтса, бирээрри*

муну айтат. *Менин бирээр-биргээр лапазым сөксөүлдүн чогундай* (Ч.Ал.г.). *Бирээр кийлэ бизге йам бергиле. Бирээн ай иштеп турсаңар билинип қалат* (Ллк). *Бирәр ай жөнөттөй қойсоқ болот экен* (Ферг.обл.).

- *ләси* мүчөсү ичкилик уруулары жайгашкан аймактардын айрым жерлеринде «эки», «үч» деген сан атоочторго уланып, «экөөсү» маанисиндеги жамдама сан атоочту уюштурат: *Акиэйир менен Гүлшэйир Экәләси тең шэйир*(Жтл.).

Ат атооч

Жактама ат атоочтун 1,2-жактары боюнча говорлордогу жалпылык *мен, сен, сиз, биз, силер, сиздер* деген сөздөрдө сакталганы менен 3-жактагы *ал, алар* ат атоочу ичкилик говорлорунда жана кыргыз элдик оозеки чыгармаларында, эпостордо, айрыкча Сагымбай, Саякбай айткан «Манас» эпосунда **ол, олор** формасында айтылат:

*Кеңтуңда жаткан Ороңгу,
Келгенде көрдүк оморду*
(С.Орозбаков. «Чоң казат»).

*Он экиде ол балаң
Жай жарагын асынып...*
(С.Каралаев. «Сейтек»).

Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү боюнча говорлордо байкалган анча-мынча айырмачылыктар төмөнкүдөй:

Түндүк говорлордо

Түштүк говорлордо

Атооч	Мен, биз	Мен, биз
Илик	Менин, биздин	Менин, биздин
Барыш	Маға- <i>маа</i> , <i>маган</i> , саға- <i>саа</i> , <i>саган</i> , сизге, аға, бизге, сиздерге, силерге, аларға	Маға, <i>маңа</i> , <i>менга</i> , саға, <i>саңа</i> , <i>сенга</i> , сизге, <i>ого</i> , <i>оңо</i> , бизге, силерге/ Батк. <i>селерге</i> , <i>олорго</i>
Табыш	Мени, сени, сизди, бизди, силерди, сиздерди, аны, аларды	Мени, сени, сизди, аны/ <i>ону</i> , бизди, силерди/ <i>селерди</i> , аларды/ <i>олорду</i>
Жатыш	Менде, сенде, сизде, анда, бизде, силерде, сиздерде, аларда	Менде, сенде, сизде, <i>ондо</i> , бизде, силерде/ <i>селерде</i> , аларда/ <i>олордо</i>
Чыгыш	Менден, сенден, сизден, андан, бизден, силерден, сиздерден, алардан	Менден/ <i>меннен</i> , сенден/ <i>сеннен</i> , сизден, <i>одон/ онон</i> , бизден, силерден/ <i>селерден</i> , <i>олордон</i>

Шилтеме ат атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй түрүнө: *бу/ бул*, *ушу/ушул*, *шу/шул* (түшт.), *тиги/тигил*, *ана/оно/ өнө* (түшт., тлс.); *ошо/ошол*, *шо / шол/шолор* (түшт.); татаал түрүнө: *мынауу-моуу-могу*, *моногу* (тлс.); *береки-мовереки* (Көл); *тетиги-тээтетиги*; *тебереки* (Кемин, Көл), *тиногу-тигиногу* (тлс.), *тетиногу* (тлс.), *тетиреки* (Көл, Тоң, Ак-Талаа), *шөрөгү* «тиги, ошол» (ичк.), *оноуу-оногу* (тлс, ичк.), *шүрөгү* «ушу, ушул, мына», *ошореки*, *ана шөрөгү*, *ана өрөгү* «тээтиги, ошол» (ичк.,) ат атоочтору кирет.

Сурама ат атоочтор. Сурама ат атоочтордун *ким?* дегенден башкаларынын баары: *эмне?*, *нече?*, *канча?*, *кандай?*, *кай?*, *кайсы?* говорлордо ар кандай тыбыштык варианттарда учурай берет:

Түндүк говорлордо	Түштүк говорлордо
Ким?	Ким?
Эмне/эмине? (Тлс., Чүй, Көл), <i>немине/немие/немене?</i> (Кочк., Нар.)	Не/ <i>мне/мине</i> /немне/нимне/ <i>неме?</i> ; <i>нема?</i> (өзб. арал. гов.)
Эче/нече?	<i>Неч/нечи?</i>
Қандай?	Қандай?/ <i>қалай?</i> (ичк.), <i>қандақа?</i> (Ж.-Н.р.)/ <i>қанақа?</i> (өзб. ара- лашкан гов.)
Қай? Қайсы?/қайсыл?: қай(сы) жер, қайер, қайақ? қай(сы)жақ? <i>қайжең?</i>	Қайер/ <i>қайет-қайетте?</i>

Тангыч ат атооч. Говорлордогу тангыч ат атооч **эч** –**ич** –**нич** формаларына **ким, бир, кайда, качан, нерсе** деген сөздөрдүн кошулуусу менен жасалат. Адабий тилде жана түндүк говорлордо **эч** варианты колдонулса, **ич** варианты ичкилик уруулары жайгашкан аймактардан, **нич** түрүндөгүсү өзбекстандык кыргыз говорлорунан байкалган. Ошону менен катар ичкиликтерде «эч качан, түк» деген мааниде **эсти, эззэли, сирэ** сөздөрү да колдонулат. Мисалы, Барпы Алыкуловдун чыгармаларында *эсти бизге жолобо-* «Эч качан бизге жолобо».

Жалпылама ат атооч. Говорлордо белгиленген. **баары** –**бээри, бардыгы, бүт, бүттүгү, бэрчэ, эммэ, эммэси, тамам** деген жалпылама ат атоочтордун арасынан *баары, баардыгы, бүт, бүттүгү* – Көл, Нарын, Чүй, Талас, Токтогул, Кара-Кулжа аймактарындагы говорлорго, *бээри, бүт/нүт* (ичк.), *бэрчэ, эммэ, эммэси, тамам* – өзбектерге аралашкан говорлордо кездешет. Бирок говорлорго жалпы жана кеңири таралгандары – *баары, бүт.*

Күдүк ат атооч. Говорлордо ал *ким, эмнеге, кандай ?* деген сурама ат атоочторго **-дыр** мүчөсүн жалгоо аркылуу(*кимдир бирөө, эмнегедир, кандайдыр*) жана *кай, кайсы* сөздөрүнө **бир** сөзүн кошуп айтуу (*кай бир, кайсы бир*) жолу менен, ошондой эле **бир хыл, бээзги** сөздөрүнүн (*бир хылдары, бээзгилери*) жардамы менен жасалат. *Бир хыл, бээзги – бээзгилери* деген ат атоочтор өзбектерге аралашкан кыргыз говорлоруна мүнөздүү.

Э т и ш

Этиш сөз түркүмү боюнча говорлордо жалпылыктары да, айырмачылыктары да бар. Жалпылыктары этиштин жак, чак, ыңгай, мамиле категорияларында, этиш жасоочу көптөгөн мүчөлөрдө сакталса, айырмачылыктарын ошол эле категориялардан, көмөкчү *эле//эде, беле?//беде? жибер//жүгөр, ир//ий, жаз, жат, отур//олтур, тур, жүр* этиштеринен, алардын жакталышынан, этиш жасоочу айрым мүчөлөрдөн жана айрым *уша - карма, эшит – ук, гылжыйт – эсин оодар, чыңшы –кыңшыла, жоонт –соорот, тайлаш – күрөш, жагыз – эмиз, ына –макул бол, көн, уйкуң ышитыбы? – уйкуң кандыбы?* сыяктуу сөздөрдөн байкоого болот.

Диалектилик унгу же негиз сөздөргө этиш жасоочу **-ыз,-а, -ла, -ка, -лат, -лаш,-лат** ж.б. мүчөлөрдүн уланышы менен бир катар этиш сөздөр жасалат:**-а** мүчөсү менен **түшт:** *уна – макул бол;чыра – сууга чуму;илдире –үлдүрө,чызыра – ысыкка сызгырыл;* **-ыз** мүчөсү менен: *жагыз –эмиз;-ла* мүчөсү менен: *логло- чогулуп жапырт басып кетүү; совула –жан тартып, ая; төтөлө – аралаштыр; киннеле-кирнеле; амбарла –амбар-амбар*

кылып жый; *кушла* – каала; *көрмәнәлә* – өрүлүктө; *боо-тойло* – сызмалап, кооздоп сок; *тевирчиле* – тыбырчыла; *куткула* – түрткүлө, сайгыла, тынчытпа; *тасырла* – жер тепкиле; *сушта-көнүлсүз бол*; *алвақта* – далбакта; *гәзәктә* – ырба; *бутта* – буттан алып атка мингиз; *чиренчте* – желимде; *әэликте* – ээ бол; *чапалақта* – канатты тез-тез күүлө; *шорокто* – ыйлап-сыкта; *шорвоқто* – шорвок тарт; *қараңда* – караан бол; *тороңдо* – семир, семир-рип кубан; **-ка** мүчөсү менен: *тәңкө* – ыйгар; **-лан** мүчөсү менен: *мечөөлөн* – жупунулан, *әкистән* – экилен; **-лат** мүчөсү менен: *шөдөңдөт* – тополоң түшүр; **-ыт** мүчөсү менен: *гылжыйт* – эсин оодар; **-ий** мүчөсү менен: *кәмиий* – кыйшый; **-ын** мүчөсү менен: *басын* – очор-бачар болуп токтол; **-шы** мүчөсү менен: *чыңшы* – кыңшыла; **-өр** мүчөсү менен: *үдөр* – терини кыпчып, өйдө карай түр, итер; **-га** мүчөсү менен: *чүргө* – ачык айт; *шүңгү* – мөңкү.

Көмөкчү (жардамчы) этиштердеги өзгөчөлүктөр

Көмөкчү этиштер говорлордо тыбыштык курамы, түзүлүшү, аткарган функциясы боюнча айырмаланышат. Тыбыштык курамы боюнча айырмалангандарына *эле//эде//эди*, *жибер//жүгөр*, *ир//ий*; түзүлүшү боюнча айырмалангандарына *жазды//жаздады* кирет.

Эле//эде. Омонимге окшоп калган көмөкчү этиш *эле//эде* менен чектөө-күчөтүү маанисиндеги *эле* бөлүкчөсүн бу жерде чаташтырбоо керек. Мис.: *Ал окуй эле берчү эле* (биринчиси – күчөткүч бөлүкчө, экинчиси – көмөкчү этиш). *Эле* бөлүкчөсүнүн колдонулушу боюнча кыргыз диалектилеринде айырмачылык бай-

калбай, жалпы биримдик сакталган. Ал эми эде /эди көмөкчү этиши ичкилик диалектисине гана мүнөздүү болгон диалектилик классификациялык көрүнүш: *Келдим эде, жоқ экен. Көп укчу эде*(Чңал.). *Узун айтчу эде* (Ош г.). *Сен алмақ бедең? Бара элек эдем*(Памр.). Эди формасы Жерге-Тал, Памир тараптагы кыпчак урууларынын речтеринен белгиленген: *Мәәлимдери болгон эди* (Жтл), *Алчу эди*(Памр.). Этиштин өткөн чак эде формасы тоолуу алтайлыктардын түштүк диалектисинен да байкалган (Юн.,189).

Жибер//жүгөр. Тыбыштык жагынан айырмаланып турган бул сөздөрдүн ичкилик диалектисиндеги – **жүгөр**, калган диалектилерде жолугуучу –**жибер** формаларынын мааниси бирдей. Мис.: *Уулума қат жүгөрдүм* (ичк.). Башка диалектилерде *Уулума қат жибердим*. Ичкиликтерде *Эшегини ағытып жүгөрөт* (жиберет), *Сиздики беде деп, ыргытып жүгөрөт* (жиберет) ж.б. Диалектилерди ажыратканда бул сөздөр изилдөөчүлөр тарабынан негизги классификациялык белгилердин бири катары дайыма көрсөтүлүп келет.

Ир//ий. Чакчыл **-ып** менен бүткөн негизги этиштерге жалганып, кыймыл-аракеттин тездик, ыкчамдык менен бүткөн модалдык маанисин билдирет. Булардын **-ир** менен бүткөнү баардык диалектилерде, **-ий** менен аяктаганы түндүк диалектинин Көл, Нарын, Ат-Башы аймактарында, **-ир//ий** Чүйдө таралган. Мис: *Сууга салывийет* (Ат-Б., Жаңы-Күч), *Тез-тез эле айтывий* (Көл, Нар.). *Мен уулума қат жүгөрүүрдим* (Ош г.). *Қолуну сууга салывирет*(Ош г.).

Жаз. Айтылганда татаал этиштин экинчи же үчүнчү компоненти болуп. чала, мүчүлүш бүткөн кыймыл-ара-

кет маанисин туюндурат. Гаплогологиялык кубулуштан улам пайда болгон мындай форма Тажикстандын Жерге-Тал районундагы кыргыздардан белгиленген: *чыныдагы чай төгүлүп кете жазды//кетейазды*. Калган аймактагы кыргыз говорлорунда **жазды** ордуна **жаздады** формасынын айтылышы мүнөздүү.

Жат, отур, тур, жүр. Баардык кыргыз говорлорунан мүнөздүү болгон мындай жардамчы этиштер учурчак формасында айтылганда гана Аксы, Чаткал, Талас, Төмөнкү Чүй аймактарында **жатыры, отуру, туру, жүрү** түрүнө айланып, жакталганда да башка говорлордон айырмаланат. Мис.: *жатырым//жатырмын, жатырсың//жатырың, жатыры; жатырбыз//жатырыбыз, жатырсыңдар, жатыры* ж.б. Мындай өзгөчөлүктүн түбү аталган говорлорго жанаша жайгашкан казак тилиндеги *жатырмын, отурмын, турмын, жүрмин* формасы менен байланышкан.

Кал, бол. Чакчыл –ганы формасы менен **кал** жардамчы этиш кошулуп, кыймыл-аракеттин аяктайын деп калган модалдык маанисин, мис.: *Сабак бүткөнү калды* түрүндө берүүсү кыргыз говорлорунун баарына таандык жалпы көрүнүш. Бирок Тажикстандын Жерге-Тал, ошондой эле Алай, Октябрь районундагы кыргыз говорлорунда жана Тоголок Молдонун чыгармаларында –ганы ордуна –галы *чыккалы, келгели* формасынын айтылары белгиленген: *Жеткели болдук. Өлгөлу болду. Алгалы кетти*. Ал эми Жерге-Талдык кыргыздарда –калы менен кошо *болду, болголу* формасы бир сүйлөмдө удаа айтыла берет: *Агай, сабақты бүткөлу болдуңузбу? Қайта келсе, үпүптүн балдары өлүп, өзү өлгөлу болголу экен*.

Этиштин жак категориясы

Кыргыз тилиндеги жак категориясын көпчүлүк окумуштуулар этиш сөз түркүмүнө гана тиешелүү категория катары эсептешет. Чындыгында жак мүчөлөрү этиш жана атооч сөздөргө да уланып айтыла берет. Болгону алар этиш сөздөрүндө көбүрөөк жолугушу менен өзгөчөлөнүп турат.

Биринчи жактын өзү жекелик сандагы *мен, сен, сиз, ал* жана көптүк сандагы *биз, силер, сиздер, алар* деген ат атоочтор аркылуу туюндурулуп, ал-абалды же кыймыл-аракеттин кимдер тарабынан аткарылганын билдирет:

<i>Мен бир тууганмын</i>	<i>Биз ... бир тууганбыз</i>
<i>Сен бир туугансың</i>	<i>Силер бир туугансыңар</i>
<i>Сиз ... бир туугансыз</i>	<i>Сиздер ... бир туугансыздар</i>
<i>Ал бир тууган</i>	<i>Алар ... бир туугандар</i>
<i>Мен бардым</i>	<i>Биз бардык</i>
<i>Сен бардың</i>	<i>Силер бардыңар/бардыңдар</i>
	<i>(Тлс.)</i>
<i>Сиз бардыңыз</i>	<i>Сиздер бардыңыздар</i>
<i>Ал барды</i>	<i>Алар барышты.</i>

Аталган мисалдардагы **-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар** сыяктуу жак мүчөлөрдүн баары кыргыз говорлорунда бирдей даражада таралган жана ал боюнча ич ара айырмачылыктар байкалбайт. Айырмачылыктары – алардын чак мүчөлөргө уланышында.

Этиштин чак категориясы

Кыргыз адабий тилине окшоп, говорлордо кыймыл-аракеттин, ал-абалдын мезилдик көрүнүштөрү өткөн чак, учур чак, келер чак аркылуу туюндурулат.

Өткөн чак

Кыргыз адабий тилинде өткөн чактын айкын өткөн чагын **–ды**, жалпы өткөн чагын **–ган**, капыскы өткөн чагын **–ыптыр**, адат өткөн чагын **–чу**, **-уучу** мүчөлөрү уюштурса, говорлордо деле аталган ушул мүчөлөр уюштурат. Болгон айырмачылыктар адат өткөн чакта. Маселен, Ысык-Көл менен Талас говорлорунун айрым жерлеринен адабий тилдеги **-чу+быз** (*барчубуз*) формасынын ордуна **–чу + -к** (*барчук*) түрү жолугары белгиленген. Бирок мындай көрүнүш ал говорлорго жалпы таралбай, айрым информанттардын сүйлөгөн сөздөрүнө гана мүнөздүү.

Учур чак

Жат, тур, жүр, отур, олтур сыяктуу жардамчы этиштерге жак мүчөлөрү уланып *жатам, баратам* түрүндө же аларга *жатам, тур* жардамчы этиштери жалгануу аркылуу *бара жатам, күтүп турам, эс алып отурам, жөн эле олтурам, байкап отурам* өңдүү учур чак уюштурулат. Бирок Талас, Аксы жана Чүйдүн батыш жагында булардын ордуна *жатырым, келаты-*

рым, келайтат, барайтат, баратыры, турум, ойноп отурум, отуру, отурум өңдүү формаларынын айтылышы мүнөздүү. Кыргыз адабий тилиндеги учур чакты жасоочу **-ууда** мүчөсү болсо говорлордо көп колдонула бербеген мүчөлөрдүн катарына кирет.

Келер чак

Бардык говорлордо айкын келер чак **-а, -й** чакчыл негиздерден *бар – а - т, оку – й - м/оку – й - мун, бар – а - сың* түрүндө, татаал формалары *бар – ганы жатат, окуу – га жөнөйт* тартибинде, арсар келер чак болсо, **–ар** мүчөсүнүн этиштик негиздерге улануусу аркылуу *барармын, барарбыз, барарсың, барарсыз, барар, барышар* формаларында уюшулат. Ошондой эле этиштик негиздерге **- бас** мүчөсү улануу аркылуу *элге жақпас, оозго албас* жана этиш сөздөргө *имиш, экен, эле, эмес* деген сөздөрдүн кошулуп айтылуусу аркылуу *болбойт имиш, кетип қалған имиш* сыяктуу келер чак жасалат.

Келер чак маанисин *көрмөкмүн, көрмөксүң, көрмөк* түрүндөгү ниет ыңгай этиштери да бере алат.

Этиштин ыңгайлары

Буйрук ыңгай. Кыймыл-аракеттин накта буйрук мааниси 1 – жакта каалоо(ниет) ыңгайга жакын маанини бергени менен, 2.3 –жактарда гана даана байкалат.

Түндүк говорлордо

Түштүк говорлордо

Жекелик сан	Көптүк сан	Жекелик сан	Көптүк сан
<i>Бар-а-й-ын</i>	<i>Бар-а-лы-қ/бар-а-лы/бар-а-й-лы (Чүй, Тлс.), бар-а-й-ық (Тлс.), ал-а-й-ық.</i>	<i>Бар-а-й-ын Кет-е-й (ичк.)</i>	<i>Бар-а-й-лы/бар-а-й-лы-қ/бар-а-й-ық, /ал-а-й-ық, -айық (Ақсы, Чатк.).</i>
<i>Бар/бар-зын/Бар-зын-ың (Кочк., Жумг.). Бар-ың-ыз.</i>	<i>Бар-ың-дар (Тлс.), бар-зы-ла /бар-ың-ыз-дар.</i>	<i>Бар/бар-зын/бар-ың</i>	<i>Бар-зы-ла/бар-ың-дар</i>
<i>Бар-сы-н</i>	<i>Бар-ыш-сы-н</i>	<i>Бар-сы-н</i>	<i>Бар-ыш-сы-н/Бар-сы-н-дар (ичк.).</i>

Баяндагыч ыңгай. Этиштин баяндагыч ыңгайы кыймыл-аракеттин, ал-абалдын өтүү мезгилине, б.а., чак категориясына байланыштуу. Говорлордогу чак категориясында болсо тыбыштык жагынан же формасы боюнча өзгөчөлөнгөн төмөнкүдөй айрым фактылар учурайт. Мис.: *жатам* жардамчы этиши кошулуп жасалган татаал учур чактын говорлордогу формалары төмөнкүдөй: *бара жатам /баратам/ барайтам /баратыр /баратыры; келе жатам /келатам /келайтам/келатыр/келатыры.* Этиштин учур-келер чагындагы 3-жактын көптүк санынан формасы ичкилик диалектисинде гана өзгөчөлөнөт:

*Мен иште-й-м
Сен иште-й-сиң
Сиз иште-й-сиз
Ал / (ичк.) ол иште-й-т*

*Биз иште-й-биз
Силер иште-й-си-ң-ер
Сиздер иште-й-сиз-дер
Алар иште-ш-ет, (ичк.)
олор иште-й-т-тер.*

Бекен? сөзүнүн алдында турган *тарайт, турат, болот, санайт, пәйләйт, тәйләйт* сыяктуу сөздөрдүн аягындагы /т/ тыбышы ичкилик диалектисинде адатта, айтылбай калат: *тура векен?* (<турат бекен). *Шо йерде тура веде?* (<турат беде). *Шондой боло векен?* (<болот бекен). *Жумшақ нерсе салаңыз, қор қыла веде* (Лейл..р.). *Қара чачин қайчылап тарай веке, Гүләйим. Менин йарым болсо да, санай векен, Гүләйим* (Юн., 193). Мындай көрүнүш Мургабдык кыргыздарда **экен** сөзүнөн мурда келген *пәйләйт, тәйләйт* сөздөрүнүн аягында да байкалат: *Үй ичиде барыңды пәйләй экен турвайвы, ...тәйләй экен турвайвы.*

Учур-келер чактын жекелик сандагы үчүнчү жагын уюштуруучу -т мүчөсүнүн ордуна ичкилик диалектисинин айрым жерлеринде, ошондой эле фольклордук чыгармаларда –**дыр** мүчөсүнүн колдонулары байкалган. Мис.:

*Жатқан бир жериң тақтадыр,
Тақтадыр эмес пахтадыр.
Эшигиң алды мыйадыр,
Чақсам бир жеңим кыядыр.
Олдо бир, асқар жолборсум
Жүрөгүм оттой күйөдүр* (Мргб.).
*Қоңурбай уулу азадыр,
Қооптуу уулу ошодур*
(С.Орозбаков, «Манас»).

*Шай қолдогон шер чоро
Чын көк жалдын биридир,
Қыдырдын жарық түрүдүр*
(С.Каралаев, «Манас»).

Күнүмдүк речте көп айтылбаган **-дыр** мүчөсүн фольклордук чыгармаларда алдыдагыдай болуп колдонулушун кыргыз тилинин баардык диалектилеринен, ал гана эмес, башка түрк тилдеринин фольклорунан да жолуктура алабыз. Ошого караганда муну кыргыз жана түрк элдеринин фольклордук чыгармаларында салт катары мурдатан бери кеңири колдонулуп келе жаткан элдик оозеки адабий тилдин нормасына тиешелүү көркөм каражаттардын бири катары эсептөөгө болот. Анын жүйөсү биздин оюбузча мындай: 1) азыркы түрк тилдериндеги **-ды//-ду, -дыр//-дур** мүчөлөрү байыркы мезгилдерде өз алдынча колдонулуучу көмөкчү **турур** (азыркы кыргыз говорлорунда **тур, туру**) этишинин **турур > туру > тур > тур > ту(ды)** түрүндө өзгөрүүсүнөн пайда болгон. 2) **тур** көмөкчү этиши негизги этиш менен бириккенде модалдык маани берүүчү **-тур, -дур, -тыр, -дыр, -тир, -дир, -түр, -дүр** мүчөлөрүнө айланган. Ал эми чакчыл **-ып** жана **-ган** атоочтук формасына уланганда кыймыл-аракеттин күтүүсүздөн, капилеттен болгондугун билдирет: *мен окуптурмун, алгандырмын, көргөндүр мүн; сен окуптурсуң, алгандырсың, көргөндүрсүн; ал окуптур, алгандыр, көргөндүр.*

Тилек ыңгай

Кыргыз тилинде тилек ыңгай - **гай** + *эле* + **жак мүчө** (*баргай элем*) тартибинде уюшулат. Ошондой эле **-гы(-кы)+ жак мүчө + кел, жок, бар** этиштери (*окугум келет*) түрүндө жана **буйруса, тилек кыл + жак мүчө же этиш+ жак мүчө** (*Буйруса, саякатка чыгам, Чет өлкөдөн билим алууну тилек кылам*) структурасында жасалат. Говорлордогу көрүнүштөр дагы ушундай.

Ниет ыңгай

Кыргыз говорлорунда адабий тилдегидей болуп, ниет ыңгайды **-мак** мүчөсү уюштурат: *Ал Бишкеке бармак болду. Бир ас болгондо биске да айтмак экен.*

Шарттуу ыңгай

Шарттуу ыңгай **-са** мүчөсүнүн жардамы менен жасалат: *Чайга чақырса, барайлы. Болсо болор, келсе келер ж.б.* Бу боюнча говорлор арасында айырмачылыктар байкалбайт.

Чакчылдар

Чакчылдар говорлордо **-ып,-а, -ганы//-галы, -ганча//-гыча//-гычакты, -майынча** мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат. Булардын биринчиси **-ганы (-гени,-гону, -гөнү, -каны, -кени, -кону, -көнү)** кыргыз адабий тилине жана түндүк, түштүк-чыгыш диалектилерине, экинчиси **-галы** түштүк-батыш диалектисинин Алай, Баткен, Жерге-Тал аймактарынын кыргыздарына **-каны** менен кошо таралган көрүнүш: *Карлыңыз ачканы йэм билинбейт Кызга қалың баалагалы барганда қыздын атасы баланын атасыга сарпай(тон) кийгизет* (Батк.). Бирок түндүк диалектинин кээ бир айылдарында, маселен Тоголок Молдо жашаган айылда **-ганы** формасы менен кошо **-калы** формасынын «*Кеңеш өкмөт чыкқалы, Никелейди жыкқалы*» түрүндө колдонулары мурдагы изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген. Кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирген мындай мүчө

өзбек, казак сыяктуу жакын тектеш тилдерде да **-галы** формасында жолугат.

-ганча//гыча. Говорлордо бул мүчөнүн /г-/ менен башталган **-ганча, -генче, -гончо, -гөнчө, -гыча, -гач, -гычаң, -гычак, -гычакты, -ганчакты** жана /к-/ менен башталган **-канча, -кенче, -кыча, -кычакты** сыяктуу формалары орун алган. Доминант болгон форма **-ганча/-канча, -гыча/-кыча** - кыргыз адабий тилине, ичкиликтерге (*бөлүнгүчө, сөгүлгүчө, төгүлгөнчө, күнгече, кечкече*), **-ган чакты** - Ат-Башы аймагына, **-гач** -Тажикстандын Мургаб, **-гычаң** - Кара-Кулжа ж.б. жерлерге мүнөздүү. Бирок Кара-Кулжалык кыргыздардагы **-ганча** формасынын семантикасы адабий тилдеги **-ганча** мүчөсүнөн айырмалуу. Мис.: адабий тилде *Сен келгенче отурам* дегенде, **-ганча** мезгил өлчөмүн туюндурса, Кара-Кулжалык кыргыздарда *Сен нанды алганча кел* (Сен нанды ала кел) «негизги иш менен кошо дагы бир ишти аткара кел» деген маанини берип калат. Мургабдык кыргыздардагы *Сен ону алгач кел* деген формасындагы **-гач** да «ала кел» маанисинде. Кыргыз говорлорундагы аталган формалардын баарынын түпкү теги **-ганчак+**жатыш жөндөмөнүн **-да** мүчөсү түрүндөгү форманын өзгөрүүсүнөн келип чыккан. Андай түзүлүштөгү форма тектеш түрк тилдеринин арасынан ногой, татар, лобнор тилдеринде жолугат(СИГТЯ,458).

Тактооч

Говорлордогу тактоочтор адабий тилдегидей эле башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик амалдардын жардамы менен жасалат:

а) Лексикалык жол менен пайда болгон тактоочтор: жалпы кыргыздык *эң, абдан, өтө, төмөн, ылдый, бийик, жогору* менен катар түштүк говорлордо кең таралган *нас//нэс «төмөн, ылдый»*; *жокору//балэнт, эгиз «бийик»*; *жасуыз-таңга жасуыз «танга жуук», көңүлүң жуук (көңүлүң жакын), кечке жуук; тәнәл//жалгыз өзүңүз келдиңизби?* (Лейл.); *әңизге дейре/әңизгече (> таж. апуз «алигече, ушу кезге чейин») нимне кеведиңиз?; нашч –майдачыл. Адан эч нерсе албайле қойгула, Ал нашч (К.Кулжа) жана адабий тилде түгөйү жок индиң//инниң «бүрсүгүндүн наркы күнү», шу кәмдә «ушул кезде», паққас «бүтүндөй, такыр», жым «тынч» ж.б.сөздөр жасалган.*

б) Морфологиялык жол менен пайда болгон тактоочтор.

Түндүк говорлордо   Мүчөлөр   Түштүк говорлордо

<i>Күзүндө, күндүз, былтыр, кечинде, түндө/түнкүсүн, жазында</i>	-ы/-и/-у/-ү;-сы/-си/-су/-сү	<i>Күзү, күндүзү, былтыры, кечеси, түндөсү, жазындасы</i>
<i>Жайын-қышын/жайы-қышы</i>	-ын/-ин/-ун/-үн	<i>Жазын-қышын, жайын-қышын (ичк.), алдын</i> (эң алды)
<i>Қышында, жазында, кечинде</i>	-ында/-та	<i>Қышта, жазда</i> (Ллк.)
<i>Түнкүсүн, жайында, қышында, күзүндө</i>	-дасы	<i>Түндөсү, жайдасы</i> (Ж.-тал); <i>қышындасы, жайындасы, күзүндөсү</i> (Ноок.).
<i>Қонуп-түнөп, өлүп-талып</i>	-ып/-уп/-ой/-өй	<i>Қоной-түнөй</i> (Ж.-тал), <i>өлөй-талай</i> (Ж.-тал)

<i>Чымындай жаны қалсын деп. Үстөмөндөп жатыптыр. Чалқасынан жатыптыр. Бизче</i>	-ча/-дай	Чымынча жаны қалсын деп(Анж.), күн <i>тийгенче</i> жарығың. Үстөмөн чо жатыптыр. Чалқанча жатыптыр(Ош ,21). <i>Бизиңче</i> - чақылдақ
<i>Жерди жылына айдайбыз</i>	-ына/-ыңга	<i>Жерди жылыңга айдайбыз</i> (Ж.Ноок.), жылыга
<i>...асты жағында, үсту жағында.</i>	-р	<i>Жолдун астыр жағында</i> (Ж.-тал), <i>үстүр жағында.</i>
<i>Эмкиге чейин... Бүгүнкүгө чейин, киргичең, кеткичең</i>	Чейин/чекти/ -гечекти	<i>Эмдигичекти келе элек. Бүгүнгөчекти, киргичекти, кеткичекти</i>
<i>Андай сөз/кеп жоқ</i>	-дай/-дака/ -нака	<i>Ондақа гәп йоқ</i> (Ферг.)
<i>Мен қырғызча, сен тажикче сүйлө.</i>	-ча /-ы/-и	<i>Мен қырғызы, сен тажиги сүйлө</i> (Ж.тал).
<i>Ошентип</i>	-ып/-детип	<i>Ошентдетип</i> (> ошондой этип), <i>ушиндетип</i> (Чатк.).
<i>Бу жерде, бу жақта, тиги(л) жаққа</i>		<i>Бийетте, оьетте, оьетке</i> (Лейл.р.)
<i>Чылый – өтө көп. Чылы</i> й салып салыпсың. <i>Чылы</i> й арықтап кетипсиң (Тлс. Көк-Сай, Кызыл-Адыр).		

в) Сөз жасоого байланыштуу формалар. Кээ бир татаал тактоочтордун биригип кетүүсүнөн төмөнкүдөй тактоочтор жасалган: *буйер/бийер/бижер* (бу жер), *бийең, бижең* (> бу йер/жер/бу жең), *бийет/бийетте, оьет/оьетте* (> бу йет/ о йак; о йет/ о йак), *бийақ* (> бу йак –жак), *тийақ* (> ти/те –йак –жак), *онйақта* (>-о –ана –йак), *мобу/могу/мынабу/моногу* (>мына-бу), *тетиногу* (>те-тиги-не-бу), *мобереки* (>мына-бу – береки), *ошореки* (>о-шо-береки), *эртең* (>бир таң), *бүрсүгүнү* (>бир-

и-си күнү), *бийыл*(>бу йыл-жыл), *былтыр*(>бул-жыл-элтир) ж.б. Ошондой эле өздөштүрүлгөн кээ бир сөздөр өзүнүн лексикалык маанисин жоготуп, негизги компоненттин алдына же аягына кошулуп айтылуучу префикске айланып бараткан фактылары байкалат:

1) **ба-** (<**бе-**фарсы тилдеринде негизги компонент билдирген касиетке ээ экендикти көрсөтүүчү префикс) мааниси боюнча **нэ-**префиксине карама-каршы. Түштүк кыргыз говорлорунда *бакуват адам* «алдуу, күчтүү адам», *бадоллат адам* «дөөлөттүү адам» сыяктуу сөздөрдө гана учурайт(Юн.,216-217). Талас говорунда да *бакуват//бакуват адам*;

2) **бей-** түштүк говорлордо активдүү: *бесабат* (сабатсыз), *бетонук* (топуксуз), *бейнул* (акчасыз), *беймал/бейубак//бейсаат* (убактысыз, күтүүсүз), *бейтарап* (*калыс*), *бейбаши* (баш ийбеген), *беймаза* (тынчтык бербеген, тынчынды алган), *бейжай* (жаа бербеген, долу), *беймаани* (маанисиз), *бейтааныш* (тааныш эмес, бөтөн), *бейкам*(кам-чомсуз, даярдыгы жок), *бейкапар* (капарсыз), *бейнысап* (нысапсыз), *бейөнөр* (өнөрсүз), *бейдарт* (дартсыз), *бейтарзант* (баласыз);

3) **на-**:*нааразы*, *натуура*, *наамарт* (зыкым, саран), *наинсап* (нысапсыз), *нәүмүт* (үмүтсүз), *намакул* (макул эмес), *натааныш* (тааныш эмес, чоочун), *намаэлим* (маалимсыз, дайынсыз);

4) **кем-**:*кем акыл* (кем акыл, акылсыз), *кем тукум* (тукуму аз), *кем кубат* (кубатсыз);

5) **сер-**: *серсакал* (коюу сакал, сакалдуу), *сергеп* (көп сөздүү, бабыр), *серуйку* (уйкучул), *серасил* (түшүмдүү), *сергөш* (эттүү).

Кыргыз тилине өткөн фарсынын кээ бир сөздөрү өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин жоготуп, суффикс түрүндөгү формантка айланып баратат:

1) **-хана** «адам же жаныбар туруучу үй, жай». Кыргыз говорлорундагы бул суффикс уңгу сөздүн семантикасын көрсөткөн нерсе үчүн арналган жай маанисин билдирген мүчөнүн кызматын аткарат: *шиқана, аиқана, чайхана, жатақана, атқана, тооққана, ооруқана* ж.б.

Буга чейин бул мүчө түштүк говорлордо түндүккө караганда активдүүрөөк колдонулуп келсе, азыр адабий тилде сөз жасоочу мүчө катары анын активдешип баратканы байкалат: *дарықана, тойқана, самсыхана, мантыхана* ж.б.

2)–**зар//зэр**. Негизги компонент берген түшүнүктүн, нерсенин көптүгүн, молдугун билдирет. Түштүк говорлордун таасири менен бул мүчө түндүк говорлорго да, адабий тилге да тарай баштады, Мис.: *гүлзар* «гүл көп өскөн жер», *өрүкзар* «өрүк көп өскөн жер». Бирок түштүк-батыш диалектинин говорлорунда *-зар* башка сөздөрдүн курамында да *жаңақзар* «жаңгак көп эгилген бак, токой», *терекзар* «терек көп өскөн жер», *пичэнзар* «чөп көп өскөн жер», *пахтазар* «пахта көп эгилген жер» жолуга берет

3)–**поз**. Негизги компоненттин маанисине «ынак, жакын», «ийкемдүү» деген маанилерди кошо турган мындай мүчө кыргыздын баардык говорлоруна, адабий тилине таралганы менен, түштүк говорлордо ал төмөнкүдөй сөздөрдө да колдонула берет: *ойунпоз* «оюнжарак», *масқарапоз* «тамаша көрсөтүүчү», *қатынпоз* «катынчыл», *эскийэпоз* «тамашачыл, аскийачыл», *өнөрпоз*.

4)–**пуруш** (< таж. фуруш «сатуу, соода») форманты түндүк говорлорго белгисиз, түштүк говорлордо уңгу (же негиз болгон) сөздүн маанисине «саткыч» деген

маанини кошот: *қоон нуруш* «коон сатуучу», *наспуруш* «насыбай сатуучу», *калемпир нуруш* «калемпир сатуучу», *кәртишкә нуруш* «картошка сатуучу» ж.б.

Сырдык сөз

Адамдын ички сезимдерин билдирүүчү жана ай-бандарга карата колдонулуучу сырдык сөздөр боюнча говорлордо жалпылыктары менен кошо айырмачылыктары да бар. Жалпылыктарына төмөнкүлөр кирет. Тыбыштык айырмачылыктары гана болбосо, көптөгөн сырдык сөздөрдүн семантикасы говорлордо бирдей. Мис.: түштүк говорлордун басымдуу бөлүгүндө *әттиң!*/ айрым жерлеринде *әттәң!* (түнд.г. аттин!), *мэйли* (түнд.г. мейли), *бәли!* (түнд.г. бали!), *бәрәкәллә!* (түнд.г. баракелде!), *тәң!* (Нарын г. таң! «билбейм»), *хуп!* (түнд.г. куп!), бирөөнү чакырганда түндүктө *ай!/әэй!/эй!* Таласта *эу!,эw!*; суроолуу таң калганда *ой?!, апей?!* ж.б. Кыскасы, диалектилердеги сырдык сөздөрдүн түрлөрү жана таралышы боюнча жалпылыктары менен айырмачылыктарын төмөнкү таблицадаң байкоого болот.

А).Адамдардын ички сезимдерин билдирүүчү сырдык сөздөр	Түндүк говорлордо	Түштүк-чыгыш диалектинин говорлорунда	Түштүк-батыш (ичкилик) диалектинин говорлорунда
Браазылыкты, макулдукту билдирүүдө	<i>Куп!, мейли, жсарайт, макул, жсакшы болот!</i> <i>Ооба, Ох,охх!</i> <i>Туура! Ийе!/иуи!</i> <i>Баракелде!</i>	<i>Куп/хуп, мэйли!/ мейли,ийә!</i> <i>Макул!</i> <i>Мәзә</i> <i>Бәрәкәллә!</i>	<i>Хуп!, мэйли!, әә!</i> «ооба, ийи!», Лейлекте <i>гөргө!</i> «туура!», <i>Ыы!</i> (ооба). <i>Мәззә!</i> <i>Бәрәкәллә!</i>

Таң калууну, боор ооругандыкты билдиргенде	<i>Чиркин! Бах! Пай, пай, пай!</i> <i>Ай-ай- ай, абдан жаман болуптур! Алда айланайын, Айымханым ай!</i>	<i>Бах! (сейрек уч.)</i>	<i>Вах-вах!</i>
Өкүнүү сезимин билдиргенде	<i>Аттиң!/аттиңай!/ аттигиниң! Кап/қаап! Атаны! Алда балам ай! Ай балам ай! Алда куда ай! Эх, келесоо! Келесоо десе!</i>	<i>әттиң! Аттиң ай!</i> <i>Қаап! Атаны! (К.-Кулжа)</i>	<i>Аттаң!/ аттең! әшкәвәр! «кап!, аттиң» (Лейл.) Ысқаты! «аттиң», Сәбил! «кап! аттиң» (Лейл.) Оббоо?! Оппа! Ойбой!</i>
Чочуу, коркуу сезимин туюндурууда Коркутууда же чочуганда айтылуу чу сөздөр	<i>Апей!, Опей! Көтөк! Қалак!, қалақай!, қалақ-чолоқ! Апей ботом! Қатыгүн! Қоқуй! Ичкий! Қарангүн!. Өф-өф! Өфф!, Чүйдө эа!</i> <i>Таласта па! бана! папалақ! Папалақай! «ысык», қалақай!.</i>	<i>Опей! Ай! Ой! Ий! Ах!</i> <i>Қатыгүн! Қаран күн! (К.-Кулжа)</i> <i>Аксыда папа!, папай!, папалақ! К.- Кулжада Бана!</i>	<i>Башка нерселерден чочуганда Лейл. Ойлий! «апей», апек!</i> <i>Па!, Папай! Бэй-бэй! – чочуп, таң калганда айтылат Папалақай! эа!</i>
Жаш балдарды коркутууда	<i>Бөө! Пыхх!, Қыхх! Қыхый! Бықый/мықый! (<эвенк т. быкый «чочко»), боқочо/моқочо!. Қақа! Бөчө! Бир нерседен коркуп, чоочуп калганда апан!</i>	<i>Пыхх! Қыхх!</i>	<i>Пыхх!</i>

Буйруу, тынчытуу, токто-туу сезимин билдирүүдө	Адабий тилде <i>Болду!</i> <i>Жетишет!</i> <i>Токтот!</i> , <i>Жөн!</i> <i>Жөн-жөн!</i> <i>Жөнчү!</i> <i>Жөнгүлөчү!</i> <i>Жөн тургу- лачы!</i> <i>Шүк!</i> , Нарында <i>Тек!</i> <i>Чиши!</i> <i>Тсс!</i> <i>Бас жасагыңды!</i> <i>Жоқ!</i>	<i>Жөн!</i> <i>Жөнчү!</i> <i>Бэс!</i> « <i>бас жасагыңды!</i> »	<i>Жөн!</i> <i>Бэс!</i> « <i>жетишет</i> » <i>Эскертүүдө пош!</i> <i>Нэй!</i> « <i>жөк</i> »
Урушуу, каргап-шилөөдө	<i>Бетпак!</i> , <i>Бети эсоқ!</i> <i>Мастан!</i> <i>Қарабет!</i> <i>Көкмээ!</i> <i>Жинди!</i> <i>Келесоо!</i> <i>Жүзүң қурусун!</i> <i>Жубарымбек!</i> <i>Жашабагыр!</i> <i>Өлүң отурайын!</i> <i>Өлүгүң (дү) көрөйүн!</i> , <i>Жерге кир!</i> ж.б.	<i>Туқумуң уланбасын!</i>	<i>Апат кегир!</i> « <i>түгөнгүр, соолгур, жер жуткур</i> » <i>Бале!</i> <i>Дат байрам!</i> <i>Ээ дат!</i>
Жакшы көрүү, кагылып-согулууда, эркелетүүдө Келекелөөдө Жактырбоодо	<i>Алтыным!</i> <i>Алдыңа кетейин/кетейиним!</i> <i>Қағылайын!</i> <i>Секет кетейиним!</i> <i>Секет/иң кетейин!</i> <i>Быйпығым!</i> ж.б. <i>Қытығыты!</i> <i>Айрөк-айрөк!</i> <i>Бышиш/Пишиш!</i>	<i>Ананайын!</i> <i>Садагаң ке- тейин!</i> <i>Қубатым!</i> (К.-Кулжа) <i>Айлук-айлук!</i> « <i>шылдың- даганда ж-а мактан- ганда айтылат</i> (К.-Кулжа)	
Актануу, карганууда	<i>Қудай урсун!</i> <i>Туз урсун!</i> <i>Нан урсун!</i> <i>Өлүп кетей- ин!</i> <i>Жашабай қалайын!</i> ж.б.	<i>Қудай урсун!</i> <i>Туз урсун!</i> <i>Жашабай қалайын, бал- дарым турат</i> <i>Қудай бар!</i> (К.-Кулжа)	
Таң калууну билдирүүдө	<i>Қатырай!</i> <i>Ой тобоо!</i> <i>Тим эле укмуш!</i> <i>Пай-пай!</i> <i>Чиркин!</i> <i>Туу!</i>		<i>Апырай!</i> <i>Тоовба!</i> <i>Ээ! Э!</i> <i>Ту!</i>

Эркелете же- легенде Жийиркенүүдө	<i>Атақконочай!</i> <i>Фу! Тьфу!</i>		<i>Атақконо- чай!</i> <i>Ак түф!</i>
Б) Айбанаттарга карата айты- луучу сырдык сөздөрдө			
Чакырганда ай- тылуучу сөздөр	Уйду чакырганда <i>ов-ов!</i> Музоосун чакырганда Жылкыны чакырганда <i>По-по! Бо-бо! По-по!</i>	<i>Оw-ow! Ма- ма!</i>	<i>Хow-хow! хоу!</i> <i>Чөг-чөг!</i> <i>Шоно-шoно!</i> <i>Хошo-хoшo!</i> <i>Қуруу-қуруу!</i> <i>//Қыруу- қыруу!</i> (бээлерди кулунуна чакырууда)
	Эшекти, качырды ча- кырганда	<i>Бе-бе!</i> (эшекти чакырууда)	<i>Хот-хот!</i> (эшектин такайын чакыруу- да).. <i>Бе-бе!</i> (Баткен, Кызыл-Бел к.), <i>эр-эр!</i>
	Койду чакырганда <i>түвөй-түвөй, твей- твей!, Ы-көлдө түвө- түвө! Қырров-қырров!</i> Кочкорлорду сүзүштүргөндө	<i>Пушo-пушo// Пуше-пуше!</i>	<i>Таж. Түшo- түшo! қыруу!</i> <i>Қырой-ма- ма! Қырой- қырой!</i> Козуну – <i>Киш-киш!</i> <i>Пуше-ма- ма!</i> (кой- козуну) <i>Қор-қор!</i>
	Эчкини чакырганда <i>Чүчү-чүчү! Чек-чек!</i>	<i>Чеге-чеге!</i>	<i>Чүч! Чиге!</i> <i>Чүчү! Чүрү- чүрү!//Чүй- ру-чүйүрү!</i>

	Төөнү чакырганда <i>кише-кише!</i> (Ы.көл)		<i>Көөш-көөш!</i> (Таж.) <i>Күш!</i>
	Топозду чакырганда <i>шөгө-шөгө!</i>	<i>Шөгө- шөгө!</i>	<i>Шөгө-шөгө!</i>
	Итти чакырганда <i>ме-ме!, күчү-күчү!</i> , же атынан чакырат	<i>Күчү-күчү!</i>	Бо-бо! Күчү-күчү!
	Мышыкты чакырганда <i>мый-мый-мый!, пыш- пыш!/мыш-мыш!</i> же атынан чакырат.		<i>Пиш-пиш!</i>
	Тоокту чакырганда <i>тү-тү-тү!</i> Ы.көлдө <i>типа-типа!./ ципа-ципа!</i> жөжөлөрүн <i>чипа чипа</i> .		<i>Тү-тү-тү!</i>
	Индюкту, каз-өрдөктү чакырганда <i>Тү-тү-тү!</i>	<i>Индишка!</i> (Ош, Папан)	<i>Ғулу-ғулу!</i> (Индюк, көгүчкөндү чакырганда)
	Чымчык, бөдөнөгө карата <i>чыйп-чыйп!</i>	<i>Бок-бок!</i>	
	Алгыр куштарды ча- кырганда <i>по-по! бө-бө!</i>		
Айдаганда айтылуучу сыр- дык сөздөр	Уйду айдаганда <i>Өш!</i>	<i>Өш! Ош! Оош!</i>	<i>Пош! Бош!</i> <i>Оқ-оқ! Ош- ош!//Өш-өш!</i>
	Жылкыны айдаганда: минип бараткан атты камчылаганда <i>чү!</i> , <i>чү-чү!</i> , үйүр жылкыны айдаганда <i>хайт-хайт!</i> <i>Айт-айт!</i>	<i>Чү! ,чү-чү!</i>	<i>Чү-чү! Чү!</i>
	Төөнү айдаганда		<i>Чақ-чақ</i> (Таж.)
	Топозду айдаганда	<i>Шэк//шоқ!</i>	<i>Шэк!</i>

	Эшекти, качырды айдаганда <i>қы! қых! қыхх! БІХы-ыхы!</i>	<i>Хы!</i>	<i>Қха! қха! БІХы-ыхы!// ых!</i>
	Койду айдаганда <i>қош!</i> Козуларды кубалаганда	<i>Қош!</i>	<i>Қош! Қош-қош! Хайт-хайт! Таж. қошчо! Көгөн-көгөн!</i>
	Эчкини айдаганда <i>чек!</i>	<i>Чек! Чой! Чойт!(Кара-Кулжа). Чә-чә!</i>	<i>Чәк! Ча-ча! (Таж.)</i>
	Итти айдаганда <i>кет!, чып!</i> Бирөөгө айдактаганда <i>Айдак! Айдак-айдак! Айт!</i>	<i>Кет!</i>	<i>Кет!</i>
	Мышықты айдаганда <i>пыш!, пышиш!</i>	<i>Пышиш!</i>	<i>Пишиш! Пишиайка!</i>
	Тоокту айдаганда <i>түт!, қыш! Тоқ-тоқ!</i>	<i>Түт!</i>	<i>Түт!</i>
	Индюкту,каз-өрдөктү айдаганда <i>қыш!</i>	<i>Күш! Қыш! Күш-күш!</i>	<i>Күш! Қыш!</i>
В)Жоошутууда Тынчытууда айтылуучу сөздөр	Уйду жоошутууда <i>Тынч-тынч!</i> Жылкыны жоошутууда <i>Тақ-тақ!,ақ-ақ!</i> Токтотууда <i>тыррр!</i> Эшекти, качырды жоошутууда, токтотууда <i>тррр!</i>	<i>Ииши-ишиш!</i>	<i>Оw-ow/ хow-хow! Түсө-түсө! (уй саап жатканда) Ииши-ишиш! Қырр! Түзө! Желе-желе! Сал! (Таж.) Тыр-р!</i> <i>Дырр! Ииш!</i>

	Койду жооштууда		
	Эчкини жооштууда	<i>Чеге-чеге!</i>	
	Төөнү жооштууда, чөгөрүүдө <i>чөк-чөк!</i>		
	Топозду жооштууда <i>шөк-шөк!</i>	<i>Шөк-шөк!</i>	
	Итти жооштууда <i>Жат!</i>	<i>Жат!</i>	<i>Жат! Жым бол! Тынч жат!</i>
Айбанаттар- ды каргап- шилөөдө	Жылкыны <i>жаталақ болгур!</i>		<i>Жаталақ болгур! Сары қолқо келгир! Көөдө чыққыр! Сақоо болгур! Тели тийгир! (Таж.) Өлөт алгыр! Қарасан тийгир! Қутургур! Шарп болгур!</i>
	Уйларга карата – <i>Өлөт алгыр! Шарп болгур!</i>		

Кызматчы сөздөр

Кызматчы сөздөр боюнча кыргыз диалектилеринде орун алган жалпылыктары менен азын-оолак айырмачылыктары төмөнкүдөй.

Жандоочтор боюнча өзгөчөлүктөр

Адабий тилдеги жана түндүк диалектидеги *чейин, боюнча, кийин* сыяктуу жандоочтор түштүктүн айрым говорлорунда –**чал/-че** (<чейин) **Қоқонғоче барам** (Лейл.р.). **Ошқоче эллик киләметр** (Нкт.р.). **Ол күзгө чө**

өнөрүнү көрсөтөт (Батк.р.). *Кечкече уктай верет экен* (Лейл.р.). *Ол барган бойуча кеген жоқ* (Лейл р.) болуп кыскарып айтылат. Ал эми баардык говорлорго мүнөздүү болгон жана өзүнчө айтылуучу **кийин** жандоочу Ат-Башы, Жайыл райондору жакта **соң** жандоочуна удаа келип да айтыла берет: *Сен баргандан (барган) соң кийин, мен жүрбөй қалдым, Мен келген соң кийин, ал өз жумушуна киришти.* Түштүк-батыш диалектинин айрым жерлеринде жана Өзбекстандык, Тажикстандык кыргыздарда кээде **һакыда** «жөнүндө» жандоочун, **то** предлогун (**та, то, да, де, до** түрүндө) өзүнчө же **чейин** жандоочу менен катар колдонуп сүйлөй беришет. Мис.: *Иш һакыда жүдә көп сүйлөйт. Овқат һакыда қам санаваң* (Ж.тал). *Таңга та отуруп, он киләгрәм ачып перет* (Фрг.обл.). *Эллигинчи жылга де «Пахтакер» боп келди* (Фрг. обл.). *Планды то шул күнгә чейин бүтүрбөгөн* (Жтл. р.).

Бөлүкчөлөр

Говорлордун баарында адабий тилде колдонулуучу **го, бы?** бөлүкчөлөрү таралганы менен, алардын башка компоненттерге кошулуп айтылуусу, ошол структурадагы орун тартиби боюнча өз ара айырмачылыктары байкалат. Маселен, **го** бөлүкчөсү баардык говорлордо атооч жана этиш сөздөргө кошулуп айтылып, *сууроо эшиктеги доош адамдықы го?, жооп бердим эле го?, күмөндүүлүк ал шаарга кетсе керек қо?, ырастоо бул Быр-жыбай го!* сыяктуу маанилерин берүүсү боюнча жалпылыкты сактаса, кээ бир ичкилик говорлорунда негизги этишке уланган **го** бөлүкчөсүнө өтүнүч маанисиндеги **-чы//-чу** мүчөсү уланып, жанындагы сөзгө күдүктөнүү,

өтүнүч, суроо маанисин жаратат: *Сен жақшы эле айттыңгочу?!. Мен кечээ бардымгочу?!* Суроолуу **бы** бөлүкчөсү лексикалык мааниси бар сөздөргө уланганда баардык говорлордо суроо маанисин жаратып, дайыма сөз аягында жайгашат: *барбы-жоқпу?, келдиби?, барамбы? барасыңбы? барабы? барабызбы? барасыңарбы? барышабы?* ж.б. Түштүк-батыш диалектисиндеги **бы?** сөз аягында эмес, уңгу менен 2-жак мүчөсүнүн ортосуна кыстырылып айтылат: *баравысың?* (барасыңбы?), *баравысыңар?* (барасыңарбы?).

Булар менен кошо тажик, өзбектерге жакын же алар менен узак байланышта болгон кыргыз говорлорунда негизги сөзгө күчөткүч, ырастагыч кошумча эмоционалдык маанилерди берүү үчүн тажик тилинен кабыл алынган **кү/у/йу** бөлүкчөсү колдонулат: *Сээрдә келдим кү!* (Жтл.р.) *Мен саңа айттим кү?* (Лейл.). *Қорғон-Төпөдө оқуватаңыз деди йу* (Анж.обл.).

Байламталар

Кыргыз диалектилеринде сүйлөмдүн бирөңчөй мүчөлөрүн байланыштыруучу **да, дагы, жана, менен, же,** сүйлөм түрлөрүн байланыштыруучу **соң, кийин,** **эгер/эгерде, ошондуктан, анткени** сыяктуу байламталар менен кошо түштүк говорлордо жанаша тилдерден кабыл алынган **һәм /әм/йәм, ха/ка/хай/кай, лекин/некин, амма/хамма/эммә, ки, чунки, на/нә** байламталары жана түндүк диалектинин айрым говорлорунда, атап айтканда Нарындын түштүккө чектеш аймактарында **сүй** байламтасы, Талас говорунда **апти** байламтасы, Өзбекстандын Фергана, Анжиян областтарындагы

кыргыз говорлорунда **жэки/йэки** байламталары колдонулары белгиленген (Караң.,Юн.224).

һам//һәм//йәм//эм байламтасы. Фарсы тилдеринен Орто азиялык түрк тилдерине эбак кабыл алынган бул байламтанын мааниси адабий тилдеги **да** байламтасына окшоп, а)күчөткүч маанисинде (өзүнөн мурунку сүйлөмдүн маанисине көңүлдү көбүрөөк бурдуруу максатында) **Олор һам пул алат экен, һам буудай алат экен. Моңол эм отуз уул аталат. Чоң багыштар эм барган экен. Ашты йам тойго оқишотуп перет, б)** сүйлөмдүн бирөнчөй мүчөлөрүн тизмектештирип байланыштырууда (*Таң атарда сайраган, Талга тилин қайраган, булбул эм тең, мен эм тең. Биз қылалвайңыз эм, тарталвайңыз эм* (Ташк. обл.)*Йахишынын гәпи йәм, өзү йәм йахишы* (Анж. обл.), в)татаал сүйлөмдү уюштурууда (*Қолумду узатсам эм, қаравадың у*(Анж. обл), *Жердин уватыдан орсоң эм, бир бов чөп тавылат эде* (Ферг.обл.) колдонулат. Бирок түштүктүк жана Анжияндык кыргыздардын речтеринен бул байламтанын тажик, орус тилдериндеги (**и** кыргыз, **и** русский ..., **и** чисто, **и** красиво...) тартибиндей болуп бирөнчөй мүчөлөрүнөн мурда келиши байкалган: **һам кыргыз, һам орус бээри бар** (кыргыз да, орус да баары бар) . **һәм таза, һәм көрктүш болот та** (таза да, көрктүү да болот да).

Хал//кал//хай//кай байламтасы негизинен өзбек, тажик элдерине жакын же алар менен аралаш турган говорлордо, айрыкча ичкилик говорлорунда адабий тилдеги **же** байламтасындай, айрым учурда **кааласа, мейли** дегендей маанилерди берет. Мисалы, Өзбекстандык кыргыз говорлорунда **Қа Мырза, қа Гүлай келет эде. Қа бир күн, қа эки күн журтуну чакырып той берет дейт.**

Ону **қа** қапқа, **қа** йаичикке салып, дәвләткә тапиырат. Аталган сүйлөмдөрдөгү **қа** байламтасы **же** деген мааниде колдонулса, төмөнкү учурларда **кааласа, мейли** деген маанилерди туюндурат: **Ха** кошо пышырып жейви, **ха** башқа пышыравы, өз ықтымйары (Лейл.р.). **Ха** келсин, **ха** кевесин, өз эрки (Лейл.р.). **Қай** йашы чақырса, **қай** қарты чақырса кетеверет (Өзб.г.).

Лекин/некин байламтасы Чаткал, Лейлек, Ош, Фергана, Самаркан, Жерге-Тал ж.б. түштүк говорлордо учурап, адабий тилдеги **бирок** байламтасынын маанисинде колдонула берет: *Бармақ эдем, лекин ишим болуп баралвадым*(Жтл.р.).*Ону олардун бирөвү алганын билет, лекин ону кимиси алганын билвей туру* (Чатк.). *Эки бетинде жол, лекин пыррамо* (Ош г.),*Ол келиптир, лекин мен көргөнүм жоқ* (Смрк.обл.). *“Аштық десе түшүнөүз, лекин андай деп айтпайт* (Фрг. обл.). *Келерин келет у, некин айтат, ону билвейм* (Лейл.р.).*Ол чөптү мал йәм жейт, некин ол эгиз жерде волот* (Лейл.р.).

Амма/эммә байламтасы өзбек, тажик элдерине жакын же аралаш турган кыргыздардын речтеринде гана учурап, **лекин, бирок** байламталарынын маанилерин берет: *Бийерде күнү-түнү иштеген күнү йәм болду йу, амма иши начар* (Ош).*Шол адам айтқан болсо туура, эммә мен билвейм*(Лейл.р.). *Ол жақшы бала, эммә аз иштейт*(Мрзк.р.).

Ки байламтасы. Түндүк диалектиде жок, бирок түштүк говорлордон белгиленген мындай байламта алдындагы баяндоочко кошулуп айтылып, жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу менен, **-го,-ко** бөлүкчөлөрүнүн маанисине окшогон стилдик каражат катары колдонулат. Сүйлөмдө а)логикалык байланыштын кызматын аткарат. *Ол энди оларду қайрылып туруп*

атты ки, биттә-эжитәсини қулата атты (Лейл.р.); б) Себеп, мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштырат. *Энди булагыда сүлүк қурт бар экен ки, шондон Сүлүктү болуп аталып қалған* (Лейл.р.); в) Бөтөн сөз менен төл сөздү байланыштырып берүү үчүн колдонулат. *Мен уқтум ки, ол эртеге жөнөйт деп* (ЖТЛ). *Ол айтты ки, мунаву арза менде турсун* (Ош).

Чунки байламтасы (< таж. *чун* + *ки*). Өзбекстандык кыргыз говорлорунан байкалган мындай байламта себеп-багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштырат: *Мен үйгө кетишим керек, чунки иш бар эде* (Смрк.обл.). *Олор йам ар қыл уруулар босо керек, чунки қышлагы жаңы ташикил қылынған* (Фрг.обл.).

Сүй байламтасы Нарындын түштүккө чектеш аймактарында “кааласа” маанисинде колдонулат: *сүй келсин, сүй келбесин, өсү вилсин...*

Апти байламтасы Таластын Бакай-Ата районундагы ж.б. жерлериндеги кыргыздардын кебинде баш сүйлөмгө себеп-багыныңкы сүйлөмдү “анткени, сыягы” маанисинде байланыштырат: *қант албадым, апти түкөнчү кетип қалыптыр. Кембайындар келатыры, апти настагы эгинди чаап пүткөн го.*

-йу/у бөлүкчөсү Жерге-Тал, Лейлек, Фергана кыргыздарында кээде лексикалык маанилери жакын же карама-каршы маанилеш сүйлөмдөрдү бири-бирине байланыштырат: *Мәгәзингә бараарын барған у, не аларыны унутуп қойгон* (Жртл). *Әйтәрини әйттим у, түшүнгөн-түшүнбөгөнүнү биледим* (Ллк.р.). *Илгери пахтаны көрөт эдек у, экпейт эдек* (Фрг.обл.). *Иши йам мықту эле йу, ич ичип қойот* (Ош).

Жэки//йэки байламтасы Өзбекстандын Анжиян, Фергана областтарындагы кыргыз говорлорунан учуратылып, кыргыз адабий тилиндеги **же** байламтасынын милдетин аткарат: *Жэки қорқкон, жэки түшүнбөгөн* (Фрг.обл.). *Мал, йэки бовосо қой сатам эртеге* (Анж. обл.).

На//нә (< таж. нә “ажыраткыч байламта”) жана **ва** (< араб тилинен кирген) байламталары тажиктерге жакын жайгашкан Самаркан, Лейлек, Жерге-Тал аймактарында жашоочу кыргыздардын сүйлөгөн сөздөрүнөн мындан жарым кылымдан ашуун мезгилде жазылып алынган. Алар сүйлөмдүн бирөөчөй мүчөлөрүн байланыштырат: *Нә мәрәкәдә, нә отурушта “а” деген адам жоқ* (Смрк. обл.). *Экитә-уштә бүдүр нә чыгат, нә чықпайт* (Лейл.р.). *Сақ ва саламат жатат экендер. Шарипов ва Уранжиентердин сөзү волду* (Жтл.).

Л Е К С И К А

Кыргыз говорлорунун сөздүк курамын таралышына карата жалпы элдик лексика жана диалектилик лексика деп эки чоң топко бөлүп кароого болот:

1. Жалпы элдик лексикага тыбыштык турпаты, морфологиялык түзүлүшү жана семантикасы боюнча принципиалдуу айырмаланбай, өз ара жалпы биримдикти түзүп, көп кылымдар бою бардык говорлордо (тыбыштык жагынан анча-мынча айырмаланганы болбосо) негизинен бирдей даражада колдонулуп келаткан, адабий тилге да сиңген орток сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразеологиялык айкалыштарды, идиомаларды, макал-лакап, табышмак, жанылмачтарды кошобуз. Анын курамына байыркы мезгилдерден бери кыргыз лексикасынын уюткусун түзгөн негизги сөздүк корду, атап айтканда, **дене бөлүктөрүнүн негизги аталыштары** (*баш, көз, каш, кирпич, мурун, чач, сакал, азуу, кан, шилекей, бет, тиш, тил, мойун, ийин, кабырга, жилик, сөөк, май, эт, тырмак, ичеги, карын, бөйрөк, боор, өт, кол, бут, жамбаш, шыйрак, таман ж.б.*); **мал чарбачылыгына байланыштуу** (*ат, жылкы, кой, эчки, уй, торпок, төө, топоз ж.б.*); **тууганчылыкка байланыштуу** (*чоң ата, ата, чоң эне, эне, апа, ага, аба, байке, ини, эже, сиңди, карындаш, бөлө, жезде, балдыз, таеке, тайата, таене, бажса, куда, кудагый, абысын ж.б.*); **жер-суунун, табигый кубулуштардын** (*жер, суу, таш, топурак, чан, кум, шагыл, күн, ай, жылдыз, булут, туман, жаан, жамгыр, балчык, көлчүк, кар, мөндүр/тобурчак, бороон, шамал, жел, чагылган*); **рельефтин** (*жар, аң, дөң, саз, чуңкур, сай, кокту, колот, адыр*); **флора, фаунага тиешелүү**

(*куш, чымчык, бүркүт, кыргый, кулаалы, күйкө, булбул, жору, кузгун, карга, таан, көгүчкөн, үкү, үпүп, чабалекей, жарганат, кучкач, бөдөнө, курт, кара курт, бөйөнчайан, кумурска, жылан, бака, кескелдирик, жыгач, тал, терек, арча, карагай, кайың, чөп, эрмен, шыбак, ат кулак, тикен, чырканак, караган, долоно ж.б.*); **үй тиричилигине, оокат-ашка** (*төшөк, талпак, табак, кашык, казан, бычак/пычак, кайчы, күрөк, эт, май, сорпо/шорпо, чучук, казы, жарма, атала, көйө/көжө, ботко, атала, кымыз, сүт, айран, быштак, курут, куурдак ж.б.*); **кийим-кечекке** (*тебетей, калпак, жоолук, чапан, тон, ыштан, чермий/чынтама ж.б.*) сыяктуу тематикалык топтордогу аталыштарды кошсо болот. Ошондой эле негизги сөздүк кордун курамындагы сөздөрдүн базасында кийин түзүлгөн *суу башы, башкарма, башкармалыгы ж.б.у.с.* аталыштар дагы жалпы элдик лексиканын курамында турат. Кыргыз адабий тилиндеги нукура төл сөздөр менен башка тилдерден кабыл алынып жаткан көп сандаган сөздөрдүн Кыргызстан аймагындагы кыргыз говорлоруна таралышында кийинки учурларда территориялык жактан олуттуу айырмачылыктар байкалбай бараткандыгы байкалат. Демек, ошонусуна карата андай сөздөрдү дагы жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп бараткан жаңы катмарга кошуп караса болот.

2.Диалектилик лексикага чектелген аймактарда, т.а., тил ээлеп турган аймактын кандайдыр бир бөлүгүндө гана колдонулуучу, адабий тилдин сөздүк курамында болбогон сөздөр кирет. Андай сөздөрдүн таралыш аймагына карата: бир же бир нече диалектилерге таралганына карата – *диалектилик лексика* (*музооторпоң, уй-сыйыр, чақа-челек, чоң-кәттә, баш-кәллә,*

бал-әсәл, жумуртқа-туқум), бир же бир нече говорго таралганына карата – *говордук лексика* (Ы.көл. *бадовот* «чоң чыны», *зардек* «сабиз», *илеген* «дагыра, чылапчын», Тлс.*текмат*«кур»,*тыбыт* «чөбөгө», *буурчак* «мөндүр»), Нарын.*өпкө қап, өпкө тон* «чыптама, чермий»), говордун ичиндеги майда аймакка таралганына карата - *подговордук лексика* (Тлс.*чайанчы* «балчы», Ат-Башы. *койду солоп* «камап» кой) деп бөлүштүрсө болот. Бирок демейде, булардын баарынын айтылыш ыңгайына жана таралышынын аныктоо кыйынчылыгына карап диалектологияда жалпылап, *диалектилик лексика* деген термин колдонулуп келатат. Адабий тилдеги лексикага катышына карай диалектилик лексика лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фразеологиялык диалектизмдер деп бөлүштүрүлөт.

Лексикалык диалектизм. Кандайдыр бир нерсени, түшүнүктү адабий тилдеги же жалпы элдик тилдеги аталышынан башка (адатта, жергиликтүү) сөз менен атоо *лексикалык диалектизм* деп аталат. Сан жагынан фонетикалык диалектизмдерге тете орунду ээлеп турган лексикалык мындай диалектизмдер говорлордо ички(тыбыштык, морфологиялык жана семантикалык өзгөрүүлөр аркылуу) жана тышкы булактар (монгол, фарсы, араб ж. б. тилдерден кабыл алуулар) аркылуу пайда болуп, алар ич ара *нака лексикалык, түгөйлүү, түгөйсүз* деген түрлөргө ажыратылат.

1. *Нака лексикалык диалектизмдер* эки түрлүү болот: а) Адабий тилде түгөйү (эквивалентти), түп уңгусу учурабаган жергиликтүү сөздөр: *антопараз* «күн карама», *эскиэпоз* «тамашачыл», *көңчү* «тери ийлегич», *төөлөш* «оюндун бир түрү», Таж. *парчын* «куту-

дан чоңураак сандыкча», *дум* «чүкө оюнунун бир түрү»; Тлс. *бөкөүл* «той-ашта бышкан этти бөлүштүрүүчү киши», *зувала/сувала* «тоголоктолуп үзүлгөн порциялык камыр»; Өзб.кырг.*дүгәнә* «эки кыздын достугу». Айрым эмгектерде диалектизмдин мындай түрүнө карата *кайчылыксыз диалектизм* (Ж.Мук.,15), *этнографиялык диалектизм* (Ж.Мук.,41) деген терминдер колдонулган.

б)Түп унгусу же түгөйү жалпы элдик лексикада, адабий тилде учураганы менен, андан өзгөчөлөнгөн мааниге ээ болгон туунду түрү. Мис.: *тишгәнә* 1.кичинекей, майда кой тиш; 2.тишке коюлуучу кара кына; 3.тишке сонуркап кайрылуу сөзү; *ургансай* «каргап, жемелөөдө колдонулуучу сөздүн бир түрү»; *төлөк* «орун баскан бир туяк» ж.б.

2. *Түгөйсүз диалектизм* деген – бир говордо же бир диалектиде гана жолугуп, башка говорлордо, диалектилерде жана адабий тилде анын эквиваленти жок кубулушту туюндурат. Мис.: *дигдике//дикәк* «ат жабуунун өзгөчө калың түрү», *лиңче* «узун, ичке кап», *дәңгәнә//деңгене* «союлган мал этин бир нечеге бөлүп алуу», *кызалак* «11–12 жаштагы кыз», *гүрәз* «орой, чоң муштум», *гәштәк* «эркектердин кышында чогулуп тамак уюштуруп жегени», *чимели* «майда кумурска» (түшт.,Тлс.), *ташпиши / тәшпиши / тәшвиши* «машакат, аки-чүкү, сарсанаа, убайым, мүшкүл» (түшт.,Тлс.), *мәмәдәнә* «чоң кишилердей сүйлөгөн жаш бала»(Аксы,Тлс.), *курутаб* «курутту сууга эзип жасалган оокат» (Таж.), *киричме/кирчимел* – «брага» (Ы.көл), *мажсыгүн* –дүйнөнүн ыраактын көрбөгөн түшүнүгү жогураак киши (Чүй),*чомпуш* –билими жок, караңгы, түшүнүгү аз киши (Чүй), *ойбут*

-эки жагы бийик, ортосу чуңкур келген жер (Чүй), *доңго* –аттын бутуна балчык ж.б. туруп калышы (Чүй).

3. *Түгөйлүү диалектизм* – илимий адабияттарда бул түшүнүк эки башка диалектидеги бирин-бири жокко чыгарган карама-каршы (көбүн эсе фонетикалык. Тактаган - Ж.Ж.) кубулуш катары мүнөздөлүп келет (Караң.: Русская диал.М.,1973,25-26).Ж.Мукамбаев бу түшүнүктү *кайчы диалектизм* же *коррелятивдик* (салыштырмалуу) *кубулуш* деп атап, мисалына *давоон* «дабан, ашуу», *чыны кэсэ* «чыны кесе, чоң чыны» ж.б. келтирген (Ж.Мук.,16). Бу түшүнүккө лексикалык диалектизмдин алкагынан көз чаптырганда «бир түшүнүктүн же нерсенин диалектилерде, говорлордо ар башкача түгөй менен аталышы», б.а., аларды диалектилик синоним деп карасак, аталышы терминдин маанисине туура төп келчүдөй болуп турат. Ошондон улам, биз лексикалык түгөйлүү диалектизм дегенди алдыдагыдай мааниде гана колдонобуз. Лексикалык диалектизмдер синонимдер сыяктуу бир нерсени же түшүнүктү ар башка сөздөр менен атоо касиетине ээ болуп, территориялык жагынан чектелген мүнөзгө ээ. Мисалы, түндүк диалектиде *бал*, *чака*, *музоо*, *уй*, *ага/байке*, *ини*, *таеке*, түштүк диалектилерде *эсэл*, *челек/пақыр*, *торпоқ*, *сыйыр*, *экэ*, *үкэ*, *тага*; говорлордо: (Тлс., Чүй) *чермий* – *чыптама*, (Ы.көл) *пин-жсек*, (Нар.Ат-Башы) *өпкө қап* - *өпкө тон* – *бортоной*, (түшт.) *кэмзур*; (түнд.г.) *чөбөгө*, (Тлс.) *тыбыт*, (түшт.) *тырп*; (түнд.) *сузгу*, (Тлс.) *чөмүч* - *қол қашық*; (түнд.) *дагыра-чылапчын*, (Ы.көл) *илеген*, (Нарын) *таштек-тепиши*; (түнд.) *жаа* – *жаачы*, (түшт.) *бешик тербет*, (Тлс.) *келин жүгүн* ж.б.

Диалектизмдердин башка түрлөрүнө караганда кыргыз диалектилериндеги лексикалык диалектизмдердин саны абдан көп. Алардын бир тобу ички булактардын негизинде маселен, *чермий, чыптама, өпкө қап, өпкө тон, сузгу, чөмүч, қол қашық, тааштек, жсаа, жсаачы, бешик тербет, келин жүгүн, чақа, музоо, уй, ага, байке, ини, таеке* ж.б. пайда болсо, көбү, басымдуу бөлүгү *эсэл, экэ, үкэ, дагыра, илеген, чылапчын, чөөлү, ожсов, үбөлүк, нуургуч* ж.б. башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен жаралган. Кабыл алынган сөздөр, айрыкча түштүк-батыш говорлорунда өтө активдешип кетүүсүнө байланыштуу жалпы элдик сөздөрдү алар күндөлүк речтен сүрүп чыгарганга чейин жетишкен. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: *қатық*//пасс. **айран:** *овол бир бээр жаз эде – ай, досум, жсалама айран аз эде – ай, досум* (фольк.); *кэсэ, кесел*//арх. **айак:** эрдин башы эсен босо, *алтын аяктан суу ичет* (макал); *гөдөw, гөдөө*//арх. **бетеге:** *суу кетет да тааш қалат, бетеге кетет, бел қалат* (макал); *пычан* //арх. **чөп:** *Тейитти жарак берип жсовго сал, төөлөстү өнбөгөн қатық dowго сал, орғу менен барғыны ороқ берип чөпкө сал* (ЖТЛ); *пиэлэ, пиалал*//арх. **чыны**, **чөйчөк:** *суу түбүдө чыны чөйчөк жатат* (табышмак); *кэр, кэрәң, гэрәң*//арх. **дүлөй:** **дүлөй чөп** (өсүмдүктүн аты); *кэл* //арх. **таз:** *эки таз* (жомоктун аты); *сагыр*//пасс. **жетим:** **жетимниң жемини жебе**(ылакап); *көрпө* //пасс. **жуурқан:** **жуурқанда жең бовос, жең болсо да кийип бовос** (ылакап); *мүрү*//арх. **ийин:** **ийиниңди қыспа;** *экэ, үкэ*//пасс. **аға, ини:** **аға-ининин балдары** («экэ-үкэнин балдары» өтө сейрек айтылат); *пач*//арх. **ылдый:** **өйдөнүн ылдыйы** *вар, аштын* (ачтын) *тоғу вар* (макал); *торпоқ*//арх. **музоw:** **музоwу** *муз жсаласа, торпоғу муз*

жсалайт (Мргб, макал); *сыйыр* //пасс. **уй:** *тувар уй* («тувар сыйыр» делбейт); *жүндүш уй* –топоз; **уйум** *тушду* (оюндун аты); *чырайлык*//пасс. **сулуш:** *жсргону минсең жуванат, сулушду кучқан жуванат* (макал); *жувалдыз*// арх.**темене:** *ийне менен илип, темене менен терип тапсақ, панишақ менен сапырып жүгөрөсүңбү!* *Теректей бой бергенче, теменедей ақыл берсин* (макал); *тэг*//арх.**түп:** **түптөн** *ақыл болвосо, түрткөн менен болошу* (макал); *кәттә, кетте* //пасс.**чоң:** *эгеси чоңдун кулу чоң* (макал); *ушлум чоңойуп қалды; илән*//пасс.**эрин:** *эрди түйрүк; оромол*//арх.**жоолук:** *жоолук тәштәмәй* (оюндун аты) ж. б. Мындай тизмени *кәллә*//**баш**, *мазақ*//**шылдың, сырғал**//**сөйкө**, *әскийә*//**тамаша**, *бәдән*//**бой**, *мәкә*//**жүгөрү** ж.б. сөздөр менен толуктоого болот.

Семантикалык диалектизм

Жалпы элдик жана адабий тилдеги сөздөр менен морфемалык курамы (унгу, мүчөсү) бирдей болуп, мааниси жагынан айырмаланган сөздөр семантикалык диалектизм деп аталат. Лексикалык диалектизмге караганда диалектилерде семантикалык диалектизмдер алда канча аз жана алар негизинен түштүк говорлордо, ошондой эле Талас жана башка говорлордогу кээ бир гана сөздөрдө учурайт. Мисалы:

Адабий тилде / Түндүк говорлордо	Түштүк жана Талас говорлорунда
<i>Торпок</i> –алты айдан кийинки музоо	<i>Торпок</i> – 1.музоо, 2.торпок
<i>Аш</i> –1. Өлгөн кишини эскерип элге берилген тамак.2.мөмө чырканытын ашы	<i>Аш</i> - паллоо(түшт.) Таласта да көрсөтүлгөн маанилерде колдонулат.

<i>Көрпө</i> – кой же козунун тар-мал териси	<i>Көрпө</i> -жууркан(ичк.) Таласта бу сөздүн «жууркан» мааниси жок.
<i>Челек</i> - бочка, челек	<i>Челек</i> -чака (түшт., Тлс. батышы).
<i>Туқум</i> – 1.үрөөн. 2.укум-тукум	<i>Туқум</i> – жумуртка (түшт., Тлс. батышы).
<i>Тентек</i> – шок, бейбаш	<i>Тентек</i> –келесоо, жинди (түшт.)
<i>Күкүрт</i> – күкүрт «сера»	<i>Күкүрт</i> -ширеңке (түшт. Тлс. батышы).
<i>Тоқту</i> – 2 жаштагы ургаачы кой	<i>Тоқту</i> – борук эркеги (түшт.)
<i>Тыбыт</i> –эчкинин уяң жүнү	<i>Тыбыт</i> – 1.тыбыт жүн.2.чөбөгө (Тлс).
<i>Чайан</i> –скорпион. Бөйөн-чайан	<i>Чайан</i> –оса. Сары аары (Тлс. батышы).
	<i>Чайанчы</i> – балчы (Тлс. батышы).
<i>Мүчө</i> –адамдын мүчөсү	<i>Мүчө</i> – кошумча калың (Тлс. батышы).
<i>Кебе қозу</i> –арык козу	<i>Кебе</i> – <i>семиз козу</i> (Тлс. эң батышы).
<i>Таң!</i> (кочк.) билбейм!	-
<i>Дан</i> койгула! (Ы.көл Ж.өгүз)/ Нан койгула!	<i>Дан</i> –дан «зерно»
<i>Мақсым</i> 1.бозо(Ы.көл), 2. мақсым	<i>Мақсым</i> - максым
<i>Сандал</i> (Тлс.)1.замбил, 2.шлепанцы	<i>Сандал</i> – жылуулук үчүн тамдын ичине чок салууга ылайыкталган чуңкур (Таж.)
<i>Бүткөн</i> (чүй) –туулган. Байсейит-тин улуу баласы Медетбек Таласка <i>бүткөн</i> (Күрпүлдөк к.)	<i>Бүткөн</i> – (аяктаган)
Эл деген <i>қазан</i> (Кемин) -көп	

Аталгандардан тышкары Ж .Мукамбаев *қарылық* (пенсия), *буйрутма* (заказной) , *амалдар* (кызматкер), *бышқан суу* (жанчылып отуруп, төмөн агып келген чон суу) ж.б. фактыларды семантикалык неологизмдерге (жаңы мааниге өткөн) кошкон (Ж.Мук.,42). Говорлордогу семантикалык мындай диалектизмдердин пайда болушуна кыргыз элинин мурдагы социалдык, физика-географиялык абалы, чачкындуулугу, башка элдер менен түрдүүчө байланышы өңдүү шарттар таасир эткен.

Этнографиялык диалектизмдер

Жергиликтүү турмуш-тиричиликтин, каада-салт, ырым-жырымдын, буюм-тайымдын ж. б. түшүнүктөрдүн адабий тилге таралбаган аталыштары этнографиялык диалектизмдерге кирет. Мисалы, *қол жувар* – негизги этти (оокатты, беш бармакты) берерден мурда коноктор келери менен тартылуучу эт(Кочк.Нар.); *мүчө салуу*- алып келген калыңдын үстүнө кошумча калың салуу(Тлс.батышы); *буқары* - а)жүндөн токулган таардын бир түрү, б)бетине түр салынып токулган килемдин бир түрү (түшт.); *абдесте/албесте* – колго суу куюуга ылайыкталган кумгандын бир түрү(түшт.); *күлчөтай* – камырды кесме түрүндө эмес, төрт чарчы кесип сорпого бышырылганы(Тлс); *шалдама* – этти, күлчөтайды майдалап туурап, пияз ж.б. кошуп аралаштырылган тамак(Тлс.) ж.б.

Фразеологиялык диалектизмдер

Эки же андан көп сөздөрдүн баары бир өтмө мааниге биригип, адабий тилдегиден өзгөчөлөнгөн жергиликтүү туруктуу сөз айкаштары фразеологиялык диалектизмдер деп аталат. Фразеологизмдер таралган аймагына, колдонулушуна карата жалпы элдик (адабий тилге да мүнөздүү болгон) жана диалектилик фразеологизмдер деп экиге бөлүнөт. Жалпы элдик фразеологизмдердин мааниси адатта, кыргыз калайык-калкына баарына түшүнүктүү, жеткиликтүү болот. Мис.: *кой оозунан чөп албаган адам* «жоош, момун адам»; *жумурткадан кыр издөө* «кемчилигин издөө»; *кол ийрисине тартуу* «тууган-туушкандарына, санаалаштарына жан тартуу»; *эшек такалоо* «эч нерсе кылбай бош жүрүү»; *беттен алуу* «кепке-сөзгө келбей, асыла сүйлөө»; *жарасына тийүү/жарасын чукуп коюу* «ачуусуна тийүү, жинин келтирүү»; *колтугуна кирүү* «митаамдык, куулук менен жасакерленип керектүү кишисине жакындашуу» ж.б. Мындай фразеологизмдерге кыргыз тили абдан бай. Аны «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү», «Кыргызча – орусча орусча – кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк», «Кыргызча – орусча сөздүк» сыяктуу жарыкка чыккан фундаментал эмгектерден байкоого болот.

Фразеологизмдердин дагы бир бөлүгү кандайдыр бир территориялык чектелген аймактарда гана колдонулуп, маанилери жалпы элге түшүнүксүз болуп калат. Диалектилик мүнөзгө ээ болгон мындай фразеологизмдер негизинен башка аймактарга салыштырмалуу кыргыз тилинин түштүк, түштүк-батыш говорлорунда көбүрөөк орун алган.

Түштүк, түштүк-батыш говорлордогу фразеологизмдер	Адабий тилдеги, түндүк говорлордогу аларга маанилери туура келген фразеологизмдер
=====	=====
<i>Башы қазақ болуу</i> (башы маң болуу же айлануу, тегеренүү)	<i>Башы маң болуу</i>
<i>Алайга түшүү</i>	<i>Күйөөгө чыгуу</i>
<i>Болуп койду</i>	<i>Қызды қудалашып қойду</i>
<i>Бир ноқоту кем</i>	<i>Келесоо, ақмақ</i>
<i>Қызматы жетүү</i>	<i>Көз жумуу</i>
<i>Келте тил</i>	<i>Тили қысқа</i>
<i>Көзү күйүү</i>	<i>Көзү өтүү</i>
<i>Қолу жеттик</i>	<i>Қолу жеттиштүү</i>
<i>Медеге тийүү</i>	<i>Ачуусуна (қыжсырына) тийүү</i>
<i>Же бөгөсү, же чигеси</i>	<i>Тобокел</i>
<i>Тоғуз пулдуқ пайда жоқ</i>	<i>Эчтеке өнбөйт</i>
<i>Қолу бышық</i>	<i>Сараң, битир</i>
<i>Пул салбады</i>	<i>Мақұл болбоду</i>
<i>Пулү күйүптүрбү?</i>	<i>Сараңдық, битирдик қылдыбы?</i>
<i>Бир қайнамы ичинде</i>	<i>Бир аз кемчилиги, жеттиштегени бар</i>
<i>Мойнун көтөрүп қалыптыр</i>	<i>Бой көтөрүп қалыптыр</i>
<i>Көз оорудай болуп чыға қалды</i>	<i>Қапыстан</i>
<i>Башына тартабы?</i>	<i>Эмне қылмақ эле?</i>
<i>Ат арабасы жоқ</i>	<i>Баши-аяғы жоқ</i>
<i>Қулағын көтөр</i>	<i>Шықақта, күүлө</i>
<i>Қулағына оқуп қой</i>	<i>Жеткире түшүндүр</i>
<i>Тенгени теше сүйлөйт</i>	<i>Сөзү қурч</i>
<i>Башына қамчы бүктөдү</i>	<i>Қорқутту, үркүттү</i>
<i>Бетин сууққа салды</i>	<i>Қаза болду</i>
<i>Мурдун тартып қойбоду</i>	<i>Тоотподу</i>
<i>Қадамын катыруу</i>	<i>Жер-жеберине жеткире жекирүү</i>
<i>Жылын төө қылған</i>	<i>Бааланған, керсейген</i>
<i>Жылынды төө қылба</i>	<i>Ықсыз қалп айтпа</i>

<i>Аш-паш дегиче/кәмпир шапта-лы жалмаганча</i>	<i>А-бу дегиче/айта-буйта дегиче /көз ачып-жумгуча</i>
<i>Төбөсүн муздата кой</i>	<i>Сазайын бер</i>
<i>Тән бербе</i>	<i>Бой бербе</i>
<i>Мээсине палло басуу</i>	<i>Мээсине чай қайнатуу, тенирин таанытуу</i>
<i>Тамагын талга асты</i>	<i>Ачқа койду, тамақ бербеди</i>
<i>Бешенең хуник болсо, күзгүдөн өпкөлөбө</i>	<i>Өңүң серт болсо, башқага таарынба</i>
<i>Жел ооп жүрөт</i>	<i>Ачқа жүрөт</i>
<i>Шамыйан қайрыба</i>	<i>Қаяша айтпа</i>
<i>Бөрүнүн көзүн жеген</i>	<i>Уйқусуз</i>
<i>Жаагына бычақ қайрагыдай</i>	<i>Кулагынан күн көрүнөт, өтө арық</i>
<i>Ақ чөп башта!</i>	<i>Жаңылганда айтылчу сөз</i>
<i>Самыныма кир жуудуң беле?</i>	<i>Сен мени жақшы биле элексиң</i>
	<i>Жүнүм жата галат –уққум эле келип турат (чүй)</i>
<i>Апсаласы тир болду (Ллк. идиома)</i>	<i>Көксөсү сууду, көңүлү тынчыды</i>
<i>Илеби жибибейт (ичк.)</i>	<i>Эчтекеге жарыбайт</i>
<i>Кеп жеди (ичк.)</i>	<i>Қайгырды, қапа болду</i>
<i>Кебинин тутуругу жок (ичк.)</i>	<i>Маанисиз сүйлөөк</i>

Диалектилик сөздөрдүн лексика – семантикалык топтору

Диалектилердин лексикасы жергиликтүү чарбачылыкты, турмуш-тиричиликти, каада-салтты, үрп-адатты, жаратылыш көрүнүштөрүн, түшүнүктөрдү ж.б. туюндуруучу сөздөргө өтө бай келгендиктен, алардын баарын чогуу карабай, маанилик жактан тескеп, төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүп кароого туура келет:

1. **Мал чарбачылыгына байланыштуу диалектизмдер.** Кыргыз элинин эзелкиден берки турмушу жана жашоосу мал чарбачылыгына түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, анын түрлөрүнө тиешелүү: *ат, жылкы, айгыр, бээ, кулун, кунан, бышты, асый, кой, козу, токту, кочкор, эчки, теке, серке/эркеч, улак, чебич, уй, торпок, музоо, кунажын, бука, өгүз, ноопаз, төө, тайлак, буура/буйра, топоз, мамалак, эшек, годик/кодик/коделек, качыр* сыяктуу жалпы элдик аталыштар говорлордо текши таралган фактыларга кирет. Ошону менен бирге тажик, өзбек жана казак элдерине жакын же алар менен бир кыштакта аралаша турган кыргыз говорлорунда а) **малдын түрлөрү, жашы боюнча** өзгөчөлөнгөн төмөнкүдөй аталыштар байкалган: түшт. *сыйыр*, тлс., чүй *сыйыр//уй*; *шавваз* «ноопаз», *тумса* «биринчи жолу төлдөгөн мал»; *төрт тишти/соолук/чары, панжы/пәнжи* (Ош) «төрт жаштагы эркек кой, ургаачысы – *соолук кой*, Чүйдө үч жашка чыккан ургаачы кой-*соолук* (Чүй, 78) «Кыргызча – орусча сөздүктө» *соолук* – беш жашка чыккан кой; *шаш* (Ош) «беш жашар эркек кой», *төгөрөк (чүй)* «беш жаштагы эркек кой»; *бешли* «беш жашка оогон жылкы»; *тууча* (түшт.) «чебич»; *чарқар* «ирик»; *дөнөн соолук* (Ош) «ургаачы кой»; *жусақ* (Ош) «токту» эркеги – *ишек*; *арда* «кысыр эмди»; *атала жшлар* (Ош) «эки жашар торпок»; *таначар* (Ош) «букачар»; *қарамал/мал /уй/сыйыр /нада* (Ош); *потаалақ /боталақ /бото/тайлақ* (Ош) «төөнүн баласы»; *сүт тайлақ* «бир жаш»; *тай тайлақ* «эки жаш»; *гунан* «үч жаш»; *пышты* «төрт жаш»; *эки күрөк* «беш жаш»; *төрт күрөк* «алты жаш»; *алты күрөк* «жети жаш»; *буура* «сегиз жаш»; *бир қырққан төө* «он асый төө»; *мача//мада* (ичк.) «ургаачы эшек», **чүй.** *гулун*

// тақай//тақый, тлс. тақый // қодик //қоделек, түшт. годик//қодолек ;

б) малдын мүнөзүнө, сапатына байланыштуу атоолор: чүй. шүдүңкүт (күлүк уй, бука), түшт. катеп «бир жерге байыр албаган мал»; аргун «метис»; ханаса «тулпар»; дүмбә кой (ичк.), Ош г. рәсим қой «куйруктуу кой»; шырбаз (ичк.) «бордоку»; шываши (ичк.) «чыбаш жүн»; телбе (түшт.) «тели» (жылкынын оорусу);

в) мал чарбачылыгында колдонулуучу курал-шаймандардын жана ыкмалардын аталыштары: бөгөжү / айдарга «азоо бээни саарда арткы оң бутун бакбаяктан жип менен тартып мойнуна байлап коюу»; шүлөк «төөгө өткөрүлгөн буйла»; чықта «желенин кулун байлануучу бөлүгү»; жәгәлдирик (ичк.) «желдик»; тәэк «желеге бекитилген илмек жыгач»; торго «буйла»; соқто «кемээч»; агыл (Ош) «аткана, сарай, уйкана»; керешке «козу-улак камап коюучу чий короо»; чабра «тал короо»; панжсы «төгөрөк, чар»;

г) малдын өңү-түсүн билдирүүчү сөздөр: кәар (ичк.) «сары ала түстөгү мал»; сәмән ат (ичк.) «саргыч түстөгү кер сары ат»; чегитөw «козу-улакты эмүүдөн ажыратуу» ж.б.

2. Фаунага байланыштуу диалектизмдер. Диалектилерде ф а у н а г а байланыштуу жалпы элдик мүнөздөгү арстан, жолборс, илбирс/илбис, бөрү/қарышқыр, бөлтүрүк, құлжа, бузу, элик, кийик, теке, чөө, түлкү, суур, кирти, кашкулак, үкү, үпүп, карга, кузгун, жору, булбул, чыйырчык, таан, таранчы/чымчык, кекилик, чил, бөдөнө, куш, күйкө, кыргый/кыйгыр, шумкар, кулаалы, бүркүт, чабалекей/чабийекей, жагалмай, борбаш, бактек, короолу, жылкычы чымчык/кучкач, жар-

ганат, аары/ээри, сайгак, чымын, чиркей, көгөн, көпөлөк, ийнелик, жөргөмүш/өргөмчү, жылан, кескелдирик, балык, бака, сүлүк, кене, кантала, курт, кара курт, кумурска, чайан, кырк айак, коңуз, келин жүгүн сыяктуу аталыштар менен кошто д и а л е к т и л и к мүнөздөгү төмөнкүдөй аталыштар учурайт: **ош говорлорунда** ээри (аары), эсэл ээри (бал аары), қаваг аары, пом (үкү), бай уулу (үкүнүн бир түрү), жапалақ үкү (кичинекей үкү «сыч»), күйкө чәнәч (күйкөнүн бир түрү), бажыр (таз жору), жылбыс (илбирс), қалдагач//чавелекей//чикилдек; көк түлөк//көк куш (көк карга), паша (чиркей), читтег (короолу), пәрәндә (канаттуулар), талаа тоок//чус тооқ (кыргоол), кәптәр - кептер, көгүчкөн, гурек – бактек, чу қарға (таан), дондой (тоо эчкинин улагы), сары мүйүз (төрт жашар кулжа), қулжа чывық (кулжанын баласы), шер//жолборс, өзүз айуу (эркек аюу), **Тлс.** қармүштөк (кирпи), ороқ тумиуқ (чулдук), борчун (жапайы ургаачы өрдөк), **ичк.** чөндөлөч /чәндүлөч, **Аксы.** мамакәс (жылкычы чымчык), зәкчә//чу қарға (чөкө таан), ақ қарчығай (ак куш), қарсақ (саздак, суулуу жерлерде жүрүүчү мойну-буту узун, куйругу чолок куу канат куш), гөлвөөрү//суу жылан, мар//жылан жыл; ичк. қызыл курт / жөө желим, **Чатк.** жок желим / түшт. сой жылан (сөөлжан); қамандек (кантала); күйө (күбө); **ичк.** өшкөвүл – үлүл; **чүй.** жөжө // чөжө // бөжө//чүрпө//балапан, бачке//бачки (түлкүнүн баласы), сар қороолу (сары короолу); табу, эвфемизм жолу менен пайда болгон аталыштар: төрөкул – көмөлдүрүк, торқо – кымкап, чире – көпөлөк, төлөйман – чөө, татырман – бөрү, эпилдек – эрин, бышылдақ – мурун ж.б.

3. **Аңчылыкка байланыштуу диалектизмдерге түшт., ичк.** *бавык* (куш-бүркүткө салынуучу тор), *қақмачы* (аң үркүтүп, аны бүркүтчүгө айдап берүүчү киши), *чыргыйттоо* (колго үйрөтүлгөн куш, бүркүттүн өтө семирп жаттыркап калышы), *чуқта* (куш-бүркүттү ороо), *үндөк* (куш-бүркүттү тапка келтирүү жолу), *тумага* -тогомо; **көл.** *бүркүт жайуу//бүркүт салуу* (бир нече бүркүттү уюшкан түрдө айбандарга салуу), *салбырачы* (бүркүт салуу үчүн жыйылып баруу, салбурун), *шырга* (ичине чөп толтурулуп койгон түлкүнүн териси), *ақкун* (бүркүттүн балапаны), *бозум* (бир жашар бүркүт, биринчи түлөк), *таш түлөк* (эки жашар бүркүт, экинчи түлөк), *қум түлөк* (үч жашар бүркүт, үчүнчү түлөк), *ым түлөк* (төрт жашар бүркүт, төртүнчү түлөк), *баарчын* (алты жашар бүркүт, бешинчи түлөк), *чыңыртқы салуу* (эки бармактын ортосуна чөптү кысып үйлөп чымылдатуу, анын максаты эликтин ата-энесин чакырып атып алуу); **түшт.** *гәзә* (улар көп топтолуп түнөөчү же дайыма бир из менен жүрүүчү жер, орун), *шорвоқ* (шор аралаштырылып жасалган дары), *қутқун* (капкан серпөөрү менен чарасын бириктирүүчү темир), *жем басқыч* (мылтыкка дары өлчөп салгыч), *түтөтмө* (илгерки кара мылтык), *оолаң* (мылтыктын кундагын бекитүүчү нерсе), *чандаза* (мылтыкка керектүү болгон кагазды салгыч), *чеге* (тузак тартканда жерге сайылуучу казык), *қазық* (казык), *қырғыз қапқан*, *орус қапқан*, азылуу *капкан*, *жаағы* (серпөрдүн пружинасы), *тегеретме* (капкандын айланпасы), *серпме//серпөөр//қаңдоор* (капкандын серпилгич тетиги), *чара//жатын//түндүк//кары* (капкандын астыңкы тегерек темири), *уучу//қапқачы* (мергенчи, капканчы) ж.б.

4. Флорага байланыштуу диалектизмдерге бак-дарак аталыштары: **түшт.** *албалы /гиләс/ гиләрс* (алча), *қоқон гиләрс* (черешня), *нәк//нәшвәт//нәшвәтти//нәшпурт//ашпурт* (алмурут), *зайнолу//қайнаалы* (кара өрүк), *алмачық* (жапайы дарак), *зәрәң* (эмен), *қатын арча* (жапалак арча), *зырқ* (бөрү карагаттын бир түрү), **түшт.** *жыңғыл* (жылгын), *новда* (бутак), *қарачеке* (чийе), *писте* (мисте); **өсүмдүк аталыштары:** *пычан* (чөп), **көл.** *мық чөп//Глс. чекемық, көл. қозу қарын//Глс. айғыр телпек, ажсырық, ысырық* (аластоочу, ысырыктоочу чөп), *маймынжан, уй балдырқан, азытқы//алварсқы//алмарс, арпақан, гөдөө* (бетеге), *эшен чай* (чай чөп), *қандым, қара шоро, шорек* (ала бата), *торгой* (түбүндө көк тоголок мөмөсү бар балдар казып жечү өсүмдүк), *сонкелди* (тамак катары бышырып жечү тамыры жоон өсүмдүк), *ачық от* – мал жесе ичин көптүрүп, ууктура турган саз чөбү, *кемтир чач, төтөнай, шәмәк, таиш бастырық, жемжсевил, миң жашар, соорусун* (согон), *далқы, текей чакыч* (чайнай берсе сагыз чыкчу текейдин бир түрү), **чүй.** *ындөө//ичк. үндөө//көл. қычы, түтөк чөп, қой тикен, ит уйзақ, таиш уйзақ, қара тарық, Чатк. шәшир* (уу чөп), **Ж.тал** *партаң, гын, чевендик, мекээри ж.б.*

5. Дыйканчылыкка байланыштуу диалектизмдер: **түшт.** *катек* (пахтанын катары), *ағат* (жөөк), *шағ арык* (айдоого туурасынан салынган арык); **чүй.** *өстөн арық* (эгиндин жээгиндеги чоң арык), *байса* (коондун арыгы), *байлама* (өзөндү, сууну байлап турган арык), *бороз* (бакча өсүмдүктөрүнүн ички арыгы), *жол* (эгин арасындагы арык), *қулақ* (арыктагы сууну башка жакка бурчу жери), **көл.** *урма қулақ суу* (чоң кулак суу); **түшт.**

кәртә (пахтанын аянты), *госо /мәкә* (жүгөрү), *госо//қозо//қосек//қозек* (пахтанын косеги, «кабыктуу башы»), *кара сойлоқ* (кара сулу), *кади* (ашкабак), *жоңурчқа/жоңучка* (беде), *кәрәм* (капуста), *шалы*(күрүч); **ичк.** *пост, бечек//почоқ* (коон-дарбыз ж.б.кабыгы), *пуч* (дансыз, данексиз, маңызсыз), *жогдор* (кара буудай); **түшт.** *тамарқа*(огород), *пайнап* (майнап, саркынды суу), *наргие/наргээ*(буудайык), *далим бувдай*(кайрак буудай), *кевен/чаркап* (чөмөлө), *гарам* (кичиреек үйүлгөн чөп), *шорек* (алабата) ; **көл.** *мыйаз//* (пыйаз), *кара сугат*(эгиндин биринчи сугаты), *желжелетүү//желке сугат* (эгиндин экинчи сугаты),*дан сугат//дан суу*(эгин баш алгандан кийинки үчүнчү сугаты); *жал/Тлс.майа*(жал кылып жыйылган чөп), ж.б.

6. Курулушка, үй-жайга, анын бөлүктөрүнө байланыштуу диалектизмдер. Нарын. *тогон/тогоон* (плотина), **түшт.г.***айван* (бастырма, коридор; маңдайкы калканчы), *пешайван* (үйгө кире бериш маңдайы), *дализ*(кире бериш, коридор), *чайлек* (**Ж.тал.** коломто), *кәтәк үй* (кичине үй), *тәк үй* (астыңкы үй), *далаан/далан* (оозгу үй), *аловхана* (от үй, кухня), *төрткүл*(там, коргондун эски орду), *балаган* (там үйдүн чатырындагы ички тарап),**чүй.** *балаган//көлөкө//сайа* (атайын жасалган көлөкөлүү жай); **түшт.** *әйт* (чарбак, короо), **чүй.** *айат* (тегерете аңгек казылып же дубал салынган чарбак), *тамарқа* (огород);**чүй.***агорот//агрот//агөрөт//короо;* **чүй.** *чатыр/көл.* учурма; **түшт.** *ахтақана* (бычылган ат туруучу сарай), *кәндик* (жаш козу-улактар үчүн сарайдын ичиндеги тосулган жай), *хандек* (картошка салынуучу чуңкур, аңгек жай); *сүкөн* (дан салуу үчүн атайын жасалган дубал жай), *мейран/мээрәп/мерәп/миран* (жүк

жыноу үчүн дубалдын бооруна атайын жасалган оюк жай), *гил* (коюу чыланган ылай), *декин* (< таж. декун) (отурган-жаткан жер таза болсун үчүн үйдүн ичине 50-80 см. бийиктетип жасалган текче), *қош* (тойго келгендер жатуучу үй), *сынч* (там үйдүн жыгач каркасы, керегеси); *қош сынч*, *жеке сынч* (дубал үсүнө коюлуучу төрт кыр жоон жыгач), *торсун//тосун* (үйдүн ички төбөсүнө туурасынан коюлуучу жыгачтар), *увэсэ* (узундугу 50-60 см. келген рейка), *лэмпэ* (устундун үстүнө коюлуучу рейкалар); *астана /эстәнэ аяқ //кесеки//эстәнэ баш* (босоого), *дэрчэ/дэличэ* (терезе, форточка; калитка), *шыйпаң* (1. үйдүн камыштан жасалган чатыры, 2. талаа ортосундагы үй); **чүй.** *қары* (жоон устун); **Ош.г.** *қара үй//қырғыз үй* (боз үй), *шырдан* (бийик кереге), *ақтегер//жолбун үй //сайма алачық; сайма алачық* (чөп алачык), *чий алачык* (үч уукту бириктирип, үстүнө чий жаап жасаган алачык), *қошо уз* (чыгдандын ичине тартылган экинчи чырмак чий), *сөкчөк* (жүк жыноу үчүн жасалган жыгач буюм), *дэмбэ/тэмбэ/тэмбөвүч* (эшикти ичинен беките турган жыгач), *сандал* (мурунку там үйлөрдө жылуулук үчүн кор, чок салууга ылайыкталган чуңкур) ж.б.

7. Туугандыкка байланыштуу диалектизмдер тематикалык башка топторго караганда азыраак жолугат жана алар негизинен түштүк говорлордон байкалган. *Ава/ava* –1. улуу бир тууганы (**көл**) 2. атасынын бир тууганы(**түшт.**) 3. атасынан да улуу адамдарга карата (**чүй**) 4. жашы улууларга карата айтылчу сөз (**көл, түшт.**); **чүй., тал.** *апа* – тууган апасы, көлдө *эне* «мама», чүйдө *ана* «мама»; **чүйдө** *эне* - чоң апа, атасынын апасы, ичк. *мама-чоң эне; акэ* –ага (**түшт., өткөөл г.**), *үкэ* –ини

(түшт.), *тага* – таеке (түшт. айрым жерл.), *тай* – өзүнөн кичүү таекеси (түшт.), *тага журт* – таеке тарап (түшт.), *кәттә ата* – чоң ата (ичк.), *бува/бува* – түпкү ата, эң чоң ата (ичк.), *зыбыра* – чөбүрөнүн баласы (ичк.), *амеки//әмәки* – кыйыр, алыс тууган (ичк., өзб.г.), *әмәки* – таеке, дос-тууган (Ж.Мук., 102), *авача* – багып алган экинчи эне, *авыйга* – чоң ага (Ж.Мук., 102), *уртақ, рафик* (Жтл.), *адаш* – курбу, жолдош, курдаш (түшт.), *кексе* – карган (түшт.), *бейва* – жесир, *бықын* – каптал, бөйрөк, *әмәкбәчә* – эки бир туугандын балдары (өзб.г.), *пачча/патча* – өтм. мааниде «жезде», *жээнчоро // жээнчер* – жээндин баласынын баласы (чүй), *тогончор // тоончор* – жээнчердин баласы (чүй), *тоңбек* – тогончордун баласы (чүй); *эже* – чоң энеси тирүү болсо, өз апасын «эже» дейт (ичк.), *апче/аниче* – эже (тал, чүй. батышы).

8. Дене-мүчөлөрүнө байланыштуу диалектизмдер.

Бадан – тулку бой (түшт.), *кәллә/келде* – баш (түшт.), *кәлдә/кәллә-пәйчә* – баш- шыйрак (ичк., өзб.г.), *жигәр* – боор (ичк.), *иләп* – эрин (ичк.), *үт* – эмчектин үрпүндөгү майда тешикче, *чечқап* – көздүн кабыкчасы (ичк.), *кептеш* – жамбаш менен чаттын бириккен жери (ичк.), *қарчыт* – колтуктан жамбаштын кырына чейинки аралык, (ичк.) *байбилек* – шыйбылчак, бейбелчек; *желин қап* – желинди каптаган баштыкча, *ыйық мүрү/мүрү* – ийин (ичк.), *тоқмоқ жилик* – чүкөлүү жилик (ичк.), *каш-ка жилик* – чүкөлүү жилик (Тлс.), *мықый жилик / нуқур жилик* – күң жилик (ичк.), *қорто жилик* – күң жилик, *сээр* – бел омуртка (ичк.), *томпек* – кичинекей томпой (ичк.), *ийик баш* – томук, *ач ичеги* – малдын ичке ачуу ичегиси (Ош)/*чүйдө ач ичеги* – малдын ичке ичегиси, *гөш*

– эт (түшт.), *тог ичеги//торуңқай* – май чучук (Ош), *чарбы//чарбы май* – карын май (Ош) *қырқаар муун* – кызыл ашыктын баш жагындагы муун; **Чүйдө:** *буйлачық* – эки муруттун ортосундагы чуңкур, *ата сақал//бақал* – ээктин чуңкуруна чыккан кичине сакал, элдин айтуусу боюнча чын сакал ошол, *жаақтың эргинөөрү* – жаак сөөк менен баш сөөктүн жаакта ачакай болуп кошулган жери, *теминөөр* – тамандын ортосундагы чуңкур жери, *ургун* – далы менен колдун кошулган жери, *шоошақ//соосак* – муун, *чықчыт* – адам кулагынын артындагы домпок жери, *ыйық* – ийин ж.б.

9. Үй буюмдарына, чарба куралдарына байланыштуу диалектизмдер башка тематикалык топтордогу диалектизмдерден алда канча көп. Анын себеби кыргыз урууларынын мурда өтө чачкын абалда болушуна жана жанаша турган ар кандай элдердин өкүлдөрү менен ар кандай даражада байланышта жашагандыгына байланыштуу. Мис.: **ичк.** *көрпө* – жууркан, *эт төшөк* – жууркан, *бэрэ* – көрпө, *жэкэндоз* – жер төшөк, *пэйэндоз* – жол килем, дорожка, *шалча* – таар, *постек//бостек* (көлдөлөң), **Ж.тал.** *тақтапос* (көлдөлөң), **Түшт чыг.** *оймотеке/шырдамал* – шырдак, *талдырма* – жука кийиз, *депкир//кәпкүр//кәпкүл //кавгир // чөөлү//сускуч* – кичине темир чөөлү, *қол қашық* – чөмүч, *чәчик* – сүлгү, *балыш//бәлиш* (түшт.) *балыш//баиш жаздык* (**Көл, Зындан к.**) – узун жаздык; *зумбал/қойқап* – ичке узун кап (**Көл**), **түшт.** *зумбала//сумбал//қанар* кап – узун чоң кап; **түшт.** *меш* – чанач, *көңөрчө* – чаначтын чоңу, *қовуртқу* – жалаяк; *үч тулга* – тулганын бир түрү, *асма//чай асма// чай тулга //үч эм//чай илгич// можу//үч мара//үчмөөрө; чәвли//чөөлү, абдесте // алвесте* – колго суу куюу үчүн колдонулуучу идиштин

аты, *чөөгүн, аптава//чөйдөш//көрө//қумган*; **Ж.тал.** *көвүрө* (чайдоос), *чайдөөш* (чайнек); *таш кэсэ* – карапа чыны, *ажир кэсэ//таш кэсэ, кәрдим//айақ* – чоң жыгач аяк, *кесел//кэсэ//керден//герден чыны//чоң чыны//чоң быйала//герден бийала* – кичирек жыгач аяк, фарфор чыны; *чоң чыны//бадовот, бастек//чайнек, чайнек//чайдоос//чөөгүн, абдес* – чөөгүн, *қырма табақ* – жайыгыраак табақ, *челек//пақыр* – чака; *ичк.айна* – күзгү, *бүкмө бычақ* – маки, *чарабзал* – кайчысы бар кичине маки, **Алай.** *жаван//Чүй.жагдан* – жыгач сандык, үкөк; **түшт.** *жуан// жоа //нургуч* – үбөлүк; **түшт.чыг.октоо//Тал.оқтой/тақтай** – тактай-үбөлүк, *қасан көмөч//көмөч қасан* – нан бышырууга ылайыкталган идиш, мунун кичинеси – *таванча/тапанча*; **Чүй.** *батунус//батнос//илеген//тунке батнус* – поднос, **түшт.** *илеген //лэгән* – поднос, *таш лэгән* – карапа поднос; *көмөсө //сатил/сател кастрол //мискей/мескей //кастурул; кемпир//кемпирээк* – самоордун кернейи, *чөңкө қасан* – чугунка, *чүңөлөк табақ* – ичи чуңкур кичине чара; **түшт.** *аташ күрөк//аташ керек//аташ көсөө* – от кычкач; **Ж.тал.** *лахшегер* кычкач; *қычқач* – плоскогубцы, *аттиш//Тлс.кемпироос* – кусачки; *балқа чоқур* – чукулдук, керки; *балек//бәләги* – сок билек; *гөзө* – саптуу кичине карапа идиш; *жам* – чоң тазик // *дагыра//тепиши / даши* – чылапчын; **ичк.** *чырақпәйд* – чырак койгуч, *пақар* – чырактын айнеги, *тор чырақ* – фонарь, *аталгы* – эки капталы ичине ийилген керки; *аткы//аталгы//тартқыч* – бозо тартканда колдонулуучу буюм, *майлов* – буламык жасоо үчүн жасалган идиш, *нәй* – керней, *көңгөөл* – кымыз куюу үчүн сабаадан кичиреек кылып жасалган идиш.

10. Музыкалык инструменттерге байланыштуу диалектизмдер. Түшт. *нааматы* – музыкачы, **Ж.тал.** *дүтәр чертип эшүлө кылып, дэрийэ (ооз комуз) қагып ойнойт-тор*; **Тлс,** **Чүй** *чертмек* – комуз; **Ичк.** *чилдирмән* – жаргак дүмпүлдөк, *тар* – дутардын кылы, **ичк.** *домбура* – комуз, *дутар-тамбур, рубон, терс қагыш* – комуз күүсүнүн бир кайрыгы, *борношай* – думбура менен чертилчү күүнүн аты.

11. Оору-сыркоого байланыштуу диалектизмдер. Түшт. *кәсәл* – оору, *кәсәлмән* – оорукчан, оорулу, *дәрт* – оору, *дәртмән* – ооруну; **Алай.** *әкимсән* – талма оорусу / **Түшт.** *туталақ* – талма оорусунун кармашы; **ичк.** *ува* – келте, кара тумоо, *учунду* – бети – башы, *оозу-мурду* кыйшайып ооруга чалдыкты; *қанчоо* – капталга чыгуучу жара сымал оорунун түрү (Мук., 100), *қайтарма* – ооруну адамга дем салынып берилген суу; **ичк.** *зуру, пүчөк, көтөө/түнд.сыстооқ* – чыйкан, сыздоок; *мама* – чечек, улуу тумоо, *апса* – бетти шишитип, чачты түшүрүп ооруткан оору, *ысытма* – 1. дененин ысып чыгышы 2. безгек; *чочума* – адам оорусунун бир түрү; *жөлөмө* – ак жин; *муштум қурт* – жылкынын бутуна чыгуучу жаранын түрү; *шэйит* – жибек куртунун аппак болуп, ооруп өлүшү; *пуч* – эгиндин данынын майда болуп катып калышы; **Тлс., Чүй.** *чақалай* – лишай; *шарп* – уйдун оорусу; *өпкө/катек* – майда малдын, эчкинин оорусу; *ақбаиш* – аттын туяк оорусу; *қолоо* – жылкы далысынан аксаган оору; *топчу* – жылкынын омуроосунан аксаган оорусу; *сары гөлқо* – жылкынын оорусу; *лооқу* – аттын жонундагы жоор сыяктуу шишик; *гүл/күл* – койго чыккан чечек, кой оорулары: **ичк.** *мық, қылжың, қыйық, бөгөк//бөгөжү*; **ичк.** *буума* – басма, ангина; **ичк.** *бала тәштәди* – малдын

бала салышы, *қылов* – төөнүн тил жарасы ; *жинжсек* – шал сымал оорунун аты ж.б..

12.Кийим-кечекке байланыштуу диалектизмдер.
Чүй.*бешмант//күрмө//кемсел//желетке.* Бирок булар жукалыгы, узун-кыскалыгы, жеңи боюнча айырмаланышат: *желетке* – костюмдай кыска, *кемсел* менен *бешмант* – узундугу тизеге чейин, *күрмө* – узун да кыска, бирок жеңдүү, ичтүү болуп жасалат/ичк. *желек –бешмант, күрмө; бел чалгыч//белдемчи* –1.тыш кийимдин сыртынан тагынуучу аялдардын саймаланган кийими. 2.фартук; **Чүй.***ал жапкыч/түшт.этекчин* – фартук; каз. жакын.*ж.түргөн бөрк//чүй батыш. теветей/чүй чыгыш.теветай* –тебетай; *чачқап // чачпақ//уштук*– мурда колдонулган чач уштук; *чолпу // шолпу //чачуштук* –күмүштөн жасалган чач уштук; **Ош.***чач уштук//чач тушоо,чач пәпик; Чүй.чермий //чермай//чыптама // көкүрөкчө/ ичк.қолтуқча// кәмзир// чермий //қармама/ кәлтәчә* –чыптама,**Тлс.***чермий, Көл. пинжсек, Нарын. өпкө қап/өпкө тон, бортоной; түшт. пайтава//пайтама//байто* – чулгоо; *кебиш/ кевии /кәвии* –жыгач же тери кепич;*найчеки* –чарыктын бир түрү;*чырван* –кийимдин бир түрү;**түшт.** *шардоз* –шоона; *шапақ* –тебетей астынан кийилчү ич допу; *тымақ* –тумак; *төштүк* – боркок;*телтек* –тебетай; **ичк.***постун* –тон, *пайабзал*- бут кийим; *оромол* – жоолук, *дасоромол//дәс оромол* – чоң бет аарчы, кол жоолук, *қырқма* –кичине чарчы жоолук, *дүрүйә* –жибек жоолуктун бир түрү;*оводо* –эски-уску кийим-кечек; *насти/масты /мәсти*–маасы; *чивәк* –бут кийимдин бир түрү, *лаазым* –шым, дамбал; ичк. *баргек* –элечектин үстүнөн кийген баш кийим; кездеменин

түрлөрү: *қан атлас, нәпти, сылама, әдрәс, дуудул//дуудун, дейилда, тас, үйрө, торқо, қымқап* ж.б.

13. Тамак-ашка байланыштуу диалектизмдер. Түшт. *шөвлә//шоола* -күрүч ботко; *аш//палоо//палов* –палоо; *әсәл//асел* бал; *гөш* -эт; *қатыз//қатық* – айран, сүзмө; *кәвәп* –шиш кебек; *толто//тыбыт* – чөбөгө; *ак чәй//чәй* –көк чай; *намил чәй* – кара чай; *ғалдай//қалдай* – жупкага окшогон жука чабаты; *қурутаба//қурутап*- ысык сууга курутту эзип ичкен тамак; *қырқма* –кесме; *үйрө* –кескен камыр; *түймөч* – этти чала кууруп, майга аралаштыра карынга салып койгон оокат; **Нар., Көл.** *чық // түшт. намәкәп* – чык, *олово* – куйган өпкө, *қуйрума/қуурма* – куурдак, *асип* –быжы, *нарын* –майда тууралган эт, *шырваз /шытырма* – жаш козунун эти, *жағана//тоңдурма* – эртең мененкиге калган бышкан эт; **Тлс.** *күлчөтай* - жайылган камырдын төрт бурч кылып кесилгени жана анын бышканы, *шалдама* – бышкандан кийин тууралган күлчөтай менен тууралган эт, пияз, бир аз шорпо аралаштырылган оокат, *таванча/тапанча* –кичиреек казан көмөчкө бышырылган нан, *бытыра* – майда тоголок боорсок/**Көлдө** –*той боорсоқ; ичк. шалдама* – бозонун тобунан сарыккан суу; **түшт., Чүй г.** *тоқоч* – көмөчкө окшогон, кичиреек нан/**Көлдө** жалпы эле “нан”; *патыр//пәтир* – сүткө, майга жууруп дандырда же очокто жасалган нан; *көмөштан//көмөч нан, ойулма//қатырма, челек//қызыл нан* –нандын түрлөрү; *шолоомат* – аталаны майга куюп жасаган нан; **Чүй.** *қалама//қатырма//таптама* – казанга бышырылган жука нан; **ичк.** *гайвизек* – жука нан, *гөш нан* – ичине майдаланган эт кошулуп жасалган тандыр нан, *жыңмомо* – бууга бышырган нандын бир түрү; **Чүй.** *момо* – калама, *көмкөрмө* – оттун табына

көмкөрүп бышырылган нан/ичк. *көңтөрмө* – көмкөрмө нан; **Тлс., Чүй.** *жасапқан нан* – казанга жаап бышырган нан; **ичк.** *чүвөк* – чүйгүн тамак, *шырава* – уну аз салынып, суйдаң жасалган тамактын бир түрү, *ыс-мыс* – чый-пый жасала койгон тамак, *бороқу* – илгери кымыздан арак жасап алгандан кийинки калдыгы, *шорголомо* – өтө семиз эт, *шалтылдак* – эжигей уютуучу жуурат, *тундурма* – оорулуу киши үчүн майсыз жасалган атала, *көк сорпо* – туз салбай, бир аз эт кошуп оорулууга ылайык жасалган суйук тамак, *мытақ* – туз салбай күрүчтөн жасалган тамак, *тарпық* – май кошуп, атала сүртүп жей турган тамак, *чөктүрмө* – коюу жасалган буудай көжө, *мытымай* – айран же каймакка жаңы бышкан нанды матырып жегени, *ақ жарма* – угутсуз ачытылган таруу тамак, *папа талқан* – таруу талкан, *ширине* – мөмөдөн жасалган суусундук, варенье, *пийаван* – эт картошка, пийаз менен жасалган суюк оокат, *лаглавун пийэвэ* – кызылчадан жасалган сорпо тамак, *кэртишкэ пийэвэ* – картошкадан жасалган сорпо тамак, *қордо* – айран катыкталып, күрүчтөн жасалган коюураак тамак, *мешке май* – сызгырбаган каймак май, сызгырылганы – *сары май/сары йақ* ж.б.

14. Табигат кубулуштарына, географиялык түшүнүктөргө байланыштуу диалектизмдер. **Ичк.** *шағалаң* – шырғалаң суу, *дөмбүр* – мөндүр, *товурчақ* – мөндүр, **Тлс.** *буурчақ/ тобурчақ /мөндүр /добул/ Нарын.доол* – мөндүр, **Тлс.** *үйөр* – муз аралашып аккан суу, *нөшөр* – ливен, *өткүн* – өткүн, кыска жаан; **ичк.** *қара жамгыр* – ак жаан, узакка созулган жаан; **көл.** *қаар* – кар, *қыламық қар*, *сары қар*, *шыбырзақ*, *зампар қар*, *ала шалбырт* – эрте жаз, *ичк. бээр/ көктөм/көглөм/көвлөм* – жаз, **ичк.** *жаз* – жай, *чилвир* – са-

ратан; **ичк.чук** – көлчүкчө, **Тлс. оот** – тосулган көлчүкчө/**ичк.оот/овут**-суу токтоткон жай;**түшт. авиз/эвиз/хауз** – жасалма көлчө, **қандек** – жер титирөөдөн улам пайда болгон жарака, **гыжаа** – таш, зоо жаракасы; **қуй** – жердин жарыгы, **делбақ** – кокту, **гор** – кемер, үңкүр, **жабзар** – тоонун секичеси, **тунуқ, зымын** – мөңгү, **чомпол** – тоонун кар кетпеген бийик чокусу, **шаңшаар** – тээ алыстан көрүнгөн зоонун эң кылда бийиги, **зың** – адам чыга албаган бийик чоку, **қуу найза** – чокунун арсайып-арсайып көрүнгөн тилкеси, **суна сандық** – зоонун адегенде күн чачыраган кылда чокусу, **хэт** – туш тарабы көрүнгөн тоонун бийиги, **тигин/тикин** – тоонун тик түшмө, шагылдуу жери, **чап** – бетине жарытылуу эчтеке өспөгөн бөксө тоо, адыр, **қара жайдақ** – тоонун кар токтобогон бети, **жайпаң** – тоонун бетиндеги жайык жер, **жапсар** – тоо бийигиндеги дөңсөлөнгөн жер, **жөлөнкө** – тоонун боор сымал келген тайпак жери, **қақма** – кыштын күнү басууга коркунучтуу болуп калган тайгак боору, бети, **гери** – тоонун этеги, **апайбет/апайтөш** – тоонун этегиндеги жантайыңкы жер, **жандама** – кыйшык жер, **қоночо** – жайлоонун конуш жери, **қалбалаа** – тоонун мандай тарабы, **батқалаш** – тике мандай, **ылдыйтма** – эңкейиш, **дөңгүл** – дөң сымал, **салты** – тиктен түшө бергендеги тектирче, булуңча, **ачабел** – тоонун эки айрык бел жери, **айланыш** – имерилиш, **қапчал** – жылга, **өтөк** – муздуу тар жылга, кокту, **дара** – кысык, жылга, өндүр, **жөгө** – узатасынан ойдун болуп кеткен жер, **now** – кокту, **гүлдүр** – тегиз эмес, ойку-кайкы жер, **қумай** – кумдун ширелген сүрүндүсү, **қоргул** – чогулуп үйүлүп калган таш, **жер көчкү** – тоо бетинин көчкөн бөлүгү, **атрап** – ар тарап, **жапан** – ээн жер, **даш** – учу-кыйырсыз талаа, **өлөят жер**

–мейкин жер, *комсow* -далдаа,паана, *түшкөлөй* –тескей, *шапада/шабада* –салкын жел, шамал, *ызгырык* –батыштан соккон суук шамал, *чықыроон* –суук, ызгаар.ж.б.

15.Каада-салт, ырым-жырым, оюн-зоокко байланыштуу диалектизмдер Ичк. *үйүлүш* – жайлоого чыкканда шерине жеш адаты,*қоштавақ* – үйүнөн оокат бербеген кишиге кош табак менен тамак алып барып, уятка калтыруу;*қызыл қазан* –иш иштегендерге иш үстүндө тамак-аш бышырып берүү; *нанушта* –эртең менен эркектер чогулуп келип, бирге чайлашуу; *мээрәк* – жаңы нерсеге куттук айтуу; *төкмө* – он-он беш адам чогулуп, күндө бирөө меймандап, шерине жеш жөрөлгөсү; *тайлуw бээ* – кымыз бергенде бир чоң, бир кичине аякка кымыз куюп, аны тындырбай ичүү салты (тынса, чакаса, шыпкап ичсе “жаза тарткан”); *чәчилик* –чачыла чачуу;*ашқавар//әшкәвәр* (Ллк.) –баласы жок кишинин өзүнүн тирүү кезинде өзүнө арнап берген ашы; *жараиштыр* (Ллк.)- баланы бешикке бөлөрдөн мурда анын жууркан-төшөктөрүн жылытуу, чаңчунун кагуу;*жыртқыч* (ичк.)-жыртыш, киши өлгөндө берилүүчү кесинди мата; *дал таиштоо* –жоолук салынганда үчүн жазып салынуу; *туш тайақ*(ичк.)- жаңы келе жаткан келин үчүн сүйүнчү өндүрүп алуу жөрөлгөсү; *үч пат* (ичк.) –үч таман оюну, *беш пат* –беш таман оюну;

16. Адамдын сапатына байланыштуу диалектизмдер. Мындай диалектизмдер түштүк говорлордон, айрыкча ичкилик говорлорунан мурдагы изилдөөчүлөр тарабынан басымдуу бөлүгү жазылып алынган: *андөө*(ичк.) –баамы жок киши,*гунда* –кулагы катуу адам, *герезен* –тил азар, *гөлақы* –селсаяк болуп жүргөн адам,*галыгулу* –ак көңүл, ичинде кири жок адам;*халы* –бош, чыйрак эмес;*питинә* –ач көз, сук; *тәги пәс* –түбү

начар; муқум – бышык, чыйрак, бекем, так; мустакәм – бышык, так; дадил – күүлү, мықыр – сыр айтпаган киши; гэдә – бечара, қавылы – элпек, жеткилең; чалақай – чыдамсыз; соз – момун, жоош; тайқар – амалкөй; сатаң – көйрөн, жел өпкө; нәкәз/мәрәз (**Ж.тал, Сузак**) – кежир, мерез; зәйил - 1. кара мүртөз, 2. митаам; бемаана – мерес; чәки – кыялы чатак; дүмбүл – тентек, акылсыз; молоқой – эчтеке көрө элек, башы быша элек адам; чаркеш/чәркеш/чиркеш – кежир, өжөр; экиз, чаар баи (**Ж.тл., Сузак**) – кыйык, көк, чыр; нытаван – мажирөө; гәйрик – чолок; четин – сылаңкороз, сыпаа; бесалакы/бейусул – буту-колу узун, өң-алатсыз адам; зырапа – жеңил, таза кийинген адам; буудайча – өңү кызыл тоголок; туйтүке – туйтуңдаган адам; болушқак – болушчаак, қылвық – мойну, бою ичке, териси жука адам; итирейинки – көзү киртигий, өзү итирейген адам; тейтей – буту ичке кыз, келин; сөйрүк – келжирек; бевиждән – уятсыз; нәйынсап – нысапсыз; ичмекей – ичкич; дәңгәсә – жалкоо; наиқай – теңирекей; бегәнә – чоочун; қылыый/қылыр – чалыр; авгеште – алсыз; дэвәнт – зор, алдуу; алтейим – кичи пейил; жайдарым – жайдары, ачык; түйшүт – түйшүкчүл; хуник – серт; аңгаал – эчтекени байкабаган, алды-артын ойлобогон адам; көр – сокур; кәр/керең/герен – дүлөй; кәл – таз, жавыз – тууганчыл, бахыл – ач көз, сараң, битир, зайтана – аял сымал киши; шуттуу – шамдагай, шайдоот, шылуун; элвәң-жалваң – эпчил, дардаңкүү – дардаңбай; шоргелтей (**Жтал, Сузак**) – шордуу, байкуш; әскийәпоз – тамашачыл; кәйвәни – баамчыл, сезгич, байкагыч; арампөөш – арамза, аңгаал – эчтекени байкабаган, алды-артын ойлобогон, хуник – серт, бөргеч – беренээк, сөйрүк – келжирек, бевиждан – уятсыз ж.б.

17. Кош сөз, кошмок сөз түрүндөгү диалектизмдер.
Аш-наш дегичең (түшт.)/хәфти-хәш(ичк.) – айта-буйта/
ана-муна же а-бу дегиче ; *әкә-үкә (түшт.)* - ага-ини; *әви*
–*тавы (ичк.)*- өп-чап;*пәлә-пәтрәң (ичк.)*– чак-челекей;
әвин-чагын (ичк.)– оңбогондой; *әтини – пәтини (ичк.)*
– балдардын оюнунун бир түрү; *чәки-чүкү (ичк.)*– аки
–чүкү, ыкы-чыкы; *әңгил-әңгил* – өңгүл-дөңгүл, *асқал*
тасқал –удаама-удаа,*қапыл-тапыл (ичк.)* – карп-курп;
чытыр-пытыр (ичк.) – чытыр-пытыр; *ағыл-төгүл (ичк.)*
–март, агылып-төгүлүү; *төгүн-чачын (ичк.)* – бере-
шен; *жоқ-житик (ичк.)* – жоголгон, табылбаган нерсе;
үртүнчөк-артынчақ (ичк.) – артынып-үртүнүп; *булга*
телге (ичк.) – урушуп, тилдөө; *бүкү-түкү (ичк.)* – бүкү-
дүкү; *гәң-гүң (ичк.)* – чуру-чуу; *илке-тилке (ичк.)* – быт-
чыт; *алвақ-алвақ (ичк.)* – албак-далбак; *шуу-шуу (ичк.)*
– шуудурап кыймылдаган элес; *қуйт-қуйт (ичк.)* – дем
салганда айтылчу сөз; *ала-ала (ичк.)* – алдей-алдей;
черте-черте (ичк.) – жорто-жорто (Ж.Мук.,107);*белме*
бел (ичк.) – күрөштүн бир ыгы; *ашық-машық (ичк.)* –
шарнир;*қуу-қуу менен, газ-газ менен//тең-теңи менен,*
тезек кабы менен; *әлет-селет(ичк.)* – элес-булас; *оқто*
санда (түшт.) –анда-санда; *жумулай-журт (ичк.)* – эл-
журт, жумурай-журт; *гир-гир* –тарзага үстөккө-босток,
удаама-удаа тарттыруу ж.б.

Татаал сөздөр, эркин сөз айкаштары боюнча диалектизмдер

Жөнөкөй сөздөр сыяктуу татаал сөз түрүндөгү айтылыштар диалектилерде өтө арбын жана алар баардык диалектилерде ар кандай тематикалык топтордо ар кандай даражада жолуга берет. Мисалы, ичкиликтердеги **балдар оюндарынын аталыштары**: *қалмақ альшмай, жез кемпир, бөрү қой, айлан челек, апыл-тапал, дәли таиш, балтам тап, таиш қайнақ, соқур теке, қолго таиштамай, байым тайақ, баиш малдақ, ақсақ кемпир бапалақ, бақшы ойун*; чоң адамдарын оюндары: *жилик талаишмай, арпана ойун, сөвүк кушмай-ақ чөлмөк, шап қыйуу, топу қатмай*;

Ырым-жырым атоолору: *түшт. баиш тавақ, тоғуз тавақ, жеңе жечүш, бул/нул жайды, мусода дептер, күзгү көрсөтүш, кемпир өлдү, тайлуш бээ, дал таиштов*;

Дыйканчылыкка байланыштуу атоолор: *түшт. гозо пайа, дәлим бушдай, бушдай зэйәк, әвзәл бурусун, ат қош// орус қош, ақ жушас – күрүчтү жанча турган соку, тәк үй, ит мәкә, сушарма мәкә, қара сойлоқ – кара сулу, Глс. қара тамеки, сары тамеки, саргулақ тамеки, Чүй. қол арық – эгин арасындагы арық, өстөн арық – эгиндин жээгиндеги чоң арық.*

Курулушка байланыштуу атоолор: *қош сынч, жеке сынч; Көл. жер босого, қадоо баш, үңгүл баш; түшт. астана баш, әстәнә аяқ, босого баш, босого аяқ, жолбун үй, қара үй//қырғыз үй, кәтәк үй – кичине үй, кесек дувал// колек дувал//кувәләк дувал; Чүй. колек дубал//урма дувал, там үй//ысыг үй//аг үй - кирпичтен тургузулган үй.*

Үй буюмдары, курал, шайман атоолору: Түшт.жәкә дәстә//бир салар, үч тулга, үч мара, чай тулга, кол кашық-чөмүч, аташ күрөк//аташ көсөө, балқа чоқур-чукулдук, қанар қап-узун чоң кап, айла қазық//желе –мамы, чай тулга, чай илгич, таиш кәсә, таиш ләгән, дан баш, гилем қайчы, көк жал бараң мылтық, тоңқормо мылтық, **Чүй.**чай чыны//чай пийала, чоң чыны//чоң быйала//герден чыны//герден бийала,қашқар чайнек,көмөч қасан//көмөч қазан, күү челек//күүү челек//май челек, чөңкө қасан – чугунка, қырма тавақ – жайыгыраак жыгач табак, чүңөлөк тавақ – ичи чуңкур кичине чара; **Көл.** баи жаздық, ат тырмооқ, кол тырмооқ, аққаңқы ээр//дан баи ээр, қуишаи ээр//қуишаи ээр, анжан ээр, балдақ ээр, өрмө жүгөн, қайыма жүгөн, күмүш жүгөн, жалтақ жүгөн, жылан боор қамчы, тире ойуу, қалем ойу, тавақ ойу, қыйал ойу, баи жаздық.

Тамак-аш атоолору: Түшт., ичк. ақ чай –көк чай, мешке май –каймак май, ақ чай, кәлдә-пәйчә, қызыл қазан, мешке май, ақ жарма, көк сорпо, папа талқан, ак селде, гөш нан, пәтир нан, көмөш тан//көмөч нан, кәртишкә пийәнә, жайған аш, умач аш, тоғ ичеги//торунқай – май чучук, **Чүй.** жапқан нан – қазанға жаап бышырылған нан, көмөч нан, соқу түп, балбаақы көйө//жайма көйө, бал гаймақ – чала кайнатылған (сызгырылған) каймақ; **Ичк.** қара шорпо//қара дөң, ақ шорво, туқум шорво.

Кийим-кечек, кооздук атоолору: түшт. кәлтә чарым – таш таман, пийас чепкен –жука кийиз чепкен, тепме чепкен –кой же төө жүнүнөн согуп жасалған чепкен, чәчпәник//чач уштуқ//чач тушоо–чачуштук, чий бах-мал –чий баркыт, беи тарғақ, дас оромол, қан әтләс,

алмәбаш, тақта көчөт, пахта көчөт, тай туйақ, кәттә қур, суусар телпек, тепме чепкен,; чүй. түргөн бөрк // тебетай, қыйғач қалпақ – чекеси кыйғач кыйылған калпақ, қожо көйнөк//күрмө көйнөк – жакасы ачык абышка көйнөгү, кеп тақыя – жоолук же элечек алдынан кийилчү топуча, дубайна күрмө //жүн салған күрмө, бел чалгыч//белдемчи, ал жапқыч – фартук ж.б.

Табиғат кубулуштарынын аталыштары: *түнд. қара жамгыр, жер көчкү, ача бел, қуу найза, қара жайдақ, супа сандық ж.б.*

Өсүмдүктөр аталыштары: *түшт. сон келди, қатын арча, қара шоро, кемпир чәч, таши бастырық, миң жашар, түтөк чөп, эшен чай – чай чөп, тлс. қой тикен, қой текей, жылан текей, ит уйғақ, түшт. эшек жоңурчқа – сары гүлдүү жапайы беде, миң тамыр – бака жалбырақ, қара чеке – чийе, көл. мық тикен – чекемик, қара шоро, кемпир чач, түтөк чөп, текей чақыч ж.б.*

Жан-жаныбарлар аталышы: *түшт. қулжа чывық, бай уулу, талаа тооқ – кыргоол, чу қарға – таан, сары мүйүз, өзүз айуу, күйкө чәнәч, ақ қарчығай, қара сүйрөткү, чөл сары, ала буга, дөнөн соолуқ – ургачы кой, рәсим қой – куйруктуу кой, атала жалар – эки жашар торпок, чүй. қара баларчын – бала бүркүт, сар қороолу – сары короолу, түшт. ичк. қулжа чывық – кулжанын баласы, сары мүйүз – төрт жашар кулжа, қара сүйрөткү – куйругу узун, өңү кара чымчык, жөө желим – сөөлжан ж.б.*

Анатомиялык атоолор: *чүй. ата сақал//бақал – ээктин чуңкурундагы кичине сақал, ач ичеги – малдын ичке ичегиси, жаақтың эргинөөрү – жаак сөөк менен баш сөөктүн жаакта ачакай болуп кошулған жери ж.б.*

Азыркы диалектилер менен говорлордун лексикасындагы өзгөрүүлөр

Азыркы кыргыз диалектилери менен говорлорунун лексикасы адабий тилдин, башка тилде сүйлөгөндөрдүн, ар башка диалект-говорлордун өкүлдөрүнүн тийгизген таасирлеринин натыйжасында тынымсыз өзгөрүүлөргө дуушар болуп жатат. Ошондой өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурда колдонулуп жүргөн сөздөрдүн бир катары эскирип, колдонуудан чыгып, ордун башка сөздөр ээлеп калууда. Диалектилик сөздөрдүн туруктуу колдонулуш даражасы информанттарда бирдей эмес: айрымдары диалектинин баардык өкүлдөрүндө туруктуу сакталса, айрымдары улуу муундагы өкүлдөрдүн речтеринде гана кезигет, дагы бир тобу диалектилик өкүлдөрдүн өз ара сүйлөшүүсүндө көп колдонула бербейт, бирок элдик макал-лакап, табышмактарда жана сөздүн ыгы келе калганда “мурда ушинтип айтышчу эле, азыр минтип сүйлөп калдык” деп эскеришкенде гана жолуктурулат.

Лексикадагы өзгөрүүлөрдүн башкы себептеринин бири катары жер-жерлердеги жашоо-турмуштун, социалдык жана маданий – техникалык талаптардын, тилдин коомдук функциясынын, коомдук формациянын өзгөрүүсү сыяктуу көптөгөн тышкы факторлорду көрсөтүүгө болот. Жашоо-турмуштун шарттарынын өзгөрүүсү үй тиричилигине, айыл чарбасына, адамдардын түшүнүктөрүнө тикеден-тике таасир эте баштады. Натыйжада, мурунку жашоо-тиричиликте колдонулуп келген эски буюмдардын көбү жаңы буюмдар менен алмашылды, аны менен кошо эски буюм аталыштарынын

ордуна жаңы аталыштар пайда болду же эски аталыштарынын семантикасында жылыштар жаралды. Ошону менен бирге бөлүнүп калган кыргыз диалектилеринин арасында мурда дивергенциялык процесстер үстөмдүк кылып келсе, мамлекеттик статуска ээ болгон кийинки мезгилдерден баштап мунун тескерисинче, конвергенция процесси активдешти. Ага ички миграция, кыргыз адабий тилинин аткарган функциясынын кеңейиши, т.а., таалим-тарбияда, илим-билимде, маданиятта, массалык-маалымат каражаттарында, мекемелерде, окуу жайларында, соода-сатык, тейлөө сыяктуу ж.б. тармактарында кыргыз тилинин активдүү колдонула башташы да оң таасирин тийгизип жатат. Натыйжада мына ушунун баары диалектилик мүнөздөгү жергиликтүү сөздөрдүн көбүн колдонуудан сүрүп чыгарганга өбөлгө түзүүдө.

II- б ө л ү м. ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖЫЙНООНУН ЖОЛ-ЖОБОЛОРУ ЖАНА ПРОГРАММАСЫ

(Республиканын жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттери үчүн методикалык колдонмо)

Кириш бөлүм

Диалектологиялык практиканын максаты – «Кыргыз диалектологиясы» боюнча алган теориялык билимдерин иш жүзүндө текшерип көрүп бекемдөө, башкача айтканда, диалектилерге, говорлорго тиешелүү тилдик жалпылыктарды жана айырмачылыктарды угуп баамдоо, диалектилик материалдарды жыйнап, аларды кагаз бетине түшүргөнгө үйрөнүү.

Практиканын милдеттери:

жыйналган материалды иреттөө аркылуу адабий тил менен диалектилердин, говорлордун өз ара айырмасын жана жалпылыгын, бири-бирине болгон катышын, таасирин аныктай алууга жетишүү. Ар бир диалект, говордун тилдик өзгөчөлүктөрүн шарттап турган себептерди ажырата билүү, келечек изилдөөчүлөр үчүн мурда катталган же катталбаган диалектилик материалдарды топтоп, кагаз бетине түшүрүү жолу аркылуу университеттин диалектологиялык фондусун түзүү.

Практиканын мөөнөтү. Университеттин филология факультеттеринин күндүзгү бөлүмүндө окуган студенттери жайкы семестрдин аягында эки жумага

тилдик материалдарды чогултууга барышат. Мындай иш адатта «Кыргыз диалектологиясы» деген теориялык курс окулгандан кийин аткарылат.

Практика өткөрүлүүчү жерлер. Эгерде практика окуу жайы тарабынан ар жылы тиешелүү өлчөмдө каржыланса, анда ага барчу жерлер кафедра тарабынан алдын-ала белгиленип, тиешелүү методисттери менен кошо студенттер ошол жерге барышат. Практика каржыланбаса, анда аны алар өздөрү туулуп-өскөн жерлеринде, жайкы каникул учурунда өткөрүшөт. Айрым студенттерге практиканы университеттин фондусунда өткөрүүгө жол берилет

Практикага жөнөр алдындагы иштер. Практикага жөнөрдөн мурда студент диалектологиялык, этнографиялык эмгектерден бара турган аймактын тарыхы, этнографиялык, тилдик өзгөчөлүктөрү менен алдын-ала таанышат. Ошондой эле ал жерден жыйнала турган тилдик фактыларды билүү үчүн программалык материалдарды методисттердин жардамы аркылуу өздөштүрөт, диалектилик текстти транскрипциялап жазганга машыгышат.

Объекти менен информанттарды тандоо талаптары. Практиканттын материал жыйноосу анын алдына коюлган милдеттерине жараша жүргүзүлөт. Эгерде практиканттын алдына **бир диалектиге же говорго мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү байкап, ошол боюнча материал топтоо милдети** коюлса, анда ишти ал биринчи кезекте ошол аймактын тилине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырып бере турган кыштактарды туура тандап алуудан баштайт. Бир кыштактан жыйналган материал ошол аймактын өзгөчөлүктөрүнүн баарын толук чагылдыра албайт. Ошондуктан ал башка кыштактардан жый-

налган тилдик материалдар менен толукталууга тийиш. Кыргызстандын шартында адатта изилденчү аймактын баш-аягынан, капталдарынан жана ортосунан орун алган, уруулук, этникалык курамы ошол аймакка мүнөздүү болгон кыштактар тандалып алынып жүрөт. Бирок бул бардык учурларда колдоно салчу даяр рецепт эмес, ар бир аймактын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен материал топтоо-жыйноочунун сезимталдыгына жараша болчу нерсе экенин эстен чыгарбоо керек.

Материал жыйнала турган кыштак белгиленгенден кийинки этап – ошол кыштактагы **информанттарды тандап алуу этабы**. Мунун да өзүнчө талаптары болот. Биринчиден, информанттын улуту кыргыз, экинчиден, ал төрөлгөндөн бери ошол кыштактан же аймактан тышкары чыкпай ошол жерде туруктуу жашап келген адам, үчүнчүдөн, ал чала сабат же сабатсыз, улгайган адам болууга тийиш. Анткени, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр, башкаларга караганда мына ушундай адамдардын тилинде көбүрөөк сакталат. Информантка коюлуучу негизги мындай талаптардан тышкары талаптары да болот. Алар «Информант жөнүндө маалыматтар» деген жерде көрсөтүлдү. Дагы бир эске алчу маанилүү жагдай мындай. Материал алдыдагыдай талаптарга жооп берген кыштактын ар кайсы жериндеги бир нече информанттан топтолууга тийиш. Ошондой болгондо гана жыйналган материалдын ишенимдүү чыгарына ыңгайлуу шарт түзүлөт.

Практиканын алдына **өткөөл же аралаш говордон материал топтоо милдети коюлганда** да кыштактар, информанттар алдыдагыдай талаптардын негизинде тандалып алынат. Бирок андагы информанттардын речтери бир говордун өкүлдөрүнүн өз ара сүйлөшкөндөрү

жана башка говордун өкүлдөрү менен сүйлөшкөндөрү, диалогго катышкандардын баары номуранып жазылууга тийиш. Антпесе, өткөөл же аралаш говордогу тилдик жагдайды мүнөздөй албай турган, башаламан, түшүнүксүз материал жыйналып калышы ыктымал. **Адабий тил менен диалектилердин же башка бир тектеш тил менен кыргыз диалектилеринин карым-катышын байкоо милдети коюлганда** кыштактагы баардык адамдардын речи жашына, билимине, кесибине ж.б. белгилерине жараша бөлүштүрүлүп байкоого алынат. Мындай учурда ошол кыштактагы тилдик фактылардын жыш (активдүү) же сейрек айтыларына жана кандай шарттарда (адабий тилдин өкүлдөрү менен же өздөрүнчө сүйлөшкөндө) айтыларына айрыкча көңүл бөлүнөт да, ал фактылардын колдонулушу түрдүү эскертүүлөр, кошумча түшүндүрмөлөр (маселен, «активдүү» «пассивдүү», «мурда айтылган, азыр айтылбайт», «жаңыдан гана колдонула баштады», «ушул адамдын кебинде гана кездешет», «күнүмдүкк кепте эмес, фольклордук чыгармаларда гана учурайт», «бу сөздүн маанисин билбейт», «маанисин түшүнгөнү менен речинде колдонбойт», «өтө сейрек колдонулат» ж.б.у.с.) менен коштолуп жазылат. Эгерде кандайдыр бир кесипчилик лексикасын топтоо зарылдыгы болсо, анда жыйноочу ошол кесипти жакшы билген же ошо тармакта көп жыл бою иштеген адамды издеп таап, андан тиешелүү сөздөрдү, терминдерди маанилери менен, керек болсо сүрөтүн тартып, кагаз бетине түшүрөт. Мында да материал бирин-экин информанттан чогултуу менен чектелип калбоого тийиш. Обьекти менен информанттар тандалгандан кийин алар тууралуу төмөнкүдөй маалыматтар кагаз бетине милдеттүү

түрдө жазылууга тийиш. Аларсыз жазылгандар – паспорттоштурулбаган материал болуп, илимий иштерде колдонууга жараксыз фактылар катары эсептелинет.

Кыштак жөнүндөгү маалыматтар

1. Кыштактын аталышы (мурунку жана кийинки аталыштары).

2. Анын аталышы жөнүндө элдин айткан уламышы.

3. Кыштактын тарыхы (уюшулган мезгили: мурунку жана кийинки административдик бөлүнүш боюнча ал кайсы айылдык өкмөткө, районго, областка караган?).

4. Кыштактагы элдин этникалык курамы (улуттук жана уруулук бөлүнүшү боюнча элдин болжолдуу саны). **Эскертме:** Кыштактагы майда уруу-уруктарды көрсөтпөстөн кыргызга белгилүү болгон, мисалы, саяк, солто, кушчу, саруу, кытай, отуз уул, төөлөс, сары багыш, бугу, найман ж.б.у.с. чоң урууларын гана көрсөтүү керек.

5. Кыштактагы элдин чарбачылыгы (б.а., эли эмнеде иштешет: мал чарбачылыгында, дыйканчылыкта, кызылча, пахта, тамеки ж.б.?).

6. Кыштакта маданий-агартуу, коомдук точкалары (бала бакча, мектеп, клуб, дүкөн, ашкана, чайхана, мончо, чач тарач, почта, китепкана ж.б.) барбы жана ал жерлерде эл кайсы тилде (кыргыз, орус, өзбек ж.б.) сүйлөшөт?

7. Кыштактын автожолго, темир жолго, район, область борборуна аралыгы канча км?

Информант (материал алынчу адам)
жөнүндөгү маалыматтар:

1. Фамилиясы, аты
  2. Жашы (төрөлгөн жылы).
  3. Уруусу (мисалы, солто, сарбагыш, бугу, саяк, кушчу, саруу, төөлөс, канды, найман ж.б.у.с. чоң урууларын гана көрсөтүү керек).
  4. Төрөлгөндөн бери ушу кыштакта туруктуу жашап келеби же башка жерден келгенби? Башка жактан келсе, кайсы жерден жана качан келген? Эгерде информант башка жерге барып, убактылуу жашап, же окуп, же иштеп келсе, ошол жердин дареги жана жылдары кошо көрсөтүлүүгө тийиш.
  5. Билими (сабатсыз, чала сабат, сабаттуу: башталгыч, орто, атайын орто, жогорку билимдүү. Билим алган жердин дареги).
  6. Кесиби (же азыркы иштеп жүргөн иши).
  7. Информанттын өзү кыргыз улутунан болууга тийиш. Эгер анын ата-энесинин бирөөсү, же аялы, же күйөөсү башка улуттан болсо, анын речине таасир эте турган мындай факторлор кошо көрсөтүлөт.
  8. Информант иштеген жамааттын этникалык курамы кандай жана анда колдонулган тил кайсы (кыргыз, орус, өзбек ж.б.)?.
- Эскертме:** Тили чулдур, же тантык, же келегей сүйлөгөн адамдарды информант катары тандап алууга болбойт.
9. Информанттын түрдүү чөйрөлөрдө колдонгон тили же диалектилик нормасы:
а) ишинде (дайыма же чоң чогулуштарда гана... тилин колдонот)

б\ көчөдө, коомдук жайларда: базарда, транспортто, ашканада, дүкөндө, эс алуу жайларында ж.б.

в\ үйүндө (ата-энеси, же бир туугандары, же аялы, же күйөөсү, же балдары, же жолдоштору менен сүйлөшкөндө гана).

г\ жолдоштору, же курбу-курдаштары, же жердештери менен сүйлөшкөн учурларда гана.

Диалектилик материалдарды транскрипциялоого сунушталган алфавит

Диалектилик материалды адабий тилдин орфографиялык нормасына салып жазууга жарабайт. Жыйноочу барган жерде сөз кандай айтылса аны дал ошондой жазып алууга жетишүүсү керек. Аны жүзөгө ашыруу максатында диалектология тармагында атайын жеңилдетилген транскрипциялык алфавит колдонулат. Кыргыз диалектологиясында кыргыз алфавитине негизделген транскрипцияны колдонуу мүнөздүү. Анын маңызы төмөнкүдөй: 1. Кыргыз алфавитиндеги йоттошкон е ё ю я тамгалары ЙЕ, ЙО, ЙУ, ЙА түрүндө (мисалы: *тийет, қойон, туйук, тайақ*) жазылат. Ошондой эле кыргыз алфавитиндеги \к г \ тамгалары диалектологиялык транскрипцияда (к , қ , г , ғ) деген төрт тамга менен белгиленет.

2. Диалектилердеги тыбыштык өзгөчөлүктөрдү толугураак чагылдыруу үчүн кыргыз алфавитиндеги тамгалардан тышкары дагы кошумча төмөнкүдөй тамгалар жана белгилер алынган:

1. Ә –ачык, кең, бирок /a/ дан куушурак, кыска үндүү. Мис.: *дәри* «дары», *тәтти* «таттуу», *әсәл* «бал», *кәллә* «баш» ж.б.

2. ӨӨ әә –алдыдагы кыска /ә/нын созулмасы. Мис.: *бээри* «баары», *шээр* «шаар», *әалим* «аалым, окумуштуу» ж.б.

3. Ээ – бир аз эринчил кең, кыска, жоон үндүү. Мис.: *алма* «алма», *анар* «анар», *Фэргоона* «Фергана» ж.б.

4. Ww – эринчил дифтонгдун экинчи компоненти. Мис.: *тов*, *товдун* «тоодун», *күйөw* «күйөө», *куw* «куу», *суw* «суу» ж.б.

5. Индифферент үндүүлөрдүн экөөсү тең жазылат. Бирок басымдуу угулганы сапка, начар угулганы сап үстүнө жазылат. Мис.: *ку^улги* «күлкү», *ы^ммқон\имқон* «мүмкүнчүлүк», *сы^уйыр\си^уйир* «уй», *йы^ллон\йи^ллон* «жылан» ж.б.

6. Vv –эрин-эринчил, тегерек жылчыкчыл, жумшак үнсүз. Мис.: *ава* «аба», *тавақ* «табак» ж.б.

7. Г г –артчыл, жарылма, жумшак үнсүз. Мис.: *гилем*, *гийиз*, *гүл* ж.б.

8. Ғ ғ – терең түпчүл, жылчыкчыл, жумшак үнсүз. Мис.: *гар* «үнкүр», *гыйла* «кыйла», *қарға* «карга», *гараңгы* «караңгы» ж.б.

9. К к – артчыл, жарылма, каткалаң үнсүз. Мис.: *кийиз*, *келин*, *кечинде*, *киргиз* ж.б.

10. Ққ –терең түпчүл, жарылма, каткалаң үнсүз. Мис.: *қат*, *гараңгы*, *қалың*, *жуқа*, *қырғыз* ж.б.

11. Ж ж – уччул, жумшак аффриката\дж\ . Мис.: *жаш*, *жол*, *жолдош*, *жеңиш*, *жыйна*, *жүргөн* ж.б.

12. Жж –уччул, жылчыкчыл, жумшак үнсүз. Мис.: *журнал*, *Жуков*, *абажур* ж.б.

13. Ыы – уччул, капталчыл, таңдайлашкан уяң үнсүз. Мис.: *әләлвәйт* «алалбайт», *әлдәй алвәймын* «алдай албаймын» ж.б.

14. Л л – уччул, капталчыл, таңдайлашпаган үнсүз. Мис.: *жыл*, *ылдый*, *жол*, *жел* ж.б.

15. Ф ф –эрин-тишчил, жылчыкчыл, каткалаң үнсүз.
Мис.: *фабрика, феврал* ж.б.

16. F f –эрин- эринчил, жылчыкчыл, каткалаң үнсүз.
Мис.: *фарзоона* «Фергана», *фақат* «факат»! ж.б.

17. Н н -көмөкөйчүл, жылчыкчыл, каткалаң үнсүз.
Мис.: *шаһар* «шаар», *баһар* «баар, жаз, көктөм», *маһалла* «квартал» ж.б.

18. Жумшарып айтылган каткалаң үнсүздөрдүн үстүнө (оң тарабына) алардын каткалаң түгөйлөрү жазылат. Мис.: *к^килем, п^байда, з^заман, д^даамж* ж.б.

19. Каткалаңдашкан жумшак үнсүздөрдүн үстүнө (оң тарабына) алардын каткалаң түгөйлөрү жазылат. Мис.: *г^гилем, б^бийаз, д^дерезе* ж.б.

Кошумча диакрит белгилери:

[...]/транскрипцияланды деген түшүнүктү билдирет. Мис.: [эсэл]«бал», [зағызған] «сагызған», [байда] «пайда» ж.б.

...( )...(...) – кашанын ичиндеги тыбыш редукцияланды (б.а. кыскартылып айтылды) деген маанини билдирет. Мис.: *п(и)чоқ* «бычак», *Э!п(у)сурман!* «э бурсурман!» ж.б.

\\, \ – параллелдик (экөө тең айтылган же колдонулган) форма. Мис.: *чақа || челек, алар || лор* ж.б.

* – калыбына келтирилген мурдагы форманы көрсөтөт. Мис.: *тағ**.

∞- алмашып айтылуу дегенди туюндурат.

>...дан ...га өткөнү. Мис.: *тов> тоо*

<...га ...дан өткөнү. Мис.: *(тов<тағ)*.

басым: (_ негизги басым, ^ экинчи даражадагы басым).

— сөздөрдүн арасы тынымга бөлүнбөй чогуу айтылганы. Мис.: *Ала_зел* «ала кел».

\ -фразада болгон ар кандай тынымды (паузаны) билдирет.

.- чекит. Сүйлөмдүн чеги, аягы.

-...көп чекит – аягына чейин айтылбай калган ой, фраза. Жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр адабий тилдегидей тыныш белгилери аркылуу ажыратылат. Бирок сүйлөмдөрдүн интонациясына, тондун кыймылына жана деңгээлине транскрипциялык атайын белгилер алынбады.

Материал чогултуунун ыкмалары жана талаптары

Диалектологдун объектидеги жүргүзүүчү иши – эң оор жана өтө жооптуу болгондуктан, андан барган жердеги адамдарга абдан кылдат мамиле жасоо жагы талап кылынат. Жыйноочу тили изилденип жаткан адамдын кадырын сактоо менен жергиликтүү элге маданияттуу мамиле жасап, дайыма адептүү жүрөт.

М а т е р и а л ж ы й н о о а м а л д а р ы. Материал жыйноодо ангемелешүү, байкоо жүргүзүү, суроо-жооп, магнитофонго же уюлдук телефонго, видеотасмага жазып алуу, сүрөткө тартып алуу, анкетанын суроолоруна жооп алуу сыяктуу сынактан өткөн ык-амалдар колдонулат. Бирок объект тандалар замат эле жыйноочу аталган ыкмалардын бирин колдонуп, уккандарын жаза баштабайт. Ал биринчи кезекте, келген максаты жөнүндө жергиликтүү элге ошол айылдык активдердин, мугалимдердин же тааныштарынын жардамы аркылуу түшүндүрүү иште-

рин жүргүзөт. Андай шарттарда аларга «жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү жыйнаганы келдик» деп тике айтпай, «жергиликтүү элдин, айылдын тарыхын: буга байланыштуу эски, жаңы үрп-адаттарды, салттарды, өнөр-кесибин, турмушун – чарбасын, жомок – уламыштарын изилдөө үчүн материал жыйнаганы келдик» деп айтканы оң болот. Анткени «...тилинерди изилдегени келдик» дегенде, ал жердеги адамдар кооптонуп, силердин көзүңөрчө адабий тилдин нормасында сүйлөөгө аракеттенип калышат. Натыйжада ошол жерге тиешелүү нукура, таза тилдик материал жазылбай калат. Ошондуктан келген максатты аргасыздан ушинтип жалпылаштырып, жашырып айтууга туура келет. Эгерде жергиликтүү элдин ишенимине ээ болгонуна көзүңөр жетсе, анда келген максатты информантка ылгап ачык айта берсе болот. Түшүндүрүү иштерин жүргүзгөндө жана башка учурларда жыйноочу бөтөн адам экенин билдирбөө максатында алардын тилинде сүйлөөгө аракеттенет. Материал жыйноодогу негизги талаптардын бири бу – жыйноочунун бөтөн эмес, жергиликтүү элдин өз кишиси катары кабыл алуусуна жетишүүсү эсептелет. Ошондой болгондо гана жыйноочунун сүйлөгөнүнө карата информанттын тили ылайыкташпайт жана жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр таза, түп нускасында айтылып, материалдын ишенимдүү топтолушуна ынгайлуу шарт түзүлөт.

Материал жыйноонун **ангемелешүү ыкмасы**. Мунун максаты – информантты ал кызыккан кепке тартып, жибите сүйлөтүүгө жетишүү болуп эсептелет. Материал жыйноону адатта келген кыштактын тарыхынан, ал тууралу уламышты суроодон

же болбосо, ошол элдин кол өнөрчүлүгү, ар түрдүү адаттар, ырым-жырымдар, кыз берүү, келин алуу, аш-тойлордогу каада-салт, куда тосуу, там салуу, тамак-аш, кийим-кечек, чарбачылык ж.б. жөнүндөгү темалардан баштаган оң. Диалектилик материалдарды жазуу информанттын тартынбай, ээн-эркин сүйлөөсүнө байкоо жүргүзүүнүн негизинде ишке ашырылат. Эгерде жыйноочу жалгыз болсо ангемелешүүнүн багытын бир нукка багыттап коюп, ал айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразаларды, сүйлөмдөрдү акырын жаза берет. Тактоо зарыл болгондо кошумча суроолор берилип турат. Чарчап же тажап баратканда информантты кызыктырган тамашалуу, күлкүлүү окуяларга кайрылып турса «ангеме жеңил-желпи, ишенимдүү маанайда өтөт дагы, материал жакшы жыйналат. Негизгиси – информантты тажатпай материал топтогонго аракеттенүү керек. Ангемелешүү учурунда «силерде мындай деп айтабы?» же «силерде баланча деген сөз барбы?» сыяктуу тике суроолор берилбөөгө тийиш. Мындай суроолор берилгенде же информант тажап баратканда ал «бар» же «жок» деген чолок жооптор, же жыйноочунун сөзүн кайталоо менен чектелип калышы мүмкүн. Ошондуктан негизги материал информанттын ээн-эркин сүйлөгөн диалогдук же монологдук кебине байкоо жүргүзүү аркылуу жыйналат. Албетте, бул башка методдор такыр колдонулбасын дегендикке жатпайт. Алар материал чогултуунун шарттарына, материалдын мүнөзүнө жараша ажыратылып колдонула берет.

Материалды **бир нече студент биригип чогултууга да жол берилет.** Мындай учурда жыйноочунун бирөөсү ангеме жүргүзсө, калгандары уккандарын жазып оту-

рат. Мында дагы ыр саптарын жазгандагыдай амалды колдонсо, текст толук жазылат.

Эгерде жыйноочу информанттардын өздөрүнчө сүйлөшүп жаткандарын жазып алса, алар абдан баалуу материалдар болуп эсептелет. Мындай жагдай бир нече информанттардын башы кошулуп калган жерлерде ишке ашырылышы мүмкүн. Бирок сүйлөшүп жаткан баардык информанттар жөнүндөгү маалыматтар толугу бойдон ар бири номурланып жазылышы керек.

Суроо-жооп ыкмасы. Материал жыйноонун мындай ыкмасы эки түрлүү жол менен ишке ашырылат. **Биринчиси**-күн мурунтан даярдалган программанын же диалектологиялык справочниктердин суроолоруна информанттардан тике жооп алуу жолу. Мында конкреттүү бир түшүнүктүн кандайча аталарын билүү үчүн «Бул эмне деген зат, буюм?» «Сууну эмне деген идиш менен ташыйсынар?» сыяктуу кыйыр суроолор берилип, алардын жооптору жазылып алынат. «Музоону эмне дейсинер?» сыяктуу тике суроо берилбейт. Мындай метод негизинен лексикалык материалды жыйноодо, асиресе айыл-чарбалык, табийгый заттар, үй буюмдары, флора, фауна аталыштары ж.б. колдонулат. Абстрактуу түшүнүктөрдүн маанилерин ачууда алардын орусчасын айтып сураса да болот же ал сөздүн аныктамасы боюнча да аталышы, маанилери такталат. **Экинчиси** – жыйноочу тарабынан күн мурунтан таратылып берилген анкетадагы суроолорго информанттардан жооп алуу жолу. Бирок мындай ыкма убаракерчиликтүү жана машакаттуу болгондуктан иш жүзүндө көп колдонула бербейт. Фонетикага, морфологияга жана синтаксиске байланыштуу мате-

риалдарды жыйноодо тике суроо жолун колдонгон ылайыксыз. Мындай учурларда темага байланышкан сөз, форма айтыла тургандай кылып, багыттоочу суроолорду берүү алгылыктуу. Кээде тиешелүү сөздү же форманы айттыра албай айла кеткенде, информантка тике суроо берүүгө да жол берилет. Бирок тике суроодон алынган жооп кошумча материалдар аркылуу бекемделүүгө тийиш.

Материал жыйноо жагынан алганда тилдин бөлүмдөрүнөн убаракерчиликти көп талап кылары – синтаксис, себеби мындай материалды табуу үчүн байланышкан текст, андагы сүйлөмдөр толук жазылышы керек. Информантка багытталган туура суроолорду берүү аркылуу керектүү конструкциядагы сүйлөмдөрдү алууга болот.

Техникалык каражаттарга жазып-тартып алуу ыкмасы. Айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү кагаз бетине жазганга караганда келки тексттерди жазып алуу бир топ машакаттуу. Ал жыйноочудан тез жазуу жөндөмүн, ошондой эле тексттеги сөздөрдүн ыраатын бузбай, толук жазып алууну талап кылат. Албетте баардык эле жыйноочуда мындай сапаттар боло бербейт. Ошондуктан андай материалды жазып калуу үчүн, жазып – тартып алуучу техникалык каражаттарды колдонгон абдан ыңгайлуу. Аларды колдонгондо тилдин жергиликтүү колорити, интонациясы, дикциясы, сүйлөмдөрдүн, сөздөрдүн орун тартиби өзгөрүүсүз жазылат. Мүмкүн болсо алардын речин тымызын жазып алганга аракеттенүү керек. Жазып жатканын сезип-туюп калган информанттын тили, сөздөрү ошого жараша өзгөрүп кетери белгилүү. Техникалык каражаттарга жазып алган материалдар

ошол жерден башка жакка кете электе текшерилип, такталууга тийиш. Кийин шаарга келип, аларды кагаз бетине түшүрүп жатканда, такталчу, түшүнүксүз жерлери чыкпашы үчүн аларды ордунда текшерген натыйжалуу.

Кээде өтө сейрек учураган же башка аймактарда жок буюмдардын, кийимдердин сүрөттөрүн тартып, алардын аталышын кошо жазып койсо, алар баалуу материалга айланат.

Жыйнала турган материалдардын мазмуну

Материал жыйноо үчүн диалектолог бир жерге улам-улам бара бербейт. Ал балким, а жерге өмүрүндө бир же ашып кетсе эки барар. Ал жерге ошол максат менен диалектологдордун кийинки муундары көп жылдар өткөндө гана барышы мүмкүн. Ага чейин ал жерде тилдик көп өзгөрүүлөр жүрүп кетери айтпаса да түшүнүктүү нерсе. Ошондуктан диалектологдун бир жолу барып жазып келгени – ал жер гана эмес, жалпы кыргыз тили, диалектилери үчүн кайталангыс баалуу жазма эстелик болуп калат. Демек, диалектолог ушуну эске тутуу менен барган жердеги тилдик фактыларды түп нускасынан бузбай, болгонун болгондой жазып келүүгө милдеттүү.

Жыйнала турган материалдын мазмуну, биринчи кезекте, «Кыргыз диалектологиясы» предметинде алган теориялык жоболорду практикага барган жерлердеги тилдик материалдар аркылуу бекемдөө жана ошого ылайык материалдарды чогултуу милдетине түздөн-түз байланышкан нерсе болгондуктан, биринчи кезекте фонетикалык, морфологиялык (грам-

матикалык), лексикалык системаларындагы жалпылыктарына көңүл бөлүнөт. Ошондой эле алардын өзгөчөлүктөрү боюнча материал жыйноого өзгөчө көңүл бурулууга тийиш. Практикага барган аймактагы жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү ажыратып сурап, материал жыйноо жагы университет тарабынан дайындалган тиешелүү методисттин жетекчилик жардамы аркылуу жүргүзүлөт. Кыргыз говорлору боюнча сөзсүз жалпы текшерүүгө алына турган программалык суроолору катары төмөнкүлөр эсептелет.

Фонетикалык материалдар

Өзгөчө буга көңүл бургула. Жыйнала жана сурала турган сөздөрдүн баары контекстте (тексттин ичинде) берилиши керек.

1. \ə\ тыбышы фонемалык мааниде колдонулабы? Мис.: **кэл** «таз», **кел** «кел бери»; **кэр** «дүлөй», **кер-жипти кер**; **нэк**-алмуруттун бир түрү, **нак** –нак өзү. Ал тыбыш кандай сөздөрдө жана кайсы муундарда айтылат? Мис.: **жэш** «жаш», **жэшил** «жашыл», **жэшэ** «жаша», **жэйлоо** «жайлоо», **эйт** «айт», **эйлэн** «айлан», **тэтти** «татты», **дэри** «дары», **шэкэр** «шекер», **кэллэ** «баш», **бэйлэр** «байлар», **кэртишкэ** «картошка» ж.б.

2. \ə\ тыбышынын созулмасы барбы, бар болсо ал төмөнкүдөй сөздөрдө учурайбы? Мис.: **бээри** «баары», **сээр** «эртең менен», **шээр** «шаар», **бээрдэ** «жазында», **дээнэ** «даана», **мээлэ** «квартал», **дээр** «бир даари» ж.б.

3. Үндүү тыбыштар ар кандай позицияларда алмашылып айтылабы? Мис.: **алло**: ал-ол, алар-олор, табылгы-товулгу; **аллы**: ташта-тышта, чакыр-чыкыр; **аллу**: туура-тууру; **элли**: эч нерсе\лич нерсе; **олло**: омур-өмүр; **уллу**:

сулу-сүлү «овес»; **ыӡу**: акын –акун ,акыр-акур ,чылгоо-чулгоо, сымбат-сумбат,мынча-мунча, мыкты –мыкту, бурчак-пырчак; **ыӡи**: тим отур –тым отур, ис-ыс же ысы чыгып кетти, иман-ыман, имарат-ымарат; **уӡо**: жуучу түштү-жоочу түштү ж.б.

4. Эрин созулма үндүүлөр (оо,өө, уу,үү) же эринчил дифтонгдор (ow,өw уw,үw) айтылабы? Мис.: **боо – bow, тоо- tow, towдун, төө-түйө, экөө-өкөw, буура –буwра, суу-суwдун башы, тууйт-туwат, кууну-куwду ж.б.**

5. Булардын кайсынысы айтылат? Мис.: **кичик-кичүw -кичүү, тириг- тирүw-тирүү, улук-улуw-улуу, тарык-таруw-таруу, эллик-элүw-элүү ж.б.**

6. Үндөшүү закону сакталабы же бузулуп айтылабы? Кандай сөздөрдө үндөшүү бузулат? Мис.: **күнгөй-күнгөй, үзөнгү-үзенги, бәтунус – пәтунус, үкә, үйдү әкиледичи? ж.б.**

7. Материал жыйналып жаткан аймактагы үнсүз тыбыштардын курамы кандай? Аларда башка аймактарда жок тыбыштар айтылабы?

8. (з) (с) тыбыштарынын кайсынысы айтылат?: сөз башында **заман-саман** «время, эпоха», **зай-сай** «ложбина», **кызыл –кысыл** «красный», **баласы-балазы** «его сын», **ысык –ызык** «горячий», **биз –бис** «мы», **сиз–сис** «вы» ж.б.

9. Көмөкөйчүл \ h \ тыбышы айтылабы? Мис.: **баһар –баар** «весна», **шаһар-шаар** «город», **һава-ава** «воздух», **һайван –айван** «животное», **һеч –әч** «никогда», **маһалла –маала** «квартал» ж.б.

10. Кайсы сөздөрдүн башында \п\ , же \б\, же \м\ айтылат? Мис.: **пийаз –бийаз –мийаз, бөөн –мөөн** «бөөнү жарылды», **маки-баки** «бүктөмө бычак», **муун-буун** ж.б.

11. Көрсөтүлгөн жана башка сөздөрдүн башында

каткалаң \п\ же жумшак \б\ айтылабы?: **бут-пут, байпақ-пайпақ, бычақ-пычақ, балбан-палван, балта-палта, батунус-патнус, бусурман-пусурман, батиңке-пәтиңке** ж.б.

12. Сөздөрдүн башындагы \к\ \к\ тыбыштары жумшарып айтылабы?: **гилем, гийиз, гемпир, ген «кен», ғың «қың дебе!»**, **гелебер** ж.б.

13. Сөз ичиндеги \к\ \к\ тыбыштары жумшарып айтылабы?: а\эки үндүүнүн ортосунда: **жокору – жоғору, шүкүр-шүгүр, эгин-экин эктик, кара_қой-кара_гой, ала_кел-ала_гел, жолдо_қалды-жолдо_ғалды** б\ жумшак үнсүздөрдөн кийин келгенде: **жыл_келет-жыл_гелет, жаз_келди-жаз_гелди, атаң_қана?-атаң_ғана?**

14. Төмөнкүдөй сөздөрдүн башында \д\ \т\ тыбыштарынын кайсынысы айтылат?: **тагыра, тарбыз, тайар, талаа, терезе, топу, төш, тебеле, табыш, тозоқ, тағдыр, талай, таарат, тене, тандыр, теңсел** ж.б. Сөз ортосунда: **кууғундук, качандан, көгүлдүр, мөлдүр, болдур** ж.б.

15. \X\ же \к\ тыбышы айтылабы?: а\ сөз башында: **хырман же кырман, хыйла же қыйла** б\ сөз ортосунда: **ахыры-ақыры, ахывал-ақыбал, жахшы-жақшы, ар_хыл-ар_қыл** ж.б.

16. Төмөнкүдөй тыбыштардын алмашып айтылышы учурайбы?: д\йй: **сүдрө-сүйрө, адақ-айақ**; д\зз: **мүрзө –мүрдө**; з\рр: **атқаз –атқар, кутқаз-кутқар, өткөз-өткөр, жеткиз-жеткир**; з\йй: **сөзле-сүйлө**; з\жж: **эзелки –эжели, таазым-таажим, сүз-жүз, сүздүр –жүздүр**; з\ж\ч: **зынжыр-занжир-жынжыр-чынжыр, зампа-жампа-чампа, забыр-жабыр, жығач-чығач**; ч\шш: **чама-шама (чайдын чамеси), шашке-чашке (күн шашке болду), шыпыр-сыпыр (үйдү шыпыр), шайлоо-сайлоо, ширенке-сиренке,**

шорпо-сорпо; с\лч: соз-чоз (бир нерсени соз), сыз-чыз (сызык-чызык), сач-чач (топуракты чач); ч\лц: чай-цай, нече-неце, канча-канча, койчу-койцу (болду), барчы-барцы нары, чайыр-цайыр (клейге окшогон зат); ж\лй: жак-йак (май маанисинде), жол-йол -йул, жер -йер, жақшы-йакшы, жарым-йарым, көжө-көйө-көчө (суюк оокат маанисинде), кунажын-кунайын; к\лг\лн: чоң эне-чоң эне чоң эне; л\лр: болукшу-борукшу (болукшуп отурат деген мааниде), мусулман-мусурман-бусурман, данғыр-данғыл, данғыр жол, чулға-чурға (ороону чулга деген мааниде), быркырап-былқырап (быркырап кетүү маанисинде), көөнөр-көөнөл; л\лд\лт: қарлығач-қардығач (куштун аты), кирле-кирде (кирдеп кетүү), түрлүү-түрдүү, қаарлан-қаардан(каары келүү маанисинде), қордук-қорлук, зорлук-зордук, адал-алал,бу жерлик-бу жердик, ашықтық-ашықлық,кучақта-кучақла ж.б.; л\лн: мылтық-мынтық, мүнүшкөр-мүлүшкөр (саяпкер), жалғыз-жанғыз, молтондо-монтондо-мойтондо, күнжара-күлжара(майын алган семечкеден калганы), айланайын-айнанайын ж.б.; н\лк: қылчақта-қылчаңда, салпанда-салпақта, делденде-делдекте, далданда-далдақта, қолтондо-қолтоқто, қайпанда-қайпақта, жалтаңда-жалтақта ж.б.

17. Геминат (үнсүздүн узарышы) кандай учурларда жолугат?: а\уңгу түрүндөгү сөздөрдө: отгуз-отуз, сәккиз-сегиз, тоққуз-тоғуз, йетти-жетти, эллик-элүү, ыссық-ысық, өллө-өлө, таййар-тайар- дайар, ишшек қой\ишек, теккиз-тегиз, алла-алда таала, молдо-молло, селде-сәллә, келде-кәлдә-кәллә, кәрнәй-кәннәй, дароо-дәрроо, оббо!-опоо!, грам-грамм, тонна, доллар, клас-класс, суппер –супер ж.б.;

б\.\u0430\u043d\u0433\u0443 \u043c\u0435\u043d\u0435\u043d \u043c\u0443\u0447\u043e\u043d\u0443\u043d \u0430\u0440\u0430\u043b\u044b\u0433\u044b\u043d\u0434\u0430: **кетти, \u043a\u0430\u0442\u0442\u044b, \u043a\u0430\u0442\u0442\u0430\u0440, \u0430\u0442\u0442\u0430;**

\u0432\.\u0441\u043e\u0437 \u0430\u0440\u0430\u043b\u044b\u0433\u044b\u043d\u0434\u0430: **\u044e\u0447 \u0436\u0435\u0442\u0438-\u044e\u0447 \u0436\u0435\u0442\u0438-\u044e\u0447 \u0447\u0435\u0442\u0438, \u044e\u0447 \u0436\u0443\u0437- \u044e\u0447 \u0436\u0443\u0437- \u044e\u0447 \u0447\u0443\u0437.**

18. \u042e\u043d\u0441\u0443\u0437 \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u0430\u0440\u0434\u044b\u043d \u0442\u0443\u0448\u0443\u0440\u0443\u043b\u0443\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u044b\u0448\u044b \u0436\u043e\u043b\u0443\u0433\u0430\u0431\u044b?:

\u0430\.\u0441\u043e\u0437 \u0431\u0430\u0448\u044b\u043d\u0434\u0430\u0433\u044b \n\u043d\ \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u044b \u0442\u0443\u0448\u0443\u0440\u0443\u043b\u043e\u0431\u0443?: **\u041d\u0430\u0440\u044b\u043d-\u0430\u0440\u044b\u043d, \u043d\u0430\u0439\u0437\u0430-\u0430\u0439\u0437\u0430, \u043d\u0430\u0441\u043f\u0430\u0439-\u0430\u0441\u043f\u0430\u0439 – \u0430\u0441\u043c\u0430\u0439, \u043d\u043e\u043a\u0442\u043e-\u043e\u043a\u0442\u043e, \u043d\u043e\u043e\u043f\u0430\u0437-\u043e\u043e\u043f\u0430\u0437, \u043d\u0430\u0441\u0430\u0430\u0442-\u0430\u0441\u0430\u0430\u0442, \u043d\u0430\u0440\u044b-\u0430\u0440\u044b, \u043d\u0435\u043c\u0438\u043d\u0435?-\u0435\u043c\u0438\u043d\u0435?, \u043d\u0438\u043a\u0435-\u0438\u043a\u0435, \u043d\u044b\u043a\u0441\u044b\u0440\u0430\u043f-\u044b\u043a\u0441\u044b\u0440\u0430\u043f, \u043d\u044b\u043c-\u044b\u043c, \u043d\u0430\u0448\u043f\u0443\u0440\u0442-\u0430\u0448\u043f\u0443\u0440\u0442, \u041d\u0443\u0440\u0430\u0430\u043b\u044b-\u0423\u0440\u0430\u0430\u043b\u044b, \u041d\u0443\u0441\u0443\u043f-\u0423\u0441\u0443\u043f, \u041d\u0430\u0434\u044b\u0440\u0431\u0435\u043a-\u0410\u0434\u044b\u0440\u0431\u0435\u043a, \u041d\u0430\u0439\u043c\u0430\u043d\u0431\u0430\u0439 –\u0410\u0439\u043c\u0430\u043d\u0431\u0430\u0439, \u0436.\u0431.;**

\u0431\.\u041a\u0435\u0435 \u0431\u0438\u0440 \u044d\u0442\u0438\u0448 \u0441\u043e\u0437\u0434\u043e\u0440\u0434\u043e \u043b\ \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u044b \u0442\u0443\u0448\u0443\u0440\u0443\u043b\u0443\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u0430\u0431\u044b?: **\u043a\u0435\u043b\u0433\u0435\u043d-\u043a\u0435\u0433\u0435\u043d, \u043a\u0435\u043b\u0438\u043d-\u043a\u0435\u043d! \u0431\u043e\u043b\u0431\u043e\u0439\u0442 – \u0431\u043e\u0432\u043e\u0439\u0442, \u0430\u043b\u0431\u0430\u0434\u044b-\u0430\u0432\u0430\u0434\u044b, \u0431\u043e\u043b\u0431\u043e\u0434\u0443-\u0431\u043e\u0432\u043e\u0434\u0443, \u043a\u0435\u043b\u0438\u043f\u0442\u0438\u0440-\u043a\u0435\u043f\u0442\u0438\u0440, \u043a\u0430\u043b\u044b\u043f \u043a\u0430\u043b\u044b\u0448\u0442\u044b\u0440-\u043a\u0430\u043f \u043a\u0435\u0442\u0438\u043f\u0442\u0438\u0440 \u0436.\u0431.**

19. \u0410\u0439\u0440\u044b\u043c \u044e\u043d\u0434\u0443\u0443 \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u0430\u0440\u0434\u044b\u043d \u043a\u043e\u0448\u0443\u043b\u0443\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u0430\u043d \u0444\u0430\u043a\u0442\u044b\u043b\u0430\u0440\u044b \u0443\u0447\u0443\u0440\u0430\u0439\u0431\u044b? (\u041c\u0430\u0441\u0435\u043b\u0435\u043d, \u0440, \u043b, \u043d \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u0430\u0440\u044b \u0436\u0430\u043d\u0430 \u0441\u0442, \u0441\u043f, \u0441\u043a, \u0448\u0442, \u0448\u043f, \u0448\u043a \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u044b\u0433\u044b\u043a \u0430\u0439\u043a\u0430\u0448\u0442\u0430\u0440\u044b \u043c\u0435\u043d\u0435\u043d \u0431\u0430\u0448\u0442\u0430\u043b\u0433\u0430\u043d \u0442\u043e\u043c\u0435\u043d\u043a\u0443\u0434\u043e\u0439 \u0441\u043e\u0437\u0434\u043e\u0440\u0434\u0443\u043d \u0430\u043b\u0434\u044b\u043d\u0430 \u044e\u043d\u0434\u0443\u0443\u043b\u043e\u0440 \u043a\u043e\u0448\u0443\u043b\u0443\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u0430\u0431\u044b?): **\u043b\u0430\u043a\u0430\u043f, \u043b\u0430\u0439, \u043b\u0430\u0430\u0447\u044b,\u043b\u0435\u0433\u0435\u043d, \u043b\u0430\u0439\u043a, \u0440\u0430\u0439\u0438\u0441, \u0440\u0430\u0445\u043c\u0430\u0442, \u0440\u0430\u0437\u044b, \u0440\u0430\u0439\u0438\u043c, \u043d\u0430\u043a, \u043d\u0430\u0440, \u0441\u0442\u0430\u043a\u0430\u043d, \u0441\u0442\u043e\u043b, \u0441\u043f\u0440\u0430\u0432\u043a\u0430, \u0441\u043a\u043b\u0430\u0434, \u0448\u0442\u0440\u0430\u0444, \u0448\u043f\u0430\u0440\u0433\u0430\u043b\u043a\u0430, \u0448\u043a\u043e\u043b \u0436.\u0431. \u041e\u0448\u043e\u043d\u0434\u043e\u0439 \u044d\u043b\u0435 \u0441\u0442, \u0441\u043f, \u0441\u043a, \u0442\u0440, \u043f\u043b, \u043f\u0440 \u0441\u044b\u0430\u043a\u0442\u0443\u0443 \u044e\u043d\u0441\u0443\u0437 \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u0430\u0440 \u043c\u0435\u043d\u0435\u043d \u0431\u0430\u0448\u0442\u0430\u043b\u0433\u0430\u043d \u0441\u043e\u0437\u0434\u043e\u0440\u0434\u0443\u043d \u0431\u0430\u0448\u044b\u043d\u0430 \u0436\u0435 \u0430\u043b\u0430\u0440\u0434\u044b\u043d \u043e\u0440\u0442\u043e\u0441\u0443\u043d\u0430 \u044e\u043d\u0434\u0443\u0443 \u043a\u043e\u0448\u0443\u043b\u0443\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u0430\u0431\u044b? \u041c\u0430\u0441\u0435\u043b\u0435\u043d \u044e\u0441\u0442\u043e\u043b, \u044b\u0441\u043f\u044b\u0440\u0430\u043f\u043a\u0435, \u044b\u0441\u043a\u044b\u043b\u0430\u0442, \u0442\u044b\u0440\u0430\u043a\u0442\u0438\u0440, \u0442\u044b\u0440\u0430\u043d\u0441\u043f\u043e\u0440\u0442, \u043f\u044b\u043b\u0430\u043d, \u043f\u044b\u0440\u0430\u0432\u0438\u043b\u0430 \u0436.\u0431.**

20. \u0421\u043e\u0437 \u0438\u0447\u0438\u043d\u0434\u0435\u0433\u0438 \u0442\u044b\u0431\u044b\u0448\u0442\u0430\u0440\u0434\u044b\u043d \u0436\u0435 \u043c\u0443\u0443\u043d\u0434\u0430\u0440\u0434\u044b\u043d \u043e\u0440\u0443\u043d \u0430\u043b\u043c\u0430\u0448\u044b\u043f \u0430\u0439\u0442\u044b\u043b\u044b\u0448\u044b \u0443\u0447\u0443\u0440\u0430\u0439\u0431\u044b? \u041c\u0438\u0441.: **\u043a\u044b\u0440\u0433\u044b\u0439-\u043a\u044b\u0439\u0433\u044b\u0440** (\u0430\u043b\u0433\u044b\u0440 \u043a\u0443\u0448\u0442\u0443\u043d \u0430\u0442\u044b), **\u0442\u0435\u0433\u0438\u0440\u043c\u0435\u043d-\u0442\u0435\u043c\u0438\u0440\u0433\u0435\u043d,** **\u043c\u044b\u043a\u0447\u044b-\u043c\u044b\u0447\u043a\u044b, \u0447\u044b\u043a\u044b\u0440-\u043a\u044b\u0447\u044b\u0440, \u0434\u0430\u0439\u0430\u0440-\u0442\u0430\u0440\u0430\u0439, \u043a\u043e\u043a\u0431\u043e\u0440\u044e-**

көпкөрү, каракчы-қарачқы, оқчун-очқун, бөксө-бөскө, бөксөр-бөскөр, алаксы-аласқы, күмөн-күнөм, қыйнал-қыйлан, текшер-тешкер, жылғын-жынғыл (жапайы бадалдын аталышы), топурақ-турпақ, айналайын-айналайын, шыралжын-шиләржин ж.б.

21. Үнсүз тыбыштардын окшошуп айтылуусу кандай? Мис.: байлануу-байлалуу, мынтық-мылтық, тердетип-терлетип-теллетип, көрүнгөңгө-көрүнгөңгө, алған_ғо?-алғанғо?, билинбейт-билимбейт, он_беш-ом_беш, қачты-қашты, үч_сом-үш_сом, ошол_үчүн-ошон_үчүн, үш_жети-үч_чети, үш_жүз-үч_жүз ж.б.

Морфологиялық материалдар

22.) Үчүнчү жактын таандық **-ы -сы** мүчөлөрү уланган атооч сөздөр (зат, сын, сан, ат атооч, атооч-туктар) жана **мен, сен, ал** деген сөздөр кандай формада жөндөлөт?

Атооч: атасы, өзү, мен, сен, ал

Илик: атасынын-атасыны\н\, өзүнүн-өзүнүн\н\, менин, сенин, анын-онун

Барыш: атасына –атасыга, өзүнө-өзүгө, мага -мана, сага-саңа, ага-ого-оңо

Табыш: атасын-атасыны, өзүн-өзүнү, мени, сени, аны-ону

Жатыш: атасында-атасыда, өзүндө-өзүдө, менде, сенде, анда, ондо

Чыгыш: атасынан-атасыдан, өзүнөн-өзүдөн, менден-меннен, сенден-сеннен, андан-ондон-оннон.

23. Көрсөтүлгөн мүчөлөр төмөнкүдөй сөздөргө уланып айтылабы? **-манчы: сакманчы -мөнөк: өкчөмөнөк-**

өкчөмөй, жедирменек-жедирмек, сасымөнөк-сасымай;
-дырык: ооздуруқ-ооздук, суулдуруқ-суулуқ, жэгэлдирик-
 желдик, көмөлдүрүк-көмөлдүк, қапқалдырық-қапқақ,
 қылытырық-қылқан, моюнтуруқ, сағалдырық, тамандырық,
 пүчүлдүрүк, қашқалдырық (жапайы гүлдүн аты); **-ымсак-**
са: алымсақ-аласа; **-аган:** қачаган –қачанаақ –қачаақ,
 қабаган-қабанақ –қабаақ, тебеген-тебенек-тебээк; –
как\чак: урушқақ-урушчаақ, тырышқақ-тырышчаақ;
-өгөч: сүзөгөч-сүзөнөк, қабагач-қабанаақ, тебегеч-тебе-
 нек; **-ымтал:** қызымтал-қызғылым, сарымтал-сарғыч;
-өмөл\мөр: сөзөмөл-сөзмөр; **-ка:** ылайқа-ылай – ылайлуу;
-на: татына-татынақай, жақшына-жақшынақай, кич-
 кине-кичинекей-кичикий; **-чыл-лык:** Сарқолчу –Сарқолдук,
 Жерге-Талчы-Жерге-Талдық, Баткенчи – Баткендик;
-дар\луу: пулдар-пулдуу, қарыздар–қарыз; **-зар\луу:**
 пичанзар-чөптүү, терекзар-теректүү, пахтазар-пах-
 талуу, гүлзар-гүлдүү, өрүкзар-өрүктүү ж.б.; **гинә\кинә:**
 белгинә–белинден, көзгинә-көзүңдөн, сөзгинә-сөзүңдөн
 ж.б.

24. Сан атоочтор боюнча адабий тилден өзгөчөлөнгөн формалар учурайбы? Мис.: **-тә:** биттә-
 бирөө, биттәси-бирөөсү, миңтә-миң; **-әләси\өөсү:** икәләси
 –экөөсү, үчәләси –үчөөсү, жети-чети, сегиз\сегис-секиз –
 сәккиз, тоғуз\тоғус-тоқуз-тоққуз, отуз-оттуз, кырк,
 элүү-эллик, алтымыш, жетимиш, сексен,токсон, кырк
 тоғуз-бири кәм эллик, чейрек – төрттөн бири, элкин
 «жалгыз», отуз артык бир ж.б.

25. Ат атоочтордон байкалган өзгөчөлүктөр кай-
 сылар? Ал-ол, о, алар-олор, бен-мен, сен-син, сиз «сиздер»,
 бу – бул, мобу-мобул – могу- моногу – мобереки, машу-
 шу – ушу -ушул, тиги-тигил, тетиги-тетигил, тиногу

–тетиногу, тебереки, шо –ошо – ошореки, эмне?-эmine?-
немине?-нимә?-мине? -не?- э?!ха?, қандай?-қандайсың?
қалайсан? –қалай? –қанақа? –қандақа?, нече? -эче? -нечтә?,
кимдир бирөө – кандайдыр , эч ким-ич ким, эч нерсе-ич
нерсе.

26. Этиштерде байкалуучу өзгөчөлүктөр. Чак ка-
тегориясы боюнча: Учур чактагы айырмачылыктар:

*Баратам-барайтам-баратамын -бара жатам-бара
жатамын -баратырым.*

Баратасың-бара жатасың-баратырың.

Баратат-бара жатат-барайтат.

Баратабыз-бара жатабыз-баратырбыз.

*Баратасыңар-баражатасыңар-баратырыңар. Бара-
тышат-бара жатышат-баратыры.*

Өткөн чактагы айырмачылыктар:

Адат өткөн чак.

*Мен барчымын|барчумун|барчум|Биз барчыбыз|бар-
чук.*

Сен барчусуң|барчуң|Силер барчуңар|барчусуңар.

Ал барчу|Алар барчу|барышчу|Олор барчулар.

Айкын өткөн чак

*Мен бардым|Биз бардык. Сен бардың|Сиз бардыңыз|
Селер бардыңар|бардыңдар|Сиздер бардыңыздар.*

Ал барды|Алар барышты|Олор бардылар.

Капыскы өткөн чак

*Мен барыпмын|барыптырмын. Биз барыптыз|барып-
тырбыз.*

*Сен барыпсың|барыптырсың| Сиз барыпсыз|барып-
тырсыз|Силер барыпсыңар|барыптырсыңар|Селер ба-
рыпсыңар|барыптырсыңар Сиздер барыпсыздар. Ал бары-
птыр|барыптыр|Алар барышыптыр|Олор барыптырлар.*

Келер чак

Мен барам|барамын|Биз барабыз|Сен барасың|Сиз барасыз|Силер|Селер барасыңар|барасыңдар.

Ал|ол барат|Алар барышат|Олор бараттар|Олор барышаттар.

Этиштин ыңгайлары. Тилек ыңгай: Мен барайын. Биз баралы|барайлы|барайық|барайлық. Мен баргай элем. Биз баргай элек. Сен баргай элең. Сиз баргай элеңиз. Силер|селер баргай элеңдер. Ал|ол баргай эле. **Буйрук ыңгай:** Сен бар. Сиз барың|барыңыз. Силер баргыла|Селер баргыла. Сиздер барыңыздар. Ал|ол барсын. Алар|олор барсын|барышсын|барсындар.

Шарттуу ыңгай: Мен барсам болот. Биз барсақ болот. Сен барсан болот. Сиз барсаңыз болот. Силер|селер барсаңар|барсаңдар болот. Сиздер барсаңдар|барсаңыздар болот. Ал|ол|о барса болот. Алар|олор барса болот|барсалар болот. **Ниет ыңгай:** Мен бармақ болдум. Биз бармақ болдуқ. Сен бармақ болдуң. Сиз бармақ болдуңуз. Силер|селер бармақ болдуңар|болдуңдар. Ал|ол бармақ болду. Алар бармақ болду. Олор бармақдалар.

Этиштин башка формаларындагы өзгөчөлүктөр: алат_экен – алат_экендер – алышат_экен, кат_жибердим – кат_жүгөрдүм, үйгө_барат_элем – үйгө_барат_эдем, қарай_векен? – қарай_бекен?, Алат_бекен? – Ала_бекен?, Алганы_келди-алгалы_келди, келгени-келгели, чаа_бийди-чаа_бирди, чаап_жиберди ж.б.

27. Тактоочтогу өзгөчөлүктөр: **-ындасыл-ында:** қышындасы-қышында, жазындасы-жазында; **-ыл-у:** күндүз-күндүзү, түнкүсүн-түндөсү, былтыр-былтыры; **-ойл-ай:** қоной_түнөй-қонуп_түнөп, өлөй_талай – өлүп_талып; **-чал-че:** чымынча_жаны...-чымындай_жаны..., күн_тийгенче...-күн_тийгендей; **-гечекти:** эмдиги_чекти-эмдиге_чейин, бүгүнгө_чөктү-бүгүнгө_чей-

ин; **-дақа:** ушундақа-ушундай, ондақа-андай; **-детип:** ошendetип-ошентип, ушиндетип-ушинтип; **-ынга:** жылынга-жылына; **-ы\и:** кыргызы-кыргызча, тажиги-тажикче; жогору –жоқору-балент, бүрсүгүнү-индинге, жауз-жууқ-жақын, абдан-абыдан-жудә-жәә, эң-өтө-өлө, төмөн-ылдый-пәс, бийик-эгиз, ж.б.

28. Суффикс жана префикс түрүндөгү төмөнкүдөй формалар (**-хана\кана, -пуруш, -поз, -зар, сер-, на-, бе\бей-, ба-, ж.б.**) кандай сөздөрдө учурайт?

29. Бөлүкчөлөрдүн төмөнкүдөй формалары учурайбы?: **кү -го, да:** ол барат кү –ал барат да, Мен саңа айттим кү?-Мен сага айттым го?; **йу:** кечинде бардым у-кечәси бардым у -кечинде бардым го. Биз йу келдик, сизчи?-Биз го келдик, сизчи?; **-гочу:** Сен жақшы(э) ле айттын гочу-сен жақшы эле айттын го; **-сынбы? -бысың?:** барасыңбы?-барабысың?.

30. Жандоочтордун төмөнкүдөй түрлөрү айтылабы?: **-ча\чейин:** қоқонгоче барам-қоқонго чейин. Ошқочөң эллик километр-Ошқо чейин элүү километр; **хакида\ акыда–жөнүндө:** иш хақида жудә көп сүйлөйт.

31. Сырдык сөздөр.

Өкүнүчтү билдирүүдө кандай сөздөр колдонулат?
Қап! Қатыгүн! Ботом! Қоқуй! Аттиң\Аттаң! Оббо\Оп-поо! Ысқаты! Сэбил! Әшкәвәр!

Ыраазы болгондо айтылчу сөздөр: *Бали! Баракел-де\Бәрәкәллә! Азамат! Мәззә! Гәргә\Туура!*

Таң калганда айтылчу сөздөр: *Бах! Чиркин! Укмуш! Ажайып!*

Макул болгондо айтылчу сөздөр: *Мақул\маақул! Мейли!-Мәйли!Ии! Ийе! Ооба!*

Чоочуганда айтылчу сөздөр: *Апей! Кетек! Қалақ! Қалақ-Чолоқ! Қалақай! Ойлий! Ай!\Аай!*

Коркутуу маанисиндеги сөздөр: *Па!-Папа! – Папалақ! Бықы! Бөө!*

Токтотуу, тынчытуу маанисиндеги сөздөр:*Бас! Бас жаагыңды! Жетишет! Болду! Тоқтот! Тынч! Тысс! Тең! Жөн! Жөнчү!*

Каргоо иретиндеги сөздөр: *Үнүң өч! Үнүң өчкүр! Жашабагыр! Жубарымбек! Жубарымбек өлгүр! Үнүң соолггур! Көзүң аққыр! Жашабай қал! Блайым эле жақшылық көрбө! Туқумуң қурғур! ж.б.*

Алкоо иретинде айтылчу сөздөр: *Көп жаша! Өмүрлүү бол! Ырыс-кешиктүү бол! Бакты-таалайлуу бол! Көшөгөң көгөрсүн! Алғаның менен тең қары! Балдарыңдын үзүрүн көр! Блайым жамандық көрбө! Алла ыраазы болсун! Ишиң илгерилесин! Қудай қолдосун! ж.б.*

32. Төмөнкүдөй байламталардын кайсынысы колдонулат?: *йәмләм – да|дағы |деле, ха|қа|хай|қай-жсе|мейли, суй!...-са|мейли, анти-анткени|сыйағы, лекин|некин-бирок, амма|әммә-бирок, чунки-анткени |себеби, жәки| йәки-жсе, ж.б.*

Лексикалык материалдар

33. Жек-жаат, урук-тууган түшүнүктөрүн туюндуруучу сөздөр:**Ата (эркек) тараптагы урук-туугандардын аталышы:** *ата, чоң ата-дада –кәттә әтә|кәттә бува, дода, папа, аба, әкә-укә |ага– ини, байке, бапай, тай, тайа-та, тага|тайаке, тайжезде, жезде, куда, куда бала, күйөө, күйөө бала, эр, бала, небире, чөбүрө, әмаки, жсээн, бир тууган|қарындаш, қайнаға –аке, қайната, қайни, бажа, пәтчә.*

Апа (аял) тараптагы урук-туугандардын аталышы: *апа-мама, чоң апа |чоң эне |кәттә эне, чече, әжсе|*

апиче, жеңе, тайэне, тайжеңе, тайэже, бөлө, абысын, құдағый, құдача, қайнене, қайнеже, қайын сиңди, келин, қыз, балдыз, қарындаш, сиңди, жээн келин, жээнчер ж.б.

34. *Дазара\тагара – таштек – дещи – илеген – кәрсән – дас -дасшоу* деген сөздөрдүн кайсынысы айтылат жана кандай мааниде?

35. *Көлдөлөң\бостек\босток\посток\постек* деген сөздүн кайсынысы ошол айылда айтылат жана алардын маанилери кандай?

36. *Қычқач\қыпчуур\қыпчыкей\аташ күрөк |аташ көсөө| лақшегер|нәкшегер* дегендердин кайсынысы айтылат? Булардын берген маанилерин түшүндүрүңүз.

37. Ошол айылда *темене, жувалдыз, сезон, сепара* деген сөздөр айтылабы? Айтылса кандай маанилерди туюндурат?

38. *Чай тулга, тулга, можу, асма, үч мара* деген аталыштардын кайсынысы ошол айылга мүнөздүү? Маанилеринде айырма барбы?

39. *Жуурқан\көрпө, төшөк\жер төшөк |жәкәндоз* деген сөздөрдүн кайсынысы колдонулат? Алардын маанилери кандай?

40. *Шырдақ\шырадамал\төрбөлжүн|оймотекей|ободо* сөздөрүнүн кайсынысы айтылат? Маанилеринде айырма болсо аларды ачып жазыңыз.

41. *Желдик –жәгәлдирик жааз\жаа, қаптырга* деген ат жабдыктарынын аталыштарынын кайсынысы колдонулат? Маанилерин көрсөтүңүз.

42. *Жем баштық –торбо\дорбо* сөздөрүнүн кайсынысы айтылат?

43. *Кесе\кәсә, чыны кәсә, шак кесе, чоң чыны, чоң пиала, бадывот, кәрдим* дегендердин кайсынысы айтылат? Алардын маанилеринде айырма болсо көрсөтүп жазыңыз.

44. *Көмөч-көмөч, қазан-қазан, көмөч, табан-ча\тапанча* деген аталыштары барбы? Кайсынысы жергиликтүү элде көп айтылат же такыр эле айтылбайбы?

45. *Сузгу, чөмүч, кәвләч\кәвлич* деген аталыштар жолугабы? Жолукса алардын маанилери кандай?

46. *Үбөлүк, нуургуч\нуурқуч, оқтой\лохлоо, секелек, нан жува* дегендердин кайсынысы жергиликтүү тилге мүнөздүү?

47. *Чақа-челек-пақыр* деген сөздөрдүн кайсынысы айтылат? Маанилеринде айырма барбы?

48. *Жумуртқа –туқум* деген сөздөрдүн маанилери кандай?

49. *Быжы-асип* деген сөздөрдүн кайсынысы колдонулат?

50. *Чөбөгө-тыбыт, толто, тырп* сөздөрүнүн кайсынысы жергиликтүү элдин тилине мүнөздүү?

51. *Қур-текмат, илгич* деген сөздөрдүн кайсынысы айтылат?

52. *Топчу, түймө* деген сөздөрдүн маанилери бирдейби же айырмасы барбы? Бар болсо алар кандай болот?

53. *Чулгоо\чылгоо – пайтаба\пайтәмә* сөздөрүнүн кайсынысы жергиликтүү тилге мүнөздүү?

54. *Чыптама\нымтәнә-чермий-кәмзур-кәлтәчә-өпкә кап\өпкә тон –пинжәк-бортоной* деген аталыштар ошол айылда колдонулабы? Активдүү айтылганы кайсы? Маанилери бирдейби же алар кийимдердин ар башка түрлөрүн туюндурабы?

55. *Әлечек\илечек-илеки, кәләк* деген сөздөр айтылабы? Маанилери бирдейби ?

56. *Уй-сыйыр* деген сөздөрдүн жергиликтүү тилде колдонулганы кайсы?

57. *Жаа-жаачы – бешик тервет – келин жүгүн «богомол»* деген жандыктын аталышы ошол айылдагы элдин тилинде кандайча аталат?

58. *Жылқы чымчық | жылқычы чымчық – жылқычы қучқач | қучқач – мама көз | мама чүчү – азиз чымчық* аталыштарынын кайсынысы колдонулат?

59. *Сөөлжан | жөө жылан – сөөл – жоқ желим-чувалчаң-қызыл курт* деген аталыштардын кайсынысы жергиликтүү тилде көп жолугат?

60. *Булак – башат «родник, источник»* деген сөздөрдүн кайсынысы айтылат? Кээде айтылганы кайсы?

61. *Чөп-от-пычан* деген сөздөрдүн кайсынысы айтылат? Туруктуу сөз айкаштарында булардын колдонулушу кандай?

62. *Бийик-эгиз «высокий»* сөздөрүнүн кайсынысы жергиликтүү тилге мүнөздүү?

63. *Бал-асаласел* сөздөрү айтылабы? Туруктуу сөз айкаштарында колдонулган варианты кайсы?

64. *Ук-эшит* сөздөрүнүн жергиликтүү тилге мүнөздүүсү кайсы?

65. *Дүлөй-көр-керең | көрөң – қулагы қатуу-қулагы уқпайт* сөздөрүнүн кайсынысы жергиликтүү тилде колдонулбайт?

66. *Мурут-мойлоо, соқур-көр, чоң-кәттә, баш-келде | кәллә, боор-жигәр, шыйрак-пәйчә* сыяктуу аталыштардын күндөлүк сүйлөшүүсүндө көп колдонулганы алдыдагылардай болуп белгилениши керек. Андан кийин алардын макал-лакаптарда, фразеологизмдерде жолугары же жолукпастыгы жөнүндө төмөнкүдөй түшүндүрмөлөр менен чечмелениши зарыл. Мис.: «Күнүмдүк сүйлөшүүсүндө «дүлөй» дегени айтылбайт,

«кәр» дегени активдүү. (О онун кулағы кәр \ укпайт! Бирок «дүлөйвөй өл! Дүлөйүб отурат» дегенде учурайт». Же болбосо «Мурут, баш, ини, соқур, бал» деген сөздөр күнүмдүк сүйлөшүүдө учурабаганы менен «Қыл мурутум қыйшайды», «...баш-көз болдуң», «иниси бардын ырысы бар», «сокурдун тилегени эки көз», «балдай татты» сыяктуу учурларда айтыла берет» ж.б.у.с.

67. Төл, сонун, белең, каалга, арга, қыйан, керээз, қоқуй!, бөлтүрүк, бийик, бараан, мегежин, унаа, улаға, арбын, малай сөздөрү колдонулабы? Булардын бар-жоктугу негизинен ичкилик диалектисинин өкүлдөрүнөн гана суралат.

68. Флорага (өсүмдүк, бак-дарактар дүйнөсүнө) жана фаунага (жан-жаныбарлар, курт-кумурскалар дүйнөсүнө) байланыштуу сөздөр дагы суралып жазылууга тийиш.

69. Материалдык маданиятка тиешелүү (маселен кийим-кечек, буюм-терим, оокат-аш, курулуш, жер иштетүү, каада-салт, үрп-адат ж.б.) аталыштар.

70. Ошол айылда же аймакта айтылчу макал-лакаптар, фразеологизмдер, учкул сөздөр, табышмак, жанылмачтар, адамдарды, жан-жаныбарларды, жаман ооруларды ж.б. тергөөчү сөздөр.

Материалды жасалгалап жетекчиге өткөрүү шарттары

1. Жыйналып келинген материал тышы калың дептерге кайрадан таза көчүрүлүп жана беттери коюлуп жазылууга тийиш.

2. Дептердин титулдук бетине, ... университетинин ... факультетинин ... курсунун студенти ... Ба-

ланчаева Түкүнчөнүн диалектологиялык практика (күнү, айы.- күнү.айы.жылы) учурунда ... аймагынан (облусунан) жыйнаган материалдары деген маалымат жазылат. Анын асты жагына Практиканын методист-жетекчисинин аты-жөнү көрсөтүлөт.

3. Экинчи бетке «Жыйналган материалдардын мазмуну» беттери көрсөтүлүп жазылат.

4. Андан кийинки бетке «Колдонулган транскрипциялык алфавит» жайгаштырылат.

5. Транскрипциялык алфавиттен кийин материал топтолгон аймактын (Областы, району, кыштагы) дареги көрсөтүлүү менен кыштак жөнүндөгү маалыматтар берилет.

6. Андан кийин 1-информант жөнүндөгү маалыматтар жазылат. Кийинки информанттар тууралуу маалыматтар, алар айтып берген материалдардын алдында, жогоркудай тартипте жайгаштырыла берет.

ТЕКСТТИ ТРАНСКРИПЦИЯЛООНУН ҮЛГҮЛӨРҮ

1. Келки текстти транскрипциялоо.

Төө жөнүндө

/Төө \кадимки_гишидей толготот. Асый_төө болгондо тууйт. Ай_гүнүнө жетишкенде он_эк\и\ ай гөтөрөт. Мескили жетип калганда\ооналактап гөлбүй¹ берет. Эк\ и\ уч гүнү төө\ ошентип сусалай² берет. Анан кай_бир күндөрдө чын_толгоо болот. Анан бир_езде \төө байакыдан ғатуу оонакталайт\көлбүйт. Төөнүн чын_эле толгоосу_гелгенде айалдар

¹ Жарым толгоо

² Жерийт

чоғулуп^бырым-жырым жасайт. Буудайдан ғууруп койуп төөнүн башына_койуп^б»қасан талаш» ғылат\ қасан талаш! қасан талаш! деп тавақты ғармап турған айал ғыйқыра берет. Табақтағы буудайды бала\кыз талап _ жейт. Андан гийин айалдар төөнүн жанына туруп\ соқуну т^лүмпүлдөтөт\түштүбү? Түштүбү? деп. Тайлақ түшкөндөн гийин төөнүн башына\ак жоолук салат. Төө тууду! Төө тууду! деп\ғыйқырат. Төөнү ғадимкидей жылуулайт\чоң алаг^кийис менен ороп салат. Тайлақт\ы\адегенде май\ ғ^куйруқ менен оосантат. Тайлақты ғадимк\и\эле гишинин баласындай ғ^кылып жуурқан төшөгүнө\ороб алат. Бир эки сааттан гийин тайлақты май менен оосантат.Туурап тоғолоктоп оосуна салса\ошону жейт. Май жегенден гийин\ эки сааттан гийин энесин эмисет. Тайлақты ғайра төшөк(к) ө жатқызат. Төө жергилик [□] қылвасын. Алты жети күнгүчө гүнү да түнү да тайлақ телчиккичел\жанында тақай гиши болот. Жети гүңгө чейин төөнүн башындағы жоолукт(у) албайт. Төө тууй самат эле жээнтеқ жасайт\ боорсоқ жасап\ май бузуп. Анан тайлағы жыйырма чакты гүн болмойунча төөгө\қошпойт. Тайлақ телчиккенде балдар менен ойной баштайт. Тайлақты төөгө қошордо коос – – нокто жасап туруп тайлақтың башына катып¹ койот. Тайлақ чоңойуп бир жашқа чыққанда ноктону\ошонд(о) алат. Ноктон(у) аларда мурдун қөсөп буйла тағат. Анда да тойу уолот. Буйла той. Тавақа нан\май\қурут салып элге таратып берет. Төөнү чөгөрүп б^найлап\матап^б алып он чакты жигит көсөйт. Тартынчаақ болбосун\жақшы\элпек төө болсун\ээсине буйруп\буруңғулук² қылсын дейт кемпир

¹ Тагып коёт.

² Жакшы пайдалансың дегенге маанилеш

кесек\карылар. Ошондо тегеректег(и) эл тайлактын жүнүн жулуп⁶ээсине берет. «Төө тоноткондо» дегени тирүүлөй жүнүн жулганын айтат. Ээси ал жүндөн бир ченгелден элге берет. Алгыла төө жүнүнөн! дейт. Мурдун көсөгөндөн гийин төө волот. Анан ага жүн чыккыча гийизден жабуу жаап койот].

(Ак-Талаа к., Ат-Башы р-ну, Мураталиева Д., 67 жашта, ур.черик, 1969-ж. жазылган).

2. Түрдүү сүйлөмдөрдү транскрипциялоо

[1. Қотоз¹ айдап келет. 2. Ысқатқа² бээ берет эле 3. Муну\эйлэмэ казык дейвиз. 4. Курван айтта бирини-бири қычырат³ \биз олорду\олор бизди. 5. Жэйлоуғо жазында чықтық дейвиз. 6. Эсэлдин⁴ дэми тэтти\ширин болот. 7. Үйдө ич ким жоғ экен. 8. Энем барып қарасалар\ич ким жоғ экен. 9. Үйгө киши келсе\кесе төшөк сал\жэй сал деп әйтәвиз. 10. Қыздын энеси сар(ы) пай[□] қылат\шону менен пүтөт].

(Баш-Гүмбөз к., Мургаб р-ну, Тажикстан, Окомбаев Унарбакы, 69 жашта, ур. гыдырша, 1968-ж. жазылган).

---

¹ Топоз

² Аш.

³ Чакырат.

⁴ Бал.

3. Диалог түрүндөгү кепти жазуу

Диалогго катышкан адамдар жөнүндө да алдыда көрсөтүлгөн талаптар, информант жөнүндөгү маалыматтар, толугу бойдон көрсөтүлөт. Бирок алардын ар биринин сөзү абзац жана сызыкча аркылуу өзүнчө сапка бөлүнүп жазылат. Сүйлөшүүгө аралашкан адамдардын ар биринин сөзү, кеби өзүнчө нумурланат. Мис.: -Ассоломо алейкум¹!

-Валейкума ассалом²!

Эгерде сүйлөшүүгө үчүнчү адам кошулуп калса, анын жасаган репликаларына, кошумчаларына 3 нумери коюлуп, текст улантылып жазыла берет.

1) ТҮНДҮК ДИАЛЕКТИ

1. Талас говорунун материалдары

Талас району. Карой к.

Баатырдык жсонундо

Бистин айылда бир гиши бар эле. Өмүрүндө эмне баатырдык кылдың? дегенде айткан. Мен аны бала гезимде уккам. Ошону айтып перейин.

"Чүй боорунда жол жүрүп бараткам дейт. Атчан элем. Астыман бир караан гөрүндү. Жөө. Жақындап парсам Байтиктин/аты эсимден чыгыптыр/ бир балбаны /э/кен. Қолунда жоон тайағы бар. Сурашқандан кийин "Кел учкашып' ал" десем болб'ой койду. "Өсүң жол жүрүп келатыпсың/ атың да чарчаптыр. Андан гөрө бастырып кете вер/ улам артыңа ғылчайып жүрүү отур. Мону ғарышқыр қалбай мени ээрчип алды /алдыра койбосмун" деди дейт. Астыға бастырып/улам артқа ғылчайып паратырым дейт. Бир маалда қоқту мындай бир жылғаға/ қарышқыр тике ылдый чурқап қалды дейт. Атты чу ғойуп эле саматта байа жылғаға жетип пардым. Барсам/ қарышқыр тигиндейрек жерде отуру/ жоон тайақ эки бөлүнүп жерде жатыры дейт. Өсү ичегисин чогултуп бир жерде отуру. Мени гөрө ғойув эле "Аа... менин ажалым ушу ғарышқырдан экен. Байтикке салам айта б'ар. Мен энди гиши болбой ғалдым. Жөн ғой/мени тойғончо жесин. Тойғондон гийин муну чаап' ал" деп эле чалқасынан гетти дейт.

Ач қарышқыр маға да ғол салчудай/ықтыс бергені турат. Сынып жатқан тайақтың бир бөлүгүн/анан чопо-чупа алып четке чыға вердим/энди муну жесин/тойсун дедим. Ал анан/ қызыл ала ғылып аны/ары бери сүйрөп/тойғончо жеди дейт. Бир маалда тойду окшойт/баскысы гелбей қ'алды дейт. Жерден жыйнап' алған чопо/ташты мындай/ырғытсам/ғачар-ғачмақсан болуп желип қалды эле/маға/ошонусу герек болчу дейт. Ат менен арқасынан кууп парып/байа чолоқ тайақ менен тумшукка чапсам жатып қалды. Жерге түшүп қарасам/өлүп қалыптыр. Атка арта салып/кеч бешимде Байтиктин айылына жетип пардым. Қарышқырды айылға гире бериш жердеги мындай/арыққа таштап қойдум.

Байтик үйүндө экен. Мындай/чай-пай ичкенден гийин / "Жол болсун/баатыр?"/деди дейт. "Жол жүрүп бараттым эле/ балбаныңыс сиске салам айтты"/дедим дейт. "Аа өсү гелбейт бекен?"/деди дейт. Болғон ишти айтсам/"қарышқыр ғайда?" деди дейт. "Айылға гире бериште/палан жерде жатат/жигиттеринис сойуп келсин"/дедим дейт. Жигиттери тес эле барып сойуп келишти дейт/қардында байағы балбандын сынған қол-бут жиликтери жүрүптүр. Жөн эле сындырып жиберген экен. Күчүн қаравайсыңбы! кийин бала-чақа/уруктууғандары ыйлап-сықтап/ байа жерге варып анын қалған сөөктөрүн чоғултуп келишти дейт. Байтик/"да бир эр экенсиң" деп маға бир жылкы анан чепкен берген дейт.

* * *

Илгери Кетмен-төвөдө/асыр Токтоғул деп жүрүшпөйвү/ ошондо Керимбай деген болуш өткөн. Ошол Чүй бооруна барып/ақталған там үйлөрдү гөрүп жақтырып/анан айлына гелип ошондой чоң там салдырат экен.

Таласта бир к'урбусу вар экен/төмөнкү элден Ғо/ошону чақырат. Ал келгенден гийин/ ага мақтанчылық ғылып байа үйүн көрсөтөт. Көмүттөрү Ғөп қо/улам биринен сала башкасына өтүп көрсөтсө да/байа унчукпайт. Керимбай чыдабай/"Ии гандай экен?..." дейт. Мақтайт деп турган Ғо. Башын буруп дувалдын башына чыйт түкүрүп/"Ээ мындай топурак Таласта да көп!" деп баа берген экен. Ошондо Керимбай сөскө жығылып/байағыны алып калып дағы мейман ғылып/тай сойуп/астына ат, үстүнө чепкен жаап жөнөткөн экен.

* * *

Таштан деген сенин чоң аталарың болот. Бу Ысмайылга окшош /тууралжын сары гиши болчу. Эл жайлоодо /ал жакада/Чоң-Чычқанга гире бериш жерде эгин эгип/суу суғарып жүрч(ү) экен.

Таштандын оокат-ашы түгөндү/ошоҒо оокат жеткирип бер деп/анын инисин бир атка бир чанач кымыс/бир чанач айранды нан-паны менен артып Айымбача жөнөтөт, келсе суу суғарып жатқан экен дейт. Саламдашар менен "эмнең бар?" деди дейт. Бир чанач кымыс/бир чанач айран апкелдим дептир. Алып түш дептир. Бир чанач кымысты астына Ғойдум дейт. Өсү да бир ас ичиптир. Аны эки дем алып бүт ишти дейт. Ичип болҒондон Ғийин дағы эмнең Ғалды? дептир. Бир чанач айран бар. Апкел бери дептир. "Оо гийин ичпейсиспи" десе/"ошону ичет элем деп буйака қайра-қайра гелип отурамбы" деди дейт, жайынан/апкелдим. Аны да бүт ишти дейт. Ошондон гийин эки гүн эч нерсе ичпей/суу суғарып бүтүп кетиптир.

*(Атагулов Ысмайыл, ур.кушчу, 95 жашта,
1992-жылы жазылган)*

Бистин саманда эл жайлоодо жүрчү. Кулманбеске басмачылар гелип калды. Чыырдан чыгышты окшойт/асыңган мылтыктары/байланган ғылычтары вар. Ит үрүп чыкт(ы) эле атып таштады. Айымбача/Тақырбаштарды түртүп тыштап/керегеде илинип турган жүгөндү /камчыны/ээрди алды. Кара мынтыгывыс бар эле/ан(ы) алды. Анан Чон-Чычканд(ы) ордөп кетип калышты. Биерге кийин гелдик. Кулманбестен Жаңгыс Оруска гөчүп келдик. Жанывыста эк(и) үй бар. Кой/эчки багавыс. Бир гүн туман басып/ушул беттен эле/эчкилеривисти карышқыр ғырып кетти. Ошондон гийин оңоло албай гойдук. Асыр кант-чай/татти/момпосуй кенен/дары да бар. Жети ғатын алдым. Бир ғатыным баласы менен гетип/гелбей ғалды. Айымбача менден улуw. Кетмен-Төвөдөн Ыйманкулду армияға алып кетти. Абыке менен тең эле. Башында бир-эки ғат келип/гийин гелбей ғалды. Б/ иленге түшүп геттиби же өлүп калдыуы билбейбис. Ошо бойдон тайынсыс. Кара қағасты гөргөнүбүс жоқ. Суванкул қат жасып сураштырды эле андан жооп болбоду. Сураштырып/анын аркасынан түшкөн киши болғон жоқ. Айымбача ушул күнгө чейин эшикти илдирбейт/Ыйманкул гелип қалат деп. Айымбача/Тақырбаш/Ысмайыл бир тууганбыс. Таштандын балдарыбыс. Таштан дыйқан гишэле/ қыштоwдо ғалып эгин экчү. Жумалы Айымбачанын күйөwсү/биске жесте волот. Баласы тигинтип қалғандан кийин/Суванкул Айымбачанын гөөнүнө гетип қалбасын деп/ Жумалиеп болуw алыптыр ғо.

* * *

Энди "ырайком" болгонуму айтып перейин. Қырманда иштеватырвыс. Түш болуп қалған. Экатчан келатқан/қайрылып биске/қырманға түштү. Иштеватқандар

турағалып учурашып ғалышты. Мен четте отурум/чарчап калыптырым/ордуман турбадым. Бирден учурашқандан гийин бирөwү/ қайыш тондуwу мени гөрүп/тиги отурған қайсы гиши? деп қалды. Ошерден маға келип қол алышып учурашып жатып/эмнеге систи ырайком дейт. Жо / булар тамаша қылыv атыры десем болбой дағы ошолор/"ырайком болуп иштеген" деп сүрөмөлөп жиберишти. Тиги гиши маға ишендиви же ишенбедиви/ билбейм. Ошондон гийин "ырайком Ысмайыл" атанып кеттим. Көрсө/биске гелген гиши жаны ырайком экен/текшерип келиптир. Ысмайылдар бисте үчөw/ "тантық Ысмайыл" / "чоң тил Ысмайыл"/ "Ырайком Ысмайыл" дейт. Ажыратқанға жақшы/ минтип айтпаса бала-чақа қайсы Ысмайыл? деп сурай беришет.

(Таитанов Ысмайыл, 73 жашта, ур. кушчу)

Кара-Буура району, Бейшеке к.

Илгери муноғудай сөздөрдү саға окшоғон акун жазған. Менин жашым сексенге келди. Кеселман болду дешет. Мен саға оғеле көп аңгеме айтып берет элем. Баари жадымдан чыгып туру. Қазыр кеселман болуп қалдым. Мен көптен бери ушуйекте турмун. Мен жаш кезимде/ байдын қойун қайтарғамын. Ол бай маңа жылына бир қой берчү. Түндөсү корowғо карowул болчумун. Оноғу байдын үйү мынайекте/сайда турчу. Шол мезгилде байлар жерди коруқ қылышқан. Бай адамдар төңгө чоғулуп эртеден кечке қымыз ичип /аңгеме айтып/ күн кечкирте турған. Муноғу байдын тағы бир қойчусу бар эле. Ол экөwүз қой бағып жүрүwүз. Бир күнү ол маңа/байға акыны көп пер деп айтайық деп ақыл айтты. Бироқ биз айтайық деген сөзүwүздү айталвадык. Бисти

нимне кылса өзү билчү. Мал қатары жумушун қылчуууз. Мине десе шону қылчумун. Бир гүндери мени қой айда-тып/ Олуйа-Атаға жиберди. Ол жерде қойду жоғотуп/ өлгөнчө издедим. Қой башқа айдоучуға қошулуп кетсе керек. Қой тақыр жоғолсо байға мине деймин. Истеп жүрүп бир жерге бардым. Қойду таппадым. Башымда кызыл бөркүм бар эле. Теңгесиз жүрдүм. Ону сатайын десем киши алмайт. Бир адам мана бир сом пул берди. Ақыры қойду таптым. Қойлорду сатып/ пулун байға бердим. Бай оққат ичкин деп маңа эч нерсе берведи. Бай авадан сараң адам эле. Байдын қолунда қарығанча жүрдүм.

(Шеров Мураталы, 78 жашта, ур. саруу, Т.Акматов жазып алған.)

Бейшеке к.

Буға чейин мурун бир да семирген жоқ болчук. Мен кичи Таласта балық көв экенин билчүм. Таластын сууна көп барчук/ барчууус. Балық асыр деле бар/ ит балық/ форе́л. Башка балық жоқ. Булақта да ит балық / жылаан бар. Ал жылаан булақтың ээзи / аға гиши тий-бейт. Ағ жылаан / ничке. Сууду ошо булактан ал/ ы/ пкеливатыры/ қудуктан да алавыс. Атазы Жамбылга барып зеленбазарда жүрү. Бис қалқосто қалқосчу болуп иштеп жүрүк. Балазы же оқувайт же иштевейт/ бекерчи. Атанискей же қатын албайт/ энезинин эле шоруда. Бала-чақаның бәәри жулукта жүрү. Үгөзөнү алып ооттон суу алып келчи /қолго қуйғанға да суу қалбаптыр. Суу сақтағанға оот жазап алгамбыс.

(Медетов Кубат, 1946-ж. саруу.)

Чолпонбай к.

Мурунку увақта Дервишалы дегендин ашы болгон. Ашта атты коноџо айдап кеткен/коноџо чапқан. Бүгүн айдап кеткен/эртең келген Жамбылдан. Чыккан атка үч миң сом пул байге салған. Сайыш болгон. Жамбы атыш болгон. Овдарыш қылған. Ит тартыш қылған. Аталаваш деген болгон. Ошону қылған муруңку увақтарда. Ашқа канча жылқы сойгон/қанча қой сойгон. Буған коноқ алған. Қоноқтор Таластын паш-айағынан келген. Ашты Дервишалынын үкеси өткөргөн. Ол үкеси айылдын ақсақалдары менен аш берейлик деп кеңеш қылған экен. Ашқа оноғунан жақындары кошумча берген баари.

Муноғу ашта байгени көп қойгон. Анда Дервишалынын ашына аттын байгесине жети миң сом пул сайған. Дөр жүз сом/беш жүз сомду канча аттарга бөлүп қойгон. Овдарыш қылған. Овдарышқа төө баштаған тоғуз қара қойгон. Муноғунун ашында аталаваш ойну болгон. Аталаваш деп қазанға атала куйуп /оңу муздатат/ ичине бир сомдук күмүш теңге таштап қойот. Оғо байге сайат. Оғо бирөв чыгып/башын аталага салып/айақка булғап/ тийақка булғап/ онун ичине таштаған теңгени алып чыгат. Анан оғо қойгон байгесин берет. Бул иштер бийекте өткөн. Муноғудай иштер Таластын тийегинде да өткөн.

(Беганалиев Масалбек, 72 жашта, ур. кытай, Т.Акматов жазып алған).

Манас району, Кызыл-Жылдыз к.*¹

Кыз берүү

Нимне деп баштарым билвей турмун. Илгери кыз бергенде/ кыздын атасына үй тиктирип/жыйырма күн мурун күйөү келип жатчу. Кыздын атасы күйөүдүн ата-энесине калың мал салат. Теңге салат. Күйөү ата-энеси салган салыкты калың деп берет. Муноүго тогуздап мал берген. Калың төлөп бүткөндөн кийин кудалар келет. Малды оголе көп сойуп/ бир-эки батман ун менен той кылат.

Той башталат. Тойдо кыз ойун кылат. Эки жигит эки ат минип алып тойго жигиттерди/ сулуу кызкелиндерди чакырат. Эл чогулат. Кызкелиндер бир жагында/ жигиттер бир жагында турат. Тигиногулардан эки жигит ырдап чыгат. Ол ырдаган жигиттер токмок салган кыздарын өвөт. Ушинетип ойун жүрөт. Тойго келгендер ошкат жеп тарай берет.

Муногу ойунду бүткөндөн кийин кыз чатак салат. Ол бир палаа шылтоуду таап/ бийге барып доу айтат. Бийди ошол ойун увагында шайлашат. Доу айткандан кийин/ бий айып салат. Айып тарткандар доуду төлөп беришет. Муну ол доу айткан кыздар өздөрү алышат. Айыпты төлөвөсө дөрө менен урушат. Муну менен кыз ойун бүтөт. Күйөү кызды алып жөнөйт. Ондо кыздын энеси менен жеңеси кошок кошот. Бир жеңеси кызды жеткиришип/күйөүдүн айлына кошо барат. Күйөү бала күйөү жолдошу/ алган кызы жанагы жеңеси менен көчтүн алдына жүрөт. Ол жигит айлына келип тагы той берет. Кызды жеткирип келген жеңесине бир канча ошкат берип/аны кайра жөнөтөт.

---

*¹ Мындан кийинкилерде мурдакы жыйноочулардын тракрипциясы сакталды.

Мындайды биз аз көрдүк. Оголе көп болгон кыз берүүгө ол ууактарда биз баралган жокпуз.

(Байбатыров Шыйкымбай, 66 жашта, ур.саруу, Т.Акматов жазып алган)

Чоң-Коргон к.

Алакчын урууу жөнүндө

Бизди алакчын дейт. Алакчындын түп атасы казак. Илгери-илгери бир кезегинде/казак менен кыргыз чавышат. Шол мезгилде казактын Кантүрсүнүн Алатаакы деген баласы болгон. Бул казак менен кыргыздын ортосундагы чавышта жети йашында Алатаакы кыргыздын колуна түшөт. Катагандын Кантүрсүнүн баласын/Боргемиктин (эски саруу) чоң атасы Муратаалы бий алат. Казактар баланы кайра берсин деп элчи жиберет. Элчи үч жолу келет. Бирок кыргыздар / баланы кайра бервей койот. Бала чоңойот. Ол баланын атын Алакчын деп/ кыргыздар койуп алышкан. Ол чоңойуп/ багып алган атасынын жылкысын кайтарат. Бала он алтыга келгенде/айал алып берейин десе эч бир кызды жактырбайт. Күндөрдүн биринде топто катуу кар жаап/ бала үйүнө келатыры. Келатып жолдогу орошчудун кызын көрүп/оногону жактырат. Муратаалыга орошчудун кызын алайын дейт. Атасы жактырбайт.

Алакчын анадан күчтүү акылдуу болуп чоңойот. Муну Муратаалы билет. Бала келип салам айтканда ордуна тура калчукен. Аны Муратаалы өзү сезчү/эмес экен. Бул жөнүндө айалы Муратаалыга айтса/ол такыр эле танып койот. Мунун чындыгын билдирүү үчүн/ бир күнү бала келатканда айалы Муратаалынын этегин

постекке сайып койот. Ошондо гана ордуна тура калып жүргенин Муратаалы билген экен.

Бир күнү Муратаалы балага үкесин живерип чыкырат. Ол келгенде ого энчисин берип/бөлүп койот. Бала бийерден байагы орочуудун кызын алат. Анан Боруке/ Сырдывай деген эки бала туулат. Борукеден эң зор болуп чыкканы / Аживек. Мынан эң этегинде Эшенкул ажы чыккан.

Сырдывайдан Жанкороз чыгат. Анан Суванбек калат. Азыр тигиногуга ом бир ата менен барып кошулат. Бул/ Алатаакы колго түшүп келген окуя болгонунан/ эң аз болгондо эки миңден ашык жыл болгондур. Мына ошентип алакчындын таралган балдардын баары сарууга кошулуп/алакчын уруу аталып калган экен.

Муногу алакчын уруу жөнүндө /меним атам айтып берген. Ол киши муну / мага менин чоң атам карылардын уккан элем деп айтып берген деп/ айтар эле.

(Османиев Шаршенбай, 71 жашта, ур.алакчын, Т. Акматов жазып алган.)

Чоң-Коргон /Көк-Дөбө/к.

Келин/келин/келиңис! Бир гем сексендемин. Көс бос көс болуп көрбөй калат экен. Каруу эзевекен. Жаза бериңенди. Муноу тоуду Эчкили дейвис/ ошонун башына булут минди жаан жайт. Бээрин саткызывирди. Илгери эл айтчеле/Намегенди сел бузат/ Коконду кум бузат/ Ташкенди кудай бузат/Таласты жел бузат/Анжийанды жер жутат деген. Таласта жылаан жыл болду/ он сегисинчи жылдар. Жерге дым чөп чыкпай калды. Үш жыл чөп чыкпай галды. Эшенкул журтту басып/ тил алганын алып калды. Тил албагандардын бээри кы-

рылып калды да. Бис үркенибис жок. Чала казак деген нээти бир ар жерден келген/ар кошкон бир эки бүтүн үй.

(Шадыбеков Султан, 79 жашта, ур. алакчын)

Нылды к.

Келиң// Отуруң// Отур Ызыкта мине гылып жүрү? Чөп чаап жүрү. Бээри /дэн / дэри/чай/жай тейвис. Муногу Таластын сууу. Силер оң элсиңер/ бисти сол дейт. Келини кичине кесел эле Сээл кулагы басымыртыраак Сосулуп.../ сөстөр бар/ сөсмөр киши. Илгерки самандарда эт-май көп болч/у/ эле. Жалгыс бир тууган үкөсү бар экен Келевис. Бистен. Кысматымды айтам. Систи келет деп жол тосуватырыгыс/. Мен сиске бир оос кепке келдим дедим. Акелер сөсүң бүттүбү? Жүс киши туру. Касак-кыргыз чавышат. Уруш болгондо бистин атагыс колго түшөт. Баласы Боркемик. Гэмирейип өтүп кетишиптир/ кечинде келишти.

(Дүйшөкеев Кашаң, 65 жашта, ур. саруу)

Ар түрлүү сүйлөмдөр

Бистин селповдун малын Таласка тартып жатыры. Муногу турган алтов тең калкостун мыкты жигиттеринен болуп саналат. Тиногу турган азовду сорго үйрөттүм. Оногунун ачуу мурдунун учунда көрүнөт. Ондойлогон атчандар/ тетиногу калкостун тамеки сарайына келип түштү. Сен мине кылып жүрөсүң? *(Кара-Суу к.)* Тигиногуну айдап жиберчи *(Миң-Булак к.)* Муногуну ичип койуң. Эртең ушуйекке бариңдар чогулуп туруңдар *(Бейшеке к.)* Муногу калган иштин баарын

билейик. О/ келиң мында ойноватырым (*Чоң-Коргон к.*)
Кант алвадым/ апти түкенчи кетип калыптыр (*Өрнөк с.*)
Кемвайындар келатыры/ апти пастагы эгинди чаап
бүткөн го (*Шекер к.*) Пайге сайылып аттар кетти. Пош
увактында суу сугарыштым. Тапуреткеге пут кылавыс
(*Көк-Сай к.*). Салмагың бир талай болгондур. Темей-
де теле кучактап калч(у) эле. Онун тагдыры ошондой.
Бүгүн тем алыш та. Балам эки йылдык метшкөлдө
окуйт. Бистин кунайын товодон келди. Даррөw барып
келбесең болводу. Келлең иштейатырывы ыйа? Мен ке-
чээ кирүп бардым. Сым-пымдын баарын эле жыйнай
бересиң да Мен быйыл бир кем сексенге чыктым го.
Оногуну аласыңбы? Муногуну алгым келиватыры.

2. Чүй-Нарын говорунун материалдары

Ар түрлүү тексттер¹

1. Мурундун эки танову/ (Күрпүлдөк к., ур. саяк).
Көсө// көсөw/ муздов// Мустов/чулгов. Устара кур-
чутканды бүлөw дейт. Ноопас/ музовдон чон. Асовду
үйрөтүватыр. Бедени бов-бов гылып тартып /анан бо-
олайт (*Чолок-Арык к., ур. төбөй.*)

2. Качаанак уй/ (Чүй району, Ак-Бешим к., ур., саяк)
Тевенек ат. Каванак ит. Сүсөөнөк уй качырып келип
сүзөт. Жылкы баласы теვენээк болот. Таванаак киши/
тавышкер/ таваган/ (*Кегети к., ур. моңолдор*)

Каванаак итти бек байлавайвы. Качанаак уй / тос/
бек байла. Качагаан / токтовойт уйдун шудункуту.

---

¹ Материал «Кыргыз тилинин Чүй говору» деген эмгектен алынды.

Кавагаан / үрөгөч ит таң аткынча үрөт/ айтор мал гөрүнсө да үрөт/ гиши гөрүнсө да үрөт/ андай иттерди бош койвойт/ бош койсо каавалат (*Кемин району, ур. жантай*).

Качаган атка минип кете берчүмүн/ эми бутум ооруп басалвай галам/ гээде тың басам (*ур. жантай*). Качкы уй/качыв эле айдатпай гойду/ (*Төрткүл к. ур. мундуз*). Сүсөнөк уй. Тевенек асоо ат. Каванак ит/ итти жакшы бакса/ каванак болот. Таванак киши/ тапкыч киши (*Темирканат к.*). Теменек аттар. Каманак ит, тети-ги үйдүн ити каманак/ (*Атайке к., ур. жетиген*) Басанак ат жүрөнөг ат. (*Чүй району., ур. саяк*) Кысылча/ будай/ жүгөрү/ гүрүч айдайт. Тару жанчканда сокунун түбүнө ушундай таарды салып койсо/ аны соку түп дейт. (*Кенжебай к., ур. солто*)

3. Капа түштү башыма

Кеттиң сен элү эки жашыңда (*Кант, Терең-Кудук к., ур. солто*)

Энекем толгонуп түйө чиркеген (*Темирканат к., ур. манан*). Уйлар келип калган экен/ мөйрөватат. (*Ак-Сай к., ур суумурун*). Чыгаш чөөчөк (*Дөң-Арык к., ур. саяк.*) Өөдө туралбай галат сыс өткөндөн (*Дөң-Арык к., ур. тынай*) Жамбаштан өөдө жагын/ кишиники болсо карчыт дейбис/ малдыкы карчыга дейбис (*Күрпүлдөк к., ур. саяк*). Ошерден маа жолугуп жүрөт (*ур. жантай.*)

Жаш баламды аа берем деп/

Көңүлүм жаман гам болду.

Бу маа кас киши/ душман киши (*Кенжебай к., ур. саяк*)

4. Атене гошкон гурдашым

Санаалашым/ ойлошум

Атене гошкон жолдошум.

Сабираны чыкырып койсончу/ а гиши испиновой
жакшы вилет. (*Доңарык к.*)

Босого менен бойу тең/ бойу сулуу апыкем Босо-
го бойдон адашты / бос топурак жарашты (кошок,
Күрпүлдөк к., ур. саяк). Тулу боюм садага (*Чалдыбар к.,*
ур солто). Биз гөнүп калдык/ айтаверевиз андава деп/
бирак ал өзүвектин сөзү (*Темирканат к., ур. жетиген*)
Бейшебай баласын / жыйырма бешке жык толгунча со-
ода-сатыкка үйрөткөн эмес экен (*Кант, Тереңкудук к.,*
ур. солто). Бу имне йа/ Туу (*ур. таздар*)

Тиитиги Кысыл-Кайындыга алпарып/ сүрөткө тар-
тып кетти/ (*Төрткүл к.*) Оо/ бу кичикийи/ чоңу бар кы-
сылчанын жалбырагын жеген гурт (*Доңарык к.*) Сый-
лыкка алты метир чийбаркут жолук берди (*Кызылжелек*
к., ур суумурун). Акун экен/ жамакчекен (*Чалдыбар к.,*
ур. солто). Камыр тактайдын үстүнө ивелик жайылат
(*Аксай к., ур суумурун*). Куу мытаам экен. (*Кант, Бир-*
лик к., ур. солто).

Басарды гөрүп таңыркап жүрген экен/ аралап.
Жөжө// чүрпө// балапан (*Кант, Тереңкудук к., ур. сол-*
то) Эмне үчүн жүрбөй галдың? Көлөкөсүн көрүшмек /
көрүп туруп өбүшмек. Саналуу болду жүрегим (*Атайке*
к., ур. манап) Жамандын жакасында жүргенче/ жакшы-
нын этегинде жүрсөмчү (*Төрткүл к., ур. жантай*)

Үйгө бейман гелди. Бундайын укум дейт (*Төрткүл*
к., ур. мундуз). Бову жери үсүлө турган болду. Ысык
суу алпкелчи/ бову жерине гуйалы. Бакта салса мындан
гененирээк болсо/ чоң гүрмө дейвис (*Чолок арык к., ур.*
солто). Бурун састак жери болчу. Мына буну ак терек
дейт. Бөөн ичеги (*Борочор к., ур. солто*)

Айбы чыккан жигиттин/

Бийик бойу баз болот.

Асмайды тарпай койсом/ жөтөл байда болот (ур. *таздар*) Эт сатса кээси акчага сатат/ кээси асыйа сатат/ иши кылып бул гылат (*Кичикемин к., ур жантай.*) Пайда// байда. Чепкен/ балто сыйактуу калың болот. Тересе барда / эшик барда/ кийим барда. Быйас / (*Бөксөжол к., ур. солто*) Өлгөн кишини кеминге/ кепинге оройт (*Чо-локарык к., ур. саяк*)

Уй берме/ кой бермелер иштешет. Мампулуп/Панфилов/ калкосу (*Дөңарык к., ур. тынай*)

Суу ымчам (ыкчам) экен (ур. *жантай*). Чычалак (*Чыпалак*) (*Күрпүлдөк к., ур. саяк*).

Балам бар деп кувамба (*Чоңкемин к., ур. ташто-кум*). Тамдап (тандап) бир силкти голумдан/ Сардаймын сенин жогундан (*Борочор к., ур. солто*)

Бу бала жууркан калың деп койсо жамымбай койуп үшүп калды/ бу гысым балтоосу калың экен жамынып жатты. Чиркей калың дары севет Тару гөйө/ конок гөйө. Кесме гөжө (Төлөк к). Кесме гөйөнү эт туурап кана / камырды кесме кылып кесип жасайуыс (*Чалдыбар к.*)

Итти чындыр менен байлап койчу (*Төлөк к., ур. солто*).

Амыркен маасы. Эски илгерки ооту/ акта (*Кемин, Төрткүл к., ур. мундуз*) Ой/ жогор жакта эче машийнелик калдеми? Кунан чыкма оопас/ андан гийинкиси гунан чыкма асый болот (*Дөңарык к., ур. тынай*). Намыркен маасы (*Бөксөжол к., ур. солто*). Нече жыл болду? (*Күрпүлдөк к., ур. кушчу*) Нечен миңин булардын Жалгыз кушка карматты Нооту менен тыштап/ чекесине кундус кармап тикчү (*ур. солто*). Ым тарткан жер. Орусча немне деп айтат/ билбеймин (*Дөңарык к., ур. солто*) Нар жактагы энкейиште/ жол бар. (*Ортоалыш к, ур. солто*).

Соотон (заводдон) жөө гелишти. Жүрегим сарна болду. Итке сымдан герме гылдым. Байагы соо (зоо) (*Чүй, Дөңарык к., ур. тынай*). Андан бери эчен саман өттү Менин сайывымдын апасы (*Чоңдалы к., ур байбагыш*). Ала карга сагыскан. Бул өсөндөгүнү тастар деп койот /Чоң ышкөлдөн жогоркуларды асык деп койот. (*Кичикемин к., ур. таздар*). Кыр ылдый кысыл көйнөкчөн бала чуркап келатат. Айры менен кысылча сусат. (*Кант, Тереңкудук к., ур. солто*).

Кезивим/ кысказы. База албайт. Апийим өзөт. Апийим Ызык-Көлгө көп айдалат. Көмүрдүн изи (иси) тийди. Мага каздашкан душман адам. Билим жагынан берилген эмес. (*Кичикемин, Дөңарык к.*)

Ар кызматка такшалган/

Ардактуу кезип аткарган (*Кемин, Бейшеке к., ур. өзүк*). Козунун куйругу. Таздар деген уруу бар. Азыр токчулук / кызыл кырман увактысы (*Жаңыалыш к, ур. саяк*). Ымдалышкан жер волот/ кургавай ымдуу саздак болуп турат. Сыз жерге отурба. Музоодон кийин торпок (*Кант, Тереңкудук к., ур. аксакбөрү*). Зым карагай аркалуу келет (*Бөксөжол к., ур. солто*).

Тайар болуп калдымы? Ал ууакта барданке жок/ айса менен сайганда талысынан чыкчукен. (*Кемин, Төрткүл к., ур. мундуз*) Турустап баккан балама/ тулу бойум садага (*Чалдыбар к, ур. солто*) Таам оос тийе гетинис деп үйүнө чакырат (*Бөксөжол к., ур. солто*).

Дандырга бышкан нан жегиликтүү волот. Дозок (Тозок). (*Кичи-Кемин к., ур. таздар*). Даарды тигиндей түрлөп жасайт/ капты тимеле жасай берет. Бал челек далаада болбойт. (*Төлөк к., ур. солто*).

Шурудан жасаганды чач уштук дейт/ эки учунда эки гүмүшү вар. (*Төрткүл к., ур. жантай*). Самоорго жакканга чыгач /карагай/ гөмүр жакшы. Эки жагынан эки гиши жынжыр менен тартып турушту. Даленке (тарелка) тавак/ чоңу деле/ кичинеси деле/*Кемин, ур. жантай*). Бетинди аачывалгын суу гылвай/ сүргү (сүлгү) менен. Урпак (улпак) салган баштык.

Чийки дан (нан) ушундай да дан гылав/ы/ оорлугу бир бут. Көмөч дан (*Кемин, Төрткүл к., ур. мундуз*).

Ак буудайдын барар жери темирген (тегирмен) (*Кемин, ур жантай*). Ыңдоо дейт бижер/ ырбачылыктар кычы дейт/ ар жердин тили ар гашка тувайвы (ур. таздар). Усуб айтты (*Ортосуу к., ур. солто*). Атка имегойуп / барып чай апкелчи (*Борочор к., ур. солто*)

Чоң-Кемин району, Кайынды к.

Алагөлдүн сазынан издеп тавам. Өзүм баштап авайлавай өткөстүм. Эзен болсоң эсеп кылат. Жез газанды гөмөр десем/ жер госколуп эл коркту. Бүркүттөр үзүктөй. Көзө гуйрук// көсөө куйрук. Келе турган жездекем. Найза деп койот. Кызыл май гылып/ эзип жиберет. Өзүн укпас кылат. Ызыгыча жүгүрөт/ ызыгандан гийин жүгүр/ө/ албайт. Жүз ат турат. Мырзабайдын баласы. Жазында чыгымдар элүү гой берем. Бир топ гыс сууга түшүватыптыр. Ошо гесте кандын кысы Калыйман. Сыркырав үнүн укканда өсү келген. Кыргызтын түшү оңолсо/ иши оңолот экен дедик. Баа-

тырдын өс тапкан малы(э)ле/ өсүнөн айайсыңарбы. Сегис жигитке кайтартат.

Кемин району, Жаңы-Алыш к.

Музоодон өткөндөн гийин торпок деп койот. Негизи оопас делет Топос деген Тийаншанда гөп. Кыргыздын тилинде – уй/ сыйыр деген казактын тили. Жазылыгы ушундай/ төр элидей кыргыстыкы. Шоонаны шуулап кой. Зыгыр май. Суску деп койот. Ушул өзөндө бозокор бозо сатчу.

Өскө нерсе. Негизи өзүнүн аты. Эзимде жок/ он тогузунчу жыл. Бу калкос/ отузунчу жылы калкос болду. Түзөнүрөөк жер.

Кемин району, Чым-Коргон к.

Ал жасы болчу. Кыргызтын топчу жасаганы да болгон. Бистики төшөк деп айтат. Ала гийис/ өрө гийис/ түр гийис дегендер болгон. Туш кийис дегендер болгон. Туш кийис кыстыкы/ кыс-келиндердики. Оосун коос кылып/ күмүштөн чаап көнөчөк кылчу. Туш кийис/суску. Жестен жасап/ коостоп койчу. Эски сөстөн сурап жасат. Тус салып жиберет.

Чон-Кемин совхозу, Кайынды к.

Ушул айылды калмаакы дейт. Биривиздин билбегенди биривис айтып перели. Төөгө мингизип алпарчу. Эшикте сизди сураватат. Баатыр тааратка чыгып кеткен/ Кезигели баатырга деген. Бер кызыңы деп койчу/ өзүнүн туугандарыңа. Кыз дегенди сурап

калвадыңызы. Биздин казак /кыргыз салдат берч(ү) эмес. Байа жинди гыз(ы) экен. Самүдүндүн энеси казакка тийген. Жаза ушундай болгон. Биздин эл тогуз ай дегенде кайра көчүп келдик. Эл оозунда элек барбы. Сис сураватасыз го. Сулуу кыс/өсүк. Жүр зистикине. Кырк күн ызык болду. Тезек терген бир киши жүрөт. Зордук менен берет. Эми мына теңдик заман болду. Сөзгө аласкывайлык. Азыр Чолуктун кызын алды. Мешти ызытып отурат. *(Туралиев Ажымамбет, ур. сарбагыш).*

Чоң-Кемин совхозу, Тегирменти к.

Асыр капканды Совет өкмөт көвөйтүп ийведиви. Уу этти айлампасына/чөптүн түбүнө катып койот. Сасыган этти ташка корумдап койот. Ошонун жытын билип карышкыр келет да/ айланта шимшип жүрүп ууланган этти таап жейт. Илбирсти артынан кармайт. Куйруктун түбүнөн кармап дароо(э)ле көтөрүү керек/ арткы бутун жерге тийгизпей/ болбосо алдыңкы буту менен апчып алат. Суусар күндүс көп көрүнбөйт/ карагайлуу жерде болот. Бир карагайда туруп / экинчи карагайдагы сагысканды секирип илип алат. Сүлөөсүн жоош жанывар. Желип басып/ желип басып кетeverет. Жетив куйругунан кармасаң карап да койбойт/ жата берет. Бос кийик. Козугана. Салбуурунга чыгавыс деп айтчуус. Бис анда Көк-Ойрокко чыкчуус. Бүркүт/ май чегир/ куу чегир дегени болот. Бүркүттү чыкырганы кыйтуу/ Бөпү-куштуку// ку! ку!

Сокулук району

Оодуктун айлы деп койчу(э)кен бисти. Үйүндө жок болсо керек өсү. Бис төмөн Ак-Чий деген жерде жүрчүбүс. Бис отузунчу жылында келгенбис бийерге. Өгүскө жүктү жүктөв алып/ тоого чыгып кетчүүс. Ошондон эки кызы бар. Улуу кысы дагы жетимишке гелди. Тискиндин учун ошого байланыштырып койчу. Сүсөнөк уй. Мен өс көсүм менен көрдүм. Тигинде туруго. Бир чыныдай чай ичели(е)у энди. Басарга барып кийим алпер деп/ кыйнап жүрү. Бийердеги кызматыңар эмне? Койсондорчу! Даам оос тийип кет. Ошону колго түшүрсөңөр көптү сүйлөп перет. Кысым жок/ бир эле балам бар деди. Саска баратырмын.

(Баялинов Жылтыр, ур. көгөй).

Төлөк к.

Төлөк кичүү катындан / мыкты чыгат. Соот кийет/ ок өтпөйт. Байзак аткан окко/сунулган найсага жылаңач качырчу(э)кен. Чоң Чолпонкул деп угасындар. Бурун тогус төө / токсон ат сайат экен. Бистики канча кыска болуп жатыр. Бүгүн кетесиндерви? Күйөөсүнүн бетинен өөватыр. Балтабайдын Абдысы жатырвы?

(Көчөнов Баялы, 78 жашта, ур. көгөн)

Түз (Жыламыш) к.

Бис Сас-Булак деген жерденбис/ тыйактавыс. Келин-кыстарды окутат. Мен жумуш кылыватыр элем. Өсөн-өсөндүн аты бар. Кыргыз-касак, акчаны да топ-тобогон. Салыкты / кыргыз-касак билвейвис. Биш-

кек дечүүс мурун. Муну косуга беревис. Орус келатыр десе/анда бала ыйлайт. Атасы балдарына кересин айтпадыгы/ мени кара жолдун бойуна койгула деп. Эки күмбөс бар. Сарттын саманында Жаңгарач билип келди. Той бериватырым деп сарттын улугун чакырат. Үсөңгүнүн баарын кыркып тыштаган. Биздин акевис/ тогус төө айдап келген экен дейт. Жакшы киши деп чакырып отурмун. Өсү кара/ үнү замбиректей киши экен. Бос жорго менен Жаңгарач келатыр дейт. Кокондо кымкап согуватыр дейт.

(Балбаков Сабыр, 75 жашта, ур. жоочалыш).

Нарындан жазылган материалдар

Жумгал району, Багышан к.

Оорулуумун/ айласыстан гелдим. Ооско салар тамак жок дейт. Бир куурайды түвү менен жулувалып, чий менен көзөп түтүк кылывалдым дейт. Мовул өйүстө Ак-Чий деген жер бар. Айтор он гүнү кастым дейт/ күндүс каспайм дейт/ түничинде касам дейт. Чийди түртүвийдим дейт. Үйгө гелсем ат(а)-энем невак уктап калыптыр. Ары басып/ бери басып турамын. Наг эл(е) өсү. Суу иченге гирди. Айуу иченге кеч күстө гирет го. Сас жер. Эки кысым бар. Кас (каз)¹.

Найса//айса. Молдо нике гыйат. Ичке дейвис. Нокто дейвис. Оопас дейвис. Нукусу тийет деген/ сыйаны тийет деген геп. Непаада бир айтылып калат/ сөстүн иси жок/ сөстү көв айткан кишини омой дейт. Кусамат². Иминең бар сенин менде? ушул атты саа бердим минип

¹ ЧЭЭН

² Кек сактоо

кет деген экен. Жайдың гүнү Канаатын үйүнө Куйручук барса/ Канаат сыркоолоп жаткан экен.

(Куйручуков) Кудайбергенов Мукамбай, 66 жашта, ур. саяк)

Табылгыты к.

Үндүк (индюк) жоңгучканы (бедени) кыйын жейт экен. Сен өсүң келчи. Асыр келет Балтасы кайда болду(э) кен. Найсасы түшүп калды. Авылгасы улак сойгончо/ мен башты куйкалап бүттүм. Иши кылып тамырына соллол келсе чирийт та. Жанкы Кошой токсон беште балбанга түшкөн тувайвы. Тогус беш атар апкелди. Бу имне деген шумдук деп/ эл чочуп калды. Сейиткул дегендин ысыг үйүнө¹ окудук. Дүнүйөм бакиси² куржунда (э)ле дейт. Баланын баласы калат та. Мынакей мен тааныгандан эле үчөө-төртөөнүн көсү турат. Мурун барып баш ийкевей койуптур. Бакындап атат/ жаактын эргилинин³ өйдө жагын быкын дейт. Тавак дечивис/ чыгачтан жасачу/ жасаган кишинин аты Кырмачы болчу. Кунан ноопас дейт.

(Түгөлбаев Абылгазы, 68 жашта, ур. сарттар).

Суусамыр, Тунук к.

Бир мерген кийиктеп жүрсө бир айуу көрөт/ асканын башында таш жыйнап жаткан. Дүрбүсү менен бул эмне гылар экен деп караб турса/ асканынын астын көстөй ташты/ айуу ыргытат да үш жүс төрт жүс метир жерге

¹ Там үй

² Баары

³ Жаактын сөөгү

чейин качып барып/ кылчайып артын карап кайта гелет/ муруңку таш жыйнаган асканын башына. Эңкейип астын карап туруп/ дагы бир таш менен урат да/ дагы качат. Муруңкудай эмес/ бир эки жүс метирдей качып барып кайта келет. Кайта келет да/ жыйнаган таштын баарын уруб-урув жиберип/ асканын түбүнө гирип кетет. Бул имне болдукен деп барып/ айуу турган аскадан караса бир теке/ бир жолборс өлүп жатат/ байагы жолборс менен текенин жанында айуу карап турган экен. Мерген айууну атат. Мерген ошентип айууну /текени/ жолборсту үчөөнү тең алып үйүнө кетет.

Сенин деле төркүн-төзүн унуткаң го дейм. Нике/ насмай – насбай/ намаас/ намыркен маасы/ чигирим капчык/ жанагы акча салып чып эттире койгон/ илгеркилер намайан дечү. Написин агыткан. Беттин нуру. Нарк көтөрүлүп кетти. Найсасы вар экен. Начар / алсыз бейтап. Нарын. Нарасы кылып койот/ келин-кесектер дейбис. Насаат сөс айт. Намысы жок Накта гүмүш. Бишкек дечүүсү. Матег алды//нукуй// койматек. Нымдуу жер. Суунун нарк(ы) өйүсү/ берк(и) өйүсү. Ар кимдин саны ар башка. Төрөгөн төөнү/ азий төө дейт.

(Турсунбаев Эсенгул, 40 жашта, ур.саяк).

Кочкор району, Кара-Күңгөй айылы

Бистен мындай тарта/ сарбагыш деп койот. Бис жаш күнүбүстөн(э)ле ушердебис. Оостон тиш кетип карып турбайбысы. Баки менен эт-мет кесебис. Быйас//мыйас. Чоңу-бадыбот/ кичинеси-чыны. Ым болуп суу болуп калды. Тетебереки мөөнү. Дан// нан. Данды айтабыс да токоч деп. Бистин зайыбыбыс деп койчу. Илгерки заманда айтчу. Маа берчи ушу кагазынды.

Талкан чалалы/ жарма бышыралы. Силер деле биске окшош эле сүйлөйт турбайсыңарбы. Салык даана// таана ычкырлык¹ сыяктуу көк/ аны малдын баары жейт/ өскөчө төө/ кой/ эчки үчөө жейт/ жылкы жевейт. Карабагыш/ Калматай ойгут элинен. Ороктун гыз(ы) экен. Мата тувайчы. Кыз берүү башта/ биз көрүп калдык аны. Малын гайр(а) алчу. Ыстарчын сегизби/ тогузбу бүтүм гылучу. Жа соттой болучу. Жөн эле зордук кылып сүйрөчү болду го. Акмак казанды гарайт/ акыл отту гарайт дейт. Айза дев эле гойот/ ичке болот. Оостугу жогун окто дейт.

Эми илгерки элди айтпа/ мал деп жүрүү эле тамташты да билвей / билимден да жог эле жүрчү тура. Бөрүгөс деп ачкөс кишини айтат/ Ой миң гой айдаган байлар да асыркыдай гийинчү (э)мес. Эт жеп/ кымыс ичкенге (э)ле мактанчу (э)кен. Уруларды баатыр дечү. Ой гудай гаары. Үй гыдырып жүрүп кыштан чыкчу/ кээ бир жалкоолору. Жасывэле атасыңар/ балдар/ муну эмине гыласыңар? Эми билгендерди айттык. Билвесек эми/ мейлиңер. Мал да гелип калды/ балдар. Деги тезирээк эле болгула (*ур. арык*).

Кочкор к.

Апаңардын дагы таалай багы бар экен. Ошонун балдарын сүйүп/ ого тетең тыңыйсың дедим. Дагы уй сатайлы деп жатабыс. Үч кой/ бир соот кунажын салып бердик. Ошону менен ыраазы болду дагы кетти. Кыз алганбыс. Жалгыз баламды / алда неме гылат деп/баарын бердик. Амыс кылдыбы кетип калды. Кызыма көйнөк/ өзүмө жоолук алып келди. Арнап койдук эле/ ушуну сой-

---

¹ Ычкылдырык

ойлукпу? Эче балаң бар/ айланайын? Ары кетпедимби. Ал өзүнчө барат. Кымыс/ козу алар дагы апаратат. Бу эки кызым/ бар берки уулум да Буронзодон окуватат. Бижерге үч кишинин огороту болот. Малы көп жүргөн киши ас малга алымсынбай калат экен. Былтыр эле бүткөсмөк эле. Адеп күсүндө бир берип койдук. Таруудан салганды бозо дейт/ сулууну (э)ле экчеме деп койот/ көбүнчө тескейликтер ичет. Бижерди төр дейвис/ эр жак деп дубал жагын айтат/ казантавак турган жакты эпчи жак деп койот. Жакын жерди мына биченделе деп койойбус. Мал-жаныбысты сатып бүткес(е) албай жатабыс. Өгүнү кыйналыбатып төрөдү. Оокаты ачар эле. Маа деле ынап койчемес.

– Чайдоос кана?

– Таң¹ / үйдөдүр.

Касың андан жаман экен/ өрдөгүң мындан жаман/ жерди булгап жиберет экен. Андан көрү өзүбектики жакшы турбайбы. Шамалдын дамаамат² келери Кызарт жактан.

(Кененсариев Усубалы, 78 жашта, ур. байуулу, 1958-ж. жазылган).

Тян-Шань району, Орто-Саз к.

Бир бети кызыл/ бир бети аппак алма берив ийген. Азып/ качып/ келип туруп калган бала бар экен. Жалайырдан бүтүн казак. Иниси азыр Нусувалиеп менен сүйлөшүп келсе керек. Суроосуна жооп берип/ узатывийе турган экен. Биздики өзүңүз билесис та. Наркывыс эле ушул. Сөздүн чынын айтыш ке-

---

¹ Билбейм

² Дайым, мурунтан

рек. Энесин айтса(э)ле болот та. Мүйүздү байбичеден Жамангүл/ Бапа. Көзү жеткенинен орустан алды да. Кыргыздын баласы. Нечен кыргыздар өтүптүр. Койлондон кооз Жедигер/ Богорстондон болгон солто. Сен азыр чөпкө айдаган турасың. Акмат аке, канчага чыктыңыс? Ал ысыкта кармавайт. Эски сөздөн сурайт экен. Өзүндүн ата-баванды өзүң билвейсиң. Азоо жылкыга чалма сал дейт. Дыңкылөөн жер жадымдан чыгып кетти. Диңкилөөнүрөөк жерге отуралы (тоборсуган).

(Шералиев Акмат, 72 жашта, ур. тынымсейит, 1964-ж. жазылган.)

Бас-Кыя к.

Бис чылапчын дейвис/ таштек деп Ат-Башы айтат/ черик/ моңолдор айтат. Суунун ары өйүсүндөгү тынымсейит илеген дейт чылапчынды. Апкөштү бакан деп жүрвөйлүүү акталаалыктар. Асыр беде эле дейт/ илгери жоңгучка дечү.

(Байкучуков Касым, 66 жашта, ур. сарбагыш)

Жан-Булак к.

Мову өйүскү эл ат имели дейт/ бисте минели дейт. Бисте сокок дейт карагайдын түбүн/ куланактыктар котон дейт. Бис чегедек дейвис/ алар бутак дейт. Бис шыр-гый дейвис алар чегелдек дейт. Куланакта бачым дейт/ бис бат дейвис. Куланакта алывир дейт/ бис алывий дейвис. Аякта бытыкый дейт/ бис кичинекей дейвис. Жетигендер (8-март, Шоро) барайлы дешет/ бис барайлы дейвис.

(Жолболдиев Молдакун, 74 жашта, ур. моңолдор).

Куланак. Нарын райондорунан жазылгандар*¹

Ала жастан бери. Жаман сээним кейип кетет. Силер өсүңөр айтып атасыңар. Сакалдуу гишини эмне сарылттың? Бис сөөк кишибис.

Бис коногубуз өкөөбүс ичив отурабыс. Косуу семиргидей эмес. Биске сегис мекеменин тисмесин беришкен. Турус эмес. Өс-өсүн сыноону кеңири койгула. Чөптү гордосо көскө сыйан.

Аркы эшикти жаап кой. Ойгутту чапканда. Эки өркөчүнүн ортосу кошмок чоң төөлөрдү/ ар төө дейбис. Арыштуу эме/ түлкүдөй мант берген. Арындын суусу. Быйак ым сактаган жер эмеспи. Арындын калаасында да болдук. Арынга чоң догдур келиптир. Аркы өйүстө. Эчен оор иштерди иштедиңер.

Барайтат болчу/ келайтат болчу. Чалгыны атийет-теп/ аста-аста чап. Майнабын тоспой койо берипсиң. Жадыман чыгып кетти. Калаба салба. Капсалаң деген кишинин атын келиндерби дорбо деп тергешчү. Ошпур/ түштүк жерге басалбаган жылкы болчу.

– Эмне гелдиң эле?

– Шүг эле келгем.

Олутунан тура гелди. Арпакан басып кетиптир. Топосун/ ташын/ кышын бүтүрүбатабыс. Чөптү добол уруп кетти. Акилетип койгомбус.

---

¹ /Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 119-121-б/.

Ат-Башы районундагы чериктерден жазылгандар¹

Катуудан немне катуу? Кел/ балам/ нээти дурустап алмак өсүнөн. Деле ноолубайт экен. Койду насийа сатмак белем/ быкышып көрөбүс та. Наабаттуу адам. Нар(ы) отур. Ным жок. Немне кылып атат? Ал ничке экен. Көсөнөк неме турбайбы/ депкир деп койот. Нары четки жээрдени карма. Саа немне жок. Немне дейт/таң.

Төөнүн бакисине коңгуроо тагыптыр. Алдына ободо салдырын жаткан экен. Кана/ мага бир чыргоо тап. Бүгүн чанап/ эртең басса болот. Топону чанап ийгиле. Жөжө таштекке түшүп кетиптир. Антип жараматтанып турбасам. Жергуйга түшүп кетеби деп корктум. Эшиги удул эмеспи. Бааз жерлеринде көп эле. Өлүп калбагайдинер силер (жөжөгө) Жерге салганды шалча же таар дейвис. Көмөштанды карап койчу. Саңгиден бүгүн суу гелет. Нанды тавага салып бышырат. Менин тогонумда суу бар болду бекен? Аштыккана кампаны/ данбаркана дейбиз. Мөртү гелсе/ эми деле алып жүрөм. Бортонойунду кийип жүр. Сокунун чамдоосу. Оройу суук неме экен. Булар да кэтгэлерден тараган экен. Картайып жадыман чыгып калыптыр.

Кысым кесел болуп жатат. Лакшегер менен илип алып ачат. Тувак/ чайнектин тувагы/ касандын тувагы дешет/ бул жерде капкак дешет. Чырак жарытсын деп айтып келчи. Чытыр куусаң жерлерге/ адыр жерлерге чыгат.

Кичисин тим эле чокуп койот/ чоңусу жаманыраак көрүнөт. Тура туруң энди. Үйдү актап бергиниң. Оттон салып койгунуң. Сис барсаңыс сүйлөшө келиңчи.

---

¹ /Гянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 119-121-б/.

Ат бакмакка өсүм келгели жатам. Жайлагата сактап туруптур. Эми барайтасынарбы? Асанбек кайдан келайтыптыр.

Ак-Талаа району¹

Бардашына баракелде. Быжыны бөөнгө салып/ казанга бышырат/ жарбай секиндик менен бышырат. Мебилерим деп баламдын балдарына айтам/ балдарымдын балдары. Жусумаалы тигинден- мындан бери кыдырып/тус сатканды (э)ле билет/ анын андан башка иши да жок болгон. Эми ылгалып келайтат. Анжийан барам дейт. Ошпур жылкы экен. Аскер менен Анжийан барыптыр Эл Кашка-Суу барды. Жасындасы чыгачка жан гире электе. Коборуп отургусуп кой нары. Кача- агандыгы кыйын. Чай гайнаталы/ челек кайда? Энеси менен да капыйа айтышабы? Ич ким чыккан эмес. Жыгач кырккалы барыптыр. Кызын көргөнү Когого жеңелери/ эжелери барат.

Ат-Башы району, Ак-Талаа к.

Малды солоп² койолу. Муну жүндөйүндө³ боекко салып кысыл/ жашыл көк бойойм. Таарды адыргы/гылыч менен согом. Өрмөктүн гуралы адыргы/гылыч. Олжооркуп отургандыр. Таштек⁴ менен кир жууйт. Аткуур дегенибис да бар/ ысыг этти гол менен кар-

---

¹ (Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 113-116-б.).

² Камап.

³ Жүндөйүндө

⁴ Дагара, тепши

май албаганда/ ошо менен чыгарат. Элгек менен унду элейт/ арпаны орок менен орот// орус оргок. Ий/ ичин! Дувалы гирдеп гетсе/ аки менен акилейбис. Чогулган малды гачкандарга бергенин мунт//бунт жылы деп гойду. Туштук/ сайма туштук дейт. Курагын тукаавы дейт/ көк тукаавы/ кыжымы тукаавы. Бул¹ таппаса деле касыболуш муну жакшы гөрчү. Сулу асайбаса ас болот.

Күс месгили. Очокко касанды асат/тес ас! Касанды асыб от жак. Өңүнөн асып кетипир. Жеринен аскан адам/ асып-тоскон// азып тоскон. Тамактын тусу//тузу гемиб галыптыр. Никелей саманы. Арпа-буудай күс чавылат. Жерди чанайт². Эшектин баласын тайгара дейт. Көсүн чукуп ийет боорбаш//борбаш деген чымчык. Уруктун таралышын гөв айткан гишини сандыргачы³ дейт Мавереки жагын мистүү гылып койчу. Чыныга чык куйуп гел. Туураган этти чыктайт. Көб байда бервейт экен. Уйдун туйагы/ баакисин туйак дейт. Ке башкасынан жарытчы⁴ Чыракты жарыткылачы. Алдына гетиб галайын! Ал/акең бериб атат. Анан эмне өсүбүсдүн билгенибисти айтавыста. Шууту⁵ менен чыгабыс. Сарбагыш апкөч дейт/бис илгич дейбис. Колго суу гуйганды чылапчын деб гойчубус эми таштек деб галды. Аптама деб гойот/ошо гумган сыйактуу волот/тышы гоос волот. Кашкар чайнек деген да башка болчу. Ушу мүсөлдүү⁶ Ошондой гичиг бөйрөгү вар. Кайнаган таш чайнектен чай гуйуб гелчи. Ташы систики. Са-

---

¹ Акча

² Ченейт

³ Санжырачы

⁴ Жарык кылчы

⁵ Шатың

⁶ Түспөлдүү

аткерди¹ гүмүштүн бетине ойуп салат. Аста² мал! тиги сыйасын тамысыб атпайбы. Илгери жактан деп гойчу асыр сандыг деп галды. Таң³! Кыпчык-касаңга жапкандагы нандын ортосуна койулчусу. Муну моңолдор чет кулак дейт. Куймак /боорсок/ көңкө нан. Арабанын ырдываны дейт/ капталына гойулганын. Наспей тартыу атам. Аркардын баласын косуга дейт.

(Акунов Асанаалы, 72 жашта, ур.черик.)

Ат-Башы району, Ак-Моюн к.

Карган киши ковалбай уктап калыпмын. Ылдый жакта тамырыбыс бар. Ол кызды мен 25 жыл болдум/ Кытай элинен келдим.

Тетиги суунун өйүсүндө моңолдорго тава (таандык) болучу. Маа келип үйдү актап беригиниң деп чыкырганбыс. Булар да кэттелерден тараган экен. Муну өзүң эле баккының деп ошол Наалы эжеге бактырыптыр. Анан немне гылалы дейсиңер деген суроону/ Ажыбек айтат экен. Сис билиңис баатыр деген сөстү/беркилер жооп кылат экен. Эми Черик болсо четке түшсүн деп руксат берген экен. Ушуну менен кече/ ашта-тойдо Черик болсоң четке чык деп чакыручу(э)ле. Атактуусун наамы чыгат турбайбы! Нары жагында Чеш-Дөбө деген жер бар. Саа немне жок? Байым (эрим) намасын окуп бүтүп ичет ко чайды. Немне дейт/таң (билбейм, түшүнүксүз). Чырак жарытсын деп айтып келчи. Туралдына гетейин/ чырак жарыт/ ширеңке мында турбай-

¹ Оймо, чийме, орнамент

² Абайла

³ Билбейм

бы. Анаш/нар(ы) отурчу/мен бешик жасайм. Чойукени бошотчу. Кысым/оттон салып койгунуң.

(Байсеркеев Эсенбай, 84 жашта, ур. черик, 1958-ж. жазылган)

Ат-Башы району, Кара-Суу к.

Үч сөз бар. Булардан дайыма суу агат. Ошол үчүн Кара-Суу атап койгон. Ушул өйүс бүт эле сарбагыш. Чериктер барын эле башка/ башка айтат. Бис айтабыс бетеге деп/ алар айтат гөдөө деп (чериктер). Бис беде дейбис/ алар жоңгучка дейт/ бис мусоо дейбис/ чериктер торпок дейт. Бис челек дейбис/ алар чапчак дейт/ биз амаз окуйлу дейбис/ алар намас окуйлу дейт. Бис талкан көөлөп бер дейбис/ алар умаштап//маштап берчи дейт. Катындары косуну тергегенде марка дешет. Черик гийин гелди. Алар Какшаал жагынан гелди Жерди бөлүп алганда Күнгөй тоого Сарбагыш жайласын/ тескей тоого Чериктер жашасын/ тетийагына моңолдор жашасын деп бөлүшкөн экен. Бос үй/ гереге-уугу болот Отоо//жолум үй/ жылкычылар алып жүргөн/ жеңил болгон. Кереге-уугу(э)ле болгон. Сайма алачык/уукту түндүкө гана сайып койот. Ары отур ичке. Нокто деп койовус.

(Үшкүмбаев Маамат, 72 жашта, ур сарбагыш).

Ат-Башы району, Ача-Кайыңды к.

Орустар келатат дегенде/ бис кавака жатып жүргөн кес. Үйгө киргисип катчуvus. Акелерине айттым/ мен качайын дедим. Бер жакка чыккычакты кайра нар жакка качтым. Эмнең ала гачты деди. Бир кысыл айгырывыс

бар эле Аке/ кармай алвайм дедим. Келе жатсам алдыман чыкты. Менин баланчамды алганча кеттим. Баланча кетип барайтат эле ошол алганча кетти. Эштемени билбесе нимине жасат. Нар жактан чындап күч келгенде/ качпадымвы. Аркы өйүзү менен барат. Шамаал саста болду бекен? Бижерде жок. Отур аке/ отуруңус. Бүгүн начарлап калды. Он жыл ажерде жашады/ аякта/ быйакта жашады. Жанына гелип/ талп этип саарагылып/ кооп кеткен. Жесир катын болсо муну мен кандай аламын деп Болот кичине намызданган. Талыкенин бойуна бүтүтү/ эркек төрөлдү дагы аны айтканындай атын Нийазбек койду. Эми Нийазбектен Сарыбагыш таралды. Бакиси эле Болоттон тарап чыгат. Жер самандан бери турган эле мен. Ошол акун болгон. Ошол масар Касийетти масар деп/ али да тууваган катын барып сыйынып калат. Пайдакеч болом десе алсын. Бисти ошойерге таштап койо бекен? Найса менен сайышты. Таштекти алып перейинби? Оосун бекитип/ топоо менен көмдү дейт. Топону чанап кой. Жарыйт¹ асыр. Таңга жуук ой жарыйтта! Элгек кесек болсо эки-үч элгейт. Абдан эсип кетти. Мага лукма² сал(а)отур. Илгери бис бала кесте касанга жават эле.

(ур. черик, 1965-жылы жазылган).

---

¹ Жарык болот

² Ымдап, белги бере тур

3. Ысык-Көл говорунун материалдары

Түп району, Талды-Суу к.

Ошол гиши гедей/ жарды-жалчы Никалайдын салдаты атчан экен. Кыргыздан салдат алч(у) эмес. Уруш жайын билбей аз эл бекер увара гылбайлы дечү. Бала сурайт деп урушту ошондон баштап жүрбөйбүзбү. "Улугуң капыр болсо амырын тут/ улугуң сокур болсо көзүңдү жум/ улугуңдун гем-герчи болсо аны гем-герчке ойлобо" деген. Кыргыздар ар гайсерде тентип жүргөн гезде/ чөб алачыкта жашадык. Кишинин ал-авалын тизип/ыспискеге үчкө бөлүп жазат экен. Эзилгендин өзү мен болгомун. "Ог атар уулду ордуна тааны" ушунун энизи имине деп/ силер үчөөңөрдөн сурабатпайымбы. Маа айтып бермекчи. Мынабу балдар жаңы өсүп келатпайбы/ элге байдасы тийеби/ жүргөн-турганынан сынап бил деген сөз. Энең чай гайнатыватавы? Даланда¹ турат. Мыйаз². Адеп байлаганда гөрөңгө деп/ былтыркы кымыздын үркүн алып койот/ баштыкка салып. Жылкы абдан байдалуу. Бир гүндө омбир/ он эки саайт. Сабанын түбүндөгү үрпүн тайпыга салып/ кымызды сүзүп алып/ үйдүн үстүнө жайып/ кургатып койот. Маңдайга жазган ырызгы. Эки жаш оопас/ / оопаз. Асмайды тамекиден жасайт/ бөпөрөс. Амаз окуйт/ багымдат/ бешимдеги амазда он жыгылат. Суунун өзөнүн өрдөш деп койобуз. Кызыл жези(э)ле жакшы/ алтын өңдөнүп турат. Ырыстуунун үйүнө жуучу келет/ Ырысы жоктун үйүнө доочу гелет. Эки керегеси начар болчу. Жасса жазып койсун. Аны гөөкөргө гуйчу/ анда бөтөлкө жок да.

¹ Далис

² Пийаз

Иркиттин¹ арагы абдан күштүү. Эки сөздүү адамды гүн гарамадай түгөнгүр дейт. Өрүшүң кут болсун. Эшектин такайы² Баланы эркелетет/ Жем баштыктай болгон кешигим деп/ коделегим/ эркем/ күчүгүм/ мышыгым деп.

(Сагынбаев Калыйдулла, 86 жашта, ур. бөлөк-токоч).

* * *

Сорттогонубуз голанко/ мобереки откод. Граварка гүрөк менен гүрөб атавыс/ шыпыргы менен буудайды шыпыравыс. Бадвот менен жарма ичевис. Мову дөңгө кызыл төгүб атпайбызвы.

Байа күнү жаанда агызыб кетти. Сулуу айдачу/ аны малга берчү. Кыз-келиндери шагарактап³ өгүз миниб келүүчү. Алдыга наң койот/ даң гойот. Даны ушу токоч. Эми гурсагы тойгондо ошолорду унутту. Тети-береки жерде отурчу. Кааз вар/тоок/ көгүчкөн/ индук/ гүрпү тоок. Гийиздерди гүбөө// күбөө жеб гойуптур. Дагардыкын⁴ жоон жасачу. Сөйкө да гүмүштөн. Тойо жесе ыксыраб калчу (э)лек. Мун(у) эмне бадага⁵ кошпойт? Баз⁶ ай! Ой гаапырлар! Мөөн ичеги /бүлкүлдөктү быкын дейт. Апайтөш⁷ жер. Көкбөөр тартавыс. Мисалы эле. Чыгач капкак. Зайра менин гелиним.

(Жангиров Дүйшөбек, 68 жашта, ур. токоч)

---

¹ Жыйналган сүт

² Коделеги

³ Шарактап

⁴ Чоң кап

⁵ Падага

⁶ Бас

⁷ Жантыгыраак

Бал аарысы жөнүндө аңгеме

Жазында бал аарысын тышка чыгарабыз. Марттын он-жыйырмасында/ аарынын тамагын бир жумада бир гөрөбүс. Аары жумасына семейи гөп болсо бир гил бал жейт. Запас балы гөп болсо/ беш жүз/ төрт жүз грамм бал жейт. Азыктан чыккандан гийин гүлдү санында/ түкчөсүнө ороп келет. Балдарды тамагында/ богокчосуна жыйнап келет. Күлдү балдарына буламык кылып берет. Аары өзү да жейт. Бир челекте бир гана маткеси/ энеси/ болот. Бир челекте эки маткеси болсо/ бирин-бири өлтүрүп койот. Же орой болуп чыгат. Орой болгондо балдары менен челектен качып чыгат. Жаңы байда болгон эне челекте галат. Жумушчу(у) аарылар сырттан/ талаадан бал алып келет. Үйдөгү галган жумушчу аарылар уйук жасайт. Турудник/ ата аарысы/ эч кызмат кылбайт. Бал жеп гана жата берет. Талаада бал түгөнгөндө жумушчу аарылар турудниктерди өлтүрүп тышташат. Талаада бал түгөнгөнүн ошондон билебиз. Биринчи аугуста бал тартылып калат. Күн жылып калганда биринчи ыйундан баштап аарылар азыктан чыгат.

Март айында аары сирке салат. Сирке салганы/жумуртка тыштаганы болот. Бул сиркелер а дегенде сууга айланат. Курт улам чоңойуп калат/ куйрук чыгат. Ошо гезде/ аары бул курттарды бечеттейт. Ичиндеги аары жетиккенден гийин өзү чегип/ сыртка чыгып/ аарыларга кошулуп сырткы жана ички жумушту гылышат.

* * *

Илгери Ысыккөлдүн ордуна чон шаар болгон экен. Ошол шаардын бадышасы чачын кезек менен ар кимге алдырып/ чачын алган адамды дайым эле өлтүрүп салчу(э)кен. Анын өлтүрүп койушунун себеби пады-

шанын башында мүйүзү болуп/ ар башка бирөөлөрдүн көрүп койбостугу зарыл болуп келген экен. Бир жаңгыз балага кезек келип калат/ энеси эмчегинин сүтүнө камыр жууруп дан бышырып берет. Бала кандын чачын алып жатып/ данды майдалап жерге түшүрүп жейт. Ошондо ал эмчектин сүтүнө жуурганын билип/ катуу өкүнүп калат. Бала менен эмчектеш болуп калгандыгын сезип өлтүрбөйт. Ушу кезде кан дайынсыз жоголуп кетет. Ошондуктан байагы чачын жибитип жуунуп жүргөн кудук ташый баштайт да / шаарды бүтүндөй каптап кетип/ ушул көл байда болгон экен.

/Кыргыз диалектологиясынын очерки, 213, 215-6/.

Ар түрдүү тексттер

Ошотур спирт жакшы (е)кен. Арын түгүл Кочко-руна барбай жатса. Аспай жагынан душманмын. (Шалба к.) Мен төркүнүм Арында. Эченчи жыл болду. Сегиз жылы Аталык деген огойдун тегирменин кармап жүрдүм. Караголдогу огойлордун гөбү ушунда туруп кетишкен (Тамга к.). Гемпир/келе асыбайыңды! Амаш шамда. Не гылганы менен амызды гууйт экен. (Оттук к.) Икелеп койгон (Дархан к.). Арындын суусу Аменгендин шаарын тевелеп өтөт. Амазакун/Уруйла/Усупов. Эшим Нарында суук капчыгай деген жерде болот. Болот өлгөндөн кийин Тайырбек/ Сураке/Айдаке/ Салыбек начар чыгып калат экен. Эсенгул тың чыгат. А гезде эл бир киши өлсө мүрзөгө чейин жүктөп барчу /э/кен. Болоттун сөөгүн Кетмен-Төбөдөн Арстанбап деген жерге жүктөп барганы жатса/төртөө кымыз ичип маз болуп уктап калыптыр. Эсенгул ачууланат экен. Күрөң тартып жаткандыр деп, ошол себептен беш күрөң аталып калыптыр (*Талды-Суу к.*).

Гөлгө гелер менен Семизбел кеттим. Төркүнү ким/ төзү гим? Мыйаз (пияз). Байызбек атайын Карачоронун жолун тозуп/менин оолатым кыргыз болгондон кийин кетейин деп жол тозуп турган.

Бир бадывот бозо верди. Үйгө гиши гелгенде гово галбайсыңбы. Конок//мейман бир сөз. Ава/бижерге токтобойлубу?

Андан гийин кырк экинчи жылы жаңгыз балам ар- мийа гетти/кат/кавар жок. Кайра жасывалып/ чийден жүндү өзүнчө ажыратывалып жүндү түрүп/билек менен эңкейип басавыс/чийдин үстүнө. Анан кийис болот... Түргө салып бойойт көккө/кысылга. Кийис жакшы болсо/майда гылып/мүйүс гылып ойовус. Жаман кийис болсо/чоң-чоң гылып ойовус. Кысыл жипти ийривалып/ көк менен кысылдын ортосуна жээк койуп алып/аркы бетинен жөрмөйт (*Жети-Өгүз, ур. черик*).

* * *

Илгери Ысыккөлдүн орду шаар болгон экен. Ал шаардагылар бир гана кудуктан суу ишчү/е/кен. Кудук сыйкырлуу болуптур. А кудукка бир айал төрөгөн бойунча киринген экен. Ошол үчүн кудук ташып кетип/ Ысык-Көл пайда болуптур. Койсарынын батыш жагында биз бала гезде көлдүн ичинен бышкан кирпичтен салган үйдүн дубалы көрүнүп турчуле. Бугудагы Тилекматтын күмбөзүн ошондон чыккан бышкан гирпичтерди атка/ төөгө жүктөп келип салдырыптыр. Биз бала гезде көлдөн карапа идиштер чыкчуле. Капкакталуу карапалардын ичинен жезтешик тыйындар чыгуучу. Ошондуктан бул шаар кытай/калмактын шаары болсо герек деп айтышчуле.

(*Кыргыз диалектологиясынын очерки, 214-б.*)

4. Аралаш (чек ара) говорлорунун материалдары

Тогуз-Торо району¹, Чет-Булак к.

Борончу/коп өйдө/ коп дейм ай. Кооб ичейин десе-м/ койнум ылдый төгүлөт. Сексен үчкө келип/ минтип кобо албай отурбайымбы.

Дэни барбы? Дэри чөптөр бар. Бистин Тогус-Торого жаралган кийелер ошолор. Кээ бирөөлөрү мынабу чай пийэлэдей болот. Ай менен Үркөр сээл жанаша келип калса/ аны койун дейбис. Наспайгэ кошот/ аны чекенде дейбис. Сээл-сээл эле чап. Закүн ушундай. Ыспарапке керек деди. Тэттиң жокпу/ апкел. Түштү деп бирээри айтат/түшпөдү деп бирээри айтат. Кастумун тетиги үйдө. Тиги кишинин акылы дээне турбайбы/ айтып берди. Дэери алайынчы. Тилибистин бээрин жасып алып кетесиңерби? Меке дүмбүл болгондо кайта келесиң. Байагынын бээрин унутуп калыптырмын. Эли-пәлий дедик. Тэтти кылып ичейинчи.

Жүктүн артында ным тартып калыптыр. Жиптин ничкеси(э)ле ушу да. Мен түшүп нары өйүскө кеттим. Нукум-нукум кылып кичинеден салдык. Нарын тартып эт жечүбүс/ али да бар.

Насыбайын бур тартып/

Анда-санда бир тартып.

Наркы арыкта агыбатат дейт ко.

Агоротуна оолу урдурубатырбы? Бактийардын баласы маа дейт.

---

¹/Тянь-шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, 113-115- беттер/

Чубаган көп киши келайтат. Мындан барайтканда бир ас кыйналдык. Эшиктен келайтса тамагын кысканат. Мен барайтсам/ ал быйакка келайтыптыр.

Түндөсү жумуш болгонун көргөн эмесмин. Үйдөн чыккың келбейт. Күзүндөсү эгин тартуу/ башка жумуш жок. Жайындасы бети курусун/ көп жейт. Жакшына кылып койуптур. Алмачыкты бала-чака жейт. Катын жаңак деген болот. Бистин абабыс айтат эле. Айалдар убакили болуп жүргөн. Аман-эсенсиңби/Бала-чакандын тени тазабы? Суу майнап кетти. Үйдү акилейбис. Сыйан болду. Өсүбек келин келди. Косу истейин десем/ эшек карматпайт. Таң/ аны жастык эле дейбис. Иштегенинди билетпекенби? Оолу урубатат/ оолу салыбатат. Тиги жоңгучкадан айдаса, бу жоңгучкага келет. Бактийарды баласы маа бер дейт/ Бистин абабыс айтат эле. Жашы элүү ашып кеткен.

Тогуз-Торо району, Атай к.

Дэли/ дәри/ кесе/ мәэси/ мактап. Үйү зактап калыптыр/Дадил жигит экен. Дәринди бервейсиңби? Бээриң чогултуп имне келдиң? Сээл укпай атат. Дарвиз апкелиптир. Саал бир пас тура турчу. Ушуйак тараптан баариле барчу. Момунун нар жагын Ор-Каскак деп койот. Кичи-Макмал дейт. Кетмен-Төбөгө быйактан барчу (э) мес. Сөөкүр экенсиң дейт/ бир туруп тигини/ бир туруп муну айтат / сөөкүр ушуга ишенбегиле дейт. Магзым алып келиверсең. Чолпонкулга барың. Кудайдан тилесең курсагың эшилет / кишиден тилесең курсагың тешилет.

(Исмаилов Абдыразак, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Казарман к.

Чоң Бектендин кысы. Өгүскө жара тептириптир. Текенини мүйүсү. Кумарпос. Бистин атавыстыкына туруп калды, нечен аттарды алып/ нечен жорголорду алып жүрдү. Кыргыз болуп калды. Асырааг эл. Боз(о) ичип бий болуп отурду. Өйүстү сурап турчу. Булардын касысы (казысы). Кысमत деле кылган жери жок. Ысалап койду. Качып жүргөн кесеги. Ноопалаң/ кунан болгону/ ноопас / бышты болгону. Ак кийик булар/ аркар/ кулжа/ бугу/ марал/ боз кийикке эчки/ теке гирет. Наспей барвы? нары тур. Мындан да ничке экен.

(Сынатаев Абдыразақ, 80 жашта, ур. базыс, 1964-ж. жазылган).

Токтогул району, Сары-Сөгөт к.

Ат чабуу

Керимбай деген атасына аш берген. Ат чаптырган. Коно байгеге Кызыл-Жазынын башы/ Гамбар-атанын оозунан атты ошерде койгон. Кечинде апарып/ атты ошенге суутуп байлаган. Эртең мененки гүн тийгенде/ атты гойо верген. Байгенин башы Күйбүшүпта болгон. Ошо Кызыл-Жазы менен Гамбардан гойо берген. Ошондон бери жолдо алыс чапкан Коно чапканда беш-алтат / алты ат/ өлгөн. Мен өзүм чапкан ат бештен кийин барган/ ошондо тогуз гой бир ат/ бир төө алган. Тынаалы дегендин сары гызылы. Мен өзүм төр жыл ат чаптым. Анан чоңойуп калдым. Ат чаппай галдым. Аш-тойдо барып чапчымын. Атка миңгизип алып кетчи. Атты бага турган сайапкерлер башка. Ат баккан сайапкер Байбоозун деген болчу. Намыз үчүн чыгып гел-

зе/ байге алчы. Чыгып келген атты жүз гой/ бир жерде сүрөөчү турат. Мен эки бут оорум бар да. Менин атым буралып турду. Кысталактын сайапкери мытаан экен. Алыска койгондо жүгөрүнү кууруперген экен. Азыр болсо бийеке ырайонго гелип иштеп галдык. Ат чапкан да гиши жок. Түлкү үчкө бөлүнөт. Эки чавуусу ак/ ортойери төшүнүн тактайы бир теветайлык гөк болот. Сырты гызыл болот/ далыдан ылдый гарай гуйруктун сорууга дейри кызыл болот. Агы да өөгү/ гөгү да өөгү/ боору сырты кызылы

(ур. курманкожо, 52 жашта)

Үч-Терек а/с., Таш-Башат к.

Тегирмендин жабдыктары

Тегирмен ташы/ үстүнкү ташы/ алдыңкы ташы. Буудай түшүпөре турганы итайагы. Жогорку чоңу кампасы/ кампасына эгин салынат. Кампанын ат жыгачы. Шакылдагы тегирменге жем түшүрүпөрет/ ал былкылдабаса тиги түшпөйт да. Тегирменди өйдө-ылдый көтөрүп жүргүзө турган кулагы. Бууу?. Эсеви үч жыгачы бар. Кулак эки жыгач. Ат жыгачты кулаг өйдө көтөрүп тартып турат. Нармалны кылсаңыс дан чыгарат. Парасы/ овол тышында турган калагы пара дейт/ аны кармап турганы күпчөк. Андан оозунда туура темири бар/ аны бака дейт/ баканы өйдө көтөрүп тура турган шимеги бар. Бөксөргө болуп калган тегирмендин оозунда да. Бака/ ташы/ тегирмендин оозунда. Бири гем болуп калса жүрвөйт/ бакиси ушу. Эгин түшө турганы/ тепши. Дан сала турган/ калак. Чегилип турса/ биргүндө эки жарым/ чекпегенде эки синтинер тартылат.

(ур.саяк, 55 жашта).

Казарман к.

Кошоктор

Көлөкөң көлгө тийч(и) эле
Көлөкөңдүн алдында
Көп тууган дуулап жүрч(ү) эле
Көлөкөң көлдөн кайрылды
Көп тууган сенден айрылды
Салкының сага тийч(и) эле
Салкынындын алдында
Сан курдаш дуулап жүрч(ү) эле
Салкының сайдан айрылды
Таң азандан турч(у) элең
Талаага жыйын курч(у) элең
Эртеменен турч(у) элең
Эмне жыйын курч(у) элең
Атакем ат чаптырган жерлерин
Ак козунун кайкысы
Көк бөрү тарткан жерлерин
Көк дөбөнүн кайкысы
Сарымсактуу сар(ы) ойго
Сан айлансам конуш жок
Арманкүн сан какшасам келим жок
Көк ширимдүү көк ойго
Көп айлансам конуш жок
Жараткан көп какшасам келиш жок.
Суусар бир бөркүн ыргаган
Султан бир жаның жыргаган
Суук жер экен жатпачы
Султан бир бойун кор болор.
Катуу жер экен жатпачы

Кайран бир жаның кор болор.
Болоттон бычак кайраган
Борборго жетип сайраган
Калайдан бычак кайраган
Калк алдында сайраган
Ак терезе ак тамың
Акшумкар конгон бак шагың.
Өзүңдүн көзүң өткөн соң
Эшиктеги гүл калды
Көк терезе көк тамың.
Көк шумкар коногон бак-шагың
Капшыттагы гүл калды
Эшикте атың тек тургай.
Эшендер өткөн сис тургай.
Эшендердин эрке кыс
Ыйлаган экен бис тургай.
Калпалар өткөн сис тургай
Калпалардын калы кыс
Кейиген экен бис тургай
Көк жорго минип бут чозгон
Келбетиңе көз тийген
Сур жорго минип бут чозгон
Сымбатыңа көз тийген
Асмандан учкан ылачын
Ал деле жайат кулачын
Ардактап баккан балдардын
Аз эле көрдүң ыратын
Көкөлөп учат ылачын
Көп эле жайат кулачын
Көтөрүп баккан балдарын
Көрбөй да калдың ыратын
Кара бир тоодон караган

Карчыга кушту кармаган
Кадырлуу кудам келет деп
Кара бир койун байлаган
Улуу бир кушту кармаган
Арыстан кудам келет деп
Улардын этин арнаган
Көксоодон түшкөн тамчысыз
Ак соодон түшкөн тамчысыз
Арийне биске камчысыз
Сарымсактуу сар(ы) ойго
Самап барып жайлабай
Сарала сакал жайпабай
Саамалг(а) оозун чайкабай
Көбүргөндү көк ойго
Көчүп бир барып жайлабай
Көк ала сакал жайпабай
Көбүккө оосун чайкабай
Аргымак минген сайыпка
Анжили барган айылга
Күлүктү минген сайыпка
Күлүшө билген айылга
Баркуттан менин төшөгүм
Төшөнөмүн дейт элең
Каралуу калган мен бейбак
Төшөнгөнүм канакей
Капшытка шалча таштаган
Каныша кызды баштаган
Төрөдөй уул баштаган
Өсүндүн көсүн өткөн соң
Капшытка шалча ким таштайт
Төрөдөй уул ким баштайт
Кылчайып күлүк караган

Кынаптап чачын тараган
Бей саат кеттиң айла жок
Баланын көрбөй кызматын
Ак калпак кийген чыраштап
Акактай бойун ырастап
Апакеңден бөлүнүп
Ал бейиш кеттиң ыраактап
Көк калпак кийген чыраштап
Көркөмдөп бойун ырастап
Көтөрүп баккан балдардан
Күл бейиш кеттиң ыраактап
Белеске чыгып карасам
Беш кабыргам сөгүлөт
Бейилинди эстесем
Белгисиз жашым төгүлөт
Кыраңга чыгып карасам
Кыйалынды эстесем
Кылгырбай жашым төгүлөт.

*(Имамбердиева Жаңылмырза, Тогуз-Торо району,
Казарман кыштагы, 12 жашта, уругу саяк)*

* * *

Салкыны элең шамалдын,
Зиреги элең адамдын.
Кыроосу элең шамалдын,
Далили элең адамдын.
Манабымдын барында,
Балкыдан болгон төшөгүм.
Базар болгон төшөгүм.
Базар болгон эшигим,
Манабым көзү өткөн соң,
Балкыдан төшөк жыртылды,

Базар эшик жыртылды,
Базар эшик жыйылды,
Айдама жорго мингискен,
Айнектүү үйгө киргискен.
Манабым гөз(ү) өткөн соң,
Айдама жорго бул болду
Айнектү(ү) үйлөр кор болду,
Чайпаганым чай болгон.
Чайнаганым май болгон,
Суук жерде гөп турса.
Сүлөөсүн ичик суу болот,
Суук жерде көп жатсаң.
Султан бир жаның кор болот,
Каардуу жерде гөп турса.
Карышкыр ичик суу болот,
Караңгы жерде гөп жатсаң.
Кайран бир жаның кор болот,
Эмендин башы ай суу.
Эрибей туруп мустасын,
Элинен кеткен манабым
Беймарал жатып уктасын.
Карүңкүр башы кашка суу
Кайнабай туруп мустасын.
Калкынан кеткен манабым
Беймарал жатып уктасын
Чылбыры элең буудандын
Чынары элең туугандын
Ак тайлак жатат кылда
Калдайган калың элинен
Бөлүнүп барып жатасың
Манабым, ак тупурак уяңа
Ат чабышкан жерлериң

Ак төбөнүн кайкысы
Ашта, тойдо кийгениң
Ак сүлөсүн тайкысы
Көк бөрү тарткан жерлериң
Көк төбөнүн тайкысы

*(Черикова Мээрбү, 68-жашта. Тогузторо р., Арал
кыштагы, ур. саяк).*

Апакем
Айлансам апам гүзөөрүм
Менин ойумда ишим түзөөрүм
Сыр дарыйа сен элең
Апакем сырдашар кызың мен элем.
Апакем көзү өткөн соң
Сыр дарыйа карк болду.
Сырдашар кызың дак болду.
Апакем балкы төшөк жүк көркү
Базарым апам үй гөркү
Балкы төшөк жүк гөркү
Кутманым апам үй гөркү
Балкы төшөк үй гөркү
Балкы төшөк үйдө жок
Базарым апам үйдө жок.
Курак төшөк үйдө жок
Кутманым апам үйдө жок
Апакем секиге чыккан кайындай
Хандын бир кызы айымдай
Белеске чыккан кайындаң
Апкем бектин бир кызы айымдай
Оң колуна кайчы алган
Балдарым кооз кийин деп
Парчасына түр салган

Апакем саардан туруп иш кылган
Мааласын таза мис кылган
Апакем карөшкө үйүн улаган
Апакем келишинче дуулаган
Көрөгөлүү үйүн улаган
Апакем келишимдүү дуулаган
Капталга барып кончусуң
Карыш абай тон бычып
Хандарга белек берем деп
Сен кадырлуу жубан болчусуң
Бел сөөлөп барып калчусуң
Белгилебей тон бычып
Бектерге белек берем деп
Сен белгилүү жубан болчусуң
Улар этин кактаган
Уулун эрке сактаган
Кыргоол бир этин кактаган
Кыздарын эрке сактаган.

Кыз бергендеги кошок

Кызым чоң атаң конгон чоң кептеш
Чоң кептешке конуп ал
Түшкөн жерден бак айтып
Сен чозулган гелин болуп ал
Өз атаң конгон кең кептеш
Кең кептешке конуп ал
Алганың менен бир жүрүп
Сен керилген келин болуп ал
Кызыкем шеригиң менен көгөргүн
Келеңгер бешик өңөргүн

Кызыкем күйөөң менен көгөргүн
Самордун чайы бол
Сан келиндин башы бол
Түндүк бойу от жакса
Жең менен желпип өчүргөн
Түмөн жаман сөз уксаң
Кызыкем күлкүң менен кечиргин
Туйгун бир деген гуш болот
Тумшугунан сыйпап өт
Кайната деген жакшы журт
Карыганча сыйлап өт
Боор, боор, боор бол
Кызыкем коргошундан оор бол
Кепич маасы кийип жүр
Кызыкем гелинчелик сүрүп жүр
Байбичелик сүрүп жүр
Кызыл алма бакта бар
Уул үйлөп кыз бермек
Кыргыздын илгертеден салты бар
Куйушканын карасам
Ээринче ылайык
Куртегиңе карасам
Кызым өзүңүзгө ылайык

*(Жусубалшева Анарбүнүн кошокторунан. 70-жашта.
Тогузторо р., Казарман к. уруусу саяк).*

Атасына кошкон кошогу

Аталуу бала кулак жейт
Атасыз бала туйак жейт.
Туйак жесе да сурап жейт,
Башына койгон балышын

Башына койуп кыңкайат
Атакем кайда кетти деп
Балдарым мындан сумсайат.
Кара макмал гүлүндөй
Кадырың өтөр биз тургай
Каймана киши күйгөндөй
Кызылдап манап гүлгүндөй
Кыйалың өтөр биз тургай
Кытайдын ичи күйгөндөй
Каймалуу калпак кызыл шым
Кытайда бардыр таанышың
Өзүндүн көзүң өткөн соң,
Олорду кимдер таанысын.
Оймолуу калпак кара шым
Ойротто бардыр таанышың
Ол таанышың гелгенде
Олорду кимдер таанысын.
Алтындан кемер курчанган
Айдай жүзүң нур чалган.
Күмүштөн гемер курчанган
Күндөй жүзүң нур чалган.
Камчындын учун ат басты
Кайран жаның дат басты.
Чылбырың учун ат басты.
Чынардай бойуң дат басты
Кара жер сенин айылың,
Какшаса чыкпайт дайының.
Боз тупурак айылың
Боздосо чыкпайт дайының
Аргымак минген аладан
Ак шайы кийген калаадан
Алладан ажал келген соң

Аттандың жалган танаадан
Күлүктү минген аладан
Кудайдан ажал келген соң
Кеттиңиз жалган таанадан
Балтыркан болсун конушуң,
Байгамбар болсун таанышың
Бүлдүркөн болсун конушуң
Бүбүлөр болсун таанышың
Кыл көпүрө кыйын жол
Кыйналбай кетсең байда ошол
Тар көпүрө тайгак жол
Тайгылбай өтсөң байда ошол
Куран бир окуйт балдарың
Кудайга жоктур арманың
Аптек окуйт балдарың
Аллага жоктур арманың
Суржорго минип жабдыктап
Сымбаттуу элең жаркылдап
Көр жорго минип жабдыктап
Келбеттүү элең жаркылдап
Сайда калды тайларың
Байлоосуз калды тайларың
Багуусуз калды балдарың
Ак сандык толо ак дене
Айды бир карай чачайын
Көк сандык толо как дене
Көктү бир карай чачайын
Көңүлдөгү көп дарттын
Кайсы бирин айтайын

2) ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ ДИАЛЕКТИ

1. Чыгыш говорунун материалдары
2. Түндүк-батыш говорунун материалдары

1. Чыгыш говорунун материалдары

Базар-Коргон району, Колот к.

Пула биргат

Он жылдан бери пулага биргат болдум. Ошондон бери план толот/ толвой галвайт. Ошо биргат болгонуман кийинки жылы/ беш арава пула менен сүрөтүмдү алды. Бир зивинэвиз эм үш йыл мурун бир одир алган/ бир чал алган/ ол азыр арып каган. Адан кийинки одир жазган жок та.

Азыр бир зиванам бар/ бир йүз элликтен толтурат/ Дөвлөтова Сэндэлэт деген. Зивинамда быйылгы туттурганым баллыгы он сегиз адамле болду/ мурун кырктытан тутчеле/ быйыл ичкими тутпай койду/ мурун кырктан/ кырк бештен тутчу болчу.

Минойагынан таштасаң мунойагынан жеп койот/ куруттар. Курт көгнәрдин уругундай волот. Ал көгнәринин уругундай инкивэссиэгэ дейт/ инкивессийа төгөт. Анан ону гирадис менен от жагып/ гирадис менен он сегиз гүн/ он тогуз гүндө курт тукумдан чыгат/ тукумдан чыгарда үч күн тыр-тырс деп тырсылдайт/ жөрмөлөп чыгат/ жөрмөлөп чыккандан кийин/ кагазды тыттын бәрки менен укалайт/ тыттын жыты кагазга чыгат.

Анан гийин кагаз жаап койот байагы куртка/ анан курт өрмөлөп чыгат. Өрмөлөп чыккандан кийин/ кагаз менен аралашкан бэркти үйрө кескен аштай кыркып/ пичэк менен анан куртка сееп инкивиссиелейт.

Анан бөлөк керэпкеге салып/ таразага салып сегиз гырам/ жигирме гырам болсо жигирме гырам/ жэйинэ гарап/ извинэнин үйүнө инкивиссия кылып/ сөрү гойуп/ гирэдис/ печке койовус/ гирэдис жигирме үч/ жигирме тэрт кылып багавыс/ эки уйкуга чейин/ нар уктаганы беш күн. Курт чонойгондо үч күн уктайт.

Биринчи жэшиндэ һуду өкмэттин айтканындай бак-сак/ төрт күн уктайт.

Биринчи жэши (1-уйкусу) чимели

Экинчи жэши (2-уйкусу) наз

Үчүнчү жэши (3-уйкусу) кичивдэ.

Төртүнчү жэши (4-уйкусу) кэтгэдэ

Бешинчи (5-уйкусу) дэстэгэ гиргенин айтавыс

Курт энеси/ теги пир түп/ өзү чатак-чатак боп чыгат/ кайрагаштай/ шону курт энеси деп койовус. Шону апкелип койовус. Курт энеси/ сарваш гуурай / чытыр ушул үчөөнүн үч бөлөк койовус/ кайсы көөнү сүйгөнүнө куурайга гирип/ курт кирип живек оройт та/ куурайга шингилденип орой верет. Орогондон гийин / сегиз гүндөн гийин пычэк менен кесип көрөвүс. Боордой болуп ичиндеги пышып калат. Анан кийин пуланы чөп-чардып ичинсн извине волуп/ чилэндер волуп/ өзүм башында болуп жашыкка салып/ тапшырабыз/ анан машийнага салпарып/ тапшырып койувеле гелеверевис/ колуна бир дэстэ кагаз берет// одур берет битгэдэн. Элүү кийле болсо йам сексен болсо йам бир кагаз берет да/ чыкканыны йам берет та/ ону бис бээрин чогултуп туравыс/ бэри биргаттин колунда волот. Аны апарып бугалтырдын

голуна беревис/ өзүңүздүн пула завуттун / олар апарып беңкиге тапшырат. Алар/ бәнкә буйака колхозго өткәрип берет. Ушу менен ада болуп отуруп калавыз. Калхозго неме тийсе бизге йам берет шону/ мээнетке чачып-чачып жазып койот. Баллыгы үч ай иштейвис.

(Жалал-Абад говорлору, 157-158.)

* * *

Кулагыма сөйкө салып жүрүп чозулуп геткен тура/ жырылса жырылып кетет. Айтып бериң сиске аңгемелешкели гелишиптир. Өзү да маңа шылтоо гылган да. Миймандарды алп келчи. Ылгынан (жылуусунан) гошуп берейимби? Кәмпир сәксәнге барып каган кәмпир го. Жылың ит богондо эки кем алтымышка келет. Тавы йок/ дуктурга жаткан бу. Чавыйеке/ шыпка (потолокко) уйа салып адамга жакын жүрөт. Түрлүү гийим алдык/ балдарга тондук/ көйнөктүк кезмал (кездеме). Чигиттин майы чыккандан кийин күнжара боп калат/ күнжараны кара мал (уй) жейт. Кайнаган суу ыстык болот/ аккан суу муздак болот/ Эрте менен кол салбай калдыкко эми/ арыктагы сууга. Жогортон гелайтса/ жогортон гелайтат/төмөнтөн гелайтса/ төмөнтөн гелайтат дейбис. Ише (бутылка). Өзбектер шише дейт/ бис ише дейбис. Эгинди тәгләп кой. Үйде эгин босо/ бир жерге жыйып кой дегенивиз да/ эгинди чычкан жеп койвосун тәгәләп кой (жыйнап кой дейвис та.

(Жалал-Абад говорлору, 160-161-б.)

Бизде ашыктуу жилик бар/сан туйагын кесивагандан гийин ашыгы (чүкөсү) жиликте галат. Ашыктуу жиликтен гийин мыкый жилик. Мыкый жиликтен гийин

жамбаш. Бөрүнүн баласыны бөрүнүн торомпайы дев
эм койовус. Койдун майын майда гылып туурайт/ Ону
казанга салат/ сызгырат/ жызасын алат. Каймакты йам
сызгырат/ тэгинде толтосу галат. Атала гылган да сууга
унду чайывирет. Ылай катып калвасын/ мен меймандар
менен болуп калдым. Гүң жилик астыңкы кол жилик/
маңа гүң жилик тартыптыр деп койот. Бу жерде илгер-
тенден Жигде кышлак аталат. Илгери карга вир жигде
жеп кеген экен/ ол чачып кеткен экен. Ошонун уругудан
жигде чыгып каган экен. Ошодон жигде аталып калган
экен.

Беш бадам а/с.

Куурап калды/ пәрки вар/ эштевеси жок/ отундан
башкага жаравай галды. Бактын ичинде бий алма/
алма/, өрүк бар. Бий алма куурап каган/ элчэ йам кал-
дыле кесилип калды/ анан гийин жаңак бар/ мөвөсү
жок/ быйыл йам мөвөгө бапа гелди дешет миш. Жүзүм
гышында кайракысы босо гөмүлвөйт/ кайракысы бобо-
со гөмөт/ аны гөммө жүзүм дейт. Кайракы жүзүм кышы
– жайын тура верет. Өрәсинен бәйпәнт¹ путактарын ке-
сип таштайт/ жүзүмдүкүн. Жүзүмдүн сөрүсү да жүзүмгө
сөрү гөтөрдүк дейт/ жылыга жазда гөтөрөт та. Пәрки
гүвүлүп түшөт та суука үшүп/ жыгачы галат та анан
гөмүлөт/шавдолу гөмүлбөйт. Алманын путагын күздө
кезет/ жазда кумчалайт.

Кумчалайт (бүчүрлөйт)/ ошондон путак чыгат та.
Кайсыны кессе да тэгинен кумчалап чыгат та. Кайрагач
барле кесилип гетти. Кол гашык (чөмүч). Илинип турган
дәни тура верет/ деле болот дәни. Бу жүзүмдүн дүмбүрү.

¹ бейпәнт – артыкпаш чыккан керексиз бутак

Анар азыр пишэт/ күзүндөсү пишэт/ кыпкызыл болуп пишэт/ оногу деп көрсөттүм го бу кишиге. Түрдүү мөвө бар эле /жети түрдүүсү гуурап калган. Мунун ичиндеги алмалар да ар түрдүү. Анжирди күздүн гүнү гөмөт/ жаздын гүнү април ачат/ ачканделе мөмөсүн түйө верет. Кырк күнде пишэт. Үчүнчүсү гөмгөнгө чейин пишэт. Үчүнчүсү менен түгенет та/ анан гөмөт. Үч пишэ турган нерсе да. Анжир минеге дәри экенин билбейм/ ысыкчан дейт/ ысык кәсәли бар киши жевейт. Бойу пәс/ кол менен узатып ала верет/ ар бир шактын түвүндө волот. Өнжирдин мөвөсү/ сәпсәри болот/ эзилип пишэт. Минеге алпарса салывалаверет/ тавака салывалат/ этегине салывалат/ кышка сакталвайт. Жазындасы деле көп турвайт/ ачып кетет/ утуру пышканын утуру сатышат. Биз ушунча мөвөдөн бир да сатпайбыз. Агуста гелсенер го мөвөлөрү менен гөрөсүнөр пишип турган. Баланы өрүктүн үстүнө чыгарывеле ыргатып/ ыргытып алат/ кыйын пишкән өрүк болсо/өзеле түшүверет/ челектеп-челектеп апкелип кышанын үстүнө жайат/ чөптүн үстүнө жайат/өзвектер болсо бойронун үстүнө жайат. Биз мөвөлөрдү кышка сактавайле карынга (курсака) салабыс.

(ур. мучдуз, 34 жашта, Г. Бакинова жазып алган)

Сузак району, Кызыл-Сеңир к.

Жетинчи килас десеңиз жетишээр. Анда ликпез болчеле/ түндеси окугамбыз. Половот болуп иштейм азырынча. Завскилет болуп келгем. Бригадир болуп кегем пахтага. Учотчик болдум койго. Быйыл койго чөп/ шүлүга/ күнжара камдагамбыз. Шулуга пахтанын чигити болот. Чигиттин постеги кавыгы. Зоуттан. Ка-

ра-Суу зовтунан алынып келинет. Үч жүз/ төр жүз тонна ташыйбыз да ошон мал көп/ кышта көтөрөм болуп калгас үчүн.

Малга жымы//күнжара/ мэкэ пайа/ сулу пайа йам бар/ саман/ жонучка// беде. Көпчүлүгү беде деп айтабыз. Малга уйга бере турган отубуз негизинен ушу. Мал деп ири мүйүздүүнү айтабыз/ уй торпок/ өгүз. Боз үй деп койбуз.

Бизде буудай айдалат. Шал(ы)айдалат/ мэкэ. Аг жүгөрү башка/ мэкэ жүгөрү башка/ нокот/ сулуу/ арпа/ зыгыр энди кызылча бар/ коон/ дәрбис/ ушуга окшогон эгиндер пүтөт/ биржерлерде. Нокот горох да/ буурчак. Ысык оокатка беребиз/ сатабыз/ төрт сом турат. Семчекен башкасын эгебиз. Жер болсо эгет элек. Эки миңге жакын эгин эгилет. Мындан да көб эгилет.

Тамам агорот биргедә дейбиз/ майда-чүйдө эгиндерди. Эми оууш болуп кетпедиби. Ырайгирез/ беде/ айдәмә чөп. Ошо ырайгирез көп жылдык чөптөр. Дыйкандар йам билбейт экен/ бизде эми жоодары деп койсо эч ким жаңылбайт. Элигинчи жылдан бери боп калды/ башта болгон эмес/ жоодарынын сыңары чөп да.

(ур. багыш)

Ак-Баш к.

Кескелдирик кес-кес деп жыгачты тийгизип койсо/ кесип таштайт куйругун да. Башкасын кессе өлүп калбайбы. Жылан эждээр/ жыландын чоңу кара чаар жылан дейт ону/ паста жүрөт/ адырда йам болот у/ бийерде сууда жүрөт. Сары жылан адырда. Кара чаары чагат/ сар жылан чакпайт. Кара чээр // чаар. Ошон башка дәри жасаганын билбейм. Кургатывала/ түлөп таштап кетет да өзү постун. Тонун таштап кетти да онойерге таштап

кеткен экен/ алып келип илип койдум эле. Жылан жылына бир мерте түлөйт. Жылан чакканда дарымдэйт да. Азыр дуктур үкөлдөп койот. Дуктурдан башка да үкөлдөй беде? Онон башка да үкөл бар беле? О кара гурт жыландан жаманыраак. Кара гурт ар жылы битта йарымта чагыбалат. Жылан кэм чагат чамамда.

(ур. кутчу, 70 жашта)

Ноокен району, Сакалды а/с.

Он секиз жыл райыс болдум. Туулгандан быйака/ азыр жашым бири кем алтымышка кирдим. Атам кэмбэгэл адам болгон. Атамын аты Адырайым. Ар кимдерге катчы адам экен. Он жети жаштан ары атам бир байга карал салган. Халкубай деген байдикида карал жүргөн. Ондан кийин атам өлгөн/ энем жигирме жэшкэ толгонумда өлгөн.

Ишенкулбай дегендикинде жүргөм/ үш йыл. Ондан кийин Миңбай деген байдыкында жүргөм/ Осмонбай деген байдыкында жүргөм. Ондан кийин. Малы көп болотеле/ илгери атыны бакып/ малыны бакып жүргөмбиз да.

Жигирмалты йашка келгенимде атам өлгөн. Басмачылар чыккан убакты/ түндөсү байлар өзүнүн уулун жөнөтпөстөн мени жөнөткөн да/добран атырайтка/ ошуңга баргам. Үч жыл добран отырайтта басмачылар менен күрөшүп жүрдүк. Кийин жер ысла болду/ байларды кулак кывадыбы/ байлардын жерини бизге аберди. Биттадан ат берди. Беш-алты йылдан кийин калкос курулду.

Үч кызым бар/ үч уулум бар. Уул, кыз болуп он төрттө неберем бар Уулумду экитэсы үйленген/ биттасы окубатат/ о али жаш/ окуйт.

Уулумду битгасыны өзүм үйледим, чебере жок/ ар кайсысы өзүнүн үйиде турат да. Битта малым бар сыйыр. Кой/ эчки кылган жокпус та. Мал бакаттыган жерибис жок та. Торпогун сатып көш налык бар/ ошунга төлөйбүс. Менин зайыбымды баламын баласы апа дейт/ өзүнүн энесин аяа дейт/ атасыны папа дейт. Балдарынын бээри кыргызча окуйт. Мен барсам орус келиним йакшы мийман кылат. Неверем үч йашка толуп калды. Манушу орус келиним йакшы көрүнөт/ кесе үйдү шыпырып/ уйдан башкасыны баллыгыны кылат. Уулум онунчу классти бүтирген/ Жалалаватта маалимдик курсту бүткен. Айалым поронжи кийвейт/ башына иш нерсе савайт.

(Ур. чоң багыш, 60 жашта, Г. Бакинова жазып алган.)

Энем гегенде сураң. Мине дейм энди. Элик үчүнчү жылы отпускага кегенде түзүклө. Сүрүштүрүп кегенде атам менен экэми тааныймын. Өзү мөйдө/ жалбырагын оокатка салчуле/ имнеле ошо? Атамын эзинен чыгып кетиптир. Ойак алыс суу сепкенче бовойт. Дувалдын тэгинэ/ пиндаминттин ордуна гойулайт/ ону чорчөп дейт. Жүн босо дагы/ кэнэп босо дагы ийикке чозувийрийт. Короодон тышкары үйүп койгонду төндөвө. Тезек/ кол менен жайат/же жайбай эле кургап калат. Кырмаңга балдар апчыгып тапшырат/ биз идишке салып беревиз. Базар-Коргон ырайондон наркы ырайон/ Созок ырайон. Кэмпирлер маслэет кылывотуравыз. Биске вир челек берсенис/ сүт алыв алайлы. Мойнуна салганды мойунтурук дейт. Сүттү шыпырып маңа бер ичейин. От учкундаватат/ кыпыны учуватат. Чайды капаритиптен сатыв алавыс. Мен жазуу жазыватам/ туратуруң. Бир парак эмес/ бир теп-

терди бүткөзөт ол /Зулпуйа/ кыз көчүргөндү йам билет. Каймакты майын чыгарып сызгыраңыз да толтосу (чөбөсү) галат. Майын туурайт/ сызасын (сызыгын) алат. Каймактын тэгинде чөвөсү галат/толтосу йам дейвис. Чыныволсо чыны тавак (тарелка) дейвис/ түллү оокатты салып жей беревис Күндүзү беш-алтыга дейри бүтөм. Аттын дүүүртү/ шөрпәси урулат. Нанды тавага савайңыз/ тандырга жаваңыз. Казанга жаап жейвиз/ казандын тэгине от жагат/ нанды кызартып бышырат. Аргамжыны герип байла. Аргамжыны үч адам пышырат/ бир адам тартат. Эки аргамжысы тайар болуп калды.. Талканды чайывийевис. Чаңкап турганда/ ичип бүткөн бэдәнимден тер чыгарып кетти. Бөс тававы/дәкә тававы шүңгө оройт/ ону тэйпин дейт/ тэйпин эм деп койот/ кэпин эм деп койот. Жартыш деп койор эдек та. Өлүк чыгып кеткиче оокат ичпейт. Алигидей коңшулары колдоруна келгенин апкелди/ тапканын берет. Жел бешикти чыптадан (мешоктон) жасайвыс/ баланын бетини жаап койовус. Оргондо авал дестелейт/ анан гийин беш алты дэстэсин бириктирип/ бир боо гылып байлайт. Дубалдын калвай калган жери болсо/ кичинеле орду калса/ ол мугу болот. Мухтан кичине бийик болсо/ дубалдын чалдывары калыптыр дейт. Мен жолдо келайтып учурашып калып/ кайака барасың деп жолуман чыгып калды/ кэмпирвайыма учурашайын деп кетип баратам дедим/ курдашым базарга геттиле/ кэнт апкегендир деп буга тамаша кылдым да/ ич бовосом чэй ичейин дедим/ пактага түшкели гөрүшелегелем/ ушуну гөрөйүн деп кетип баратам дедим да.

(Ноокен району.)

Тәмәки эгүү

Тәмәки эгүү үчүн кыш айларында эле жердин карын күрөп/ парник кылуу үчүн/ жерди коолөйт/жерди казат. Эң тэгига төр сэнтиметир саман салат. Анын үстүнө жигирме сэнтиметир жаңы көң салат. Онун үстүнө кык менен топурактан он сэнтиметирче салып/ онон кийин тамекинин уругу менен уруктап койот. Ондон кийин парниктин үстү/ рамкелүү айнек менен жаап койулат. Ошентип/ кыш айларынан баштап эле үч ай көчөт кылып өндүрөт. Үч айдан кийин/ көчөт өнүп жетилгенден кийин тәмәкинин көчөтүн талаага көчүрөт. Тәмәкини ар дайым сугарат. Биринчи йулдан баштап /биринчи ломка башталат. Жай ичи тәмәкини алты жолу ломкалайт/ отойт/ Эң акыркы пәркин/ плиштерин сыдырып алат. Жипке тизип/ самандын үстүнө жаткызып /пакал же чий менен жаап койот. Бир аз увакыт өткөндөн кийин/ ону чечивалат. Төр жип менен бир топ кылып бэйлөйт да шадага/ шаты/ илип койот. Пэдүөлгө илип койгондо/куруган пәрки ным болуп живийт. Ону алып чыгып тэй гылат. Тэй кылардан мурда/ тәмәкини сорттоп/ алардын сорту бойунча тэйлөп/ жәшике салат да/ апарып пөлөнгө тапшырат.

(ур. бөрү, сабатсыз, 1955-жылы Г. Бакинова жазган)

Бөрү уругу жөнүндө

Төөмойнунда жүз үйлүүчө бөрү жашөйт. Жетти жүз сәксән төрт үйлүү бөрү Кичик Алайдан көчүрмө болуп келген. Көпчүлүгү башка жакка кетип/ азыр жүз үйлүүчө гана калды. Бөрү уруусу үч атага бөлүнөт:

1) Байыш уулуу Кичик Алайда / Жаңы Ноокатта жэшәйт.

2) Сарава уулу Шаңколдо жана Ноокатта жэшәйт.

3) Кожоке уулуу Ноокат районунун Кошчан селсаветинде жэшәйт.

Бөрү бий болгон. Бөрүнүн атасы Куранвай байдан Адигине/ Тагай эле. Отуз уулу менен ичкилик экөө бир тууган экен. Ичкилик кыздан/ отуз уул уулдан экен. Бөрүнүн бул жерге көчүрмөгө келгенине он төрт жыл болгон.

Молло көп болсо кой арам өлөт.

Ат жаманга түшсө/ арыйт

Адам жаманга түшсө/ карыйт.

Мойнуна таккан верметин (назик)

Моймолжум бешик терветтин

Кышындасы бутка байто оронсо/ жылуу болот. Жылкынын терисинин пәйчекисин¹ ит жеп кетиптир. Жаш балдар бекинчек² ойноп жүрөт. Кечээ базарга бир семиз нооваз кирди эле өтө арзан алып кетти. Илгери кырман алганда кызыр бәрәкәси үчүн аккула берет эле. Кызыр бәрәкәси үчүн кырмандын үстүнө чыккан адамдарга көпсөн дагы берет эле.

(Ур. бөрү, 1955-жылы Г. Бакинова жазып алган.)

Кытай жериндеги кыргыз уруулары

Торугарт/ Кызылой/ Куш уйку/ Окшалырда чоң багыш жашайт. Булардын турмушу/тигил барлыгы атпашылыктардай болот. Какшаал/ Учтурпанда чериктер жэшәйт. Өздөрү йам тополоңдо/ 1916/ көчүп барган

¹ Бучкак

² Жашынмак

экен. Улучат/ Сымкана/ Сакал/ Эттик/ Жойулган/ Су-
убуларда жооштор жэшәйт/ муңгуш болот. Булар Но-
окаттагы жапалак/ көгартык муңгуштарына окшойт/
Каратерек деген кыштагында жорулар жашайт.

Бөрү-Токой/ Ак-Терек/ Бостон-Терек/ Таргайак/
Акчий буларда ичкилик кыпчактар жэшәйт. Ар уруу-
дан/ ичкиликтин/ тили бар бийердеги ичкиликтей.

Онун ар жагында Желкен/ Жаңысәр деген кәттә
шээрләрдин тоосунда / Кызыл тоо/ чипен/ ичкилик-
тер бар/ Ар түрлүү уруктар. Турмушу уйгурга окшоп
калган. Кыштактары гөв экен. Шээрләринде кыргыз
турвайт. Сарка/ Кыйакпашы/ Суубашы/ Можу/ Кара-
кол/ Чакыркөл/ Булуңкөл/ буларда йам ичкиликтер бо-
лот экен. Олордун тили дагы ичкиликтей. Тагырама/
Ташкоргон деген жерде тажиктер турат экен. Улучат/
Сымкана жактагылар кыштасы там үйдө турат/ обеза-
телно кыргыз үй тигип койот/питта/ боз үйдө отурат/
чоң багыштар эм ушундай. Ичкиликтер кыштасы там
үй/ жайындасы боз үй тигип чыгып кетет. Эгин болвойт
олордун жерине. Чөв оруп жыйнайт/ кышындасы да
малдары талаадан оттойт. Ичкиликтер турган жерде
буудай / арпа болот/ таруу болот/ мивалар жок. Жоош-
тор/ чоң багыштар турган жерде эгин болвойт. Кесиби
малчарбачы. Өзү түвү барлыгы иле менимче бул жак-
тан барса керек. Жайлоого бир чыгышат экен/ О йакта-
гылар берака чыгып / буйактагылар ого чыгып/ кышта
бөлүнүшөт экен. Чегара бөлүнгөндөн гийин олар на-
ракта/ беригилер беракта галаверген.

Жакыпбек деген болгон экен/ бүтүн Кашкарда он
төрт жыл кан болуп сураган экен/ Бирер жүз жыл бо-
лот/ олордун өткөнүнө. Аны беш-алты жыл сурагандан
гийин бәдөөлөт деп сынчылар койгон экен. Жакыпбек

бәдөөлөт аталган экен. Ошондон мурун Сыдыкбек деген сураган экен. Сыдыкбектин уруктары кыпчак болот экен/ озор пүт эле уйгур боп каган/ өздөрү кыргызбыз дейт. Кыпчактардын бувалары Анжан таравынан барган экен.

Чоң багыштар эм барган экен/ өздөрү бала-чакалары/ ата- бавалары качан барганын билвейт. Үрп адаты көчмөн болот экен/ жездә жэйлөөгө чыгышат/ кышта кыштоодо/ сойуш сойсо/ чоң багыштар мийманга атап сойсо/ башты атаган мийманга берип/ же дәлини/ каржиликти кошуп койот. Эт туурайт экен (түндүктөгүдөй) / жооштор жилик-жилик кылып перет/ этти тууравайт. Ичкиликтер йам ушундай. Казыдан чучук жасашат (баары тең) /калымдап кесип туурап койот. Өпкөнү да куйат. Кыз бергендери илгеркидей / төө баштаган тогуздан тартып/ беш-алты/ жетиге чейин пәстәп перет. О жерден маңа айтып анан.... Тойлору / улак чавышат. Уул той/ кыз той бәәри бир. Чоң багыштар серке сойот/ жоош/ ичкиликтер торпок сойот/ көкбөрүгө/ конок перет. Узактан чакыргандар барганда конок той берет/ чоң той гылгандар топ-тоу менен үй тигип/ сойуш берип/ той өткүчө коноктойт/ той өткөндөн гийин алпарган әдийесине (подарки) карап/ тон же ат / гөйнөк берет/ жөнөтөт. Улак берсе/ тойдо ат чабыштар да болот. Атты сүргөндө өздөрүнүн уруу-уруусун чакырат. Дараматына карап төрт-пеш атка пайге гойот/ соорун дейт. Эски чалдар мәрәке дейт/ жәштәри той дейт/ жалпы барлыгы эле той дейт.

Ашты йам тойго окшотуп перет/ конок перет/ сойуш сойот. Боз үй болот/ жүк жыйылган жакка карап ыйлайт. Жылына отурат/ карасын түшүрбөйт/ жылдан гийин анан бир жакын кыз алып/ кыз беришкен жери ке-

лип/ сойуш апкелип сойуп/ карасын түшүрөт/ ак көйнөк кийгизет/ башына агоромол салат. Гелиндин ыктыярында болот. Катындары ачык эле жүрөт. Уйгурлар ак паранжы тагынат/ бээрле шээрдө болот/ кыргыздардын эч кимиси тагынбайт/ толко кайнага-пайнагаларын көрсө оромол-поромолу менен бетин тосуп койот.

Уйаттуу миймандардын үстүнө катындары гире бербейт/ кызмат кылган адам гелип отурат/ биттэ йарымта өзүнө караштык мийман гелсе/ катын-балалары бирге отураверет. Чоочун миймандар менен бирге отурбаган менен/ катындар төшөк-пөшөктөрдү гелип салаверет. Өздөрү жамынып жаткан жуурканга чоң багыштардын/ чериктердин байлары шейшеп жасайт/ жоштор/ ичкиликтер жасавайт/ бийерде йам жасавайт/ мурунтан эле жок/эли йам эле жок. Рэйстикинде йам жок. Эт төшөк дейт тэгине салганды үстүнө жапканды көрпө дейвис.

Олордо шырдамал дейт/ бизде йам бар эле. Кыздары чоңбагыштыкы телпек кийет экен/төвөсүнө тутам үкү койуп/ ичкиликтердин кыздары/өзбек топу/ кийип жоолук салынат. Мен гелгенге йа үштөр жыл болуп калды. Эркектери тегерек теветей гийет/ атпашылыктарча жазындасы галпак кийет. Үстүнө каптама гап кийет. Жакасын буума гийинет экен/ алды ачык гийвейт/ чоң багыштар эм бээриле /көйнөктү/ жаксын буума гийет экен/ алды ачык гийвейт/чоң багыштар бээрилери / көйнөктү/эркектери төрт чарчы уйгурча кур курчанышат. Путтарына өтүк кийет. Катындары жоолук салат/ гөчкөндө жакшына жоолук салат/илекче болот/илгери илечек болот экен/азыр оронот көчкөндө тойдо. Биздин ушерлерде да илечек оройт элде да.

(ур. бөрү, 48 жашта, сабаттуу, 1955-ж. Г. Бакинова жазып алган.)

Кара-Суу району, Папан а/с.

Бөрүлөр анаву Чотурдун-Сайы/ Молонун-Сайында отурчу (э)ле. Пурунзе жак томам өзгөрүлүп кеткендир. Кышындасы йам эле кыргыз үйдө турат эле. Өкөө жигит болуп жүргөн экен. Сиз бала кылып алың. Жыгач амач// авзал деп койот. Урукту кол менен чэчэт экен эле. Элик бештемин. Улоо жетишпейт. Мынаву балдарга беш-алты оос сөс сүйлөп периң. О жогор жакта кадуу жол бар. Өзү кайакка баралмакчы/ эсэлчи бар эмеспи. Мен чыкканда кошо чыгасың. Биздин ата-баваларыңыз. Эк(и) кэм жетимиште. Эштеме көргөн эмесмин. Бир жума/ай деген эмакилери бар. Кэл журтчу/таскарадан кичинерээк болот. Гээрдеген ыраң¹ болот. Биз ону эйлэмэ казык² деп койовус. Мумийаны сыныкка дэри кылат. Биздин жайлоо мынаву. Аркаңкы путтун бир жилигин жото дейт. Мынашу Тагайдын баласынан. Жолго алып сүдүрөдү// сүйрөдү. Ордону чызык кылып алат. Аг жүгөрүдөн көжө жасайт. Тээм оос тийип чык.

(Үчкөмпиров Турбай, 64 жашта, ур. баргы, 1966-ж. жазылган).

Өзгөн району, Кара-Кус к.

Бир түп жаңак бар эле/ илгери биздин экәлеривиз тиккен. Ошо йакка барып кел. Суунун быйагында кэттэ колхос турбайы. Чоронун-үңкүрү деген үңкүр бар/ ого киши коркуп кире албайт. Көс алып турсун. Кара чыракка эчкинин майын жакчу. Окусу токтовой

¹ Боёк

² Мамы

жүрүвотурду. Чөжөлөрдү карадыңарвы? Дагы йам кар эривей жатат. Токтудан өткөндө ишек/ анан кийин чары. Касыны пешенге чийгени көрөт да. Пылтыр да тоголонуп кетип коркуп калыптырмын. Машинени ничке киргизип койвойвусу жарыкта. Онон мурун эч күтпөйт. Жүрүн/ машинени ичке киргизип койолу. Баллыгы катышат бекен? Экөө коңшу. Эски ошондо эске гелип галса алың! (ырдаңыз – Б.Ю.)

(Пирматов Низа, 70 жашта, ур. таздар, 1996-ж. жазылган)

Пула

Куртту жылуу жерге салып/ печкелүү үйгө койовус/ галвырга салып илип койовус. Чоңойгондон гийин кышага/ камыш чий/ салавыз. Кышага салганда адегенде отту кайчы менен кыркып салавыз. Жигирме күнгечеле кыркып салавыз. Гөмгүчкө салавыз. Кайсардан кароол сайавыз. Кароолго аппак пула болуп оройт. Ошончо бүргөн/ кайсар/ чатырашты/ ачуу чөптөр/ жававыз. Булар эм ачуу чөптү издеп калат/ кайсандай. Терезелер жавылат/ киши эм гирвейт/өзү эм от жевей тек туруп калат/ от жевей уктап калат. Көттө дээгэ турганда төрт уктайт. Овол гүнү чимелесинде бир гүн уктайт/ андан гийин беш гүндөн гийин эки гүн уктайт. Андан гийин кичи дегиде үч күн уктайт. Эрте төрт күн уктайт. Ойгонгондон гийин он гүн от салавыс. Он гүндөн гийин гөмөбүз/ мен айткен чөптөр менен. Кайсар менен чытыр/ бүргөн үчөөнө оройт/ сегиз гүндө оройт. Орогондон гийин пула болот/ теривалып өкмөтке тапшырам. Пул алпарсак кыжымы берет.

(ур., моңолдор, 57 жашта, сабатсыз, 1955-ж. жазылган).

Ар түрдүү сөздөр, сүйлөмдөр

Пахтакерлик¹ да биздики. Иштерман чалыңыз бар эле. Кэсэлман² адам. Менде неченчи жылдын займы бар/ бир пул утуп алсам болор экен/ бир бекерчи болгондо апарсам болгондой³ (*Б.-К.р., ур. мундуз*). Балакейинде бакса геле берет көгүчкөн. Бу эмне болду/ беймаалда мергендин үйүнөн мынтыктын үнү чыкты. Адам ыраңыдан/түзүдөн билинет да. Уйдун оору кара сан деген кэсэл болот. Балада атанын акы көп болот. Жийде тышы сарык/ момунда йам турат. (*Сузак р., ур. багыш*). Суур/түсү кызыл гелет кызымтал болуп/ сарымтал (*Ноокен р.*) Кийим апарган кыздын энесине жакшына кийим кийгизет. Элик төртүнчү жылы эчки бактым. Уулум төр жашарында калган. Алтыта огарык керек. Бир экитасы ооруп калыптыр. Биттэден айтыш карыз экен. Олорду түзүк билбейм. Энди оңо мен жакпадым/ маңа о жакпады. Бийеке кел/ мыйеке отуруңус. Тай-эжемди бийеттен гөргөм. Ал челектер тийеке галды. Шодон аперин. Неме кереги бар? Токтотуп койовериң. Одон коркосуңарвы? (*А.Б. р., мундуз*)

---

¹ Пахта

² Оорулуу

³ Болчудай

2. Түштүк-Батыш говорунын материалдары

Чаткал району, Жаңы-Базар к.

Мискемге (Пскемге – Э.А.) пакта менен күрүчтөн башканын баари бүтөт (бышат – Э.А.) Алма/өрүгү/ жа-нагы мөмө саган жылы ол жер омакат-тириликке жүдө түзүк. Кышта алма гак сатып/ жаңак сатып/ Ташкен/ Чимкенге барчу элек. Жабайы чыккан алма/ жаңактар ого эле гөп. Бистин бул жерге кегенибизге беш ай гөп полду. Бу Сары-Агачтын далаасында токой болбойт экен/ куйрай чыгат экен бирин-серин/ ону йэм ада гылыбирер экен. Малга жайсыс экен. Мал жечү отунун көбү ачуу гелип/ сыйырларыбыс/ кой-эчкилерибиз уваланып кетти. Энди малдын көбүн шол Мискемдин өзүндө галтырдык. Койчупан/ уйчупандар эли кеген жок. Мискем малга жай/ салкын болчу эле/ энди буйердин шартына көнбөйатырык.

Куу түлкү

(Жомок)

Илгери карышкыр менен түлкү өкөм желип-жор-туп жүрүшүп/ эчтеме таап жей албайт та/ бир капкан койгон чубанды жолго оро-пара болушат. Капканчы капканына куйкалап койгон майлуу куйрукту байлап саган экен. Ол куйрук майланышып изи гелип турду. Кашаке баатыр жакын келет та / түлкүгө/

Базардан алган батман куйрук/

Таразага тарткан куйрук/

Бир балээ богон үчүн жаткан куйрук – дейт.
Түлкү айтат/
Кул базарга барыптыр
Майлуw куйрук алыптыр/
Сүйүнүп кетип байкуш кул/
Бошураак байлап салыптыр.
Шондо Кашаке баатыр түлкүгө/
– Кана/ Түлкү түгөт/ серпип түш энди! – дейт.
Түлкү түгөт айтат/
– Жо-ок/ Кашаке баатыр/ койун/ сис ак сакалсыз/
сис алың!

Кашаке баатыр куйрукту илип тартканда/ капкан ону чаап калып/ куйрук оозунан ыргып кетет. Түлкү түгөт ону түшүрбөй серпип кетет да.

Бу куйрук/ Биске буйрук" – деп/ Кашыке баатырды отургузуп койуп/ өзү жеб алат.

(Дүйшөбаев Өскөнбай, 70 жашта, ур. кытай, Э.Абдулдаев жазып алган.)

Коргон-Төбө к.

Кышта Чаткалга кар жүдө оор түшөт/ кышы суwук болот. Илгери калкос богонго чейин Ала-Буга/ Кэрвэн/ (Караван – Э.А.) жакка малды кыштатып/ ойеттен жаста айдаганда келчүбүс. Кошту айдап/ кайтып жайлөwгө кетчүбүс. Эгинди далим кылып айдап салчубус. Ону күстө пышканда гана бир гелип орчубус. Далим богон эгиндерге суwду кайдан жеткиребис/ эгин бүтсө бүтчү/ бүтпөсө какшыма болуп /күн жаабаса/ ол куйрап калчу эле. Шол эгинди куйратпай/ сүw чыгатурган пәскә айдап алайык десек/ онун лайыктуу жери табылчу эмес. О гесте азыркыдай теңчилдик кайда/ болуш менен бай-

дын/ төрөлөрдүн урук-жураты алчу жакшы йерди. Биске миненин жери о гесте. Төр йүс/ беш жүстөн гойу бар Чаткалдын байлары йам буногу пәстәги йерди берчү эмес. Таруу айдап/ булдай айдап/ бәэрин байлар ээлеп жатчу. Бир оногу суу чыкпаган бәлэнт төбөгө/ же оногу сайдагы уй тилиндей йарым теше/ питтә теше йерге пче-пчеден булдай/ конок/ таруу айдаган. Энди эгин айдаган ондоко кымбат эмес ко/ огесте бис омоч менен айдачубус. Ого көлүк табыш йәм кыйын болчу. Көлүгү жокторубус бирөүдүн көлүгүнө жарнакташып/ үч күнүн онун жерин айдап/ үч күнү өзүбүстүн жерди айдачу элек. Азыркы темир соко о гесте жок болгон. Ону бис кийин Совет убагында эл ортолошкондон кийин гөрдүк. Бисте чалгы-орок йам жок богон. Малга кышкы кашекти орок менен оруп чаркаптап (боолап – Э.А.) туруп/ жыйып алчубус. Ону йам мине турган атка деп камдачубус да/ бобосо өскө малдарга кашек оруп камдачу эмеспиз. Ончо малга оргок менен кашек оруп әдәм чак келеби. Кашек жетпей кыш катуу болуп/ жазда жут богондо Чаткалда каган мал жүдө гөп кырылчу. Шон үчүн илгери байлар малын Чаткалда кыштатпай/ Ала-Бука/ Кәрвән жакка кыштатып жүргөн да. Шулу гүндө йәм бистин ырайондун/ Чаткалдын малы Ала-Бугага кыштап жүрү. Жайда барып машийне менен кашек чаап/ сарай салып/ бос кыроодо гана малды айдап кетишет. Малды төлдөтүп/ ондон гийин кайтып Чаткалга айдап келишет. Малды жайлатып/ койлорду кыркып/ гөшкө төгүп/күстө кайтып Ала-Бугага айдайт.

(Сарпашов Барпы, 60 жашта, ур. кыпчак, Э. Абдулдаев жазып алган).

Чанач к.

Алгы жөнүндө

Алгы деген товодо өзөт/ түбү ийиктин башындай/ ортозунда өзөгү болот/ өзөгү сүйрүлүп каса/ ортозу тешик болуп калат. Ону товодон көвлөп келип (казып келип деген мааниде айтылат – Э.А.) турпагын тазартып сууга жубат. Жубгандан сон/ ону ташка сүрөт. Ол ташка сүрүлгөндө майда-майда болуп/ сууга көйлөгөн унга окшоп калат. Ондон кийин ону бир мөртө марлиден өткөзүп/ иригин (ирисин деген мааниде айтылат – Э.А.) төгүп салат. Иригин төкөндө майдази калат да ошон кийин барып казанга салат. Алгыны жети мөртө сууга чайкаштырып отуруп тазартат/ ачуу дээмин кетирет. Чайкаган сайын сууну төгүп салат/ кайтып жаңы суу куйат/ тагы төгөт/ тагы кайтып куйат. Ошентип/ чайкаштыра берет. Акыры казандын түбүндө мөккөм жабышып/ аппак богон алгы галат. Ону кол менен алыш ого эле кийин/ кычырып/ колго алынбайт. Курук богондо кырып алынат. Алгынын бир пийөлөчө салып/ буламык кылса/ бир кожолук үйгө (бир үй-бүлө – Э.А.) ошкат болот. Катык куйуп ишсе йам түзүк. Ол кәсәлгә ого эле түзүк дәри болот. Эгин кәм богондо ошкат.

(Калыков Токторбай, 64 жашта, ур. кытай, Э. Абдулдаев жазып алган).

Жаны-Базар к.

Эки чечен

(жомок)

Илгери-илгери эки эл ат чабышка түшүп/ малын тийибалып/ кыстарын тартыбалып/ катуу жовлашып каган экен. Бир гүнү эки жов бири-бирине оро-пара келип калышат. Эки тарап эки адамды элчи гойушуп/ өкөвүн төбөгө чыгарышат. Өзүлөрү эки йакка пәстә отурушат. Барган элчилер бири-бирин кепке алып сүйлөшө баштайт.

- Кайдан гелдиң? – дейт оногу элчилердин бирөв.
- Майдан гелдим – дейт берки бир элчи.
- Май неге жукпайт?
- Ол әдәтим.
- Өңүң мне сарык? (сары деген мааниде айтылат.)
- Катыным жок.
- Катын абайсыңбы?
- Малым жок.
- Иштебейсиңби?
- Алым жок.
- Өлө габайсыңбы?
- Жән тәтти.
- Жерге кирбейсиңби?
- Жер катуу.
- Куу экенсиң?
- Куу кушта/ кер бучкак түлкүдө болот.
- Анда сен кер экенсиң.
- Кер жылкыда болот.
- Анда сен өспөгүр экенсиң?
- Өспөгүр экенимди гайдан билейин/ алты ганат ак өргөм бар/ өзүм тигип/ өзүм жыйам.

– Аның ак өргө эмес/алачыктыр? Алачык экенин кайдан билейин/ атан төөгө артканда/ бакырып бакыр- бирип зорго көтөрөр эле.

– Аның атан эмес/ тайлактыр?

– Тайлак экенин кайдан билейин/онун эки өркөчү көк тиречү эле.

– Анда сенин көгүң жакындыр?

– Жакын экенин кайдан билейин/ жата галып кара- сам такыйам түшөт.

– Анда сенин бойуң кэттәдир?

– Бойумун кэттә экенин кайдан билейин/ алтымыш кулач кудугуман эңкейип суу сузам.

– Кудуг эмес пашаттыр?

– Пашат богонун кайдан билейин/ эртеңки ташта- ган таш түбүнө кечинде түшөт.

– Анда сенин күнүң кыскадыр?

– Күнүмдүн кыскасын кайдан билейин/ сээрдә уйку- му бука куwsа/ кечинде тувар эле.

– Анда сенин уйуң кара желиндир?

– Кара желин богонун кайдан билейин/ бир айыл эл увузун ада гылчу мес.

– Жанындагы мне?

– Жанымдагы жээрде баштык.

– Атаң гайда?

– Атам чычкан минип жовдо жүрү.

– Энең кайда?

Энем аргамжыга ун тыгып кегени/ тегирменге кет- ти.

– Карындашың кайда?

Карындашым калбырга суw гөтөрүп кегени/ суwга кетти.

Акәң кайда?

Акэм далаага кетти. Тарыкчы уруп келип/ элге шилен берет.

Ушиндетип өкөw суw ичишип/ мээрлэшөт. Эки жөw достошот/ энди урушпайлы дешет. Илгерки жөwdун элчилери ушундака болушкан экен/ үкөм.

(Асанов Шадыбек, 68 жашта, ур. кытай, Э. Абдулдаев жазып алган.)

Жаңы-Жол району, Ак-Кыштоо к.

Нанды казанга жаап бышырат. Анан гийин майга бышырат/ оймо боорсок/ тактанын бетине жазайт/ анан гийин гелки-гелки кылып кесет/ тоголок эмес/ андан казанга салып бышырат. Бистин кыргызда/ мейман келип калганда майга нан бышырып чай берет/анан нарын кылыперет/ кыргыстын биринчи тамагы да. Чапаты жазайт. Оокаттын/ тамактын деген мааниде/ ар түрү var. Биринчиле аш/ кадырлуw эмес. Кадырлуw этке күлчөтөй кылат. Этти туурайвыс/ күлчөнү йам туурайвыс. Шорпо куйавыс. Наарын деп койовус. Шорпо кылып туруп нан туурайт/ нан шорпо деп койот. Күрүч ашты кордо аш деп койот/ суйук. Кескен аш/ камырды жасайт/ бычак менен кесет. Муногу жерде. Төөнүн тайлагы/ төө тайлак тууду. Тоодун этегинде мал оттоп жүрү. Арыктын жээги. Бистики сээл одоно тил менен сүйлөйт/ мизал үчүн сис дегенди сен дейт/ барыңыс дегенди бар дейт. Майда сууда балык кэм болот. Силос малдын тойуткору/ бу/у/дай жана беде/ арпа/сүлү/ сулуну малга берет. Бакчачылыктан картөшкө бар/ коон/ дарбыз азыраак/ жүзүм жок/ памидор/ пәдирәң азыраак эгилет Жыгач өсүмдүктөрүнөн алма/ өрүк/ жаңак/ ушулар өзөт. Тowlордо карагай/ кайың/ четин/ тал/ towулгу /ыргай

өзөт. Мынтык карагат майда кара/ ал/ ас/ кемде-кем болот. Толоно/ ит мурут/ карагат/ ушул үчөw тикендүү да. Чычырканак деп пәс жериндеги Өзбекстан жериндегилер айтат. Жүргүлө/ же болбосом кетейли. Өкөwү жараксыз болуп калган. Жаш эмей эле Итике чал үкөзү имиш. Муногудай баласы бар экен. Синдимин күйөwү гелди. Бөөнгө май куйвайт/ карынга май куйат. Ошого келелек болчум. Колдун буwуну.

(ур. саруу, Жалал-Абад говорлору, 134-135-б.)

Мал багуу

Кыш күндөрү болсо короо сарай жылуу болуш керек/ кургак болуш керек/ алдылары ошунда жакшы сакталат/ туз жеш керек/ чөптү кээ бир күндөрдө карлар оор түшүп калат/ ошунда бериш керек. Жайгызын болсо энди илгерки карыйалардын айтканы var/ кыш баккыча жай бак деген/ жайында жакшы баксаңыс/ кышкыга йакшы гүч берет. Малды багыштанле. Кышкызын бизде суу кәм болот өзү. Эртең менен барза бешинде/ бешимде/ келет суунун мазелези ушундай. Ом беш километир келет та. Жаста малды төлдөткөндөн кийин суулуу жерлерге гелип отуравыс/ гөлдөр суу ичүчүн жакшы волот анда. Жаскы суулар ушундай. Кызыл-Жардан өйдөлөп көчөwүс. Биздин жайлоwус жакшы авдан. Жаргаскан деген жайлоолорго баравыс. Мында эми бис тузду үсбөй береvis/ кайзыл жерде от болсо ошол жерлерге туз салып ошондо түнгүзүн түнетип жатавыз. Мунун дәризле курсагы да/ кокуздан бир ачка болуп калса/ боор баскак болот. Анан башка оорусун билбеймин. Азыр эм гары бар / биз барган жерлерде. Жайлоwнун суу бәери жакшы. Кышкысын мал Тиле-

ке/Кара-Гөндөй/ Бүтө/ Дарбаза-Сай ушул жерлерге быйылкы жылы кетет. Кара мал/ уй галат. Төө-Жар/ Зазык/ Эшме/ Ак-Зуу ушул жерлерде галат. Гара малга уй гирет/ жылкы гирет/ төө гирет. Жандык/ майда мал/ кой эчки. Биске кандай шарт түзөтле/чөп/ жем/ туз ушул да. Өзүүз үчүн эгин-буудай болуп калса ушундан эмгек алавыс. Акча-бакча чыкса ушундан алавыз/ мээнетивизге.

(ур. саруу, 50 жашта)

Алабука району

Шашып турумун/ шашып жатырым. Айака да баралбай/ быйака да баралбай/ шашыватырмын. Дэйинле гөрүнүп жатыры. Бистин тиливисти сис теле билер экен-сис та. Тавышмандуу/ тавышманы гүч гиши экен. Итти урувер кет девер дейвис. Сар айры эш нерсе кывайт/ төлкү адамды чагат. Балдарын курсант кылып отуру да. Апам маңа коркутуватыры дев айтты/ коркутпай-ле жүрүсүңго. Маа төрт жип бериң Ширин апа. Суудун башынан гиши гелейатыр. Көйнөгүмү жакшына гылып пычып тигип бер. Эт туурайт/ пыйас турайт. Эш нерсе туйра кевейт/ эсимен чыгып гетиптир/ йе койун/бүттү.

(Жалал-Абад говорлору, 133-137-б.)

3) ТҮШТҮК-БАТЫШ (ИЧКИЛИК) ДИАЛЕКТИ

Сайатчылык

Сайатчыгым эми маңа шу адырларга чыгып/ тосуп тутат эдек да. Карчыга/ ушу кыйгыр/ ушу өкөдү тутат эдек. Энди бээзгә түшкөндө.

Элиги кушту тутуп/ ону өрдөккө салат дең. Кыйгырды тутуп/ бөдөнөгө салат. Ого тор болот да. Тор менен бир кәптәрди байлап койуп тутат да. Бир йагы онойерде болот. Адамдар айтат ки асмандан өтөт деп/ асманда бир нөгөндө бовосо/ эмесе адырды жандав өтө верет. Өткөндө кәптәрди тордун жыгачыга байлап койот. Куш келайтканда кәптәрди тартат. Кәптәрдин путудан/эки канатыны тәгидән бәйләгәндәэ/ әйләмә болот/ тартканда пырпырайт/ кәптә чалынвайт. Кушту үртүкөвүз/ һайт дегенде тордун тәгигә таштайт/ жерге карап таштайт. Тордун тәги да / бир гәз болуп турат. Чойуп барып жатып калат. Алтыта туттум.

Кушту кармадыңыз/ көзүнү тиктиңиз/ кечиксе жигирмә/ же он жети күн ичинде салынат куш нимәгә болсо да. Колунда шундай кылганында кайерден босо йам келет. Таптайвыз дейвиз.

Гөштү жувуп берилет/ ак пахта гылып үч мәртәм чайкап перет. Күнүгө беш пәйсәден жем жейт да. Онноң гийин битта/ эжитәны аганнан кийин чайкавай берет/ тавыга карап берет. Кайсы вакта ондай боп калат/ кайсы вакта мындай боп калат/ шону билип турат. Пө дейвис/ ке йам дейвис. Колгеле кондуравыс. Башыга гийгизип койгонду тогомо дейвис.

(ур. актачы кыпчак)

Ноокат району, Авиз к.

Эшитивис¹ бойунча беш агайни адам турган экен. Шо кишилердин наамында Беш-Бурхан боп каган экен. Мынайетте/ мына шу йерде хавуз// хавиз көвлешкен. Сууду толтуруп кышы менен ичип турат эде. Урушван/ сизди мийман кылайык. Ойерде ийгилери үйлөнүп кетиптир. Кэттэ минара салдырат экен/ пышык гыштан салдырат экен. Кырк та тукумду Нар кыл кылып пышыр деген. Уста менин ойумду билдириптирлар деген экен. Бир жүз төрт китеп түшкөн экен. Мэнге пукара болгон адам бар имиш бекен деген экен. Эртесиге/ айтат. О киши жанидә/ отуруптур. Намаз окушуп болуп/ ха дептир. Сәксән ише дәри менен өлдүрүлүптүр.. Хавиз кышлактын богонуга жүз эллик жыл богондур. Тахминан эки жүз/ жүз эллик жыл богондур. Ушунун атыравында богон эл. Гөвзанын тәги Ак-Сай / мал жэйлөв ушул. Гөвзаннын аркасына чаувай дейт/ шол эм мал жайлөв. Койчумандар эми Чаувайга ашып кетет. Эшвәң уулум. Биздин буваларывыс Бухарадан кеген экен. Эшиткенивис шу/ уулум. Ич болвогондо беш йүз жыл/ төр йүз жыл узактагы гәп жай көвлөгән увактыда худу бис көвлөгөндә. Жүн чекмен кийген. Жүннөн токуп кийген. Күгүрт жог эде. Чаваданды жүктүн катарына жыйып койот/ жүннөн таардан жасайт. Мурун дән сатат әдек. Кэттэ босун/ кичик босун эзәр² берве дейт. Төө көп богон/ кой көп богон. Ойәттә эки үй / анайәттә эки үй болуп отурган. Алты кыргыз әдек/ төрттасы алайчы әде. Пэйвәнт³ кыса өрүг эм кәттә

---

¹ Укканбыз

² Кайгы, капа

³ Кыйыштырса

болот/ дараг эм кәттә болот. Былтыры бир куржун дөшкө алпардым. Адам ата бинә¹ богондогу пистә да. Биз жүдә какыр жерде әдек/ гөзө менен суу ташып ичет әдек. Үч чакырым жерден суу ташып ичет әдек. Шо адырда әдек. Гөзөлөрдү алтыгана менен чырмайт әде. Чоң буваларывыс кыргыз үйдө/ өткөн. Кыйматчылык болуп/ көп навыт боп каган. Нукул² гөш оокат бонойт. Мәрдикерди күзүндө алды/ ол бәһәрдәги гәп. Кызды атасы кедейт энеси келет. Күйөү чозулуп тек турат. Кәл эчки дейвис/ кәттә чоң аталарывыс токол деп гәп урат әде. Бизде манасчы чалывыс бар эдә/ о тейит та/ Үсөн чал дейт әде/ Иленин суусун ашыптыр Манас шондо шашыптыр дев айтат әде. Биче³ жүн бовосо бонойт.

(Эрматов Давран, 77 жашта, ур. найман, 1965-жылы жазылган.)

Кожо-Арык к.

Салым келген увактыда миң үйлүв болот экен. Шулар бир болгон экен. Аччык бекен ол? Әзәли олтурган жери ушу йер богон. Менин токсон экиге кирген чоң атам бар әде. Эң биринчи Сарбай болгон экен бийиерде. Ону калмак келип тутуп алат экен. Башкалары бәәри Алайга/ Сарколго качып кеткен экен. Менин бавам ого койчуман. Менин чоң атам ошонун келинин алат. Тейит болуп калган экен да. Кара тейит деп койор экен оларду. Мендувай султанды кууган экен калмак. Адамнын жакшысы каган эмес экен. Качып Алай барып Кытай өтүп кеткен экен. Олор ошетте туруп калган

¹ Жаралганда

² Жалгыз

³ Аз-маз

да. Биздин туугандар эми Алайда көп. Жигирмә экинчи жылдары чыкты Мойдун. Элдин эчкисин да/ сыйырын да сойуп жеп карап кылды элди. Олпоң-солпонду мурун төлөп жүргөн экендер. Мынаву эмәкимдин баласы. Узагыраак туугандар үш-төрт ата өткөн. Шондон айтат экен/ ого күч керек та. Тейиттин атасы Азирет-Ну экен/ он бир уулу богон экен. Уйгур эң зор уулдан болот. Уйгур сөөл үстөмдүк кыла баштаганда уйгур менен уруша кетишкен. Кыргыз Самарканга гелип/ анан Маргаландын астыга/ анан Үч-Коргон гелип/ шонон бый-ака келген. Менин чоң атам жүдә айтат эде/ондо жаш увак кулака кирвеген экен да/ кысталак. Шойеттерде көп. Кырк/ элик жылдын нар жак/ бер жагында барган Найман төөлөс урууга кошулат. Бостон урууу йам көп /һәммасы бир кыргыз та. Мен айттым. Жээрэндин ой-агы Агарт/ Гезарттан кичик/ Алайга ашып кетет экен. Апшыр-атаны кычыла таманыга / сайдын бул өйүзүгө өтсөк/ жогор жагы Чавай дейт/ Баг-Арча деп койот/ мынашу көрүнгөн тоwdун арка жагы. Апшир-Ата мына ушундай дэнги.

Үш жәштәгини тай/тана-эки жаш/ эркек дейт. Нооваз экиден үчкө чыкмасы. Ка кой болсун/ ка жылкы болсун. Үйдү жарытып кой. "Музоосу муз жаласа/ торпогу туз жалайт". "Чындап ыйласа сокур көздөн жәш чыгат". "Иниси бардын ырысы бар/ малы көптүн көңүлү ток".

(Мамаразаков Карыбай, 80 жашта, ур. тейит, 1965-ж. жазылган.)

Көк-Жар к.

Биз илим окусак эдек/ эйтип берет эдек. Ончо-мунча мээнин чечип гәвурауыс. һәмма илим менен келатат шул увакта. Биттә Имәрәэли деген уулумду окуттым. Нар кайсывысты бириктирген/ бәэри билет. "Каадалу жерде канды бар" дейт. Мал кайтарып талаада жүрүп биз иш нерсени билвейвис. Алашан кайеттен келгенин билвейвис. Мен эм чыгыберийинби/ ата? Мәрдикәр иштеп келдик. Жаа ушар шопур экен. Мәйдә кышлак бар. Ниме үчүн жокор жакты каравайм/ күспуруш. Кәттә-кәттә сүйлөйт та. Эркектин бир журту ата журт/ бир журту кайын журт/ бир журту тага журт дейт. Ушу киши билди кыла берейли. Мен пронттон кегемин. Пыстырып койот/ жүгүртөт. Силерде бәрәке бар/ мунаса жок. Унуткаак болуп калат экен адам. Ыстык жерден чыгарыш кыйын да. Кызыл кылтырык буудай сепкен экен. Сен жөн сүйлөгөндө угарсың у. Сындуу жылкы деп айтып койушаттар. Эйләнип кетпейсиңби деп док кылышаттар.

(Таиматов Жусуп, 77 жашта, ур. каңды, 1965-жылы жазылган.)

Бел-Өрүк к.

Баласыдан баласы бәэриле шоңу айтат ко. Ол ыр бовойт та. Бир увакта ырдап жүргөмбүс. Кечеси йам уктатпай ырдай берет эде. Мына ушунун жыгачын Оштон апкелип бердилер. Онун бир гүвүдөй жакшы черталвайттар. Анайака ойной берселер ниме экен. Ич паркы жок/ бәэриле бирдей. Төwdун чокусу эгис төw. Балык суwdун ичиде болот. Төvө// төө/ атам төө /нар төvө. Кой жазда/ кышта тува берет да. Кууруп жүгүрө кой.

(Мурзабаев Чалабай, 67 жашта ур. каңды).

Айрываз (Марказ) к.

Үч-Коргон дэрийасынын атырауы пакас найман. Авузду Кудайархандын увактыда көвталанкан экен. Көттө кайрагач бар эде/ анайарде эде. Ахыйры барып көттө болуп кетет экен. Муну йам үч үйлөдүм. Битта айал кеп апкетти/ бир пақыр сүт/ сәккис кап буудай эде/ ачынкырап каптыр. Ыстык нан жегениге кованат экен. Пиче-пиче¹ / бир бурда нан. Кайрийет шо дэрини койуп сакайып кетти. Үч чүз бов чөп кайакта? Токкуз жашарда эрге берет экен. Кәмпир мамавыздын колуда калдык/ атавыздын энеси. Атавызды энесин биз мама дейвис. Бир жүз сәккиздө көмдүк. Бир төө/ тир туу каган бээ сойуп/ Үч-Коргон дэйрәсигәчә бөлүп берген экен. Оштукпусуз? Бетинизди жувачыс. Үкөм үч айлыгында каган экен. Атавиз эм кырг экидеви/ кыр бирдеви өлүп каган. Окууга жөнөшүп кеттилер. Курсан болушуп кетти. Ортого алып уруп жүгүрүптүр. Элдин ошзуга элгек тутуш болвойт деген гәп бар. Кечкече бир мешти толгозуп кымызыны ичет эдек. Үстүвүзтө на кийим/ на сәллә кавады. Дарбазаны ачып кирдилер. Жәндән тойгондо кокпойт² экенсиң. Алай³ кетти.

(Мырзымаматов Акмат, 98 жашта, ур. найман).

Пулгөн к.

(h) ич ким жок экен. Ойагы жантакзар/буйагы чычырканаказар экен. Бир жүзү алтыммыш жыл өттү. Онон нарагы калып каган. Бүргөн көв экен/ шыпыргыч кыла

---

¹ Аз-маз

² Коркпойт

³ Алайга

турган. Жигирмэ бешинчи жылдары кэн чыккан. Мен үйлөнгөнүм жог эде. Ушу кэндин чыкканыга эллик жылдан ашты. Жамгырдын сууну толтуруп койуп/ эгин сугарып/ тиричилик кыган экен. Бозунач эгиз жерге чыгат. Сары севил¹ болот/ кэттэ товлордо дечү эделер/ биз көрбөдүк.

Бу товлордо мумулай бовойт. Дәри кылат деп эшиткенбиз у/ өзүн көргөнүм жок. Жавайы алмурут эм мөвэләйт самсаалап. Түс тоок² чөлдүн токойлоруда болот. Жалбызды³ пайлап калдым. Өзүмө карап ынтылат.

(Акматов Абдыжалил, 70 жашта, ур. каңды)

Каравул (Кароол) к.

Чэй ичвейт эде/ атала ичет эде. Азыр элиптәчилик⁴ көвөйдү. Ол увакта кант эм жог эде/азыр кант серап⁵ боп калды. Жүз/ миң бовдон бир гарам⁶ кылат. Илгери ат менен жәнчәт эде. Чапар⁷ кошуп тегерете берет эде. Чус тоок дейт ону/ чөлдөрдө болот ол/ биздин товодо бовойт/ дашта⁸ болот. Мастек⁹/ горозону гороз дейт кекиликтин. Тоокту йам мастек. Ирәсә суук бовойт/ ылыг эле болот. Пышыптыр деп жейттер. Ниме// имне дедин/ түшүнбөдүм/ эч ким жог үйдө. Омуруң узун бол-

---

¹ Өсүмдүк

² Кыргоол

³ Илбирс

⁴ Сылаңкороздук

⁵ Мол

⁶ Майа, үймөк

⁷ Теминге кошулган өгүздөр тобу

⁸ Талаада

⁹ Мекиян

сун мэртэвэң эгиз болсун дейт. Сиздер сулу дейсистерви/ ону бис гис дейвис. Жогдору да бар экен деп койот/ күзгү буудайдын ичинде болот. Апыс дейт ырчыларды. Калк деп азыргы тилде айтып/ жүрөттөр. Көп мээлэ болуп отуруптурлар дейт. Путун тартып отурсаң бовойву. Ушуйердин тилиде ийри пычак деп койот. Илгери ирел дейт эде/ азыр пыйаз дев айтат. Ич ким мунар болуп өткөн жок. Үйдү жарытпапсың¹ да уулум. Жүдө галаты² мал/ нар бир кожолукта бар. Төрт баланын биттасы Жолдошов Каразак. Саңа кийим алып бериш бар. Илгери Каныбек турганда кароол турган экен. Шонун үчүн кышлактын аты Каравул болгон. Айтамга менен Дүкөн өкөүү экэ-үкэли кен. Экэ-үкэлилер Алай көчөт экен. Олор Алайга барып жэйлэнип үкэлерини күтсө/ келвейт. Алек жаткан бай экен. Мунун малы Алайга жөнөсө жол бервейт экен/ жэми эл токтойт экен/ күнчүлүк жолду тост. Беесеп/ ээч малынын эсеви жог экен. Карчыга куш менен чавлини уйалатып чөжө ачырган экен. Мынайетини кырк бувун дейт. Маске жаг экен/ кой жаг экен. Мурунгу увакта бетиге жапканын чымылдык дейт эде. Нектелеп³ берет/ ону ахааратчы дейвис. Үйдө гөдэгим⁴ бар. Кумек/ пайчеки кийинет эде. Кумеги азыргы патиңкеге окшош. Камыш өтүкө окшош/ таманы чарык/ кончу кам териден. Кумекти тажик көп кийет эде. Чоккой деп кармышты айтат. Көшүүр менен чечет эде. Пийаланы түшүрүп жүргөнсүңөр. Жогору өтсөнүс. Илгери суwkана⁵ дечү эделер/ али да суwkана дейвис.

(Борошов Анарбай, ур. төөлөс, 1998-жылы жазылган.)

---

¹ Жарык кылбапсың

² Кызык

³ Жемелеп

⁴ Жаш балам

⁵ Охно

Жар-Котон к.

Биздин Жар-Котон/ бир котон жай экен. Бу киши пакас сууду айтат. Шунан жетиден бирини биз ичет эдек. Башкасыны өзбектер ап кетет эде. Арыгыны башка йака салып кетти. Ошондогу йам мирэбгерчилик кылдым. Бервесе дыкандар неч кол тийгизе авайт эде. Аттарды минишип, кэлтэктэрди кармашып жүрүшүп... Кырг жыл ап тэшеңчи. Жигирмэ бешинчи жылдардан болуп ишледик. Сууду Кадамжайдан апкелет эдек/ Шаймэрдэн суудан. Апкелип биргэттээгэ/ азаларга бөлүп берет экен. Адам чыдайт экен/ Шукэпийатта¹ оттуз алты йыл ишлеп/ эллик сэккизинчи йылы пенсияга чыктым. Гайназар миң башы (и)кен. Пахтанын уватыда² эч багып бовойт. Мынайетке келип отура-сыс. Мен эм бак менен овара. Эки кэсэ шорвону ичип/ биттэ эчкинин гөшүн индевей жеп койот эдем. Муну жазыватасында энди алгы бир мэтэлдэр бар/ жэштэргэ окуш болот. Туура кеведи. Төр жыл иштедим. Нэшвэнт жаа ширин.

(Эрашев Тиллебай, 1901-жылы туулган, ур. жоокесек.)

Чопон эдек. Чопондун иши көп каттык иш экен. Кэмпирлери тэкти эле бэкэлэк жүрвөй эде. Пакыр челекти ап кой. Уйалачан экен// уйалчак. Кошо алабар-салар эм болот та. Бу кишилер менен гөвлөшип отурайлы. Ничкесини ач ичеги/ дагы бир жогоркураагы болот/ май ороп калат/ жовлу ичеги дейвис. Адамдын бузугун/ жэмэн жүргөндөрдүн эм гар деп койот. Газдан кэттэсини тогодок дейвис. Азыр жа/ асандашып кет-

¹ Абалда

² Ичинде

ти. Кир тагара дейт эдек бовосом. Тайар мэгэзимден алывалдык кош кулакты. Гөш дәшкә// дәш казанга салынат. Зав¹ иш болду да. Түймөлөп² койот эде. Айныкса/ Маргаландын чөлүдө көп болот. Көрпөчөгө кызыл магыс³ басыптыр. Арыктын илэвигә отурва. Невире болот маңа. Оо байбиче/ анаву улак күндө калды. Гөләчигә кошуп ке. Мойсапыттар болсо алыңыздар дейт. Чалды йам кыйнадылар. Ол гийәлер биздин товлордо болот. Жылкы ичегисин йам асип кылат. Гөш менен жасаганды асип дейвис/ атала кошулвайт. Атала кошулганда ичек куйду дейвис// бижи. Умачты майга кууруп куйа-сыс бижиге/ гүрүч/ гөш май кошулат. Тултуйган жәмән-жуман катындарды "дүлөйвөй өл" дейт эдек. Илэвлэзгә⁴ дүлөй жабыштырылат/ дүлөй// кер кулак.

Баткен району, Бужум к.

Онан Баткен (Баткенге) чыгып жатты. Бекергеле овара кылып келдиң да. Ыраса эстен чыгатта. Эр жәрден биттә келет. Чоң атаң маңа ыр эм үргөтөт эде/ мен өлгөндө эйтиң деп. Таң аткыча чакмак таш ойнойт эдек. Ылактан экөвдү сат дедим. Икәм экөвүздү бир тән кыган. Кийинки жылы митәэмчилик кылып бервей койду. Ошойетте мен көрүб отурдум эдем. Бүт эле мәйдә/ ириги жок. Таң энди тарыганда үйгө кирдик. Ыраңыңа тупурак жаап/ гашы⁵ келип... Чәңгәл сары-тикенек/ өсөт ушу жерде йам. Муз чатнап кетиптир. (мис: чакадагы

---

¹ Жакшы

² Топчулап

³ Жээк

⁴ Эриндин жарылып кетиши

⁵ Ачуусу

суу муз болуп жарылыптыр) Желин чатнап турат. Чибек¹ гана киши экен. Чүрөг² эчки. Ноотек³ өгүз/ Ноотек бала. О маалда теше менен чаап жылмалайт эде жыгачтарды. Пайтешени усталар иштейт эде/ жумуру жыгачтарды тактага окшотуп чабат эде. Атайна устага керки кылдырат эде/ мизи сөөл ичиге имерилген. Гүмүнү бөрмә// пөрмә менен үшүп-үшүп/ анан гөзөөч дейт эде. Кашыктардын ичини мөйдө ийди менен алат эде. Жорроптойбуз шыпыргыч менен/ карагандан болот.

Горошо шамалга учвайт. Горошо орошо экен. Моло торгой/ газала торгой. Газала торгойдун башыда чочокойу жок/ ол пысма болот/ пысып калат/ мойнуда кара-карасы бар/ моло торгойдон кәттә. Бу ушундай кепизэләл экен/ биз ону ала чымчык деп койовус/ мурда жог эде. Буга әпсәле йам керег эмес. Әпсәләси жок. Пом кәттә/ кече учат/ байулу кичик. Байлуканага әйләниптир. Сагызган// әккә. Тилинди әккә чокугур. Жердин гәрдиши. Тегирменге гәрд урат/ жолдун чаңы чыгып... Тонун гәрт боп каптыр/ кагып тәштә. Иләви жарылып иләвләз болуп кетиптир. Сүттүw// гөөмүш сыйыр. (Башка малга айтылбайт).

Гуз⁴ жер/ гузураак деп теңгилерди әйтәт. Шамалга жүдө гуз жер экен. // Гәән-гәән// гәә-гәә жылы болот да// жылыга эле бовойт о. Арыктын жөгөсү бар// нугу. Ушу жойбурдан суw кеткен экен. Тооктун жыгырданы// жаг жагы толо. Жыгырданыма тыгылып калды/ тамагыма. Темир заң басыптыр//заңдаптыр. Магаарлап калыптыр. Чоң энеңди чакрып кегин эле!

(Токсонов Шаран, 1978-жылы жазылып алынган.)

---

¹ Арык

² Кулактары бүрүшкөн

³ Жаңы гана ишке салынган, аки-чүкү

⁴ Чүңкур

Зардалы к.

Кызым менен кызынды оглан кылам/ уулум менен уулунду дос кылып койолу макулсунбу дейт (огланды ушул жердеги кыпчактар ортак дешет) Зэрдэлидэн Баткенге тери жүктөп кел деп айдэдэ. Эки эшекке тери жүктөдүлөр. Жөнөгөндө эле кар жаады/ онон гыйбараак айдэп даванга кирдик. Гор болуп мендеп Дөгмөнгө түштүк. Кар жаап турат боройлоп. Дагын эки гарыш кар түшүп калыптыр. Ушардын белин ашып энкейдим/ энди. Өзүм эле аймап жеп келейтам.

Ийлэп көтөрүү алдым. Суwду жуту-жутуw алып келе бердим. Бар деп шонтселер коркуп болгон эмес. Эски өнөрмандар барсын. Өзү кексерип калган экен. Дарачы чогулуп бөшөw болоwуз. Олор ырдап тураттар. Кэттэ кийиздер карга (байгеге) койуп... Апарып эдийэ кылып бердилер. Паданын өзүдөн отуз экен. Эдийэге пул бериптир. Булар силерге эл болбойт/ туулган жериге кетет. Паланчанын сыйыры сатылды эле качып келди. Шо киши сагыр өскөн экен. Жүдө тэжэл болдум дейт. Сага окшогон пэйчэки кийген сагыра цыцкактап өлүп калбагын деп ырдады. Өлтүргөлү калдылар дейт. Бири жейде берди дейт/ бири допу берди дейт. Бул эм танды күтөт-күтөт аттырып жүгөрөт экен. Бул өлөң айтэт эде.

Энең үйдөw? Козулар цыгып кетиптир го. Сокмок да болсо жол жакшы/ сокур да болсо кыз жакшы. Көр эм болсо кыз алыш керек. Жолдун домосу бар/ кичине жолдун домо чийри/ домо чийри турат. Тowдун кыпчылга жери бар экен/ суу кыпчылгандан өтөт.

Суw кэттэ эгиз аскадан чыркап (атылып) түшүү атат. Суwdан жээгиде// илевиде отуралы. Дэрийениин шапатасы тийген жерлердин эгини жакшы болот. Ге-

риде гадуу жолу бар/ гадуу жол менен барсаң ашып кетесиң. Өдө жөлөңкөлөп кетет. Шондой гадып кетет. Кыргыз канатты мынамундай кылып жуп-жумуру болуп куват/ жумкуп түшөт. Кэттэ арыктан дээнгэ (кулак) сууду бэйлөп жүгөр. Кетив аткан дээнэни тосуп кой. Көпүрүккө тогоон баскыла/ мэкэмдеп баскыла/ шак басат/ үстүнөн таш басат/ тогоон басып анан көпүрүк алыш керек та.

(Канаатов Төлөбай, 73 жашта, ур. нойгут)

* * *

Журтка аватчылык кылыватам. Өзүн этийет болсоң дүнүйө тынч/ шүгүр. Бүрөw менен алакасы жок/ питинэ дешип койот. Эл катары саз эм жүрвөйт. Тэнти/ бирөwгө эле береверет. Алагоддан дешип койот... Нэшүт колоктун сыңары /күчү жок эви жок. Бирөwгө бир напы тийвейт. Же бирөwгө напы тийиватат/ жокту тааватат.

Бирөwгө сүйлөп жавыздагы жок/ тесирейип жүрөт мэкэз/ жэшэндик кылат. Наска калган /ого гөп өтпөйт. Бирөwdүн гевин этивар алвайт/ өзү иштемени билвейт. Бир ишти бүтүралвайт/ мүжүмал кылып тэшөп койду. Сенин гевин мүжүмал (чала). Жүдэ дэдил/ жүдэ зирек/ ушундай жакшы. Куваты күчү жок киши да нэпиз эм. Көөнүмө макул келип мен Чектен бир кыс таптым. Жүрөгү түзүк көтөрбөдү. Эмизге эштеме жок. Муну дэдил деп мен буга ишенипмин/ мен тым калдым. Эмэлекин бир ишке турсам белдүү турам. Эйткэн кишимдин эч кимисин мүзүлүм кылбадым. Тилиңиздин учуда айтып турасың/дилиңде жок. Берет десем бербейсиз/ мүзүлүм болуп мен турам/ айтор менен куп дегендечи. Бу жак наваптык кылдылар (ыңгайсыздык, туура эмес). Никесини кыйа койолу деп жүгүрүп жүрдүлөр. Ама/ кирейи кыз эде. Өзүмдүн эки уулум

бар/ күтүп кетелвайт деп сээл истэлэ кылдым. Ама ол уулум ишеничтүү. Ич кимисиге үлүшүнү бервейт/ кеген кызматыга йам так турат. Өз укугу өзүдө/ саз. Бир топ гөвурдум эде/ эсейип калдым. Көзүм нават болуп калды. Беш-алты күн ириштим эде үйүн тэштэдим. Зэрдэ тэштөрди тешет. Гуйтулук кылган өзүчө жүргөн киши савда да. Өзүгө пухта жакшы экен. Туппа-тууру жүргөн сагы адам. Өзүнү сылап-сыпав эле жүрө-верет сатан/ бирөwdү этибарга йам алвайт, Секеңдеген/ пайпандаган атты сэмэн дешип койот. Ночча чивег адам экен. Давдыравай ыкчам (тыкан) болуп жүрү. Береген морт койоттор. Суурдун колкосудай этип турган тенирим бээр. Жатканга жаан эм жукпайт. Мал тапкычаң бакмачы тап. Сенин ат сындаганына тэн деген экен. Ошол атты пэйгэгэ өзү цават экен. Дарачы цогулуп бешөw болобуз. Палакчыныны сыйыры сатылды эде кацып келди.

* * *

Цапаныңыздан цыгып калвасын деп/ бэйлөп алат эдэлер/ чачак кылып. Мээнеттин ирәпәти бар/ ирәпәттин илдетти бар. Барды жок кылгучу/ жокту бар кылгычу. Досвол эшикте кала веде. Эл эм биртике кызмат кылсындар да/ элдин ичинде өлсөк бәшәрәт. Бар мактанса тавылат/жок мактанса чавылат/ шул эле маани да. Өнорман өлвөс. Пулума гала тавылвайт/ биттә сагыра кыз бар. Чарс ат мингизе койвойт/ булкунуп турат. Бар адамдын пулун жейт/ жог адамдын кунун жейт дечү эдэлер. Пасаны жок та/ диртилдеп калат ону үркүнчөөк деп койовуз. Жәнгәри тепкилеп/ жолотпой / жулкунуп булкунуп. Тәкти жолотпогонду жәмән чус ат экен да деп койовуз. Тевээк та чус. Жоош/ мамырап турганды байоw ат экен дейвиз. Минсеңиз солуп

турувалат/ ону шәрдәм деп койот. Семизиде ыстык там-
га бәйләп тәштәйт/ ошондо дәм буулуп шәрдәм болуп
калат. Аттын кийинги буту шишет/ ува дейт. Чорт дейт/
алдыңгы колдон шишив эле чыгат/ путу майышып ка-
лат/ жерге койо алвайт бутуну. Же Баткен же/ Бужум-
дан бир иливатар киши жок. Ушуга даа туруп эш нерсе
дейалвадылар.

(Салипова Жамийла, 83 жашта, ур. нойгут)

* * *

Өттәң жетпейвиз деп ырдап жүргөн да. Шаты йам
койсолор алалвайт экендер. Эки ылагыны эмизип келет
экен. Атайын десе качат экен. Биле беке? Акундар ко-
шот/ анан цыгарат та.

Жатат эдем гоонуп/
Жаш баладай жоонуп
Жаңы ицигим жамынып
Эски ицигим төшөнүп
Турсак жүрөк дегдеди.
Эшике цыгып карасам/
Таң сүрүлүп аталек/
Тараза жылдыз баталек.
Токту сойвос атакем/
Цаарыны кайдан сойду экен.
Каары бервес атакем/
Кашканы кайдан берди экен.
Эжәли жеткен Шамамат/
Бүгүн кайдан келди экен.
Орустан келген он элчи/э
Онун бири Шамамат.
Кытайдан келген кырк элчи

Кыркынын бири Шамамат.
Койцунун агы Шамамат
Өзүндүн атың Шамамат.
Көк дэрийэ башын жайык деп ботом/
Көк боз бир атың кайык деп ботом/
Цөгүп бир өлгөн Ак барак ботом.

Мурунгу эйэли маңа жооп периң деп калат. Кийинги жылы эле сегиз бала келди. Бээри үчүнчү килэсти бүтүп келдилер. Нышанбай жалгыз уул да энди/ он эки жәшидә үйлөдү. Энди жәш бала да. Мен ондон эки жәш улукмун. Үйдүн бир булунга төшөк салып жаткызып койот эде. Баланчанын кызы он сегис кара болуптурлар деп сүйлөйт эде. Он сегиз каранын бири кара мылтык болот эде. Пас/ кембагалдын кызы алты кара болот эде. О маалда келиндер ооз комузду ыраса кагат эде. Келин кешик өндөрөвүз деп бир мүчө гөш алып кагат эде/ боорсок/өрүк.

(Мамыткозуюева Саткын, 59 жашта, ур. нойгут).

* * *

Галбыр //өткөрмө//парак ириги /көзү мэйлө мүйүрмө. Он каптан бир кавына берет/ол ушур/ намаз окуган сакы адамга берет. Таза болот деп ак кула чыгарат. Ак кула/ көңүлүңүз бир галбыр берсеңиз ом болот, бир чүйүрмө берсеңиз эм болот. Азан чакырган мээзимге беревиз. Кәпсән деп ончо-мунча сагыр-сугура берет. Ирик саманы калганда гәлэгәw/бештә-алтыта өгүздү бәйләw алып үстүдөн дебелетет.

Тарык эм эгилген. Гәлэгәw кылып элгев алат. Беш жүз үч чүздөн эм әйдәп жүрдүк. Таштын гыжасында (гычак). Үй орозгери// үй оокаты. Көмбөгөннөн кийин тәлвиз болду. Жаманыңдын кәсәпәти жакшына тий-

ет/ жамбарактын камчысы башына тийет. Бир жүргөн эле авайы киши бекен дейт. Ыскатына сойулсун. Э ашкәверине (пасс.) сойулгур!. Ол беһудагеп. Сары жыгач деген дарак бар/ өзү сары гүлдөп/ кара дан алат. Зырпты шыпырып кетив атат. Экөөнүн дарагы бир/ зырп кызыл дән алат. Сары собил/ Сары сәбил дегени мэтәли болот эде. Эгемберди чавандоз алыv өтгү. Жолдун жокор жагыдагы дәшке чыгарып койгула. Эттән деп апсус кылып жүрүп өмүр өтүп кетти. Дааналардын әйткәни/уламалардын әйткәни. Кийин гөв әләм кылып кызыны койуп жүгөрдүм. Девелеп-девелеп/ кәлтәктәп-кәлтәктеп шоруну куруттулар да. Элдин эви/ калктын солпуга карап жүрбөйсүңөрбү. Гәптин сорпу-солугу. Тамдын башыга чыгып өлөң әйтәт эделер. Түндүктөн боорсок чәчәт эделер. Ол кәл эчкинин бөрү жеп койду/ тамам кылды/ бовосо жылбыс жеди.

Саратанда кол тийвей... жазгате кайда эден, деп. Жортеки паландай айт десеңиз тавалвайт. Ташы серап. Өтрави зов ортосуда сууу бар. Онойагыны Жетимкул дейт. Ол әм дара/ жәйлөw Дәрә кеңири жай эмес/ денги дегенге жакын тәң жер. Өздөрүнүн молжолу кайак/ ким билет... Чөркөwdүн сууу чыккысыз молжосоң. Наржагыга анча түшүп чыгасың. Эвиз менен. Эзәли буларды пийәдә басчуw эдек. Бәәрдән тартып ойкака агызат. Селерде бак болбовосо немнеге бардың? Шол ала тургандай тәрзи бар. Энди эч кимди жолотпой койду чамамда/ горув эле. Бүргүттүн өтүнү алатта. Ол кутурган кишиге дәри болот экен. Бөрүнү капкага туттум. Таш капка/ ону баскак дейвис/ суwsарга койовус. Бутуну жепе баазы чыгып кетет. Зәйил жандар экен. Ону алып асант/ кеткенинче кетет. Түлкү көп паамдуу. Суwsар копол эле. Сүлөwсүн әм шол. Тузакты сәәл паамдаса

түлкү шол жолго өлсө кататвайт. Ол укпай калганда чамамда. Жигирмә кэтэк кылды. Бир жэгде/ бир ыштан болот эде. Дөвләти күчөйгөн маал, Тактадан пәнжәрә кылып/ жогдор (кара буудай) берип багып чыкты. Шол бээнә (негиз, себеп) болду. Ошо киши сээл көзү кыра болуп отуруп калган эде. Ох/ жүгәртмәк ай/ жүрөктүн башыдан кармайт эксн. Сенин ат сындаганыңа тән деген экен. Постунум жерге тийет. Тар дәнги экен/ арчалуу/ тавылгылуу. Эки towдун ортосу дәнги. Эки голто кылып чочуйтуп таңат экен. Өзү кексирип калган экен/ айалы уул тууптур. Апарып эдийә кылып бердилер. Эдийәгә пул бериптир. Паданын өзүдөн отуз экен. Алайчы йам отунга барат. Силерге тамарка беревиз/ тура бергиле. Даван ачылды/ барып барып арпа сеvem дейт. Паланчаны сыйыры сатылды эдә кацып келди.

Ташкенге бардым/ пайыз пул авдайт бизден. Менден ыштыраф эм аган жок. Кошугу/ патефон/ йам бар экен. Мен он экита баламды ээсиге бергемин. Салланы башыга кийиптир. Үргөмбөгөн адамга жаман. Бирер созомол ырчы барып каса/ жуда ырдатат да. Өзү йам сөзөмөлүрөөк адам. Кышта шамал тийбейт такыр/ ылык болот жайда паша бовойт. Адамдан асак/алсак/ жакшы болот эле дейт. Оңдоп берселер берет. Жүзүмдү кесе турган болуптурлар. һам урулук кыва дептир. Маңа окшогон сокурлар/ илгери мал кайтарып жүрөт Жуват тактапал. Хай ишен/ хай ишембе. Алдыга нан койдулар/ бээрин жебалдылар.

Ысыктык жеve дейттер. Неменики эшитсем/ неменини уксам эсимден чыкпайт эдс. Жәниз әйткән сөзү маңа жагат. Жакшы ырчы босо йу мени менен ырдашса деп талап кылдым/ боводу. Пейли макбурасы бузуг экен. Бир жазуучулардан кесе йу жазып кетсе. Бен эм куй-

дум. Койун аваймын дедим. Авасаң бовойт деди. Тан койдум/ тан бердим. Эң эле таң калдым. Таң жүрүптүр// таң атты. Ишиң чэлкеш боп капты. Наны жүзүм жедик. Сарыбай жуда пайлу¹ жигит. Чаң² комузум чалайын/ жигиттин көөнүн алайын. Үстөмөнчө жатыптыр. Чалканча жатыптыр. Такыр³ кылдың/ кечиктирдиң.

(ур. торуайгыр кыпчак, 30 жашта, сабаттуу)

Лейлек району

Бирөө өлүптүр оyetке барып келейлик дейт. Бойбой дейбиз. Өкүргөлү-өкүрбөгөнү табы /эрки/битта/ экиа аксакалдары-карийлары айтат/ жэштaры унчукпайт. Аксакал деп селсэветти айтат. Бизде өлүк өлдү. Бир чекеге/ кывыла таманга башыны кутка кылып жаткызып койоуз. Астына көрпөчөвү/ кийизви сап койоуз. Жумшак нерсе салавыз/ кор кылаведе/ катык нерсе савайвыз. Күйөрмөндөрү бер йагыда тым гараб отурат. Эшиктен хандай айал кирсе довуш чыгарат. Бер жака карау отурат/ ырдайт. Эркеги бир тайакты кармау алы/ эшикте тураттар. Олор бүрөө келсе/ ой-бой деп/ довуш чыгарат. Башка сөз айтвайт. Жувуу актыкка салат/ шатыга салпарат. Кайра гелет үйгө. Келген жыйын шолор кегиче турат гөрдөн/ мүрдө/ келгенден кийин куран айтып пата кылат. Өлүк чыгалектен мурун чэй/ нан берет/ кеген адамдар курук отурвасын деп. Көмүп кегенден кийин гөш// эт берет. Эл анан кетет. Үч күн өткөндөн кийин жети кылат жетиси дейвис. Мал сойот/ адамдарды чакырат/ адам жиберип "кесин" деп.

¹ Катуу, кайык, өткүр

² Темир комуз

³ Саат, тоскоол

Жигирмә күн дегенде кыркыны кылат/ кыргыз тилиде "кыркыны" ушатыптыр деп эйтип койоуз. Кийин үш жылга деген һәр жылы жаны жылда ыс чыгарат. Йакты дактап/ челпек кылат/ челпекти азыр "кызыл нан" дейт. һәр жылы айт болот. Орозодо бир ыс чыгарат. Алиги өлүкө курван айтыда бир ыс чыгарат/ шону менен тамам болду. Хатындарды бир жылга чейин кара кийет. Эже-карындаштары йам көк/ кара кийет. Кызыл кийвейт. Богону ошол.

(ур. avam, 54 жашта, сабаттуу)

Кыз берүүнүн мурунку салты

Күйөү баласынын атасы/ бирөүдүн кызыга өзүпүн уулун болуу үчүн/ кыз издейт. Атасы бирөүнүн кызын жактырып/ мен уулумду сизниң кызыңызга боллом дейт. Бала менен кыздын жашыга карабайт. Кыздын атасына баланын атасы жакса/ол кыздын атасы өзүнүн ага-туугандарыга кеңешет. Кыздын атасынын ага туугандырыга жакса / менин кызымга болсоң уулунду бол деп эйтэт. Баланын атасы куда башы болуп/ мал алып кыздын агасынын үйүгө келет. Куда келди деп ону мейман кылат. Кудалар түнөгөндөн кийин/ үйүгө кайтарга жакын аксакалдар келип кызга калың бычат. Кыздын наркы шунча турат деп. Шуннан тартып кыз бой жеткиче/ эл бычкан калыңды кыздын атасына төлөй берет. Кәтәкен болуп зоройгондо/ бала эм кәтәкән болуп зоройгондо/ кыздын калган калыңыны жамдап/толуктап төлөйт. Кызга күйөү баланын атасы үстү-башы/кийим-кече дайардайт.

Кыздын атасыга/ кызга калың баалагалы барганда кыздын атасы/ баланын атасыга сәрпәй/ тон/ кийгизет.

Әммеси дайар богондон кегин кызга той келет дешип/ кыздын атасы йам өзүгө жакын кишилерин чакыртат.

Тойго баравыз дешип/ баланын атасы йам өзүгө жакындарыдан кошумча сурайт. Кызга тойго баланын атасы бир кой союп /бир койду тирүү жетелеп/ чэчилов пышырып/ мива-сивэлери алып/ кудалар кыздын атасыга келет. Күйөв жана күйөв жэндэрләрди башка бир үйгө кийрет. Кыздын үстү-башын күйөв үч күн мурда жиберет. Күйөвдү/ күйөв жэндэрлерди эм йакшы куштап сыйлайт. Күйөвгө дэйәрделгән үстү-башыны күйөвгө кийиндирет. Тойго кеген туугандарга эл-жерлер деп союш же акчабы/ элдин тэлэбине ылайык бир нерсе берет. Оннон кегин молло апкелип нике кыйдырат/ әммә эл тарап кетет. Кыздын жеңгелери "жеңгетайлык бер"/"төшөк салар"/"мәсти тартар бер" деп күйөвдөн пул алат. Күйөв бала өзү/ эки жеңгеси/ кыз төртөө кана калат. Эртеси кызды көчүрөт. Кызды көчүрөрдөн мурда/кыздын атасы күйөвдүн ата-энесиге сарпай кийгизип жүгөрөт. Кыз кетерде үйдөн ыйлап чыгат. Кызды көчүрөрдө кыздын энеси жана жеңгетайлары/эжелери көрүшөт. Кыздын ата-энеси кызды үйдөн алып жөнөгөндө "кайрыл кызым/ кайрыл" – деп ыйлап калат. Кызды күйөвдүн үйүгө жеткирүү үчүн кыздын энеси жана башка бир топ айалдар барат. Кызга ата-энеси көрпө/жууркан/ төшөк/ жасты/ жерге салар жана башка буйумдар берет. Жолдо көчүргөн кызга аркан тосуп/ жолдогу айылдагы/адамдар акча-пул алышат. Кыз күйөвдүн үйүгө көчүрүп барганда айылга жакындаганда келин аттан түшүп жөө барат. Алдыдан тосуп чыккан айалдарга келин жүгүнөт. Келинди күйөвдүн үйүгө киргизгенде эшиктин алдыга кегенде/ келиндин оузуга йак салат. Келин үйгө дагы

жүгүнүп кирет. Кызды көчүрүп кеген кудагыйларды мэймән кып/ кылып/ эртеси кудагыйларга сэрпэй кийгизип жөнөтөт. Ичкиликтин мурдагы салты боюнча күйөү жандарлар/ кошчу/ күйөү балдар кошчукендер/ кошуп ырдашчу экен/ Азыр күйөү жөндөр гөнө/ тойго катышкан жигиттер кошуп ырдашат.

II. Өзбекстан кыргыздарынан жазылган материалдар

1. Ичкилик эмес (чыгыш) гонорлорунун материалдары.

2. Наманган областындагы Желкон к. кыргыз гонорлорунун материалдары.

3. Түштүк-батыш ичкилик гонорлорунун материалдары.

Ичкилик эмес (чыгыш) гонорлорунун
материалдары

Анжыян обл., Ходжабад району, Соколок к.

Адигине/ мунгуш эки бир тууган Бава-Кава деген вактыда тамга бөлүшкөн экен/ биздики жагалмай кош тамга деп ача болот эле мунгуштун тамгасы. Мунун атавыздын атасы ошо мунгуштан тараганда ушерге кеп каган экен. Төрт атага жакын/ үч йүз йылдан ашык болгон. Хожоаватта кэттө терек бар. Биздин атавыз айтат эле/ ошо теректин турганына үч жүз жыл болгон дечеле. Оро-Төвөнү алып/ маңгыт жээндери болот экен. О өлүп калат да. Биз өткөндөн кийин баары йам өзбек болуп кеткидей. Башта кэллэсин гайда дейт эле. Кэллэны

аксакалга / миймандын аксакалына берилет. Илгери кэллэ/уча деп устукандын эң башы уча/ койдун куйругунун чычаңы. Жылкыныкы йам ошондой/ куймулчак/ онан гийингиси жамбаш/ анан кашка жилик/ жото жилик/ онан гийинки дэли/ дэлиден гийин кар жилик// укурук жилик / күн жилик / кавырга эсепте жок/ мөйдө төш кылып алдыра берет. Аркалар да он эки жиликтен. Бир жактан мийман кесе алдыга пүтүн бойдон койулат/ бир тавака алайда¹ салып келип. Той болгондо куданын алдына баш койулат/ пүтүн бойдон. Кудан өзү/ оос тийип/ бөлүү үчүн башка бирөөгө гөш таксым кылганга берип/ отургандардин баарына тартат. Бардык адам эле гөштү таксым кыла бербейг.

(Алакеев Жолдош, 80 жашта, ур. соколок, 1967-ж. жазылган)

Коргон-Төбө району, Бөрүлүк к.

Атым Иса/ өзүм ушу Бөрүлөрдө жашап/ ушу жерде туулуп өскөнмүн. Биздин жердеги кыз алып/ кыз берүү салттары болсо/ ошо илгерки кыргыздын салтындай да. Бул жерде дагын энди биз өзүбүздүн Өзбекстанда жашаганыбыз менен кыргызча салтты/ тойлорубус кыргызча болот. Мисалчун кызды алып келгенде/ кызга бергенде / күйө кошчулардын барышы/ барып туруп алышып кыздар менен жигиттердин ырдашы. Биздин бул жерде Бөрүлөр деп аталганы Кыргызстандын Папан деген жеринде Бөрү бар экен. Ошо жерден ушу жерге илгерки маалдарда биздин чоң аталарыбыз келип калышкан эле. Азыр энди биздин каттообус Кыргызстан менен калың.

(Салиев Иса, 1983-жазылган.)

---

¹ Өзгөчө, айрыкча

Бавакеден тараганы/ биз. Буйладан тараганы/ Ноо-каттыктар. Той-топур боп калса да анашундай. Сойуш алыштан коркпойм го. Сегис сом. Базарга уй ап чыгам. Ич болвосо он сом берейин. Качып кеткендер йэм болуш керек ко/ эми бийерде жок/ аны кандай деп айтам. О жогоруда ог арыг бар эмес беле. Биз мойактан гелдик. Суу сарай турган арыгты ог арыг деп койот. Илгерги күнү түзүг эле гөв урдум. Эки жарым нормону бажариб атабыз. Арава жеңген мээлдэ ырдачу эле. Ише-пишени алып/ ушу зыңкыйт/ зыңылдап ырдоо/ экен. Пул аз деп чыгып кетти. Суу тапка келгенде гөлдөнүн гыркып жибербиз. Ана жэгәнэ кылавыз. Беш-алты гүндөн кийин тапшырасыз. Пшканы пуланы таза оройт. Курту гөрүнвөй калат. Пармасы пылчыйып гетет. Эки-үш жыл болду/ төр жылдык эле. Доңуз жечү. Уу чөптү мал жесе шарт эле / өлөт. Әлиги жэндәр болот/ кырк буун деп әйтәбис. Аларды эзгенде сүткө окшош. Ачарчылыкта ташка сүрүп ичкен да.

(Маматов Осмон, 80 жашта, 1983-жылы жазылган)

Жес тырнак

Надыр мерген деп койот экен. Алиги Надир мерген энди о вакта мергенчилик йэм кылат экен да. Анан кетет экен үштә-төрттә болушуп мергенчиликке / тоу-ташка. Кетсе анан бир/ биттә кийигти куwуб жүрүб / атам деб энди пайлап каптыр. Пайлап атыптыр анан /ырааса зооду үстүдө / төвөсүдө туруб атыб/ али паскә т/ү/шүбтүр. Т/ү/шүб алып кээр/д/ энди өдөгө чыкпайын энди/ ушуйәрде отураверейин / думугырааг экен/ ушерде жатыб алайын деп/ алиги жерде жатат энди... Жатса о вахта бир жес тырмак деген болот экен да анан бир

/у/ вакта дейт каваб кылып жеп отуруптур дейт/ али кийигтин жигәридән/гөшүдән каваб кылып / бир кәттә тәшты ап келип / алиги ташты кызытып алыб/ анан ошого жаап койот экен. Ушуну жәеп отурса / олар/ үштә-төртә болушуп.../ Анан бир келин келавтат имиш энди бир эле сүлкүлдөгөн келин имиш. Кәләк орогон. Кептир!.. Келип/ кетайүб отурубтур, отурган экен/анан чыкты узатыптыр/ мындай. Узатса али биттә гөш аб жептир да. Али тырнагы көрүнүп каптыр /жес тырнаг экен/алиги жәэлт эте түшүптүр. Үндөвөй каптыр энди. Анан алиги бир түймөг гөштү алып жеп эле кете бериптир/ аркасыга урра салып карабастан. – Ооуу / пәстән чыгып кеген экен /зоорго. Анан алиги жерге дагы бир балаа кылып эбтеп чыгып кетиптир да энди. Аты шонун төбөсүндө кен. Анан чыгып кетип / пайлап каптыр. Энди дептир/ буга кәттә таш апкелип торсунун жаап койойун/ энди келет экен/ дептир. Анан алиги постунун анан кийин ташка жаап койуп кетиптир. Жаап койуп кетсе /бир увакта келавтат миш. Али келин алдыда кетиптир /ооуу узакка кәраб кетибтир. Алдыда келип ле / алиги постуңга гыйкырып чәң саган имиш. Анан аты- берип ташка жабыштыра койуптур.

(Орунбаева Орунбу, 69 жашта, ур., багыш 1983-ж. жазылган.)

* * *

Бәләни көргөлү келеверүдүм. Оннугузга әдәм киргизед. Жүдә әслиг бола икән. Ынсовы бар икән. Оббоо! Аччыгыма тийвең. Билле окуш кыган. Кәгазларни хисоблаб ойнайт икән. Илон. Йиннилигиге бәрсаң да. Китоби бәр икән. Фәйдаси богондо. Менга towрусун

айтың. Фархоонада бошланча. Чэй эм тэййэр. Нэндан авайсызуы? Одамдан кокасың. Тэшшәп койун. Худду шундай. Он сомдон пул тобланди. Ыгьрмә сәккис. Төпени ноомыга койулгән бир холас. Икки нормо нарактан айдап келасиләр деди. Холмурад кегичең алты кило балыг ап ташшады. Бир ухлаб турсаг. Савунлаб кол жувуб алсам болар икон. Жомга кир жууат. Ишлегенизден кигин биләсиз да. Кыз бола булсин/ игит бола булсин белин тэйәнип өтөверет / тәәмузу йог дейт. Бир кадырдони келип калса оларди көриб/ козанда жиз-биз/ төрдө сизиң-бизиң деп хурсан булип чикип кетәт.

(Абдинаби Кожобаев, 1983-жылы жазылган.)

Наманган өбл, Үч-Коргон району, Кум-Толгон к.

Сумду казанга куйуп/ талканды чалывирет. Биттә тукумду мэйәги дейт Кәтәкә¹ койот мэйәкти. Көк боорду жаш кыздарга бербейт. Ону айал кишилер көп жейт/ чокко тыштап эле жеп койот. Райханды курутуп туруп /суйуг ашка салат. Ушунчалык дәрилиги бар экен. Көп окугандан кийин өзүм түшүнөм ки. Эки бээни бүрөв апкеген экен. Буну мен билемин. Ниме гәп уктуң? Сонун жай экен. Үйдүн каалгасы / / эшиги тайар. Кара үйдүн эшиги чийден болот. Биттә гана отуз сомдук кагазы бар экен. Малдын гөшүнөн арзан/ жылкыныкын кәм алат. Бир йашар торпок сәксен беш сом. Бир күндө үч мейман келсе / үч жолу козу сойор эле. Өзүнө бир йарым миң жылкы калган. Илгери өлөң айтар эле да кыз бергенде. Келиң чайга, ишлер түзүкпү? Алиги неме кайда экен? Лаппай эже. Мас болуп калсак балышты башыбызга

---

¹ Тоок тууй турган жер, клетка

койуп берет/ пешимге чейин жатабыз. Ама жетимишке чыккан чалы йэм бозо ичер эле. Эки кош дөбөдөн өтүп / мунобу кош дөбөгө келиватыр. "Токсон түшкөндө торгой арым узарат/ чилде түшкөндө чиларым узарат". Чайкоочулук менен тиричилик кылыватырда. Апармандан сатарман көп. Немерге дүйшөмбүгө келип калды десе / бир кыл карыйаларыбыз дүнүйө дүйшөмбү күнү бүткөн экен дейт. Шамал дарактарды йэм оодарып кетти/ жийделерди жыгытып кетти/ тэги чирип калган да. Неч кыл/ а энди эстен чыгып калды. Өлүкө гайрат¹ / берет. Илгери пул берер эле/ эми эм кылыптир ки / пул берсе ичип алат деп / эми чай берет. Райхандын башындагы домологун жанчат. Уулу бардын уулунан /кызы бардын кызынан кайтат деп жооп айтат. Пыштан/ өмөлдүрүк / куйушкан/ эгер/ жүгөн / нокта/ оостурук/ көкүлдүрүк.

Кечкурун/ саат тогузгаче келем. Урушкак // митээм / жәнжэлөк. Томпой үч мәртэ тегеренип оңко турган дейт. Биттэ чүкөнү өкчөйт/ алчы болсо пәшә болот. Итинди байла мага сөөк калбады деп уруу кыйкырат. Эрдик кылып кой сойуп / иттик кылып төш берип деп айтышат. Силердин шылтооңор менен дәм алып алайлык. О кокуй / бир айткан гәпти кайтарып айта берет го. "Атан төө мас болсо тайлагы менен дос болот. Тойгон маалда жампалап калыптыр / эми семирет" дейт.

(Токтоназаров Орозалы, 67 жашта, ур. баргы).

---

¹ Жыртыш

Наманган областындагы Желкон к. кыргыз
говорлорунун материалдары

Отуз жетиге тогуз туудум. Эликте / бир кэм элик//
элүү бир/ элүү эки/ бири кэм алтымышка кирди.
Тиливиз кевейт экен да. Качып кеген. Кегенивизге от-
туз жыл Тору айгыр кыпчактар каган жок. Олжобай
Балыкчыда өткөн. Коко тикен болуп каган дейт. Бис
ондо жашмыз. Эгин экпеген/ бис жаш увагыбызда. Ме-
нен эки йаш чоң эле. Кэмпирлер өтүп кетти. Курсагын
тойгузатыган бопкалды. Билгени келишкен. Мындака
болуп каган/ чалым өлгөндө. Кача бергенвис/ бис бил-
бейбис. Ошойака бир талай боп кетти да. Ысык-суук
көнөт да айал. Баралвай эле атырвыс. Кечкүр (кечку-
рун). Кара мал бош келет. Сыргаларды кылган кэттэ
/ уста эле. Тowlарга карап келдилерви? Буйерге Кут-
чу менен черик кеген. Өкөw бири-бирине тага/ жийен
болгон/ бир-бирине кыз верип/ ошоннон тараган кыр-
гыздар. Олор Ала-Бугадагы Өрүктүдөн кеген. Онун
кегенине үч ата өттү. Тowдан эм барып калды. Абдан.
Тайыз жок эле. Кэн босо эле бара бсрет. Ондой эмес/
кичкинэ. Күйөөм эки мөртөбэ барып келди. Суу жер.
Туура айтат. Cowдагер. Тowго чыгаравыз. Бийерлерде
пакта жок эле. Тинөгүнү. Кеген чоңдор. Акыр чонойсо
дсп. Айтканым эм жок. Биттэ бала барды ки / барсам
жыйылган пулумду апкелип берди. Биттэ сыйырым бар
эле. Отуруң деди. Десем айтты ки / продуктэ бервейм
деди. Энди бийтип күчтөн кеттим деди. Бөйөн-чөйөн
баарын тилин бир дедим. Пэкэнэ киши экен. Ого бер-
сем айтты ки/ кэмпир карып калыпсыз деди.

*(Кашкаров Бөрүбай, 13 жашта, ур. тору айгыр кыпчак,
1967-ж. Т. Болчурова жазып алган).*

Шәли эгүү

Уругуну чачканга чейин мана шунтип тегиздеп пал алып/ суу жаткызганнан кийин урукту чачам. Сууду бетиге чыгат көгөрүп/анаву чөптөргө окшоп. Жавайы отун отоп койоуз. Онон шәли боп галат. Суу дайы-ма жатып турат/ башыдан кирип айагында чыгып турат. Эмесем чымчык жеп кетет/ сепкен шәлини уругуну. Шоли суудун ичиде жашайт. Жавайы отторуну жулуп таштайбыз.

(ур. кутчу)

/Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр, 217-6/

Айрым сүйлөмдөр

Өзүбөктөрдө жүргөнүүскө жыйырма жыл/ жыйырма жылдан / көп полду. Малга чыгар элек. Туйру жүрөверин. Чыракты азып перейимби? Азып кой бийерге. Осмонкулдун күвү. Керектүш таштын оору жок. Улакты ташайт секин бастырып парасыс. Өсүңүс окшогондордон элик/ кырк чавандос бар. Эки тутту ашырып алавыс /ойдоп кетевис/ апарып мээрэ кып койгон жерге тәштәйсис. Байланышканывыс Ош бовосо. Ошдарышмак дегени var/ пәйгә дегени var. Зор палвандардан өкөвдү чыгарат, йакшы аттарды мингизет белдерин мэккәмдәп байлавалат/ кайыш менен. Атан жыгытывалат/зору жыгыгат. Осмон аттын пәйгәси бир түйө /бир гилем/ бич чакта/биз чакта/. Бир киши той гылды. Ала гарга кышта гелет/поң гарга / ол ом кышта гелет. Кускун деген болот/ өлүмтек жейт. Жуйрат дейвис. Куйрай деген болот. Куйруйвус та/куйруваса

чийки волвойву. Ол сис аталаны чалыватырсыс. Одон түнүлдүк. Алайлык кыргыстан босоңор/ биске мейман болгула деп мейман кылавыс. Ава айланып/күн жаай турган баштанып туру. Күн жаагалы туру. Шээргэ кеткели жатырым. Басарга бара йатырым. Базарга барай-атырык/ үйгө кетейатырык. Ойун гөргөлү гелдик. Жуда урушкак мытгээм экенсиз. Кетейлик анан. Бизде уй йэм дейт/сыйыр йэм дейт. Бэдириңди сатыватыры/ килин сэккис сомдон. Баланы жерге жаткызып койовер. Ушу гөвим туйруву? Серсуу экен. Бейжоов эле базавердим. Уулум кечеси гелди. Кишини аттантывер. Сен мнеге атты бейжооп бошотувердиң? Натааныш адам келди. Наммолим/ кандай адам экенин билбедик. Чаңытпа жерди. Атым кагылып кетип/ жыгытып койо жазды. Ка келсин/ ка кевесин/өзү вилсин. Сөзөмөл жакшы адам экен/ азамат. Уйалчаң/ушу балам. Ол ичкилик ичер экен. Буудай же болвосо арпа/ бовосо тарык эгевиз. Аташ көсөү. Шүдүгөр бовогон жерди тың дейвис. Саат сегизгече уктайм. Ыргытыв эрер эдем. Систер жакта йэм өлөн айтавы? Үргөнүв агансыспы? Товдун адамдары бээри кара чай ичет. Мәкә жүгөрү. Баланчанын кийизин күйөү жеп койуптур. Бир гиши той гылды/ көп калкты чакырды. Алай товдун адамдары.

(Чуст району, ур. моңолдор, аталг. эмг., 218-б.)

Айуудун оокаты ошо да. Койдун жуураты. Мәкә куйруп/ сокуга жанчат. Буура төө гириптир деп/ чилдеде гире турганын айтат. Буйра төө. Ойун көрүв отурук. Нарын тууравайсыңбы? Дикеки ат жавуу. Майын туйрап/ күрүч кылаверевис. Бир аттуу эле чаап калды. Усталар сураватыры систи. Чойон баштарды алып чыгышты. Сиз йэм билген/богондорду айтың. Унду жуй-

руйт. Алавугадан келейатырык. Бычак менен туурау аралаштырачыс. Тигинову биздин ат. Кантип тават экен дедик түндөсү. Колхоз богондон бери пахта эгевиз. Жылда токташты айланып турар элек. Бири-биривизге алыш-бериш кылайлык. Анжыйанлыктар абдан туйры. Буйра төөнү кыргызы төө дейт. Жок/куш саган эмес. Дагы чаап келатыры /бизди көздөй. Үйгө чакырып чай берейли. Өздөрү сүйүнүшүп жүрү. Ушерге бир урушка-ак бөдөнө бар десе/Ташкенттен йәм келер экен. Ошону айтыватыр го бу гиши. Эне/ бир чаваты кылывер. Мурун айтты ле ки/ мени бир жыгырма койум бар/ ошону аласың деп. Биздин жерде мугалим болуп жүрчү эле го. Күндүзү көрүмбөйт/түндөсү көрүнөт. Эми мен сенин жаныңа көчүп барганы турам. Иш ого эле көп.

(ур.кушчу, аталг. эмг., 219-б)

Түштүк-Батыш (Ичкилик) говорлорунун
материалдары

**Фергана обл., Алтарык району, Паласан а/с.,
Жанибек к.**

Он эки уруу бай кесек / онун бири кэлдэр болот. Полотту / ыспанды кэлдэрдөн тааныймын. Ого йәм алты-жети жыл болду. Бээри тыркырап кеткен эде. Кара-Дэңгидэн йәм кеген. Буваларавыз Өрө-Төвөдөн кеген. Биердеги жэйлоууз кэттэ жейлоу. О йактан кеген деп айтат. Жазда бувэлэричиз// буваларыңыз Төө жэйлоуго барып жэйлэгэн. Биз энди жүдэ чөлчү болуп каганбыз.

Мен аслат /ол ирэйис болуп иштеген. Башы жүдэ хуник экен иш ада бовойт. Окушту былтыры пүттү. Онта үйдү пүткөрдү. Булардын үстүдө жүк жок. Үй сап бериш керек. Энди үйлөр мустакам болуп жатат. Тэйэр кылып келишти берди. Бир жылдын бэдэлигэ он бир үй бүттү. Шойерге онношкон экен. Худду өзүм айткэндэй Кийин бир болду дең / мени жөнэтиңиз деп чакырып калды. Олор чөлчү богон / биз тоочу богонбуз. Наймандар Ак-Суу бойуда турган. Шоннон кеген /Өрө-Төвөдөн.

Энке деп биттэ кэттэ-кэттэсиң атып ойнойт эдек. Шону менен урат. Алиги катар ашыкты урганда үч упай же төр пай деп таманга өлчөйт эде.

Улак чабат/көпкөрү дейт. Торпоктун төрт путун кесип таштап чават. Алыстан туугандары кесе шав улак алып келет. Сагыр бала / чуу кылып ала калайын дейт/ ошо жогдору жүнүнү. Чапканда парагза чыгат. Ол отунду арасыга тутуруктап койсо жанып кетет. Аптава менен колго суу куйат. Чэйдош чэй кайнатавыз. Ликэп

(тарелка). Элгек менен унду элгейт. Орок менен оровуз/
эйтип жүгөргүн/ биздикиге кесин.

(Курбанов Арап, 62 жашта, ур. кесек).

Кува району, Ак-Коргон к.

Жүдө мäsалчи // меселчи. Аттын токуму/ теллик. Аччык-чүчүк/ аччык – ширин. Бүрөүдүн колтугу теллейт/бүрөүдүн пугу теллейт. Койдун шувову бар экен. Койдун мэйин жүндөрү майланышып калганда эйтэт. Нәпәзи чыкпай энтигип калды дейт. Гуррек¹ тартып уктап жатат. Тил алваганды тултуйвай өл деп урушат балдарды. Бесолокой зор киши. Ондой эле зор эмес у/ пугу зор. Лаһаз² болдунбу? Лаһаз – уйкусу келип, иш кылгысы келвей калат. Адамлардым шокуму чыгып жатат/ бир гэм барвы. От завулдап күйөт. Папалак – от колго тийсе папалак деп чочуйт. Шавулдап суу келатат. Шаркыратып куйвай /өстө куйсаң колго. Ыстык суу кол күйгүзөт. Ысык суу. Кайнаганда кайнак суу дейт. Чырактын гумбелеги/коңгуровго шише салат. Кара чырак – сапал / ылайда жасалат. Шам чыракты эйт/ намаздарда койот. Азыр деле адам өлгөндө шам чыракты жагып койот.

(Ашууров Хамракул, ур. кыпчак, 1981-ж жазылган.)

Кува району, Салым к.

Буудай наның бовосо / буудай сөзүң. "Паловундан аловуң" (отуң жакшы болсун). Ләтипа – мурундун кәншәринә салат/күчү жетсе алдыңдан салган. Тиш-

¹ Коңурук тартып

² Ныксыроо, эч нерсеге конүлү чаппоо

ке тышкалы салат. Атаң карыса кул салва. Жалганчы күйөw чакырды дегенде барганбыз. Индинге барып өзү эйтиптир/ ижэрэт кылып келевиз деп. Кунаса – эркек/өзү эркек/ эркек белгиси жок/ ич айал алвайт. Туvасынын колу алты болот. Мен айткан пыштаңбозда. Кокондун чайканасындагы болгон гөптөн эйтип бердиңиз. Жан оwурткан дос бовойт деген. Туман түшсө күн ачылат дейт/ күн короwлосо жамгыр жаашы күтүлөт дейт. Ай короwлосо аргымагың жолго чап /күн короwлосо күрөгүңдү бокко чап. Күн саргайып отурса /күн жаай турган болуп калат. Мырза теректин бәрки тэгиден түшүп барса /кыш жеңил болуп өтөт. Бәрки учудан түшүп келсе / кыш каттык болот. Арзан-кыйматчылыктын болотурганы тоwуктан билчи экен. Уакты жатып/ кеч түшсө-арзанчылык болот экен дейт/кеч жатып/ эрте түшсө-кымбатчылык болот экен дейт. Ат эйлэнип казыгын тават. Асасы чус тоок// тала тоок. Эшек эшеке чыгып үй эптэйт. Бир давдырывыз бар/өткөн-кеткен нерселерди гөvура берет. Жөwлүvөй жөн гөvур дейт/ утур-тетери эле гөvура берет.

(Амракулов Киман, 77 жашта, ур. бостон, 1981-ж. жазылган).

Фергана району, Вуадил а\с., Кара-Жантак к.

Өзүүз эле кете берейик дейви? Менин үкөм болот/ атадан сагыр¹ каганвыз. Отура бериң. Илгери увакта кыргыз үй² богон. Көчөсүнү³ пышырып ичкеннен кийин/ кыкты отко көмүп койгон. Омаалда жумала-жу-

---

¹ Жетим

² Боз үй

³ Аш

малак жәйдәри пахта эгет эде. Маш/ ловуйга// тарых-
һәммәси эгилген да. Буудай көмгөндү оро дейт. Пайшак
дейт саман сапырганыны/ азыр темир бешилик болуу
кетти. Моллого бере турганыны аккула дейт. Пычанды
кәттә гарам¹ кылып басып койуптур. Аанаву мәәләвис²
канды (уруунун аты).

(Гыдырша, канды, бостон ур. өкүлдөрүнөн жазылган).

Сырдарыя обл., Заамин району, Сары-Кемер к.

Мама³ өзүдөн кәттә экәси бар у/ кичигинин балдары
ону мама дейт. Чоң эне йәм дейт/ / мама йәм дейт. Кәттә
энс деген илгертенле бар. Отурган кыз ордун тават.
Тойгон менен курсак айрылбайт/ Сүйгөн менен маңдай
жарылбайт деген лакап бар. "Жарашпаган жанов" дейт
өтүк кийип алса. "Жаман кой шишегиде карыйт". Ба-
дам тайак // кадамай// кадамай тайак деген ойун волот.
Жедирмек бар ашыктын өзүн ойной берет/ битта ашы-
гын жесе/ экинчи ашык кошо берет. Бешташ болот.
Бото салмай⁴. Боз үйдү ак үй дейт/ һакики кар уй деген.
Бос туурдук жамынгандын баласы деп гәдәй болуп кал-
са айтат. Аг отов// өргөв эм дейт. Үстүнү шыйпан гы-
лып салыптыр/су турбайт дейт. Гәрт⁵. Сиздин гәптин /
биздин гәптән гәрттәй-гәрттәй пичи айырмасы бар экен
го. Жувалдыз. Теменедей терип / ийнедей илип/ эптеп
буюмдарды мен жыйнасам/сен тозуттун деп кәттәси
кичигини айтат. Теректей бой бергиче теменедей акыл

¹ Үймөк

² Айылыбыз

³ Чоң эне

⁴ Токмок

⁵ Ундун учкуну

берсин/ Төө-бойдон/асыл-койдон. Азапка калды/Дур-батка калды. Биздики гажары таар тартат.

Заамин а/с., Кара-Таш к.

Мунагысы / нар кыл болот та адам. Катып башыма урамбы?! Китиден бар. Көркү бузулар беде онун! Айяа/ бир кыл жери тырышып каптыр. Талканды чылайвыз сүткө. Салва колунду. Үстүңгү арык толову? Кара-Таш мсенен Сары-Камардын ортолугунда бир жоно¹ бар. Үргөтүп жатыпмын да.

(Жороева Бубайша, 44жашта, ур. манаптейит).

Пахтабад к.

Чөлгө кегенивизге көп жыл болуп кетти. Тууганыбыз эм завун өскөнүбүз эм завун. Завунга барып/ келип турабыз/ карындаштарымыз бар. Ата-эненин уругуну карындаш дейвиз да. Биз жовли эле сыра кыргыз энемдин йам атасы/ атамнын йам атасы кыргыз. Ана йерден пиче от жулуп кесең бовойбу? Бүгүн ишке барбадыңбы/ адык² кылдыңбы? Эгердин үстүндөн жанагы көпчүк салат. Кайнаганын баласы буларды чече³ дейт. хаммавыс чэлкәшип⁴ кагамбыз да. Алтыга девур неч километр? Товго чыгып журчеде. Товду көрбөгөнүмө отуз үч чыл болду йо. Туурысын айтуу керек да. Сым элгек. Чөш⁵ онун көзү кәттә. Оңго итке аш куйчедек /онун аты ытай-

---

¹ Жон кыр

² Ада кылдынбы?

³ Жеңе

⁴ Аралашып

⁵ Кесек калбыр

ак дечү. Онон кийинкиси. Моногу жуда бозэрт кылып жүгөрдү да. Мне болду? Алаң-кайсар адам босо/ ол кургур/ чала-пучук гәвурса индевей кылавер. Койдун томугуну тумалатып/ беш таш ойночедек. О тапта эркектин алдыга баралбас эде. Кечикпей барайык/келейик.

(Мамадалиева Айам, 70 жашта, ур. абай тейит).

**Самарканд обл., Галларал р/ну,
Бахмал совхозу, Шайбек к.**

Шо жерден эле чыгаттар экен. Кече бежай ысыды да. Бириден бири жаштар өтүпарайтат. Койташтын гилемиден һамма йәм апкелди. Мен гәди күлөм. Назыр соол көзү азиз болуп калды. Айа/ али йәм гәврат ко/ кичине мәеси айнып калды. Туугандары кевей койду /кегенде / чимби/жалганбы/ үндевейле көөм койгомбусунар/ мне бәләә болду. Барып ыстык нандан апке. Ушуну кичинесиде жулуп-жулуп таштанар десе боводу да. Жогоргу Сар тейит/ төмөнгү Сартейит/ ортоңгу Сартейит. Али йәм түшүнүп турат. Таза олтурупусунар. Бүрөү барып дуктурканага укол жасашты. Азыр жазып жататтар/ шол әйрәнди жалаңар. Балдарды кәттәртәм деп гүймөң-гүймөң этип жүрдүм. Жаңгы бала. Ашымжан/ бери кара/ пичи жүн алып келдим эле. Эриши канча дев ататтар го эжем. Арпа/буудай камырым эки жаглы тамырым" эде деп өпкөлөп калат да (мурун жакын жүргөн адамдар нааразылашып кеткен болсо). "Жылт этти/ жылгага түштү" (ийне);

(Акмурзаева Уулжан, 66 жашта, ур. абайтейит)

Жети-Кечүү// Заамин р/ну, Дубава к.

Гажыр/ бүркүт/ кэлгарт// кэл жутчу-ол бир жактарга кетип калып/ эмэл айларыда келет/паранданын акыры да. Алмурут топто болот/ жавайы даракта. Койго кыганды котон// коров дейуиз. Кар үйлөргө тутуу болор эде. Кар үйлөрдү/ күнү эргечек дечэдек. Илгери бизди чалдар Алайдан кегенбиз деп гәуурат эде. Көрпө босо жууркан /кече/ тур дегенди ковогой дечэде. Биздин өтөв өргөв. Жону// жоносу берги/ наргы. Паданар буудайды жеп койуптур. Котоздор Алайда болот дейт. Кече тойго барып келди го. Эли жәш(и) кенсиз го. Кычырат¹. Бир вакта жөнөп калды. Товба. Жәйлоу кегеннен кийин мен пычаңга йәм барбайм. Мен мнени билейин. Булар шашвайт. Өзүң пычып бере гой/айтпай эле кой. Чай ичвейсинерви? Ичвейм. Көнө² чал/ илгерги өткөндү/эскини көнө дейт. Эски кийим босо йәм көнө дейт/көнөрүп каган чал босо йәм көнө чал дейт. Онун бир баласы өпкө кәсәл болуп калды.

Атан төө. Ыргаачысыны майа дейт. Локтон жакшы төө чыгат. Үйүргө жакшы лөктү койот. Көбү буура дейт да. Шәшвэй жатасвы? Дәм алавыз да. Колхозчулар ичвейт/акча жетишвейт/ акча жетишсе го. Сиз ала бериң. Жардамга чакырыптыр. Баланы чакыр дейвиз.

(Досбаев Миңбай, 71 жашта, ур. абайтейит)

Галларал району, Дуулат к.

Экита кызым бар. Экөв йәм турмуш куруп кеткен. Кәттә кызым токуста баласы бар/үчтә неверем менин колумда. Кичкина кызымын төрттә баласы бар,

¹ Качырат

² Кары

Самарканд университетин тамам кылган/ Истори-
йадан дарс берет. Менин атам кэмбагал дыйкан эде.
Мен ата-(а)нанын биринч(и) угул(у) эдим/ менден ки-
чиги алтыта бала эд(е). Он жетинчи жылында бийерде
от көгөрбөдү/ гиа болмоду/ сэнсэр дарйалары куруп
калып/балыктар сасып кетти. "Ташкент барсаң пулуң
нак/ Бухар барсан илим нак/Исар барсаң өлүм ак" деген
жүдә кәсэлчилик болгон/ барган 70 үйдүн бээри өлүп
кеткен.

Он секкизинчи жылында атам өлдү/ кечинде көмдүк
да/ эрте менен көчүп кеттик/ пийада эм беш күн жол
жүрүп /кайра келдик. Мен жетим / чопон болуп жүрдүм.
Мен жууп тез үргөнөр эдем. Битта да сабаттуу адам
жок эде. Жыгырм(а) алтынчы жылы биринчи сэйлоу
богондо мени селсевиттин райиси кылып сайладылар/
райисполкомко вәкил кылып сайладылар.

(Кулматов, ур. абайтейит, 1967-ж. жазылган)

* * *

Илгери кәттәни чоң дечеде /чоң ата/чоң эне дечеде/
эми калып кетти. Илгери жууркан дечеде/энди көрпө
болуп кетти. Отуз бешинчи жылдан кийин көрпө-мөрпө
деп/өзбекчелетип сүйлөп кеткен. Илгери төмөн / жого-
ру ылдыйам дечеде/ бувактары ылдыйларды айтпай
кетти/жогору-пас дейт/Карашакта ылдый иштетилет/
бизде калды. Жапысырааг отур/жапыс кой. Энди тулга
йам жок болду. Энди булгарыны колдо жасаш калды
/талкуга жасач/у/ эде/энди ол ам калды. Илгери таар
дечеде/ энди алача дейвиз. Илгери балдай таттуу дече-
дек. Өзбеке жакын богондон кийин эсэл/эсәлдей ши-
рин ден калдык. Жуда йам йакшы//илгери абдан жак-

шы деп да айтчедек. Олор "бардылар" деп айтылбайт. Дыканчылык кылып кеген. Ом бешимен быйака кош айдап кегем/өгүз менен. Эки өгүз кылывалып /ийри амач менен тириглик кыганбыз. Биерде өгүз минчимес эде /өгүздү отко кошчеде / обол шүдүгүр экчедек / жерди жазда эйдэгән/ анан кийин сепкен урукту / буудай / арпа/тарык/ мэкэйи/пурчак эм эккен/ нокат босо йэм /конок босой ом эккен/ зыгыр эм эккен. Конак мөйдө болот/пурчак кэттэрээк болот/тумалагы нокат/ пурчак сүйрү. Ошо вакта мэкэ кичкине ак мэкэ богон. Жүгөрү бижерде богон эмес. Бээри ләлми¹ болчеде. Тарыкты аш кылып ишчедек. Конакту йэм аш кылыб ишчедек. Алдын кырманга / сокуга салып жәнчип аш кылчедек. Саман / буудай/чар/ жәнчилбай каганыны ыпкын// кыпын. Арпанын кылтыгы-кылтык. Буудайдыкы йэм бар кылтыгы. Шалыны Самаркан жакта эгет/ бижерде бовогон шалы. Күрүчтү базардан сатывалавыс. Бала-чака күрүчтү жевеген/ күрүч аз богон/ илгери аш кыган /мөйдө балдар көп жечү (э)мес эде/ курт деп. Илгери йэм пollow деген. Илгери курмандыка тана² йэм сойгон / кой эм/ эчки йэм сойгон/ алы жетпегени аш кыган.

(Кожомкулов Иннан, 78 жашта, ур. кесек).

Галларал району, Бахмал а/с., Кара-Шакшак к.

– Бизде Эшмәмәт/ Асан базарга барып келдиңби? – дейт.

– Эшмәмәт/Асан базарга барып келдибиң? – дейт
Сопу кышлагындагылар.

¹ Кайракы

² Торпок

– Биз "корук" дейвиз.

– Сопу кышлактагылар "горук" дейт. Атың горукта турабың? – дейт.

Бир котон//топ адам келатат/келе жатат дейвиз. Кутукелер (*Замин р.*) келе жатышаттар дейт. Кутукелер оокат дейт/биз оокат дейвиз/ Кутукелер кой сойвуатат дейт. Сопудагы Кутаалылар "ушундай го" дегенди "ушундай гоң" дейт, эң ахырында -нбаң кошуп эйтишэт/йэш балдары йэм эйтэт.

Чек тамга беш уруудун кичиси. Бешовү талашып чек кыган. Эң кичиси Куталынын чегиге түшкөн/онон Кутаалыга жакын болуп каган. Кышлагынын аты – Карамазар / жолдун үстүдө.

Как деген уруу бар. Авайдын бир шагы. назыр отурукчу болду эл/ илгери эл көчмөнчү богон.

(*Турсунова Санам, 62 жашта, ур. чапантейит*).

* * *

Сүлүктү эң адагы. Биз Өртөбө менен тутумдашабыз. назыр отурукчу болду эл/илгери эл көчмөнчү богон. Савит өкмөтү ташкыл богондо үй салып отурукчу богон / ого чейин басмачылардан качып tow-towлор ашып/ көчүп жүрүшкөн.

– Район кетиппи?

– ha / район кетиптир (-го түшүрүлгөн)

– Ой катып кагыл эй!

Каталак¹ болуп кеген сыйыр.

Эрваалы жерде эр өлвөйт

Бозночтуу жерде бото өлвөйт

---

¹ Сайгактап келген

Андыздуу жерде ат өлвөйт.

Болду о / ич бэлэ жок. Мнени эшиттиңиз? Ырдайчы? Мейли/ мен комуз кагып берейин. Комуз пиче жаман экен/ бовой жатат. Жо богону шу. Жаңа өлсө кен. Эйтиң. Өзүң күлөсүн да. Чалыңыздын эйтиң мынагы. Чыг эшке.

(Умаров Маматмуса, 45 жашта, ур. чапантейит)

**Ташкент обл., Бокө району, Каракойлу ас.,
Ачамайлу к.**

Оно наргы/ үстүдөгү гажары алача¹. Гилемидин гылычы болот/тактасы болот/күзгү болот/шериги болот. Кэттэ кара гажырлар/ ак гажырлар болот. Бир чийэ деген дарак болот/пышкандан кийин жүдө ширин болот. Домбура дейт ону/ чопон чалат. Кызды алып качып кеген эде. Кэмпирди эне дейвиңер? Алганым сизди ага дейт/балдарым сизди тага дейт (*ыр*). Ыйлава балам/ ич нерсе болгон жок/сакайып калдын. Майдын өзүгө чалып туруп куйат. Арыкты бэйлөгөн жерини тогон дейт. Тогоннон чызып агып жатканын анава дейт. Никэлэй заманыда богон. Пиче² гана сызып аккан сууду сыза дейт. Тарвыз бийерде болот/тээми ширин. Депутат сэйлэдик. Шорпосун кэсэгэ куйуп ичевиз.

(ур.тейит (кутуке))

Чымген к.

Кудайархандын убагында кеген экен. Шондон анан нар кайсы жерден качып кеген жери шуйер. Кудайархан мина кыса кылып жэтэр экен. Шунан /анан кий-

---

¹ Терме таар

² Аз

ин кыргыз-казак болуп чавушкан кезде /бала мерген Норузвайды өлтүрүп койгон /ат үстүдөн алып Баванын кунуну бер деп кыргыз-казактын ортосундагы чавушуу болгон/сэбэби Норузвай казактын бир батыры болгон. Энди сиздер бир пас туруп туруңуздар. Биздин эзир жанагы саксандан эшип кеткенибиз болбосо каганыбыз бээрибиз иштейбиз/Караулдук кылавыз. Иштеп атырмаыз. Мен караулмун. Бүткүл катын-бала дебей чыктык. Күн көрүп отурвус. Акчасы кам. Алды элүү сом экен. Биздин көргөн корлук омурлук ошол. Бизде бийерде тойууң улак болот/көкмөр болот. Ат чавушатта. Мен (у) бэдә берип жүгөрдүм. Бу сээм чыкпаган экен. Сен окутуп койгон экенсиң/ күлүп жүгөрдү го. Бузуп айткән эм жүргөн экенсиң го сен. Анын ичкилик экенине гүмөн кылаттар. Балам/бир су апкелчи. Газга жетем деп өрдөктүн путу жарылыптыр. Кандай мөөн жог адамсың. Сенен кәттәләр эме ичтеме кыла алганмес дедим. Ол эм жортеки (сынамакка) айттики. Сәәл ойлоп гәп ургула дедим. Сен сырын билбепсиң/кылмаңыз дели. Тагын апкелдим апамды. Бәләти жерге йәм тура албайт. Гәвуруп пүттүк энди. Ыраңы йәм жәмән боп кетти го. Бөйөн адырда/ыссык// ыстык жүдә болот. Бөй// бөйөн. Өрмөкчү// жөргөлөмүш. Бөй думалак/карасы йәм болог/ көгү йәм болот/ һар кыл болот. Чайан сары болот. Көтүдөгү зәһәрин чәчип жүгөрөт та. Жыланды товук койбойт экен. Бешик тербет//бийе сау.

*(Казакбаев Молло-Таштай, 75 жашта ур. ават,
1968-жылы жазылган)*

Тажикстан кыргыздарынан жазылган материалдар

1. Памир (Мургаб) кыргыздарынын материалдары
2. Жергетал кыргыздарынын материалдары

1. Памир (Мургаб) кыргыздарынын материалдары

Сагыжан

Этэси мурунку антиби-шортин унутуп калып/ чал кайра балык кармовго киришет. Сууга торун салса/ ал торго бир алтын балык түшүп калат. Ол түшкөн балыкты бир өзүнүн тартып алышка күчү жетпейт. Эйлиге барып/олордон жардам сурайт.

Этэң ол сөзүн унутуп/ кайра торун сууга салган эде. Онун торуна алтын балык түштү. Ынабасаң суудун бойуга барып көр деди да/ чал жок болуп кетти. Сагыжан суудун бойуга барып караса/ тордо алтын балык байланып турат экен. Сагыжан чакисин алып колуга/ тордогу балыкты бошотуп жүгөрөтдө/ Сагыжан үйгө келет. Этэң элин алып келип караса тордогу балык жок болуп калат. Этэси балыктын мне болушун сурады.

Сагыжан энесинин айткен сөздөрүнүн бардыгын аткарат. Хан вазирин чакырып/ ого тапшырма берет. Хан Сагыжандын уурдагандыгын бүт мойнуна салат. Эки жолдош жолдо келе жатып/ аттарын отко койушат. Сагыжандын тизесине башын койуп уктап калат. Самандыр менен Сагыжан хандын кызын алып келишет. Хан Сагыжанга кызын бермекчи болот. Кырк күн ойун тогуз күн тойун берип Сагыжанга үйлөндүрөт.

Жигит

Мурунку өткөн заманда бир жигит эйэл алат. Ол эйэлин алганы вактысында бир топ талаш-тартыш полот. Ол алуучу эйэли акылды полот. Ол чатак-талашты билүү үчүн экэ-үкө чогулат. Эйэлдин чэтэгигэ Досназар деген кадырды эдэм дэ келет. Олордун чэтэги сүйүү жөнүндө болдулар.

Өгүз-агыл/ Кызылгыр
Көрүнгөн тоwdун аскасы.
Көзганасин ичин жайнатып/
Беш көкил кыздын нускасы.
Ак-Жылга менен Бел-Алма
Эжиреп жарым гелди деп
Алдамчы тилин сен элмэ.
Ак шэй көйнөк тургэлдэ
Ак чыттан көйнөк кийбесем
Алгалым өзүң тургэлдэ
Эр кимге көңүл ийбесмин.
Пелеске күлүк пэйлэткэн
Бедени гүлүн чэйнэткэн
Жонозго күлүк пэйлэткэн
Жоностун чөбүн чэйнэткэн
Жосундуw өткөн пай атам.

(Кыргыз диалектол. очерки, 229-233 б.)

Мургаб району, Каракөл а/с., Каракөл к.

Мунда гыдырша/ кыпчак/ көп найман. Санат уруwлар тейит/ кесек/ найман/ кыпчак полот. Бир кэлэ куйкалап жатканы. Силер билесиңер/ ойлон. Шундай

болсо керек чагымда (менимче). О жылы райис келген. Сизден мен өткүр эдем. Шундай өтөм дөвөң дүнүйөдөн. Чалап кыл десе койук (коюу) бердиң го. Мәси түгөп калган. Ама чайкана кэм экен. Мен ичишке ынаваймын. Тагы чай кылың ичеведе. Бир ишти кичигиден иришиң. Өзүнү коватып (кубантып) жакшы жүрөт экен. Эртегече ушундасыз. Ол кадымдын (илгертеден) бери вар. Онон башка сонун гәп жок. Эки жыл-үч жыл волдугочу. Арыгыны багавыз/семизини беревиз. Сав эле кыргызы шончо бар веке? Шуйакта бинә волгон. Куда омур берсе жәшәйсин/балам. О киши же бир кэм токсондо/ же эки кэм токсондо/ ама бизден өөдө сүйлөйт. Онун канча пәркы вар/качкы ат/ тепки ат/ сүскү бука экен. Каваган ит. Малды аркандашып койуптурлар. Сарколдун эли питинә¹ волот. Олор алы жетсе эле питинәчилик кылат. Ширеткен жери апчики² экен/ сынып кетти. Жаш менен кепшерлерсе³ да волот. Жөңкү⁴ бала. Сен эмне/ гелделең⁵ эле туруп алыпсың. Качкы жылкыга башына токмок бәйләйт. Палаз/ чалар/таар/ алайчы чадар деп койот. Мен мурда мургапчымын. Бозо ичевисиңер? Түв эле ичпейм. Мен да козгололу отурам. Ол баспайт экен тым эле. Чокума-чоку кыдырып келди. Анову чулукта турат дейт. Ол өзү әйтив ататкочу. Онон бери иштеп жататкочу. Наргы айал пул салгалы туравы. О кишинин тилиге түшүнө алдбадым.

(Кожжакматов Чыды, 75 жашта, ур.найман)

---

¹ Ичи тар, көрө албоочулук

² Жараксыз, мажес

³ Данакерлөө

⁴ Тукуму аз, уругу аз

⁵ Туура (сыннан)

Кара-Көл а/с., Кызыл-Чекарачы к.

Кашкарысы var/ тажиги var. Менин келгениме кыр жыл болду. Кыр жашка барганда мээ бир толот/ онон бөксөрүп кетет тейт. Менин көзүм азис¹. Ол эм менин күйөw балам. А / арвай уруп кой/ он койун бөлдүрүп жүрөт дейт Сарколчу бай болгон. Эйрэн-сүт үзүлбөгөн. Дэнди кэм жөп/ курут ичип жүргөн. Бирден-экиден аты волот эде. Эр сайышка шо чыкты. Туурадан эле бүрөw келди. Көкүрөктөрүнө шырдак-тердик тартат экен. Онун урувуну нойгут полот экен. Энчи-гуйу менен келет экен. Оударышмак болуп жүрдү. Омуруңарга береке берсин. Чөлдө бир кызым бар. Ол эми алтымыш ашып кетти. Пор-Дөвө бардым. Мына кемпир барам деп о йам эргешкен² турат. Бажырайып помго³ окшоп отурабыз. Сен барып келсең хайыр. Эмгеги деп сыйласа хайыр⁴. Сиздер жакта болот эде. Биздики жаңгыдай кылып көчүрүп жүгөрөт. Пәтпәры⁵ волду эде. Күн отуруштан⁶ келди. Жүгүрүк⁷ аттар. Ого бир бээ койгон экен/ үстүгө нәәти⁸ жаап.

(Орозов Турду, 91 жашта, ур. тейит, 1962-жылы жазылган).

---

¹ Сокур

² Эрегишкен

³ Үкүнүн бир түрү

⁴ «Кайыр» деген сөз -са деген шарттуу ыңгайдын формасынан кийин айтылып өтө күмөндүү маанини билдирет

⁵ Кара ашы

⁶ Күн батыш

⁷ Күлүк

⁸ Нооту, бекасам чапан

Токтомуш к.

Конорго ыргып чыккалы волду. Мурда келген-синби? Суздун бойу кыштовуз. Кийиктин кэллэсини жейстерви? Бу шундай салт эде. Элиг бешинчи жылга-че волот эде. Былтыры бердик гөшкө. Жүрөгү сак (соо) беде? Салаалап терлеп турат. Сатывалды келе веке? Эскиче жууркан дейт эде/ азыр гөрпө дейт.

Котоз (топоз). Ким алды мээрэни? (байге). Элдин как ортосудан чыгат. Тиктеп тураттар. Карал¹. Суwлу улуwлатып² келейинби? Чөw бөрү³. Эл вадыйе жервайы. Кирлөөч⁴. Адам үшү кеткенде үшкүрөт. Ол эйткэниң тууры. Ке маңа вер/ мен чаки⁵ менен саздайын. Менин магдырым⁶ жок. Ойпут⁷ жер. Оwкатка хованы⁸ жок. Ол Мургаб кетет. Азыр биздин чоковузга⁹ тийди. Улуктун башы көпүрүк болсо/ аттап өтпө (макал). Чок сакал/ эриндеги кичине сакал. Мүрү-ийин/туура тээк-акырек. Чыккан тов бийик болсо/ аткан ташың узак түшөт. Согушта далай жигиттер бэдэрэк болуп кетигочу.

(ур. тейит, 1961-жылы жазылган).

---

¹ Маара, чек

² Көбөйтүү, чоңойтуу

³ Чөө

⁴ Шейшеп

⁵ Маки

⁶ Күч, ал, кубат

⁷ Ойдуң

⁸ Пайдасы

⁹ Чоку

Баш-Гүмбөз к.

Котоз¹ айдап келет. Ыскатта бээ берет эде. Муну әйләмә казык дейвиз. Куруван айтта бирини-бири кычырат²/ биз оларду/ олар бизди. Жәйлөwго" – жазында чыктык дейвиз. Әсәлдин дәәми тәтти/ ширин болот. Терлик эң астыда/ онон кийин шырдак/ онон кийин шәлчә/ онон кийин дикәкә токулат. Сөздүн туурусун сүйлө. Башына айалдар ороп жүргөн ак чүпүрөктү кәләк дейт. Үйдө ич ким жог экен. Нинеге келдин? Өмүрүң узун болсун// босун/ балам! Пут оrow деп койовуз/ ону мәстинин же өтүктүн ичинен оройт. Жынжырдан bow кылдык. Бүгүн шаарга баравысың же жокпу? Кат жазып жүгөрдүм. Энем барып калсалар/ ич ким жог экен. Кәәр деген сары эмес/ же күрөң эмес/ орто жолдо турган түс болот. Кадим чоң ырчылар ушундай ырларды әйтәт эде. Кыштан кийин бәәр келет/ онон кийин жаз келет/ жаздан кийин күз келет. Үйгө киши келсе//кесе төшөк сал/же жай сал деп әйтәвиз. Тойдо күйөw жолдош болуп эки бала ырдап келет. Анан тогуз тавак келет... Эң кичиги балдыз тавак. Кыздын әнеси сары пай³ кылат/ шону менен пүтөт.

---

¹ Топоз

² Чакырат

³ Кийит

2. Жерге-Тал кыргыздарынын материалдары

Жерге-Тал району, Жерге-Тал к.

Үстүгө кийиз жават. Атырафыда чийи болот/ уугу болот/ кереге болот/ керегенин башыга бэйлэйсиз. Кыргыз үйдүкү да шулар. Керегени нар бир көзү тогуздан болот. Ону мөйдөй жөйт. Тайар/ көктөлгөн. Төрт канат болот. Тасма менен көктөйт. Алтымыш баш үй болот/ нар башыга биттөден уук кетет. Онон эм кэттө болот. Өргөө болот эде. Өргөө онон кичине болот/ кырг баштан/ кырг беш башка дере. Онун үстүгө кыз/ күйөш чыгып алып/ башын чыгарып турат. Өргөнүн кийизи/ үстүдөгү кийиздер ак болот. Кереге жабылганы тутууда. Үчөш болот/ ууктагы экөш делвир/ түндүгүдөгү түндүк жавы бүрөшлө.

Туурдук// тутуш экөш бир да. Жасы бөш/ керегени тартат/ ичиде болот. Чалманы керегени башыга чалат/ ууктарды бөйлөйт/ уук тизме дейттер дейбис. Кэттө шамалда бөйлөп төштөйттөр. Басырык түндүктүн аркасыга бөйлөп төштөйт. Жел бөш үйдүн ичиде болот/ ичиден түндүкө бөйлөйт. Овол кырчов дейт/ тегеренип бөйлөйт. Чамгарак¹. Шыргый бакан болот. Ол түндүктү көтөрүш үчүн. Чийге ар кыл кылып жүннөн чоройт². Гилем өзү болот. Бадам бардыр сиздерде/ шонун мөйдөсидән болот. Ону эшик дейт. Эргөчөк жыгаштан талдан болот/ол. Керегенин сыңары да пахтадан болсо дарваза. Эргөчөктин ордуга дарваза кылаттар.

(Кайназаров Касым, 7/ жашта, ур. кыпчак)

¹ Түндүктүн жыгачтары

² Оройт

Тегирменге ун тартаттар. Жууруп камыр кылаттар. Күн алыстап ысык суу менен тырмап тураттар. Энди бээри тери аш жеди дең. Онон суук сууга жуваттар. Онон аш пычаг менен кыраттар. Оңдойттор. Пычактар да тон кылаттар. Бийакта раң бервейттер. Шым эм кылаттар. Хары чалдар кийеттер. Ичиг-постудан тышыга гэдәмэдән каптайттар/ ону ичиг дейт. Кэттә серкелердин терисиден меш болот. Кымыс кыла турганы ыстайттар. Түтүн менен ыстайттар. Таза келтирип ыстайттар. Кыздар суусар телпек кийеттер. Бизде эркеги йәм кызы йәм кийвейттер. Топ койовулар Биртке камыр кылып жавалвай... Энди ки булар болдулар. Баштык болот./ курактан/ териден болот/ күзгү салаттар/ упа салаттар. Биз олорду жолдовойбуз. Жувалдыз мындай зор болот. Каптын оозун тигеттер. Колхоз тәшкәл болголу бери чопон менен өтгү. Жаңы асый. Мурун эм пычат эделер/ урушкаак болсолор. Бул ахта ат экен деп койот эделер. Байталга кошсо айгыр дейт эделер.

(Суранов Ширин, 72 жашта, ур. кыпчак, 1967-ж. жазылган.)

Домбурачы а/с., Кашат к.

Өзүнү тууган әйәлди эне ле дейт. Энемдин энесин тайэне. Чоң энеси тирик болсо эже дейт. Мусурман бекен имне? һә/ келишипсиң дә. Бистин урувувусту гыдырша дейт. Эски аксакалдар көңүлгө алвайт экенбис. Шонон кеген шол эм гыдыршанын бир уругудан келип токтоп калгандар. Эли жээндери бар. Каттавайттар. Бөлүнүп-бөлүнүп кеде береткендер. Эч кылым адам

өтүп кетиптир. Ол уруктар нич вакта жогдобойт. Эриг-беген адам да шу? Гарынын атравы эсли кыргыз жери богон. Бир аксакал бар/ партылдап сүйлөгөн. Жазы мал жэйлолотуп кайтып/ күз болду түшүп кетип жүргөн жэйлэр да. Кимиси чачи өссө келет/ алаберебиз. Шондо кирип партылдап сүйлөй бергиле. Кичине гана чилэтир/ towдон отун гулатыр (табышмак устара менен чач). Колко сугурдун баласыны айтат. Терме гүw дейт ону. Чалып чертиш кэм богон. Черте беретделер. Кепкин менен аш дэмдэйт. Чэли-кемпир ичевиз.

(Мусаев Абдыжапар, 52 жашта, ур. гыдырша, 1967-ж. жазылган).

Домбурачы а/с., Кичи-Карамык к.

Биздердин жэйлов мына шу дэрэнин башы. Жэйлөwdун башы Шумкар tow/ онун асты/ коносу¹ саз. Онон Көл/ оно кесе Ордолу/ онон кесе Тоголок-Дөвө/ онон кесе Дектир-Түз жер бар. Мурун деген жэйлөw бар. Коночосу айтилвэйт. Мык кэттэ падыша экен. Мыктын доууру. Ич жерде Мыктын арыгы/ Мыктын кэнэли девеген жер жок. Пийада барам мен өзүм дәле. Бийер кичине дэрэ/ ол эми кең дэрэ дә. Мыктын коргоннун нар тэрэви эки жүз/ үч жүз метир чыгат ко. Пахсанын туурасы омбеш метир чыгат. Жэйлөwdүн башыдан Сарыг-Ойго алып кеген экен суwду. Шу увака калган жерлер да булар.

(Үсөнөв Сайид, 60 жашта, ур. каңды, 1967-ж. жазылган).

---

¹ Конушу

Домбурачы а/с., Сары-Ой к.

Бизде торпок дейттер, һәммәсин жонунан уй деп койовус. Бирде-жарым болсо сыйыр/ эркегин өгүз. Гунажын. Уйларды кайтарып кетти. Уй кайтарган адамды падачы//уй багар/ койчуман келиптир. Арда торпок дегени/ быйыл энеси тууган экинчи жылы энесин ээләп жүргөнүнү. Кой эки жәштә туват. Мына шолорду жүсак дейт. Эркегини шишек. Тохту бир жәш кичигини. Эркеги болсо шишек деп койот. Болсо жәйин таап кетет. Зор койлорду соолук кой деп койот. Кочкор. Козу экен деп кичигини әйтәт. Пыштасында бышыр/ гунанында куурат/асыйында асыра дейт. Кандай чаап пайге алат Чәрс¹ жылкы экен. Тевәәк жылкы экен. Чам алган² коркконунан. Наргы аттан жарда³ кылып тиштейт та.

(Атанбаев Муратбек, 80 жашта, ур. гыдырша, 1967-жылы жазылган).

Жаңы-Базар а/с., Кашка-Терек к.

Олор эле билвейт урувуну. Бизде бәриле кесектер. Кесек түвү гыдыршага кошулат. Жоо кесеке кошулавыз. Бул ич кимге кошулбайт. Бостон/чегитир/кесек. Булар можур болуп кеткен. Шулардын ичинле чооктор гана Актачыларга кошулат. Биз тажик аралаш болуп каганбыз. Ол вакта мындай үйлөр жог эде. Жәйлоу барганда кыргыз үйлөрдө жәшәйт. Эшек минип мен жәни-шәәр кете бердим.

¹ Чалпоо

² Үркүнчөк

³ Кызганып

Илгери актачы/ кесек болуп улак тартат эделер. Бу чапкылашканды көрүң/ бу тартышканды көрүң. Улакта кэттэ серке сойот/торпок сойот. Пэттэсини куваты барлар көп-көвлө койот. Илгери пэйгэсиге ат койот эделер/ төө койот эделер. Тапканыны койуп жүрдүлөр. Биз улагле дейт. Олор жетишбеген калхостор болгон.

(Закиров Кыйамидин, 69 жашта, ур. кесек.)

Лакшы а/с., Кара-Кенже к.

Чог эне/ чоң эне. Чоң атасынын кэмпири эйтэт. Жэш балдардын кэттэрэги чоң энесин кэмпири эне дейт. Невереси болсо зор энесин чоко деп койот. Чоко дегени кэттэ эне дегени. Тайка/ тага деп эйтэт. Энеси менен бир тууганды тэйкэ дейт. Мындайрак журтуну тага дейт. Тэйкэсин кебүрөөлөр тага деп койоттор. Өзүдөн улукту экэ дейт. Ава деп жаны гөптэй. Өзүдөн кичик үкэси. Ата/ өз атасын эйтэт. Чоң атасы тирик болсо атасын ава дейт. Ава (аз)// экэ экөw бир окшош эле. Улук болсо эже дейт/ кичик болсо карындаш дейт. Лекин бир кыргыз эжесин апа деп эм эйтэт. Апа деп тажикти туурап эйтэт. Тайэже деп жанги энеси менен бир тууганды кай эжеси болсун/ кай сиңдиси болсун тайже дейт. Энесини энесин тайэне дейт.

Ушул үчөwү бир атадан экен. Үчөwүнүн атасы Аскулу дейт экен. Үч уул бөлүнүп жэй салат экен. Илгертен бери жеривизди бөлүп берген һөммө-жогуну. Олорду эйтсэм эмеси/ биринчиси кэлдэр дейт. Дагы энди жүйүр баш дейт бир уруузду. Кулмат дейт уруузду/ Сарыке мына ушулар Каракенжеден тараган. Аталарынын атын эйтиш керек эде. Башка оягагы гыдырша. Шунда каган үч кышлак бирвиз. Аскулу шу бостондун чоң ба-

ласы. Мурунгу увактан назыргы увак жакшы берет эде. Төрт кырлу будай болот эде/ нар ким өз кожэйини менен иштейт эде. Ол башкаси эйлэнэ берет эде. Пал дейт бир өгүз. Өзүнү үйрөтүп койот эде да. Бир путу менен эйлэнэ берет. Гэлэгов дейт эде. Тайар кыганнан кийин сүдүрөп келип тәштәйт. Майкан кылаттар ону. Будайды чигингэге сүдүрөп келет. Овактагылар энди кыйынчылык эде.

Хэр ырларды ырдайт ки/үнлөрү шунча. Жакшына көрөт. Ол эм деле ондугочу. Акмат/ сен эртең басар барабысың? Жерге-Талчы балдарды көп тааный бербейм. Как отун жыйаттар. О жерде эделер. Көргөн эместер. Малдан бәштә йәм/ оно йәм/ онтә бир хылды жыйырма тә йәм бар. Эгерде өзүндү эр билсен/ бирөвдү шер бил (макал). Осол болду. Бийно ичип/ жаман болголу болдум.

Эх/ мен бүгүн кайдан келгендеймин. Маңа үйдөн акча келди. Тууганыбыз кеген эде. Уш кетип калат. Фәриде кылчаң ал. Анан өкөвдүн путуну бастыраттар.

Ушар эмес. Эндеше кылба. Үйгөчө барам. Айылгача жөнөдүлөр. Олордун үчүсү окуйт. Экиси келди. Эси неп жатам.

Зубала очоко жапкалы/ тоголок/ тоголок-тоголок кылып жасаганы зубала дейттер. Очоко жапып кызарып пышырып жейттер. Сууду нандын үстүгө куйаттар. Бикир урушгаак киши. Отун кескели жүгөрдү. Агай сабакты бүткөлү болдуңбу? Полоттун майышканы/ сынганы. Жүрмөл ат экен. Колуң жетпегенге колтугуң чозбо (макал). Чакан экен ыргып өтгү. Жоргонун катык тегиз кеткенин сылжып калды дейбиз. Жүдө аттын жоргосу/ күлүгү улак болгондо бызгып калат. Чайан чакса/ ийигип киши өлөт. Өгүс сүсөк эде/ муну улам куват/ өңү

саргыч болуп кетиптир. Сүү бүгүн көкмөл болуп каптыр. Көзгө кирип кеткели болгон экен. Өлгөлү болгон экен.. Карама карды бардым.

Эштектин хэлэлү/ гөшү хэр эле. Отунду кестирип койгом/ лекин түшүрүөдүк. Кече сен эйттиң ки/ бүгүн келем деп.

Кошой к.

Апендини уйуну сатканы

– Бир күнү Апенди/ уйуну сатыш үчүн базарга барат/ анткени уйу жаман адаттуу болот. Сааганда тепч(ү) экен. Сүтү да жок/ саадырбайт экен.

– Базарга баргандан кийин/ Апенди далдал ынатчуга:

– Менин уйумду сатууга жардам бсрер бекенсин?/ деди.

Далдал ынатчу адам элге кайрылып/ мындай деп кыйкырды:

– Бул жакшы уй бир челек сүт берет/ жоош/ артынан келсең йэм теппейт. Эрте бооз/ адамды сүзвөйт/деп мактаганда Апенди:

– Хай/ менин уйум бир челек сүт берсе/ эрте бооз болсо/ мындай жакшы уйду неге сатам. Жок/ сатпайм/ деп уйуну кайра үйгө жетелеп кеткен экен.

* * *

Апенди бир күнү тегирменге барат. Кап аппарат. Барса/ Хумарчылар хумар ойноп жаткан экен. Апенди йам хумар ойноп/ эгинин/ уткуруп жүгөрөт. Кайтып үйгө келгенде катыны:

– Кана эгиниң? – дейт.

Ондо/ Апенди:

Чаң болду/ гарт болду/жок болду – дейт.

Ондо катыны:

– Ээ / кудаы урган апенди/ эмесе эгин салган кабың кана? – дейт.

Апенди:

– Оны галасыга бердим/галасычы? – дейт да кутулуп кетет.

Байдын чарык атканы

Бир бай өрдөк уулап/ суу бойуга барат. Барып чарыгыны чечип/ белиге кыстарат. Онон өрдөк издеп суу бойлоп жөнөйт. Бир жерге барып суудан өтмөк болуп ыргыйт (секирет). Ыргыганда белидеги чарыгынан бири сууга түшүп кетет. Ону/ өзү сезбейт. Нарыраак барып кайрылып караса/ сууда сопондоп бир нерсе агып баратат. Ону өрдөк экен деп бай аткылап отурат. Эки атат/ үч атат/ өлбөйт. "Кандай бул өлбөгөн өрдөк экен"/– деп бай тан калат. Бир жерде аралдан чарыгы чыгат. Өтүп барып караса/ тыт-быт болуп калган өзүнүн чарыгы экенен...

(Жерге-Талдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары, 247-6.)

Исфара району, Шахра а/с., Матпари к.

Дэроуле базар эм келип калат. Мэ/алың. Пайпагың эшикте. Ана/ чырактай болуп жанып турат. Жүдө пышык/ ийлөвөйт. Аркасыга таңыперсе көтөрөт экен. Барвы чэйин/ чэй болсо куйпер. Эйт десенис дик¹ турса

---

¹ Тик

йие. Узун арканга аркандап койот. Мен сыйыр багыч эле чөрчөйм. Муну йам окутасыңбы? Кыздардан уйалам дейт. Хар ырайондан кеген өзүнүзгө тайын. Жетимиш/ сәксән та. Овал башыдан мен өзүм сәксән жетиге кирем. Элликтен жокор жагын эйтип бере верем/ жәшини өздөрү эйтип берет. Элиги балага коншу. Мәтпәри/ Дәнәхол экөw бир кашлык/ һар жака чәчилип кеткен. Кыргыз үйдө йәм жүргөмбүс/ кийизден болот. Чэй дәмдәп келгиле. Жәшибис жүдә өдө кетип калды. Менен кәттә чал жок. Токсон төрткө кирген дешет. Он беш жылдан бери көрвөйм. Кәлкозду ишиде жүрүп көгөрүп келейатавыс. Суwга баштап/ чөлгө баштап/ малын отко әйдәп/ жәйлөwгө әйдәп/ бир жагыга илешип турасыс та. Бис көргөн менен кандай болуп калды билвейбис. Биздин баваларычыс тиккен. Нандан алың. Кечеси йәм жазасыз.

(Нурматов Нурдин, 87 жашта, ур. ават)

Канибадам району, Лахути а/с., Жигдали (Көчөк) к.

Котондогу койлор үркүп чыгат. Алдыңкы пугу/ кийинги пугу. Кийинги пугуну йәм кошуп бәйлә. Чалканча жатты. Мүк (бүк) түшүп отурат. Тур/ жаның менен (кырыңан) жат. Чөккәләп (чөгөлөп) отур. Мүрү (адамдын ийини)/ Киптиңе (жонуңа) ал. Бир кәп суw ал (бир ууч). Кәптәвич (кош ууч). Гарыш. Көк-Жаңгакта кылдычы кылды го паданын гөшүнү. Жүдө узаг экен, кайеткече? Апреч. Жүдө элипте-сатандар барган. Аш жев отуруп ойетте окуду. О бир кечеси жүктөдүк эде. Ахырында Бостон турат. Бир хыл адам кыла турган иши жок. Әжесини көргөлү барат. Шаарга көп бараттар. Жүндү көтөрүү алыптырлар. Жүндү алаттар экен.

Жазың-кышың ушундай эшекти имип бардык. Коон, тармыс соймокчу болсо довра лэгэнди алып ке дейт/лэгэндин эң зору. Кече канча тердилер? Талашың атат эделер.

Гэвурганда ала бересин. Алайлы имне кыласын? Муну нимне кылавыс? Ондогу адамдар дэлини тешвестин тэштэйт экен. Иштемени көрвөсүн деп тешет экен. Мана берин Чонтойуга саган. Өкөвү ошойеттен түшкөн. Ого йэм адам үргөнөт экен да. Келеттер да назыр. Мен таар согойун да. Огоче үргөнөт. Жогору өт. Кечетен бери икэлэрин койвойт. Бизди кычырың (чакырып) отурат та. Качан киресис? Өзүн эрге сатып жүгөрдүк. Коногуңарга баргыла деп жөнөтүп жүгөрдү. Айалдар тойканадале кала берет. Ушуйттик элемин. Эллик жети. Бос-Тумшука барганда бир ийлэдим.

(Жолдуев Ысак, 63 жашта, ур. чапкындык)

Казакстан кыргыздарынан жазылган материалдар¹

Түштүк Казакстан обл., Сарыагач р/ну.

Урувсу кушчу / саватар, кушчу. Жашыңызда атавыс өлүп калган//каган. Муногу айагы жок. Түшкөдөв келем. Келатыр балам. Эки балам үйленген. Далага чыгып кеткен жок. Постондуктан келген. Баймактын/Маймактын/ бер жагын Күркүрөө дейт/тагаларым ошоейерде. Ошойака барайык десем эжем болвойт. Саватар бистин эливис/элди таппай жүрөмүс. Башкур деп ууктун

---

¹ Н. Бейшекеев чогулткан материалдардан адынды.

билегинен тартар эди. Кышта соны менен отура берер эди. Өзүүүстүн кыргызчага шакек дейт/казакча жүстүк. Суудун кулагын ачытыңармы? Энди чыгываткандары йэм бар. Суудун кайака кеткенин билвей калат экен. Бир жерден бир жерге ошшуп келсеңис. Үлкенин бостек дейт. Ширин жеңем менен оногу тууган го. Олор кандай кылып сүйлөйт? Менин өзүмдүн үкем. Биз сөзүүс кыргызча кетип барайтыры. Баары бошоп туру. Иштеп келейатырым. Бир жылаган.

(Бегалиева Карачач, ур. кушчу, 65 жашта)

* * *

Майда уруу көп/ балам. Кушчудан богон менен кэм /моңол да бар. Ондон кийин шекер дейвис. Ойактан кеген. Бары сууу товодон түшөт та. Ол бисте болгон жок. Наамын эшитевис. Ону секилчек деп койот. Ондокко бизде болвойт. Систи күтүүотуру. Күркүрөүдө иним бар. Ошону чалараак ырдапмын. Көчөнүн ада болгон жеринде. Сээл-пээл билемин кол койушту. Айагым жарым/үкем/панжасы жок.

Биринчи тилек тилеңер
Бир кудайга жаспаска.
Экинчи тилек тилеңер
Энеден жетим калбаска.
Үчүнчү тилек тилеңер
Үшкүрүп жөө баспаска.
Төртүнчү тилек тилеңер
Төрөң тактан тайбаска.
Бешинчи тилек тилеңер
Беш увак намас жаспаска.

Алтынчы тилек тилеңер
Атадан жетим калбаска.
Жетинчи тилек тилеңер
Жети кары бөс кийип
Жер кучактап калбаска.
Сегизинчи тилек тилеңер
Сексенден жылкы айдарга.
Тогузунчу тилек тилеңер
Токсондон кулун байларга.
Онунчу тилек тилеңер
Оң коькордон ойдуруп
Сыр кесеге куйдуруп
Сан жигитке сундуруп
Жигиттер ушундай тилек тилеңер.

* * *

Бата берүү

/Жарамазан айткандан кийин айтылчу бата/

Эй балалар/балалар
Байга бата бериндер
Байдын көөнү жай босун
Айдаганың кой болсун
Балдарыңдын мингени
Кара жорго тай болсун
Жорголотуп кеткенде
Бир тамыры сурасын
Сураса да бервесин
Теңирим берген дөвлөттү
Тепкилесе кетпесин

Кудайым берген дөвлөттү
Кубаласа кетпесин.
Кас санаган душманың
Ниетине жетпесин.

(Ырсалиев Шертай, ур. аксокой, 60 жашта)

Жамбул обл., Луговой р/ну

Миллетим кыргыз. Мен кыйла жерди кыдырып келейатырмын. Ай Токтобүбү/көрпөчөнү аперчи. Эки короо койдун ээси экен деит. Кыргыз тоону ээлеп калган. Бийдай айдайт. Бистин жерде беде айдавайт. Быйыл кетевис деп турвус. Мен тартып койгонмун жатыр көктөмдөн бери. Бүгүн жети машине баратыр тоого. Тэтти/чай бар. Карагым келвей туру. Суук түшүп келайтат. Мурунку көөн тилде пистешке дейт го. Силердин муштумуңар үлкен болсо мени чаап алгансыңар/менин муштумум үлкен болсо/мен силерди чаап алгам илгерки уакта. Дэути¹. Айланып учуп жүрү. Мени тындырбаган ошо болуп туру. Ошо багыватыр. Кумга айдаган тур. Ожов² бар. Жувчу ошонну адемдеп³ /анан барат экен.

(Жаналы, ур. черик).

Мерке району

Ал сени апкеткели келген гой. Сол аргындын колуна түсүп кетет экен. Кайта түсүргөн уакта. Жанадан өтүп келди. Энди кайтемис? Атып түсүр. Сондо энди не

---

¹ Жаа

² Чөмүч

³ Тазалап, жакшылап

кыламыс? Кол шатыр деп жата берет. Того качып чыгат. Кожолук мал көп олардо. Адам жаксылык истейми? Көп жаксы билвейм. Ана бир чал айтывотуру. Мүнөгү бала айтып туру/бийердеги сөсүстү айтывотурум го. Анаву. Балга терезеде тур. Кәрийэләрдин айтууу. Чакпак// серенке. Сол бала бир осындай жолдо торпок менен жарышып келатыр дейт. Кемпирине барып түскөн экен. Кеген увакта чакыра кетипти. Касында канча бала бар? Байтик улукту калай кып түсүрөрүн билвейт. Кечи улук келип түсет. Үсөңгү бов. Сывыраганда олар билди. Же өлү экенин /же тири экенин билмей каган дейт. Сону көрөйүн деп устап отурган экен. Элдин ишинде сэлэмдесип калган экен. Кыргызты чауу алды дейт. Онун бери жаман сөз. Бузов// торпок//тана/бувра/түйе/бийе. Экөүс каргып¹ атка миндик.

(Токтомушов Наурзбай, ур. кушчу, 45 жашта)

Алмата обл., Кеген р/ну, Кичи-Жаланаш с.

Орун жок болуп калды биз эмне кылабыз. Зууркандын Шекер деген энеси вар. Энесинин артынан издеп парды. Мурунку байы да ушуерде. Ажерден бир бугуну жаралап жиберет. Байакы жараланган бугунун изин кууп парса /бир кызга кез болуп калат. Кызды үйүнө апкелет. Үйүнө апкелгенден кийин муну өкөөң бирөөн алгыла десе/ талаадан таап алган кызалакты албайбыз деп текевер кылат. Муну Мурзакулунун /Алсейит /Тынымсейит деген эки уулу волот. Алсейиттин айалы жөнүрөөк киши экен. Муну Алсейитке алперели дейт/ Арык деген аксакалы. Ушуну менен Алсейитке алпе-

---

¹ Секирип, ылдам

рет. Алпергенден кийин талгак болот. Талгак болгондо аңдын сүтүнө талгак болот. Жанакы Асамуза менен Карамурза аң атып калса/ төшүн /желинин бузбай апкелип перер бекен дейт. Кечегүнкү өзүүз талаадан таап келген кызалак бизден төш жемек болгон экен деп дагы текевер кылат бул өкөө. Анан Арык ата аңга чыга турган болуп атса / талгак болгон айал Арык атанын кемпирине айтат: Арык ата аң атса /төшү менен желинин бузбай апкелип берер бекен дейт. Кемпир Арыкка айтса /балам кудайдан тилеп турсун мен да кудайдан тилейин. Эгер аң атып калсам/кантип мен алакандай төшүн айайын дейт. Төштү байбичесинен берип жиберип /акырын барып шыкалап акмалап тур эмне жосун кылар экен дейт. Төштү керегеге илип алып ээмп тур экен имиш. Эки уурутунан эки муштумдай көбүк чыгып / чекесинен тер чыгат. Арык атага укумуңан тукумуна жамандык көрбө деп бата бериптир. Ал айал Жамангул/ Бапа деген эки бала тууйт. Жамангулдан беш уул туулат. Бапавыз тесксийде/ Барскондун өзүндө. Жамангулдун тукум күңгөй тескейде. Тукуму өскөлөндүү. Бул балдарды тууган айалдын мүйүздүү байбиченин балдары дейт. Арындын тоосундагы Ала-Мышыктын тоосунан от күйүп турат экен.

(Субанов Моңош, ур., такабай (бугу), 79 жашта)

Актөбө обл., Журун р/ну, Шиликти көл с.

Үлкөн атамыз Ак киси болот. Ак кисинин баласы Байымбет полот/сосун Кара волот/ Ботантай волот/ Атантай. Байбишенин төрт баласы / О эки токалдан экөө экен/ одон эркек бала жок. Ал энди тата менен Барактын экеси Өңкөй/ Кушчу дейт экен. Бул жерде да үш

арыс кыргызбыз: тата/ барак/ эстек. Чала казактарда да осылай. Мурун тытырап аз-аздан көчүп жүргөн. Кейин осы жерди алып жерлегенивизге жүз жылдан асып кетти. Мени Эмбинин Кула-Назардын жылгасында туыган экен. Ссндердин отурган жериңердин атагын не дейди. Кыргыздын ултанды¹ жери осы. Ойакта болганыбыз жок. Билимиң жок болгасын нени сурайсын. Бул жерде да туысын ким кыргызбысын/казакпысын деп сурап жазат көп! Энди тамактарыңдарды ишиндер энди! Ону биз кайдан билейик. Үлкейген эйэл истеп кетти. Саркытын² ишкен кайнага эде. Ойакта не деген мен түйе бийе устаган адамдар көп.

(Элибаева Калла, ур.барак, 80 жашта).

Шиликти көл с.

Өзүмдүн кызымдын кызы немерем. Чалкар ауданында кызметте. Бала-шакасы эйэли вар. Жумус истейтин ал жок. Те кемпир өкөүмүз турумуз. Күйөүдөн мал алар эди. Бир неше жыл өткүзүп берер эди. Казактын да кыргыздын да салты вир/айырмашылыг жок. Мал сой-ады/эл шакырады. Онун үлкен экеси. Кисилерден катып жаткан сарыктан берши. Мен козгалмайм. Бурынгынын сөзү бар гой. Күйөү сыйыр багады. Нагаштын³ аты ким? Биздин билетин жеримиз осы. Содан былай шыгып алгасын райисполкомго айтыпты.

Осындай-осындай шамалы⁴ түсүнүгү бар адам менен сүйлөспөсөңер. Биздин сүйегимиз кыргызбыз гой!

---

¹ Көпчүлүктүү, басымдуу

² Кешик

³ Тайы, таяке

⁴ Бир аз, кичине

Ода жөндү билелмайды. Кыйсайып жатыр эдим. Менин устап жүргөнүм осы. Бизниң жактагы кыргызда осылай. "Багатунын жас болсо/өлөтунын кэри жок". Коноше¹ окуган гылмы бар. Нан жеңдер карагым. Кеше эмес бурнау гүнү келген. Бейсен алмаса/биз алайык. Олор мың жарым десем де берген тур. Айткан жерине бармайды, керс адам. Малды күтүнгө² берип койдук. Ноукасы нашар дсйт. Шойун жол. Сыйырдын етинин катыгы асарлы болот. Оймуштаганын текемет³ деймиз.

Кытай кыргыздарынан жазылган материалдар*

Кытай Эл республикасынын официалдуу эмес кийинки маалыматтарга караганда 200 миңге чамалуу кыргыз жашайт. Алардын негизги массасы Шинжян областындагы Кызыл-Суу автономиялуу районунда, азыраак гана бөлүгү ички Кытайда, б. а., Фуюй уездинде жайгашкан. Шинжяндагы кыргыздар Россия менен Кытай ортосундагы чек араны аныктагандан кийин гана Кыргызстандагы кыргыздар менен байланышпай калса, Фуюйдагы кыргыздар айрым маалыматтар боюнча XIII кылымда, башка маалымат боюнча XVI кылымда көчүрүлүп барылгандан кийин байланышсыз калган. Кыргыздын негизги массасынын узак аралыкта жайгашкан Фуюйдагы кыргыздардын саны өтө аз: С.М. Абрамзондун маалыматы боюнча 460 адам, Юха Янхунендин маалыматы боюнча Уцзяцзыдагы 630 адамдын 246 адамы кыргыз болуп эсептелет. Кытай

---

¹ Эскиче

² Кайтарууга

³ Шырдак

окумуштууларынын 1986-жылдагы билдиргенине караганда бу жерде кыргызча сүйлөй алган 35ке жакын гана адам калган. Мына ошол кыргыздардын сөздөрүнүн үлгүлөрү иретинде Э.Р. Тенишевдин, Юха Янхунендин аталган макалаларынан алынган сөздөр белгиленди. Ат эми Шинжян кыргыздарынын түштүк (тескей) диалектисинде сүйлөгөн сөздөрүнүн үлгүлөрү Ху И "Кытайдагы кыргыз тилинин түштүк диалектисин изилдөө" (2001) деген эмгектен алынды. Түндүк (күнгөй) диалектисинин материалдары колубузга тийбегендигине байланыштуу аларды бу китепте киргизе албадык.

Фуюй уездиндеги кыргыздардан жазылган материалдар

Киргьс "кыргыз", киргьс гыжь "кыргыз киши", киргьс аамыг "кыргыз эли", киргьс сос "кыргыз тили", моол гыжь "монгол киши", иргь гыжы "жалпы элдик киши", биж иб "беш үй", быр "бир", игь "эки", үш "үч", дурт "төрт", биш "беш", алты "алты", жить "жети", сигьс "сегиз", догьс "тогуз", он "он", он быр "он бир", жибьргь "жыйырма", огьс "отуз", дурдьн "кырк", бижьн "элүү", алтьн "алтымыш", жетьн "жетимиш", сигьзн "сексен", догьзн "токсон", жүс "жүз", мин "миң", түмон "он миң", син жагишы бы? "сен жакшысыңбы", дах догьрль "дагы жолугушалы", соньн догьрль "кийин (соңун) жолугушалы!" аба "бийик", эхл "кел", агьр "оор", агьс "агыс", акзы "ооз", ак "ак", сансар "күн чыгыш", бүзег "бийик", гетер "түндүк", гүштег "күчтүү", жазбаг "жапыз", жи "же", жис "жез", жол "жол", ибе "үйгө", илгер "түштүк",

---

¹ Юха Янхунен (Хельсинкк). Маш.чжур кыргыздарына саякат // Известия АН КР Общ. науки, №1, 1991, 59-беттен алынган материалдар.

инек "уй", иши "тезек, кый", ит "эт", кра "кара", карек "карек", катын "катын", кеб "кийим", кечиг "кичиг", кичине "кичине", козон "коен", сарыг "сары", кол "кол", кудык "кудук", кызыл "кызыл", кымыз "сүт", омох "табак", өдүк "өтүк", семес "семиз", суг "суу", терген "араба", тоссген" тойгон, тус "туз", тухул "музоо, торпок", узи "укта", узыы "узун", улуг "улуу", унох "ук", ус "май", усансар "күн батыш", шар "бука", ысыг "ысык", эрех "ыраак", ябал "жаман"¹.

Аты жэшырын кыз²

Балдыркы заманда бир бай болуп онун бир кызы болуптур. Кыздын атыны элден жашыргандыктан эчким онун атыны билвейткен. Бай/ Шол кызымдын атыны ким тапса/ шого берем/ дейт экен. Бирок эчким тавалвай жүрөт экен. Бир күнү /бөлөк бир бай көчүп келип жатып/ бир өкүзү паткакка патып калат экен. Бай өкүздүн жанынан өтүп кетип бара жаткан кызды көрүп/ ой кыз жүктүн бир эвэри көтөрүшүп койгун/ дейт экен. Кыз атыдан түшүп өкүздү жүк-мүгү менен мындайле чыгарып койуптур/ айран калган бай сурайт/ кимдин баласын/ атың ким. Атым бийкеч дептир кыз. Гэпти жолдун жээгиндеги токойдо жашырынып жаткан бир карышкыр угуп койуп /шол замат адамча өзгөрүп кийим кийип/ байнын алдыга барып/ бай/ кызыңнын

---

¹ Э. Р. Тенишев. Фууюй уездиндеги кыргыздардын тили жөнүндө // Вопросы языкознания. №1, 1966. 96-беттен алынган материалдар.

² Hu I. The study of dialekt of Kirghiz language in China/ – Urumchi: 2001, p: 159-163.

атыны тапсам маңа беревисин?!/ дейт. Берем/ кана кызымның атыны тапкын дейт/ бай/ тапсам /кызыңнын аты Бийкеч дейт карышкыр/ бай увадасы бойунча кызыны онун атыны тапкан кишиге бермекчи болуптур. Кыз нимне кыларыны билвей жүрсө/ бир жээрде тай дептир/ сени аваң карышкырга бермекчи болду/ мени минип кетип кал/ саңа жардам кылам дептир. Болот/ сени алып кетейин/ деп кыз жээрдэ тайды токуп минип адамга өзгүрүвалган карышкырды ергешип кетиптир/ өңкүргө барыптыр тай/ карышкырга угузвай мени байлап кой/ өңкүрүнү көрүп атымды карайын/ деп кайта чыгып мени мингин/ чыгып качкын дептир. Өңкүргө кирет дагы чыгып минивалып качат/ кара ооз карышкыр кувалап жүрөт/ акыры карышкыр жететиган вак болгондо/ Кара Батыр дегем кишинин үйүгө кире качат/ кара ооз карышкыр шол Кара Батырдан коркот экен/ мени атпагын деп жылда бирден күчүгүнү береткен/ шого карышкыр Кара Батырдан коркуп өңкүрүнө кайтат. Кыз эренче жасанып/ Кара Батырдын үйүндө жүрөт/ Кара Батырдын энеси бар эде/ Кара Батырдын аткан кийигинин кыз көтөрүп келип жүрөт. Бир күнү шум кэмпир кыздын жигит эместигин байкап калып баласыга айтыптыр. Жок/ эне бу эркек/ деп Кара Батыр ишенбейт/ онун энеси/ эрте буга дагы мылтык бер/ өкөөнөр кийик атыңар/ эт көтөргөндө кыз болсо сенден аз көтөрөт/ эркек болсо сенден көп көтөрөт/ дейт. Кара Батыр энесинин дегендей иштейт/ шондо кыз бирди ашык атып алып/ он бир туйакты өзү көтөрүп/он туйагыны Кара Батыр көтөрүп келет. Кара Батыр/ эркек десе ишенбейсиң эне/ мен чын ашык атты/ көп көтөрдү/дейт. Ой/ бу кыз/ сен билвепсин/ эми тайынын темир үйгө солоп койсоң/ шондо кызлыгыны билесин/ дейт. Кара

Батыр кыздан тайынды минип келейин/ деп суравалып темир үйгө камап кишендеп таштап/ кайтып келет. Ол кеткенден кийин/тай кишенди үзүп үйдү тээп жүрүп/ жара качып кызга келет да/ сенин кыз экенинди билвей энеси өкөө акылдашып/ мени темир үйгө кишендеп камап таштап салды/ мен толпарлыгымдан кишенди үзүп качып келдим/ эмди сен мени минип качып кутул дейт экен/ шону менен кыз тайды токуп качат. Кара Батыр жетпей калат бир чоң суунун жагына өткөнчө жээрде мындай дейт/ ай/ кыз мен өлөтыган болдум мени сой/ төрт шырагымды төрт тарапка "төрт түлүк мал бол" деп чөрүсөн"/ төрт түлүк мал болот. Көрүнүмдү жерге койуп "ак сарай болгун/ " десең аксарай болот/ шолорго тайанып өз турмушунду өткүз/ дейт. Кыз тайдын айтканыны иштейт/ төрт түлүк мал/ ак сарай үй болот. Кыз шу жерде омур өткүзүп калат экен.

Ооганстан (Афганнстан) кыргыздарынан жазылган материалдар

Той

Овал жуучу варат. Үч дөрт адам кызга жуучу варат. О кыз атасы кызыны берет. Ол үчөвгө пата кылып бир эки койду сойот. О кыздын үстүндө той волот. Бир эки чапан бир жават: үч адам болсо үч чапан төрт адам болсо төрт чапан. Онон кайтып келет. Онон тойго варат. Кыздын үстүгө варып той кылат. Овал пата тойу волот. Ого пата тойдун гөшүнү капка салыв оозуну түйөт. Ого бир эки жүздүк оозуга тигет. Ону катындар чогулуп бари сөгөт. Ону сөгалваса жазык тартат. Онон "Бизи

талаш" дейт. Ун чачат. "Пата той келе жатат" дейт ... кыздын үстүндө. "Ха" деп бири бириге ун чачат. "Бизи талаш" дейт. Кыз жактан тартывалса уул жакты жазыктар кылат; уул жактан тартывалса кызды жазыктар кылат. Эк(и) үч күн той волот. Онон күйөвгө женелери үч наздым (жолу) төр наздым таваг апарат, тогуз таваг апарат ого: башкасы койдун гөшү ... шондой жахши тавактарды апарат. Онон күйөвдү ырдатып келет. Бир үйгө киргизет. Күйөвдү таза жахши ырдатып келет. Эки жагынан эки күйөө жолдош ырдайт. Кол жоолук карматат женелери. Ону алып бир үйгө киргизет. Онон кыз күйөвдү таңат женелери. Кечинде бир кой сойув отко киргизет. Беш алты койду сойот. Улак чават кыздын үстүндө. Катындар бир үйдө отурат; эркектер бир үйдө отурат. Кызга көшөгө тартат. Онон ника кыйган маалда барат. Бари чогу отурат. Моллолор ника кыйат. Кыз вакилини бир адама кайтарат уул вакилини бир адама кайтарат. Онон кыз гиңшылатат. Онон бир адам "ха"дев өлөң айтат. "Чач сылар" дейт чачыны сылайт. Күздүк байлайт. Онон бир эки молло келип ника кыйат:

- Кызды кабул туттунбу? дейт.
- Кабул туттум, дейт.
- Уулду кабул туттунбу? дейт.
- Кабул туттум дейт.
- Адама вакилини кайтардынбы? дейт.
- Кайтардым, дейт.

Молло никесини кыйат. Аллаху акбар. Халас.

Той ыры

(Өлөң)

Тойханамын эшигин о тойлой келдик
Алтын сака колго алып о ойлой келдик
Тойхананын эшигин о тойдур бүгүн
Душман кете дос келели о күндүр бүгүн.
Сой худанын казынасы эл көрүчө
Жо худанын ажынасы ким көрүчө
Келиң өлөң айталы го бирдей болуп
Сапагыдан ачылган о гүлдөй болуп
Саракканнан келедүр о сапар тавак
Мен бир өлөң айтайын о савак савак
Айт айт десең өлөңнү о бир де айтайын
Жыгылганда сүйөгөн о пир де айтайын
Атаң менен энеңди о мак(а) айтайын
Азирети пирибиз о Махамматты
Ич кайсы го мен кошбойо жак(а) айтайын
Торгой оту чыккан жер о тегин эмес
Пөпөлөвөй карчыгаң о жемин жевес
Белин айдай бет айдай о сулуулардын
Ак бетиден бир өпсөң о өлдүм девес
Карчыганын тууру о кайын жыгач
Кандай вайдын кызысың о кашың кыйгач.
Айт айт десең өлөңнү о бир де айтайын
Атаң менен энеңди о мак(а) айтайын
Азирети пирибиз о Махамматты
Ич кайсы го мен кошбойо жан(а) айтайын
Дайым менин мингеним о селтең сары
Серкили жок сулуулар о кимнин жары
Сулу волсо жигиттин о сүйгөн жары

Суктанышыв ойнор го о теңтуштары
Дайым менин мингеним о чав нарчы вар
Жаныварым жоргосу о чарканча вар
Байлар өлсө бир вазар о алганча вар
Кыз да өлсө кызыл гүл о солгончо вар
Жигит өлсө кыйамат о болгончо вар
Жалгыз өлсө шам чыгар о өчкөнчө вар
Илава кыз илава о той сеники
Жибек менен чирмаган о чий сеники
Ар өргөдөй тигилген о үй сеники
Ондо варсаң кайнатаң кайнэнэн о орун базар
Илава кыз илава о той сеники
Хайрылгырдын энеси о кайрылсаңчы
Карай чачым кетти деп о жыгласаңчы
Бурулгурдун энеси о бурулсанчы
Бурма чачым кетти деп о жыгласанчы
Ак көйнөгүн түймөчүн о чечти кызың
Ак сүтүнө пейил волуп кетти кызың.

*(Бул өлөң Тергенгорумдудагы улгайган адам Юсуф Пакайдан
05.08.1978-жылы жазылып алынган.)*

Караңыз ал тууралуу Реми Дордун аталган эмгегин.)

Түркия кыргыздарынан жазылып алынган материалдар¹

Кара гундуз к.

Кэл бөдөш

Бир үч ага/ а/ ини бар экен. Кичиги кэл Бөдөш экен. Ана ол бейбүт неме экен. Малы-пулуну сатып ээ/ ол эк/и/ агасынын күнүктүрбөптүр. Таң эткенден кийин бэй ководит/ чэй-пэй кылат. Бөдөш уктамыш болууп/ коңуруктап жататыгандай.

– О Бөдөшүм коп! Күн чак түш болду/ бүгүн мен бир түш көрүпмүн. Сен уктап лә жэтәсиң/ жәтип түш көрсөм/ атыңдын пту сынып калган/и/миш, чарыгыңды ит жев алган/и/миш дейт.

– Торлу гашка болсо биздикидир/ бокту гашка болсо сиздикидир/ биздин ат пәйләгән жерде болсо сиздикидир/ сиздин аяктагыстагы чарык болсо меникидир дей тугандай.

Караса байдын чарыгын ит жев алыптыр/ атынын пту сынып калыптыр. Ээ/ бу да болсо Бөдөштүн иши экен дейт тагы/ анан...

– Бөдөшүм эми бүгүн кайтабысың? дейт. Ооба бай ава кайтамын! дейт.

– Эмесе мен бүгүн койго барамын. Кайтсаң эми сен кудаага аманат!

– Эже сиздин кызыңызды мен пашаанын кызынын тойуна кычырып келдим эде. Бай авама әйтсәм кошуп

---

¹ Бул материалдар белгилүү топонимист Кадыралы Конкобаевдин 1990-жылы Түркиядан алып келген магнитофон тасмаларынан атайын кагазга түшүрүлүп автор тарабынан транскрипцияланды.

персин/ башы-гөзүн жууп жазап түзөп деп шондой деди.
Тойго кошуп периң! дейт.

– Ии айланайын/ кызым тойго да барвайт/ тойду да гөрвөйт/ байдын кызынын да тойуга барвайт/ пашааныны кызынын да тойуга барвайт. Өзүмдүн жанимдө отурат. Гелжиреп/ бай эйтсә да ким айтса да гелжирепти дев/ анан ушундай дейт. Дев ол онон чыгып анан берведиви деп бакырат.

– Об пер пәдәрыңа наалат! О пер отаңкөрүгачикай! Об беер/ бер" деп бакырат.

– Ана бер дев жатат дейт. Анан кыздын башы-гөзүнү жууат тагы/ жууп-тарап энән кәл Бөдөшкө учкаштырып перет. Анан алыв келеверет.

Бир маалда бай келет/ койдон келип:

– Байбиче кыс кайда кетти? дейт.

– Тойго гетти...

– Кайдагы гойго?..

– Кәл Бөдөшкө к/о/шуп пердим!...?

– Оо-бо-бой/ ow!/ Мен/и/н чарыгым сөгүлүп кетти/ шибеге деген эде ол. Шибегени бер! деп бакырган эдем мен дейт. Оббо/ пәдәриңә нәәләт/этәң көрүгө чикай энди жәниңин чыгып кетпедиви бала/ мен кандай кылайын? дейт. Эә бу дә болсо Бөдөштүн иши экен/ эми саарлап онун аркасыдан кууп бир баләә кылып бәрәйин дейт.

Бөдөштүн айлыга барат.

– Ассалом алейкум,– деп чыга шып байдын атын алып/ пәйләйт/ үйгө киргизет. Мийманканага ле кирели дегилек/ мийманканага киргизет/ ондон ана отургузуп койот тагы: Кана бай ава жакшы келдиңерви/ өндүв келдиңерви? Мен дагы силерди эртеге чыгып кычырып келейин дев отурат эдем/ ниетибис калыс экен девилеб

дев энэн/ мийман кылат/ бир койду сойот/ гөшүнү казаңга салат. Зайыбы ичегисин жууп калат.

– Байбиче/байбиче! покту-кардын жуувай кой дейт. Бөwүнү жувувай койот. Оо чең гөш пшат. Гөш пшкандан кийин энэн гөшүнү/ онон миймэндэргэ тэртип перет/ о гөшүнү жейт/чэйини верет . Энэн о бир мэлгэ чен гептешип огурат.

– Ээ Бөдөшүм/ эми түңгө мээл \волду/ эми бис уктайлы/ жэтэйли дейт.

– Бай ава/ жатпасакпы эле? дейт.

– Жо жатпасак болвойт/ гөп боловуз/ уйку келди дейт. О коп байбиче/ төшөк сал/бэйдин алдыга/дейт. Төшөк салат. Бай жерге төшөккө отурат.

– О байбиче кел/ мага гөш болсо ап кел дей. Бир тавак гөш алып келет.

– О бай ава ушуну туурап жейли дейт.

О туурап/ туздан куйуп ортодон жейт тагы/ Бай ава/ эми/ сиздин кызыңызды мага бересис энди. Эми алпкетип имне кыласыз? Эми болору волду/ бойоу канды/ сис алпкетериниз да калвады дев ушундай дейт.

– Ээ бердим энди/ саңа бервей ону имне кылайын/ деп кысыны верет.

– Эмесем/ мен Бөдөшүм кайтайын эми кызды бердим саңа. Эми дагы катташып жүрөрбүс дейт.

– Эми Бай ава/ кайтсаңыс кайтыңыс. Бай ава тагы бир алдашып алвайлыгы? дейт.

– Алдашсак алдашалы! дейт.

Жүрүңүс эмесе/ оо жарым жолго чыгып/ аравыздан ат салып анан жетесис/ мен бийакка келем / алдашавыс дейт.

Макул дев онон гептешип келе верет/ келе верет. Каак кыйла жерге келгенде/ Ээ мен бейтаалай жанмын/

бейнаһип да. Менин ал калтам үйдө калыптыр/о мен сизди алдай алмайм. Атыңызды маңа бериңиз мен жетип барып алп келе калайын/ ага чейин сис ушунда отуруп туруңус/ анан алдашалы/ дейт.

– Эмесем/чапчаң барып ап келе калгың/ деп аттан түшүп атты берет. Атка минип араак барып/ мен имне келем? дейт. Ии алданганым ушул эмеспи/ эми кандай кыласың? деп/ атыны минип алып качып кетиптир. Бай ошон/он/ жөө калып энэн үйгө келиптир. Кэл Бөдөш шонтип бакты-муратыга жетиптир.

(Нурдинов Жээнбектен 29.07.1983-жылы магнитофон тасмасына түшүрүлгөн. Ал текст кыскартылып жазылды.)

* * *

Шунтип ишимиз бүттү. Менин исмимиз Захир, атым Жээнбек.

Кав оwзу кийиз/

Кар болсун буйуз/

Кой баласы ишек/

Ону таппаган эшек/ тап дейт.

Онун жэндирмэгин айтат.

Кав оwзу кийиз имей имне?

Кар болсун буйуз имей имне?

Кой баласы ишек имей имне?

Ону таппаган ишек имей имне? деп

Аркам кыйак Алдым шыбак

Тептим терек Миндим бешик

Жовобу:

Аркам кыйак деген/ аттын куйругу

Алдым шыбак деген/ аттын жалы

Тептим терек/үзөнгү/ атка ээр токулат
Миндим бешик дейт/ ээрге минет.
Айтып койдум түгөндү.
Катык айтэмби/ эстэ айтэмби?
– Бирден айтэ вер дэ.

Агача каан Манас

Түркүчө мен биртике Манас сүйлөп перейин. Бар экен да жог экен/ ач экен да тог экен. Бөрү бөкөн экен/ куйругу сөпөг экен/ айуу апан экен/ куйругу тапан экен/ түлкү төмөн экен/ куйругу төмөн экен. Ушу Жакып пай бар экен/ малы көп экен да баласы жог экен. Бир күн эли-журту нэзир¹ кылып/ ол бэйди кычырыптыр². Бэйды кычыргандан кийин айтэ тулганын айтэт.

Балалууга балалуwдай гөш бердинер/
Баласи жок бап Жакыпка
Көзүн ойгон көр чокун/
Кулагын ойгон куу чокун/
Туwрамдан калган чарымды
Туwросыз калган карынды/
Койчуларды баш кылып
Ону бешөwүн тэрттинэр дейт
Балалуунун баласын кайтар/
Баласи жок бай Жакыптын энесинен кайтар дейт.
Балалуwга балалудай гөш тэртэт.
Баласы жок бай Жакып
Көзүн ойгон кыл чокун/
Кулагың ойгон куу чокун/

---

¹ Тилек, түлөө

² Чакырыптыр

Туwрамдан калган чарымды/
Туwросус калган карынды/
Койчуларды баш кылып
Анын бешөwүн төртти эй дейт.
he болбосун деп онон бир owзуга салып/
Мынан бир owзуга салып/
Шунун ант ичкендей сэргэрип/
Уу ичкендей кубарып
Эстыңкы эрдин тиштейт дейт/
Үстүңкү эрдин кестейт дейт.
Этэңе нээлэт элэнттин/
Энэңе нээлэт сийгектин
Сенин төвөнөн төрт түй алвасам/
Төрүңө төрт чэрчи отту жакпасам/
Менин энэңен беш түй алвасам
Беш чэрчи отту жакпасам/ дев онон

Кайра бир камчылып жөнөй тургандай. Апул-сапул неме кен/ жүгүрүп жетип келип кавар кылат. Келип Кан Жакыптын ачуусу келип сени урганы келе жатат/ энди кандай кыласын дейт.

– Мен кандай кыламын Кудай бервеген баланы дев отура тургандай.

Ого чең келет/
Этэңе нээлэт элэнттин/
Энэңе нээлэт сийгектин/
Сенин төвөнөн төрт түй алвасам/
Төрт чэрчи отту жакпасам/
Менин оноңон беш түй алвасам
Беш чэрчи отту жакпасам
Сен увул бала туувапсын/
Эми мен кетем дейт.

– Ээ мен кандай кылайын кудай бервеген баланы. Эми бир нэзири кылгын/ тилек тилегин кудадан. Анан бир неме болоор дейт.

– Ээ менин эсеме бир доло тийиптир/ эсимди кудай алыптыр/ деп койду сойуп короо-коңшуну кычырат/ атты сойуп арка журтуң кычырат/ төөнү сойуп төгөрөк журтун кычырат. Бир уулу бала версин деп бата верер деп/огочөң гөшүн тартып перет. Гөшүн тартканнан кийин "Олло акбар Жакыптын түмөнүнөн түңүлсүн/ түндүгүдөн кийирсин/ мындан бетер бай болсун" деп туруп кете тургандай. Ого капа болуп/ ыйлап экөө/ эки жерде ыйлап отурат. Ого чең бир аксакал адам келип эшиктен кирип келгенде бир тешиктен киргендей/ ак сэлээси var/ аса тайагы var. Ассаломалейкум дейт. Алейкусалам дейт. Имне волуп/ капа волуп ийлеп отурган адамсың дейт.

Мен малым var/ дүнүйөм толо уул балам жог эде/ мен нэзиримчи кылып/ пүтүн эли-журтумду кычырып неме кылсам/оосдорудан бир уул бала версин деп чыкпады. Мен ошого капа болуп отурамын дейт.

– Ээ ажоо адам экенсин/ маңа вер кудай неге баш бервесин"

Келе гөшүң болсо алып кел дейт.

Кемпирим гөшүң барвы? дейт.

Гөштөн калваптыр дейт.

Туурамдан калган чарым var/

Тувроосус калган карын var/

Көзүн ойгон көр чокуң/

Кулагын ойгон куу чокуң кал/ы/птыр дейт.

– Э келе биритке гөшүдөн алпкел/ ону дейт. Ол апкелет. Жейт. Жеп пир жэрт/ө и/алма/ бир п/үтүн алма

верет. О кеткеннен кийин жэрти алманы өзү жеп/ п/ү/
түн алманы зайыбына верди дейт. Эшиктен чыкканын
билвейт дейт/ киргенин да билвейт дейт.

Ол кеткеннен кийин жүрөверет/ жүрөверет. Караса
зайыбынын бойуга боп каптыр! Ээ кудай буйруса бизге
бир перзент бере тургандай деп/ кудайдан тилешип куш
болушуп жатат. Бир күнү анан баласы карында/ товуш
кылат:

Мандалектен көчүңөр/
Бир күнчөлүк барыңыр/
Кудайдан тилек тилеңер/
Түндө да түнөк түнөңөр/
Ондо ле түшүп парыңар/
Эки суwnун урунуш/
Эки townун куйулуш/
Ондо түшүп парыңыр/
Эки суwnун урушун/
Эки townун куйулуш/
Ондо түнөк түнөңөр/
Кудайдан тилек тилеңер/
Ондо ле түшүп парармын/
Ондо ле түшүп келвесем/
Үч күнчүлүк барыңар/
Ондо ле түнөк түнөңөр/
Кудайдан тилек тилеңер/
Ондо ле түшүп келермин/
Алты карын майдын ордун айтыңар/
Агалар болсун жолуңар/
Жети карын майдын ордун айтыңыр/
Жеңелер болсун жолуңар дей тургандай/
Ого чен/ көчүп алып үч күнчүлүк парат дейт/

Тигилер бир түнөйт дейт/
Кудайдан тилек тилейт дейт/
Оңдо ле т/ү/шүп келвейт дейт/
Эк/и/ күнчөлүк парат дейт/
Эки суунун урунуш/
Эки тоонун бурулуш/
Эки суунун куйулуш/
Оңдо түнөк түнөйт дейт/
Кудайдан тилек тилейт дейт/
Оңдо ле түшүп келбейт дейт.
Үчүнчү күнү барат дейт.
Күндө ле түнөк түнөйт дейт/
Кудайдам тилек тилейт дейт/
Анда ле түшүп келбейт дейт.

– Ээ биздин калп эле амалдап койгон немедей экен
деп экөө/ эки жерде капа болууп/ ыйлаап шондо отур-
гандай. Бир мээлдө жердин кеткен агым жери бар экен
ошо жер катып параткандай.

– Ээ байбиче!

*(Нурдинов Жээнбектен 29.07.1983-жылы магнитофон
тасмасына түшүрүлгөн тексттен үзүндү).*

А Д А Б И Я Т Т А Р

А) Негизги окуу китептери:

Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки.-Ф.,1959.

Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы.-Б.,2000.

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы.-Б.,2001.

Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология.-Б.,1998.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы.-Ф.,1971.

Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер.-Ф.,1985.11-313б.б.

Б) Окуу куралдары, методикалык эмгектер, программалар:

Бакинова Г. Диалектологиялык материалдарды жыйноо боюнча справочник. – Фрунзе,1955.

Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы (Окуу куралы).- Б.,2000.

Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы (Филология факультеттеринин сырттан окуган студенттери үчүн методикалык окуу куралы). –Фрунзе,1982.

Жумалиев Ж., Ормонбекова А. Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия (Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультетинин студенттери үчүн окуу куралы). –Б.,2003.

Жумалиев Ж., Токоев Т. Диалектологиялык практика (Республиканын жогорку окуу жайларынын Кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттери үчүн методикалык колдонмо).– Б.,2014.

Кыргыз диалектологиясы боюнча практика өткөрүүнүн программасы жана методикалык көрсөтмө(Түз. *А.Биялиев*). – Фрунзе,1988.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа. – Фрунзе:КМУ.,1966.

В)Диалектилердин түрдүү маселелерине арналган изилдөөлөр, эмгектер, китептер:

Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. – Фрунзе,1956.

Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору:Жалпы мүнөздөмө. – Фрунзе, 1966.

Абдулдаев Э., Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. – Фрунзе, 1960.

Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. – Фрунзе, 1962.

Ахматов Т. Кыргыз тилинин Талас говору. – Фрунзе, 1959.

Бакеев К.О. Ноокатский говор Ошской области: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Фрунзе,1953, - 17 с.

Бакинова Г.,Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору. –Фрунзе, 1958.

Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. – Фрунзе, 1959.

Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. – Фрунзе, 1956.

Бакинова Г. Ысык-Көл говорунун материалдарынан. – Фрунзе, 1955.

Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка.-Ф.,1938.

Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. –Фрунзе, 1964.

Бекназаров К. Жазуучулардын чыгармаларындагы диалектизмдер. –Фрунзе, 1978.

Жумалиев Ж. Анжиян кыргыздарынын тили. – Фрунзе, 1983.

Жумалиев Ж. Фергана кыргыз говорлорунун лексикасы. – Б., 1991.

Жумалиев С. “Манас” эпосундагы диалектизмдер (С.Орозбаковдун варианты боюнча).- Б., 2005.

Кондучалова С. В.А. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1961.

Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1964.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү, 1- том. – Фрунзе, 1976.

Мукамбаев Ж. Джерге – Тальский говор киргизского языка. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Фрунзе, 1954. – 18 с.

Ормонбекова А. Кыргыз тилинин Тогуз-Торо говору (Мугалимдер үчүн окуу китеби). – Б., 2001.

Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. – 1990.

Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили, 1 – том (окуу куралы). – Бишкек-Нарын, 2004.

Hu I. The study of south dialect of Kirghisz language in China (Ху И. Кытайдагы кыргыз тилинин түштүк диалектисин изилдөө). – Үрүмчү: Шинжан университетинын нашриети, 2001.

Hu Zhen-hua Guy Imart. Fu-Yu Gigis A tentative description of the East-most turic language Univ of Calif Santa Barbara (Ху Чжен Хуа Ги Имар. Фуюу кыргыздарынын тилин алыскы чыгыштагы түрк тилдеринин бирин изилдөө, болжолдуу байкоолор).

Г)Макалалар*:

Абдулдаев Э. Кыргыз говорлорундагы дифтонгулар жана алардын колдонулушу.-Китепте:Кыргыз тилинин грамматикасынын, лексикасынын очерктери.-Ф.,1965, 42 - 51 –б.

Абдулдаев Э. Кыргыз диалектилери жана говорлору жөнүндөгү маселеге карата//Известия АН Кирг. ССР. Серия общественных наук, т.2, вып. 1,1960, 5 -21 –б.

Ахматов Т.К. Кыргыз тилинин Талас говорунун материалдарынан.-Китепте: Ученые записки филологического факультета. –Фрунзе,1961, вып. 7, 47 -62 –б.

Батманов И.А. К генезису диалектов киргизского языка/Труды ИЯЛИ КирФАН СССР вып.1, 1945, 55-62-б. .

Бакинова Г. Принципы собирания материала по киргизским диалектам. –В кн.: Вопросы диалектологии тюркских языков. –Труды Института литературы и языка им. Низами АН Аз. ССР. Т. 12. –Баку, 1958, 93 -99 –б.

Бакинова Г. Об опорном диалекте киргизского литературного языка (тезис).В кн.:”Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР(тезисы докладов и сообщений). –Алма-Ата,1976.

Бакинова Г. О цокающем говоре киргизского языка. –В кн.: Звуковая и семантическая структура языка. – Фрунзе,1975, 99 – 105 –б

Бакинова Г. Язык киргизов села Зардалы, Кожешкен, Догман. –В кн.: Сибирский тюркологический сборник (Сборник научных трудов). –Новосибирск,1976, 201-209-б.

Бакинова Г. Об ареале долгих гласных и дифтонгов в говорах киргизского языка. В. Сборн.: Тюркское языкознание.Материалы111 всесоюзной тюркологической конференции. –Ташкент,1985,89 -94 –б.

Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар/Труды ИЯЛ АН Кирг.ССР, вып. 1X, 1957,149 -159 –б.

Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөр//Известия АН Кирг. ССР, 1960, т.2, вып. 1 (лингвистика), 97 -128 –б.

Бейшекеев Н. М.Абдукаримовдун “Жашагым келет” романынын тилиндеги диалектизмдер.- Китепте.:Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери.- Фрунзе,1965, 52 -71 –б.

Бекназаров К. Барпынын чыгармаларындагы өзгөчөлүктөр // Мугалимдер газетасы, 1961, 27 – декабрь.

Жапаров Ш. Эл тарыхы менен тил тарыхы//Кыргызстан маданияты. 30.03.1972

Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрү //”Алга”(Лейлек району),1968,13 –апрель.

Джумалиев Ж. Звук /о/ в киргизском говоре с. Иштимоят Андижанской области Узб. ССР.Сб. Тюркологические исследования. –Фрунзе,1986.

Джумалиев Ж. Озвончения смыхных согласных в киргизских говорах//Известия АН Кирг.ССР. сер. Общ. наук. 1987, № 2, 71-76-б.

Жумалиев Ж. Тилдик бир өзгөчөлүк жөнүндө// «Кыргызстан маданияты”, 1972, 3-август.

Жумалиев Ж. Тилдик эки фактынын негизинде Фу-юйлук кыргыздарынын теги жөнүндө ой жорутуу//Диалог цивилизаций на шелковом пути//Материалы междунар. научн. конф. Бишкек,26 -27 сентября.-Б.,2001

Жумалиев Ж. Кыргыз диалектилериндеги / Н- /тыбышына байланышкан фонетикалык процесстер// Кыргыз тили жана адабияты,№ 10,2006, 3 -10 –б

Жумалиев Ж. Кыргыз диалектилериндеги геминация маселесине карата//Кыргыз тили жана адабияты, № 5. -Бишкек-Каракол,2003,16 -21 – б

Жумалиев Ж. Мурда белгиленген диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жаңы белгилери//Кыргыз тили жана адабияты,№ 26. –Б.,2013, 163 -166 –б

Жумалиев Ж. Б.М.Юнусалиевдин кыргыз диалектилерине берген классификациясынын өзгөчөлүктөрү// БГУ жарчысы, № 3(26).-Б.,2013, 194 -198 –б.

Мукамбаев Ж. Жерге-талдык кыргыздардын говору боюнча материалдар/Труды ИЯЛИИ, вып.У, 1956, 119 -128 б.

Мукамбаев Ж. “Материалы по алайскому говору” деген статьяга кошумчалар/Труды ИЯЛИИ, вып.У,1956,129-132-б.

Мукамбаев Ж. Баткендиктерден жазылып алынган материалдар боюнча кабар/Ученые записки филологического факультета (Киргиз.гос. ун-т), вып.111, 1957, 49 – 70-б.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинде “уруу” диалектилеринин калдыктары барбы?//Мугалимдер газетасы, 1957, 21-ноябрь,№4.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектилеринин классификациясы жөнүндө//Мугалимдер газетасы, 1957, 24-январь № 4.

Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик лексикасы//”Кыргызстан маданияты”, 24.10.,1969.

Мукамбаев Ж. “Жаңырык” романындагы диалектизмдер //”Кыргызстан маданияты”,1969,№ 17, 22 – апрель.

Мукамбаев Ж. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү жана аны көркөм чыгармада колдонуу// Ала-Тоо,№ 5, 1968.

Назаралиев Т. Адабий тилдин өнүгүшүндө диалектизмдердин ролу//Ала-Тоо, №10, 1978.

Решетов В.В. К вопросу взаимоотношения узбекских и южно-киргизских говоров//Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. 6, 1956, 55-65-б..

Тенишев Э.Р. О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР). //Вопросы языкознания, 1966, №7, с.88-95.

Шукуров Д.Ш. Материалы по алайскому говору.- Китепте: Белек С.Е.Малову.Сб.статей.-Фрунзе,1946,60-70-б.

Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Предисловие.- М.,1940.

Юдахин К.К. Из ляйлякских материалов//Труды ИЯЛ и Кир. ФАН СССР, вып.2, 1948, 29-38-б..

Юдахин К.К. Итоги и задачи изучения киргизских диалектов//Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып.6,1956,47-54-б..

Юдахин К.К. Классификация киргизских диалектов.Первая научная сессия АН Кирг.ССР, Ф.,1955.

Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. – В кн.: Тюркологичесие исследования:Сб.статей, посвященный 80-летию академика К.К.Юдахина.-Фрунзе, 19 ?

Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка//Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып.6, 1956, 19-45-б.

* Кыргыз диалектилериндеги түрдүү көрүнүштөргө арналып жазылган Б.М.Юнусалиевдин, Г.Бакинованын, Ж.Мукамбаевдин, Ш.Жапаровдун, Ж.Жумалиевдин ж.б. авторлордун макалаларынын окуу процессине тике тиешеси барлары гана белгиленди.

МАЗМУНУ

Автордон	3
Шарттуу кыскартуулар	6
Шарттуу белгилер:	8
I-бөлүм. КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ	
К и р и ш ү ү	9
Диалектология илими жөнүндө жалпы маалымат	9
Диалектологиянын предмети жана негизги милдеттери	11
Диалектологиянын илимий жана практикалык мааниси	12
Диалектология илиминин эки түргө бөлүнүшү	17
Диалектологиянын башка илимдер менен байланышы	19
Диалектологияда колдонулуучу терминдер	24
Кыргыз диалектилеринин изилдениши	29
Кыргыз тилинин жана диалектилеринин калыптанышы	38
1. Байыркы кыргыз тили	45
Хунн доорундагы кыргыз тили (б.з.ч. 200-жылдан IV-V кк. чейин)	47
Байыркы түрк доорундагы кыргыз тили	50
2. Орто кылымдагы кыргыз тили	53
3. Жаңы кыргыз тили (XVI-кылымдан кийинки кыргыз тили)	56
Улуттук адабий тил	59
Адабий тилдин өнүгүш булактары	62
Кыргыз диалектилеринин классификацияланышы	63
1. Кыргыз диалектилерине берилген алгачкы классификациялар	68
И.А.Батмановдун классификациясы	69
К.К. Юдахиндин классификациясы	72
2. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки классификациялар	74
Б.М. Юнусалиевдин классификациясы	74

Ж.Муканбаевдин классификациясы.....	84
Э.Абдудлаевдин классификациясы.....	84
Ш.Жапаровдун классификациясы.....	86
Чет өлкөлөрдөгү кыргыз диалектилери.....	90
Транскрипция жөнүндө жалпы маалымат	96
Транскрипциянын түрлөрү	97
Кыргыз диалектологиясынын транскрипциялык алфавитинин курамы.....	98
Ф О Н Е Т И К А	102
Кыргыз диалектилеринин үндүүлөр системасы	102
Үндүүлөр боюнча кыргыз диалектилеринин жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү.....	102
Диалектилердеги үндүүлөрдүн классификациялык принциптери	103
Кыска үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөрүүлөрү.....	104
Кыргыз говорлорунда учул ачык (э) фонемасынын пайда болушу	105
Ачык эриндешкен / э / тыбышы.....	106
Орточо ачык жана кууш үндүүлөр.....	107
Кууш кыска /и/, /ы/, /у/, /ү/ үндүүлөрү	107
Созулма үндүүлөр.....	108
Созулмага айланган тыбыштык тизмектердин типтери, түрлөрү.....	110
Эринчил дифтонгдун пайда болушу, жанындагы тыбыштарга таасири	113
Кийин кабыл алынган сөздөрдөгү созулмалар	114
Үндүүлөрдүн (ээрчишүү) үндөштүк закону.....	115
Үнсүздөр системасы жана ага байланышкан көрүнүштөр	116
Говорлордогу үнсүздөрдүн классификацияланышы.....	119
Үнсүздөрдүн говорлордогу позициялык-комбинатордук өзгөчөлүктөрү	120
Эринчилдер: / п/, /ф/, /л/, /б/, /м/.....	120
/Н/, /л/, /р/, /ң/ уяндарынын сөз башында айтылышы.....	122
Учул /с/, /з/, /т/, /д/ тыбыштарынын айтылышы	125
Аффрикаталар: /ч/, /дж/, /ц/	128

Кош үнсүздөр (геминаттар)	130
Ассимиляция	131
Прогрессивдүү ассимиляция	132
Регрессивдүү ассимиляция.....	133
Үнсүздөрдүн түшүп калышы	134
Сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен муун типтери	135
Муун типтерине байланышкан тыбыштык өзгөрүүлөр	136
Тыбыштардын комбинаторлук өзгөрүштөрү	140
Тыбыштык төптөштүктөр	141
Үндүүлөр боюнча төптөштүктөр:.....	142
Үнсүз тыбыштардын төптөштүгү:	142
М О Р Ф О Л О Г И Я.....	144
Категориялар боюнча жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр	144
Жөндөмө категориясы	144
Жөндөмөлөрдөгү өзгөрүүлөрдүн тарыхы.....	146
Говорлордогу жөндөмөлөрдө ассимиляцияга байланыштуу өзгөрүүлөр.....	147
Кээ бир жөндөмө мүчөлөрүнүн кыскаруусу.....	148
Көптүк (сан) категориясы	148
1-жактагы көптүк санды туюндуруучу -быз, –к мүчөлөрү	150
Сөз түркүмдөрү боюнча өзгөчөлүктөр	153
Зат атоочтогу өзгөчөлүктөр	153
Сын атоочтор боюнча өзгөчөлүктөр.....	156
Сан атоочтор боюнча өзгөчөлүктөр.....	159
Байыркы формалардын сакталышына байланышкан өзгөчөлүктөр	160
Тыбыштардын түшүрүлүүсүнө байланыштуу өзгөчөлүктөр.....	160
Кабыл алууларга байланыштуу өзгөчөлүктөр.....	160
Ат атооч	162
Этиш.....	165
Көмөкчү (жардамчы) этиштердеги өзгөчөлүктөр....	166
Этиштин жак категориясы	169
Этиштин чак категориясы	170

Өткөн чак	170
Учур чак	170
Келер чак.....	171
Этиштин ыңгайлары	171
Тилек ыңгай	174
Ниет ыңгай	175
Шарттуу ыңгай.....	175
Чакчылдар.....	175
Тактооч	176
Сырдык сөз.....	181
Кызматчы сөздөр	187
Жандоочтор боюнча өзгөчөлүктөр	187
Бөлүкчөлөр.....	188
Байламталар	189
Л Е К С И К А.....	194
Семантикалык диалектизмдер.....	200
Этнографиялык диалектизмдер.....	202
Фразеологиялык диалектизмдер	203
Диалектилик сөздөрдүн лексика – семантикалык топтору	205
Татаал сөздөр, эркин сөз айкаштары боюнча диалектизмдер	224
Азыркы диалектилер менен говорлордун лексикасындагы өзгөрүүлөр	227

II-бөлүм. ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖЫЙНООНУН ЖОЛ-ЖОБОЛОРУ ЖАНА ПРОГРАММАСЫ

Кириш бөлүм	229
Кыштак жөнүндөгү маалыматтар	233
Диалектилик материалдарды транскрипциялоого сунушталган алфавит.....	235
Кошумча диакрит белгилери	237
Материал чогултуунун ыкмалары жана талаптары	238

Жыйнала турган материалдардын мазмуну.....	243
Фонетикалык материалдар	244
Морфологиялык материалдар.....	249
Лексикалык материалдар.....	254
Материалды жасалгалап жетекчиге өткөрүү шарттары.....	258
Текстти транскрипциялоонун үлгүлөрү.....	259
2. Түрдүү сүйлөмдөрдү транскрипциялоо.....	261
3. Диалог түрүндөгү кепти жазуу.....	262

III- б о л ү м. ТЕКСТТЕР

1) Түндүк диалекти	263
1. Талас говорунун материалдары	263
Талас району. Карой к.	263
Баатырдык жөнүндө.....	263
Кара-Буура району, Бейшеке к.	267
Бейшеке к.	268
Чолпонбай к.....	269
Манас району, Кызыл-Жылдыз к.....	270
Кыз берүү	270
Чоң-Коргон к.	271
Алакчын уруу жөнүндө	271
Чоң-Коргон /Көк-Дөбө/к.	272
Нылды к.	273
Ар түрлүү сүйлөмдөр	273
2. Чүй-Нарын говорунун материалдары	274
Ар түрлүү тексттер	274
Чоң-Кемин району, Кайынды к.....	279
Кемин району, Жаңы-Алыш к.	280
Кемин району, Чым-Коргон к.	280
Чоң-Кемин совхозу, Кайынды к.....	280
Чоң-Кемин совхозу, Тегирменти к.	281
Сокулук району	282

Төлөк к.	282
Түз (Жыламыш) к.	282
Нарындан жазылган материалдар.....	283
Жумгал району, Багышан к.	283
Табылгыты к.	284
Суусамыр, Тунук к.....	284
Кочкор району, Кара-Күңгөй айылы.....	285
Кочкор к.	286
Тян-Шань району, Орто-Саз к.....	287
Бас-Кыя к.	288
Жан-Булак к.	288
Куланак. Нарын райондорунан жазылгандар.....	289
Ат-Башы районундагы чериктерден жазылгандар	290
Ак-Талаа району.....	291
Ат-Башы району, Ак-Талаа к.	291
Ат-Башы району, Ак-Моюн к.....	293
Ат-Башы району, Кара-Суу к.	294
Ат-Башы району, Ача-Кайыңды к.	294
3. Ысык-Көл говорунун материалдары.....	296
Түп району, Талды-Суу к.	296
Бал аарысы жөнүндө аңгеме	298
Ар түрдүү тексттер	299
4. Аралаш (чек ара) говорлорунун материалдары	301
Тогуз-Торо району, Чет-Булак к.	301
Тогуз-Торо району, Атай к.	302
Казарман к.	303
Токтогул району, Сары-Сөгөт к.....	303
Ат чабуу	303
Үч-Терек а/с., Таш-Башат к.	304
Тегирмендин жабдыктары	304
Казарман к.	305
Кошоктор.....	305
Кыз бергендеги кошок	311

Атасына кошкон кошогу.....	312
2) Түштүк-чыгыш диалекти	315
1. Чыгыш говорунун материалдары.....	315
Базар-Коргон району, Колот к.....	315
Пула биргат.....	315
Беш бадам а/с.....	318
Сузак району, Кызыл-Сеңир к.....	319
Ак-Баш к.....	320
Ноокен району, Сакалды а/с.....	321
Тәмәки эгүү	324
Бөрү уругу жөнүндө	324
Кытай жериндеги кыргыз уруулары	325
Кара-Суу району, Папан а/с.....	329
Өзгөн району, Кара-Кус к.....	329
Пула.....	330
Ар түрдүү сөздөр, сүйлөмдөр	331
2. Түштүк-Батыш говорунун материалдары.....	332
Чаткал району, Жаңы-Базар к.....	332
Куу түлкү (Жомок)	332
Коргон-Төбө к.....	333
Чанач к.....	335
Алгы жөнүндө.....	335
Жаны-Базар к.....	336
Эки чечен (жомок)	336
Жаңы-Жол району, Ак-Кыштоо к.....	338
Мал багуу	339
Алабука району	340
3) Түштүк-Батыш (ичкилик) диалекти	341
Сайатчылык	341
Ноокат району, Авиз к.....	342
Кожо-Арык к.....	343
Көк-Жар к.....	345
Бел-Өрүк к.....	345

Айрываз (Марказ) к.....	346
Пулгөн к.	346
Каравул (Кароол) к.	347
Жар-Котон к.	349
Баткен району, Бужум к.	350
Зардалы к.	352
Лейлек району.....	359
Кыз берүүнүн мурунку салты.....	360
Өзбекстан кыргыздарынан жазылган	
материалдар	362
1. Ичкилик эмес (чыгыш) говорлорунун	
материалдары	362
Анжыян обл., Ходжабад району, Соколок к.	362
Коргон-Төбө району, Бөрүлүк к.	363
Жес тырнак	364
Наманган өбл, Үч-Коргон району, Кум-Толгон к.	366
2. Наманган областындагы Желкон к. кыргыз	
говорлорунун материалдары	368
Шәли эгүү.....	369
Айрым сүйлөмдөр.....	369
3. Түштүк-Батыш (Ичкилик) говорлорунун	
материалдары	372
Фергана обл., Алтарык району, Паласан а/с., ...	372
Жанибек к.	372
Кува району, Ак-Коргон к.	373
Кува району, Салым к.	373
Фергана району, Вуадил а/с., Кара-Жантак к.	374
Сырдарыя обл., Заамин району, Сары-Кемер к.	375
Заамин а/с., Кара-Таш к.	376
Пахтабад к.....	376
Самарканд обл., Галларал р/ну, ...	377
Бахмал совхозу, Шайбек к.	377
Жети-Кечүү// Заамин р/ну, Дубава к.	378

Галларал району, Дуулат к.	378
Галларал району, Бахмал а/с., Кара-шакшак к.	380
Ташкент обл., Бокө району, Каракойлу а/с., ...	382
Ачамайлу к.	382
Чымген к.	382
Тажикстан кыргыздарынан	
жазылган материалдар	384
1. Памир (Мургаб) кыргыздарынын материалдары	384
Сагыжан	384
Жигит	385
Мургаб району, Каракөл а/с., Каракөл к.	385
Кара-Көл а/с., Кызыл-Чекарачы к.	387
Токтомуш к.	388
Баш-Гүмбөз к.	389
2. Жерге-Тал кыргыздарынын материалдары	390
Жерге-Тал району, Жерге-Тал к.	390
Домбурачы а/с., Кашат к.	391
Домбурачы а/с., Кичи-Карамык к.	392
Домбурачы а/с., Сары-Ой к.	393
Жаны-Базар а/с., Кашка-Терек к.	393
Лакшы а/с., Кара-Кенже к.	394
Кошой к.	396
Апендинии уйуну сатканы	396
Байдын чарык атканы	397
Исфара району, Шахра а/с., Матпари к.	397
Канибадам району, Лахути а/с., Жигдали (Көчөк) к. ..	398
Казакстан кыргыздарынан жазылган материалдар	399
Түштүк Казакстан обл., Сарыагач р/ну.	399
Бата берүү /Жарамазан айткандан кийин	
айтылчу бата/	401
Жамбул обл., Луговой р/ну	402
Мерке району	402
Алмата обл., Кеген р/ну, Кичи-Жаланап с.	403

Актөбө обл., Журун р/ну, Шиликти көл с.	404
Шиликти көл с.	405
Кытай кыргыздарынан жазылган материалдар	406
Фуюй уездиндеги кыргыздардан жазылган материалдар	407
Аты жәшырын кыз.....	408
Ооганстан (Афганистан) кыргыздарынан жазылган материалдар	410
Той	410
Той ыры (Өлөң)	412
Түркия кыргыздарынан жазылып алынган материалдар	414
Кара гундуз к.	414
Кәл Бөдөш.....	414
Агача каан Манас.....	418
Адабияттар.....	423

Илимий басылма

Жумалиев К.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ

Кыргыз тилинде

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору, профессор
К.Т. Токтоналиев

Рецензенттер: филология илимдеринин кандидаты, профессор
А.Биялиев
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Б.Усманбетов.

Редактору *Н. Абдесов*
Мукабасын көркөмдөгөн *А. Кадыров*
Компьютерде калыпка салган *Р. Терибаева*

Басууга кол коюлду 28.12.2015.
Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.
Көлөмү 27,5 басма табак.
Нускасы 575.

«Имак-офсет» басмасынын басмаканасында басылды.